

Renæssanceforum

Tidsskrift for renæssanceforskning
Journal of Renaissance studies

12
2017

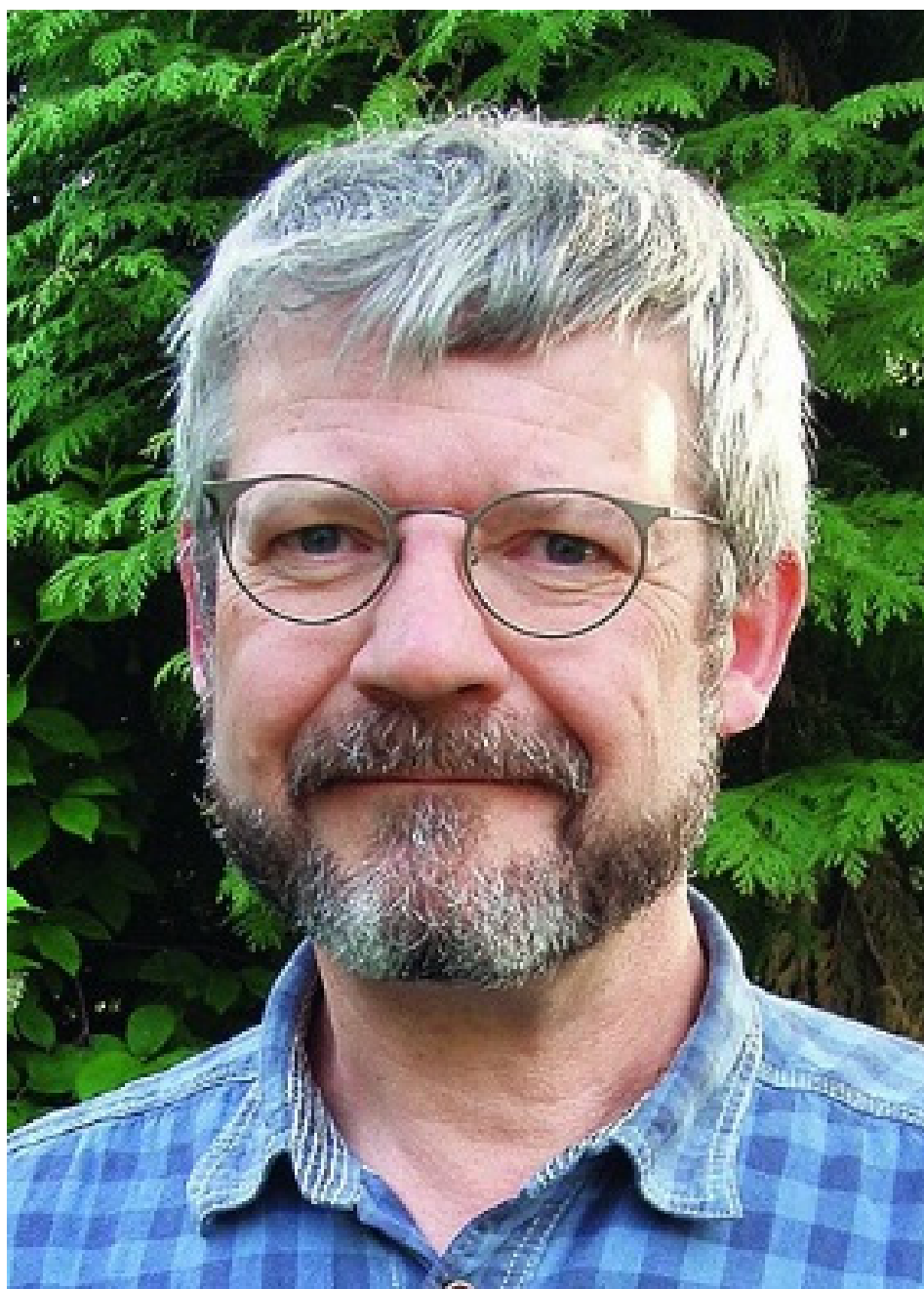


GOD LATIN:

Festskrift til Peter Zeeberg i anledning af
hans 60-årsdag den 21. april 2017

Studies in Honour of Peter Zeeberg on the
Occasion of his Sixtieth Birthday 21 April 2017

eds. Birgitte Bøggild Johannsen, Karin Kryger
& Karen Skovgaard-Petersen



Forord

Dansk renæssancelatin – eller som det oftere betegnes, dansk nylatin – har siden de tidlige 1980'ere været et livligt forskningsfelt inden for den klassiske filologi i Danmark. En af de helt centrale skikkelser på området gennem alle årene har været Peter Zeeberg. I anledning af hans 60-årsdag vil vi gerne hylde ham med dette festskrift, og det har været en stor glæde for os at så mange af hans kolleger og venner har haft mulighed for at bidrage. Artiklerne bevæger sig fra oldtiden til det 19. århundrede og dækker et bredt spektrum af litterære, sproglige, kunsthistoriske og lærdomshistoriske emner, herunder de tre store dansk-latinske forfatterskaber Peter særligt har beskæftiget sig med, både som forsker og som oversætter, Saxo, Tycho Brahe og Ludvig Holberg. Tilsammen afspejler bidragene ikke bare Peters alsidige interesser, men også hans brede kontaktflade. Vi er mange der gennem årene har nydt godt af Peters generøsitet og hjælpsomhed – fx når vi er kommet til ham med vanskelige latin-problemer – og dette festskrift er et beskedent udtryk for kollegers og venners glæde over både samarbejde og venskab med Peter.

Redaktørerne, København, den 21. april 2017

Preface

Since the early 1980s, Danish Renaissance Latin – or, as it is more commonly called, Danish Neo-Latin – has been a lively field of research among classical philologists in Denmark. One of the central figures in this field has been Peter Zeeberg. On the occasion of his sixtieth birthday, we wish to honour him by offering him this *Festschrift*. It has been a great pleasure for us that so many of his friends and colleagues have been able to contribute. Spanning the period from Antiquity to the nineteenth century, the articles cover a wide range of subjects – language, literary history, art history, and intellectual history – including the three great Danish-Latin authors that have been at the centre of Peter's interests, both as a researcher and as a translator: Saxo Grammaticus, Tycho Brahe, and Ludvig Holberg. Together the articles reflect not only Peter's broad research interests but also his wide range of personal acquaintances. Many of us have benefitted from Peter's generosity and helpfulness – for instance, when we have asked for help with tricky Latin problems – and this *Festschrift* is a modest expression of how much his friends, acquaintances, and colleagues value their collaboration and friendship with Peter.

The Editors, Copenhagen, 21 April 2017

Tabula gratulatoria

JONATHAN ADAMS
Frederiksberg

MARIANNE ALENIUS &
IVAN BOSERUP
Charlottenlund

MICHAEL ANDERSEN
Nationalmuseet

JØRG ASMUSSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

JEPPE BARNWELL
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

LASSE BENDTSEN & LINE BONDE
Frederiksberg/Oslo

TRINE WIINHOLT BENTSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

MARIA BERGGREN
Uppsala Universitetsbibliotek

DAVID BLOCH
Københavns Universitet

SIMON SKOVGAARD BOECK
København

GUNNEL BROSTRÖM
Hørsholm

NIELS W. BRUUN
København

ADAM BÜLOW-JACOBSEN
Paris

ANDERS C. CHRISTENSEN
Danmarks Kirker, Nationalmuseet

BENT CHRISTENSEN
Københavns Universitet, tidl.
Helsingør Gymnasium

MICHAEL STENSKJÆR CHRISTENSEN
København

BIRGITTE & JOHN ROBERT
CHRISTIANSON
Luther College, USA

ELENA DAHLBERG
Uppsala Universitet

TORBEN & NANNA DAMSHOLT
København

HANNE ERLANDSEN
København

VIVIAN ETING
Nationalmuseet

LAURIDS KRISTIAN FAHL
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

PERNILLE FLENSTED-JENSEN
København

BRITT FREDERIKSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

HELLE GJELLERUP
Falkonergårdens Gymnasium og
Københavns Universitet

IVAR GJØRUP
Aarhus Universitet

GUDRUN LASSE HAASTRUP
København

ULLA HAASTRUP
Hvidovre

ANNE METTE HANSEN
Frederiksberg

HEINE HANSEN
Københavns Universitet

MOGENS HERMAN HANSEN
SAXO-instituttet, Københavns
Universitet

THOMAS HANSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

TRINE ARLUND HASS
Aarhus Universitet

MARKUS HEDEMANN
Diplomatarium Danicum

LISA HEINE
Ulvåsa

EBBA HJORTH
København

CAMILLA HORSTER
Aarhus Universitet

CHRISTIAN HØGEL
Syddansk Universitet

SIGNE & JACOB ISAGER
Syddansk Universitet

BIRGITTE JACOBSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

FINN GREDAL JENSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

MINNA SKAFTE JENSEN
Syddansk Universitet

JØRGEN STEEN JENSEN
Nationalmuseet

GOTTSKÁLK JENSSON
Den Arnamagnæanske Samling

BIRGITTE BØGGILD JOHANNSEN
Danmarks Kirker, Nationalmuseet

MARTIN WANGSGAARD JÜRGENSEN
Danmarks Kirker, Nationalmuseet

MERETE K. JØRGENSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

LASSE HORNE KJÆLDGAARD
København

ULLA KJÆR & POUL GRINDER-HANSEN
Brønshøj

SOFIE KLUGE
Syddansk Universitet

ANDERS LEEGAARD KNUDSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

EGIL KRAGGERUD
Oslo

KJELD KRISTENSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

RIKKE ILSTED KRISTIANSEN
Danmarks Kirker, Nationalmuseet

KARIN KRYGER
Nationalmuseet

SIGURD KVÆRNDRUP
tidligere Københavns Universitet
og Linnéuniversitetet

MARIA KROGH LANGNER
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

CAMILLA ZACHO LARSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

MARIE VINDAL LARSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

MARCEL LYSGAARD LECH
Syddansk Universitet

HENRIK LORENTZEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

JØRN LUND
Bagsværd

OUTI MERISALO
Jyväskylä Universitet

MARIANNE MORING & THOMAS
HEINE NIELSEN
Nørrebro

LARS BOJE MORTENSEN
Syddansk Universitet

JESPER GEHLERT NIELSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

JONAS NIELSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

MARITA AKHØJ NIELSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

ASTRID M. H. NILSSON
Lund

EBBE NYBORG
Danmarks Kirker, Nationalmuseet

SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN
SAXO-instituttet, København
Universitet

OLE OLESEN
Den Danske Orgelregistrant

BIRGER MUNK OLSEN
København

BIRGIT OLSEN
Det Danske Institut i Athen

MARIANNE PADE
Det Danske Institut i Rom

LENE WAAGE PETERSEN
Københavns Universitet

SIGURÐUR PÉTURSSON
Reykjavík

HANNE KOLIND POULSEN
Den Kongelige Kobberstiksamling,
Statens Museum for Kunst

NIELS JØRGEN POULSEN
Danmarks Kirker, Nationalmuseet

JOHANN RAMMINGER
Thesaurus Linguae Latinae,
München

MIKAEL BØGH RASMUSSEN
Kongernes Samling, Amalienborg,
København

PER METHNER RASMUSSEN
SAXO-instituttet, Københavns
Universitet

ANNETTE RATHJE
Københavns Universitet

VIBEKE ROGGEN
Universitetet i Oslo

RAIJA SARASTI-WILENIUS
University of Helsinki

ADAM SCHWARTZ
SAXO-instituttet, Københavns
Universitet

LENE SCHØSLER
Institut for Engelsk, Germansk
og Romansk, Københavns
Universitet

JØRGEN MAGNUS SEJERSTED
Universitetet i Bergen

GUNNAR SIVERTSEN
Nordisk institutt for studier av
innovasjon, forskning og
utdanning, Oslo

PETER SJÖKVIST
Uppsala

KAREN SKOVGAARD-PETERSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

ANNIKA STRÖM
Stockholm

SARA ELIZABETH TOFTAGER
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

LISBET TORP
Musikmuseet

CHR. GORM TORTZEN
Fredensborg

LARS TRAP-JENSEN
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

CHRISTIAN TROELSGÅRD
Brønshøj

THOMAS TROELSGÅRD
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab

JENS VELLEV
Aarhus Universitet

EILIV VINJE
Høgskolen i Bergen

MORTEN WARMIND
Københavns Universitet

MATILDE ZEEBERG
København

JEPPE ZEEBERG
København

MARIUS ZEEBERG
Hørsholm

LENE ØSTERMARK-JOHANSEN
Københavns Universitet

Indholdsfortegnelse

Per METHNER RASMUSSEN, Politisk propaganda i Cæsars Gallerkrig	1
Gudrun HAASTRUP, Sankt Martin og hans Kappe	11
Morten WARMIND, Rejsen til Geirrøds gård. En note om Saxos behandling af en norrøn fortælling	27
Ebbe NYBORG, Valdemar Atterdag og Højerup Kirke “på det yderste Stevns”	35
Egil KRAGGERUD, Den norske latinitet – noen spredte tekstkritiske erfaringer	45
Marianne PADE, Chrysoloras on Translation – a note on the meaning of <i>proprietas graeca</i>	53
Birgit OLSEN, The Theseid in Modern Greek – original or traditional?	61
Simon SKOVGAARD BOECK, På sporet af Vilhelm Bogbinder	71
Trine ARLUND HASS, Amerinus’ apostrofer	79
Lene ØSTERMARK-JOHANSEN, The New Star, the New Nose: Tycho Brahe’s Nasal Prosthesis	93
Jens VELLEV, Et industrianlæg og en votivsten på Hven fra renæssancen. Om Tycho Brahes papirmølle	107
John Robert CHRISTIANSON, Tycho Brahe’s Earliest Instruments	131
Mikael BØGH RASMUSSEN, Melchior Lorck i Danmark – spekulationer og et par genfundne dokumenter	145
Martin WANGSGAARD JÜRGENSEN, Det syndige menneske og kærligheden til Gud. Peder Trellunds andagtstavle fra 1586	161
Hanne KOLIND POULSEN, Adrian Collaerts Florilegium og det emblematiske verdensbillede – og om vigtigheden af at forstå latinske tekster på kunstværker	177
Bent CHRISTENSEN & Chr. Gorm TORTZEN, hoc audiui hic esse factum heri uesperi: Christian IV’s oplevelser i sommeren 1588	193
Minna SKAFTE JENSEN, Autofiktion og intertekstualitet hos en dansk 1600-talsdigter	203
Camilla HORSTER, Da den danske skole satte humanistlatin i system: tempus og modus efter <i>ne</i> og <i>cum</i>	213
Sofie KLUGE, “Qu’assi Saxo le nombra”: Reappropriating the <i>theatrum historiae Danorum</i> in Rebolledo’s First <i>Selva Dánica</i>	231

Sigurður PÉTURSSON, To Mariadigte	239
Peter SJÖKVIST, Two Pieces on the War in Skåne by Petrus Lagerlöf	251
Birgitte BØGGILD JOHANNSEN, Reading between the Lines: A 17th Century Corpus of Funeral Inscriptions from Odense revisited	261
Vibeke ROGGEN, “alle gode Norbagger, som ere mine kiere Landmænd”: Røster om ‘Norge’ og ‘det norske’ i ‘danskertiden’	279
Jørgen Magnus SEJERSTED, Den Stundesløse som forsynsallegori: Holberg i lys av Giorgio Agambens maktanalyse	291
Eiliv VINJE, Å få lesaren til å tenka seg om	301
Karen SKOVGAARD-PETERSEN, En vejviser for unge oversættere – om Holbergs oversættelse af Herodian (1746)	309
Sebastian OLDEN-JØRGENSEN, Holberg som den danske litteraturs fader	321
Finn GREDAL JENSEN, Et græsk epigram af Poul Martin Møller	335
Karin KRYGER, Trykfejlen: Hvorledes et erratum gav anledning til en skrivefejle	345
Forfatteroversigt	357

God Latin. Festschrift til Peter Zeeberg i anledning af hans 60-årsdag den 21. april 2017/ Studies in Honour of Peter Zeeberg on the Occasion of his Sixtieth Birthday 21 April 2017, ed. Birgitte Bøggild Johansen, Karin Kryger & Karen Skovgaard-Petersen. Redaktionel medarbejder: Marie Louise Blyme, *Renæssanceforum* 12 • 2017.

ISSN 1902-5041. URL: www.renaessanceforum.dk/rf_12_2017.htm

POLITISK PROPAGANDA I CÆSARS GALLERKRIG



Af Per Methner Rasmussen

Political Propaganda in Caesar's Gallic War: Cajus Julius Caesar is one of the most famous Romans, not only as a politician but also as a skillful writer. In this short paper I shall try to show how Caesar manipulates his readers in order to promote his own interests.

Næsten alle betydningsfulde antikhistorikere og klassiske filologer har haft meninger om Caius Iulius Caesar, den berømte romerske politiker og statsmand (ca. 100–44 fvt.). Selvom kilderne til Cæsar er uforandrede, er tolkningerne mange. I renæssancens Italien var Cæsar en helt i fyrstendømmerne, en forbryder i adelsrepublikkerne – og sådan er meningerne delte, litteraturen er kolossal. Jeg erindrer blot om Georg Brandes' Cæsarbiografi, som bestemt ikke er ringe. Men den er skrevet på et tidspunkt, hvor geniet, den store mand, blev forherliget, så hos Brandes er Cæsar helten og Cicero en ubeslutsom nar. I de senere år har Münchenprofessor Christian Meier med sin meget velskrevne Cæsarbiografi (1982) sat dagsordenen. Jeg er særligt inspireret af Adcocks lille bog fra 1956: *Caesar as Man of Letters* samt Wolfgang Will: *Caesar und die Kunst der Selbstdarstellung* fra 2008. Dette bidrag, som er en revideret udgave af en artikel bragt i Retorik Magasinet,¹ vil efter en kort introduktion af personen Cæsar forsøge at vise, hvordan Cæsar manipulerer sine læsere for at fremme sine egne interesser.

Christian Meier kalder Cæsar en outsider i romersk politik, en der ganske som Graccherne ikke fulgte de traditionelle spilleregler med senatet som et naturligt centrum i karriereforsøget. Han kom nu ellers fra en fin familie, som via Iulus – den trojanske prins Aeneas' søn – kunne føres helt tilbage til Venus Genetrix. Men familien var ikke rig og havde ikke tilhørt den inderste magtcirkel siden 2.–3. årh. fvt.

Cæsars karriere følger et almindeligt forløb for en romersk politiker af god familie. Der er dog et par ting at bemærke: Cæsars ægteskab med Sullas hovedmodstander Cinnas datter, bringer ham visse problemer. Cæsar gør sig bemærket på forum ved en række politisk betingede retssager. I 63 fvt. sker der to interessante ting: Cæsar vælges til Pontifex Maximus og vinder over

¹ Rasmussen 2009.

senatets kandidat, og under debatten i senatet om catilinarernes skæbne holder Cæsar som designeret prætor en politisk bemærkelsesværdig tale. Kilderne er ret uklare med hensyn til Cæsars forhold til Crassus og begges involvering i Catilinas første forsøg på at blive konsul.

I 60 fvt. træder Cæsar for alvor ind på den politiske scene. Han indgår en privat aftale med to af Sullas gamle løjtnanter, Pompeius Magnus, som havde mange militære sejre bag sig, og Crassus, der var Roms rigeste mand. Aftalen kaldes almindeligvis Det første triumvirat og sikrede bl.a. Cæsar konsulatet i 59 fvt., og et derpå følgende statholderskab.

Cæsar var ikke kun kendt som politiker, han nød også et ry som en af sin tids bedste talere.² Vi har desværre ikke overleveret nogen af Cæsars taler, men kun hans beskrivelse af Gallerkrigen og den efterfølgende borgerkrig. Cæsars *Gallerkrig* omhandler krigshandlingerne i Gallien fra 58–51 fvt., forfattet i 7 bøger. Cæsars officer Hirtius udarbejdede en 8. bog om perioden 51–50 fvt.

Udover beskrivelsen af de egentlige krigshandlinger indeholder *Gallerkrigen* en del passager eller digressioner med geografiske og etnologiske beskrivelser. 1. bog indledes med den berømte beskrivelse af Gallien: “Gallia est omnis divisa in partes tres” ... (Hele Gallien er delt i tre dele...) I 6. bog beskriver Cæsar gallernes og germanernes skikke. Den slags beskrivelser er og har altid været populære hos mange læsere. Hertil kommer Cæsars kortvarige invasion af Germanien i bog 4 og Britannien i bog 5. Cæsar udvider her den kendte verden og betræder *terra incognita* (ukendt område) og har formodentligt hermed bragt sit navn på alles læber i Rom.

Gallerkrigen tilhører genremæssigt de såkaldte *commentarii*, som er en stor rodebutik af mange forskellige ting. I de store, tyske realleksika kan man finde systematiske fortegnelser over de forskellige typer af kommentarer. Det kan være alt fra tekniske optegnelser, som f.eks. anvisninger til militære formål,³ og fortegnelser over indviklede religiøse ritualer, til rapporter udfærdiget af generaler og administrative optegnelser. Cicero bruger betegnelsen om noter til en tale. Adcock⁴ definerer *commentarii* eller *hypomnemata*, som de hedder på græsk, som “statements of facts for their own sake, so far as they are not just help to memory” – de er ikke tænkt til publicering. Før Cæsar havde Sulla forfattet *commentarii rerum gestarum*, som Plutarch gjorde flittigt brug af i sine biografier. Denne type *commentarii* er en speciel blanding af optegnelser, erindringer måske med henblik på brug til en senere bearbejdning til *historia*, og årlige indberetninger til senatet. Cæsar raffinerede genren til perfektion, og ikke uden grund er *Gallerkrigen*

² Cicero, *Brutus* 251–54, 261–62, Quintilian, *Institutiones oratoriae* 10, 1, 14.

³ Rawson 1991.

⁴ Adcock 1956, 8–9.

gennem århundrederne blevet flittigt læst i skolen. Ganske som i genren *historia* gjorde Cæsar hyppigt brug af fiktive taler – meget ofte indirekte eller refererede taler, *oratio obliqua*. Taler er meget velegnede til at stille synspunkter op mod hinanden og havde i øvrigt en fremtrædende position i det romerske uddannelsessystem. Vi ved, at Cæsar desuden var forfatter til nogle digte, skuespil, et skrift om sprogvidenskab og et skrift mod Cato – intet af dette er overleveret.

Da Cæsar i 58 fvt. forlod Rom, var han prokonsul over Gallien og Illyrien, hvilket svarer til vore tiders Norditalien, Provence og de dalmatiske kystområder. For at klare sig i magtkampen i Rom havde Cæsar desperat behov for at vinde sig et militært ry og dermed *dignitas* (værdighed) og *gloria* (berømmelse) samt skaffe sig en professionel og loyal hær. Derfor havde Cæsar i den grad brug for en krig, men forholdene på dette tidspunkt var relativt rolige, og i modsætning til hvad mange tror, var romerne principielt ikke imperialister. En krig skulle være en *bellum iustum* (en retfærdig krig).⁵ Det var naturligvis en statholders opgave at beskytte sin provins og varetage det romerske folks interesser – herligt fleksible begreber i hænderne på en dreven manipulator. På samme måde, for mig at se, som da Colin Powell søgte at overbevise FN's Sikkerhedsråd om, at Saddam Hussein besad masseødelæggelsesvåben, forsøger Cæsar i *Gallerkrigen* at overbevise den romerske offentlighed om, at gallerne og germanerne udgjorde en alvorlig trussel for Rom.

Kunne Cæsar skrive, hvad det passede ham, og om fornødent omgå sandheden? Næppe, når man betragter de overordnede forhold. Det må formodes, at helvetierne faktisk havde planer om at udvandre, og at den germanske anfører Ariovist var raget uklar med visse gallere, sådan som Cæsar fortæller. I Cæsars temmelig omfattende stab var ikke kun nære venner, men også mindre venligsindede personer. Da der var en hyppig brevveksling, var man hurtigt ret velinformeret i Rom. Når det drejede sig om at vurdere den reelle fare for romerske interesser og beskrive modstanderes motiver og ytringer, var det en ganske anden sag. Her kunne Cæsar bøje virkeligheden efter behov, og det er der næppe nogen tvivl om, at han gjorde. Det er desuden værd at bemærke, at romerne ikke havde en pedantisk hang til præcision i detaljen, som man finder hos visse især tyske læsere af *Gallerkrigen*. Der er unøjagtigheder og selvmodsigelser i et vist omfang. Det vil næppe have generet en romer, som var trænet i retorik.

Hvorfor skrev Cæsar *Gallerkrigen* og hvornår blev værket publiceret? Vi ved det ikke, og det er derfor et omdiskuteret spørgsmål,⁶ men jeg føler mig

⁵ Rambaud 1966.

⁶ Adcock 1956, Meier 1996, Welch & Powell 1998, Goldsworthy 2008.

overbevist om, at hovedformålet var politisk propaganda og specielt for 1. bogs vedkommende et forsvar for den imperialistiske angrebskrig, Cæsar førte i Gallien. Det er mit synspunkt, at *Gallerkrigen* blev forfattet og udgivet bog for bog, og at indholdet spredtes så hurtigt som muligt via Cæsars omfattende kontaktnet fra senatorniveau til den mindste gyde i Subura, Roms slumkvarter. Ingen skulle glemme Cæsar, mens han var i Gallien. Det er ganske klart, at Caesar havde pålidelige folk til at pleje sine interesser i Rom, f.eks. Cornelius Balbus, “familiarissimus Caesaris” (Cæsars meget nære ven),⁷ som kan tænkes at have været en slags Cæsars Göbbels.

Cæsars stil er simpel og nøgtern i opbygningen af episoder, kapitler, afsnit, sætninger og ordvalg. “Pura et inlustris brevitās” (en ren og klar kortfattet-hed), kalder Cicero Cæsars stil.⁸ Har Cæsar fundet et passende ord, bruger han det igen og igen. Han anvender aldrig tvetydige eller uklare vendinger; hans adjektiver er objektive og saglige – han taler om lange dagsmarcher og dybe floder. Han er aldrig i tvivl om, hvordan en situation skal takles. Tøven og rådvildhed optræder ikke. Et lille eksempel fra 1. bog kap. 7 (1–2):⁹

Caesari cum id nuntiatum esset eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci et quam maximis potest itineribus in Galliam ulteriorem contendit, et ad Gen<a>vam pervenit. provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat – erat omnino in Gallia ulteriore legio una – ; pontem qui erat ad Gen<a>vam iubet rescindi.

(Cæsar 1987)

Da Cæsar fik at vide, at de forsøgte på at drage gennem vor provins, skyndte han sig af sted fra Rom, rejste i lange dagsmarcher til Det fjernere Gallien og kom til Genava. Han udskrev i Provinsen så mange soldater det var muligt (der stod i Det fjernere Gallien i alt een legion) og gav ordre til afbryde broen ved Genava.

(Cæsar, overs. Grønbech 1967)

Cæsar nævner altid sig selv i 3. person. Det er her første gang i værket, vi hører om Cæsar, og han nævnes i dativ. Han reagerer på information – og han gør det resolut. Så snart han får underretning om problemerne, skynder han sig af sted i tre udsagnsord, og da han kommer frem, udsteder han ordre i to udsagnsord. I sandhed en handlingens mand. Når andre ikke kan finde ud af tingene, kommer Cæsar lynhurtigt og klarer sagerne. Det er meget karakteristisk for stilen i *Gallerkrigen*.

⁷ Sueton, *Caesar* 82,2.

⁸ Cicero, *Brutus* 262.

⁹ Jf. Worm 1979.

Et tankevækkende eksempel på Cæsars behandling af gallere er nervierne i 2. bog. Vi befinder os i Belgien, hvor nervierne fanger Cæsar på det gale ben, og det er faktisk lige ved at gå galt for ham. Han får dog vendt situation til romernes fordel, besejrer nervierne og afslutter sagen som følger:

Da slaget var forbi, var den nerviske nation så godt som udslettet. De gamle mænd, der som ovenfor omtalt var blevet bragt i sikkerhed i moser og strandsumpe sammen med kvinder og børn, fik bud om kampens udfald, og da de var klare over, at sejrherrene kunne komme overalt og de besejrede ikke var sikre nogetsteds, blev alle de overlevende enige om at sende gesandter og overgive sig til Cæsar. Hvad der var hændt – sagde de – var en katastrofe for deres folk: der var tre overlevende senatorer af 600, knap 500 våbenføre mænd ud af 60.000. Cæsar, der gerne ville vise, at det var hans skik at lade ulykkelige og bønfoldende vederfares barmhjertighed, lod dem beholde livet og gav dem befaling til at blive boende i landet, og han forbød nabofolkene at begå nogen form for overgreb mod dem.
(Cæsar, overs. Grønbech 1967)

Det er jo slet og ret folkemord, men det har næppe stødt en romersk læser. Cæsar kan til gengæld være mild, når barbarerne underkaster sig hans vilje.

Lad os se lidt på 1. bog, hvor det hele begynder. Ud over en kort geografisk indledning (kap. 1), er der beskrevet to militære kampagner: krigen mod helvetierne (kap. 2–29) og krigen mod germanerhøvdingen Ariovist (kap. 30–54).

Helvetierne havde tilsyneladende besluttet sig for at finde et nyt sted at slå sig ned. Først henvendte de sig til Cæsar for få tilladelse til at drage gennem den romerske provins. Dette forbød og forhindrede Cæsar. Derpå drog de bl.a. gennem hæduernes land. Hæduerne var Roms allierede. Da de bad Cæsar om hjælp, kom det til stridigheder, som endte med et stort nederlag for helvetierne. Kampene fandt sted langt borte fra Cæsars egentlige provins.¹⁰

Derpå følger Ariovist-episoden:

kap. 30–33: Landdag: situationen i Gallien

kap. 33: Cæsars begrundelse for at blande sig

kap. 34: Cæsar anmoder om møde: arrogant svar

kap. 35: Cæsar sender nyt gesandtskab med krav

kap. 36: Arrogant svar fra Ariovist (vendepunktet i episoden)

kap. 37–41: Cæsar marcherer mod Ariovist. Rygter om germanerne.

kap. 42–46: Nu vil Ariovist forhandle

kap. 47: Ariovist ønsker ny forhandling

kap. 48–54: Afgørende kamp

¹⁰ Rambaud 1966 giver en grundig analyse af hele helvetierkrigen.

Efter helvetierne var overvundet, holdt Cæsar et møde med de ledende gallere. Et folkeslag, sequanerne, stod og hang med næbet. Det viste sig, at de for at tryne de omkringliggende folk havde anmodet germanerhøvdingen Ariovist om at hjælpe sig. Det havde været godt i begyndelsen, men nu havde Ariovist ført flere og flere germanere over Rhinen og var begyndt at herse ikke kun med nabofolkene, men også sequanerne selv. Ville Cæsar hjælpe? – Intet hellere.

Cæsar sendte straks udsendinge til Ariovist for at få et møde i stand og løse konflikten. Da dette ikke lykkedes, fortsatte diplomatiet, indtil Cæsar blev så bekymret over Ariovists overgreb, at han rykkede frem mod ham. Efter lidt diplomati og et enkelt møde kom det til et slag, som Ariovist tabte. Også dette slag fandt sted meget langt væk fra den romerske provins.

I hele konflikten med Ariovist, gør Cæsar et stort nummer ud af at beskrive Ariovist som en fæl barbarisk tyrann. Cæsar bruger ikke ligefrem ordene *arrogans et superbus* (hovmodig og overmodig), men det må have faldet en romersk læser nær at tænke på dem. Under Cæsars konsulat var Ariovist blevet tildelt titlen *rex atque amicus populi Romani* (konge og ven af det romerske folk). Cæsar kunne med en vis ret forvente at en sådan klientkonge ville vise sig lydhør over for romerske interesser, men i stedet for at opføre sig underdanigt og respektfuldt optræder Ariovist som om forbindelsen med romerne var mellem to ligeværdige parter. Det må have været stærk læsning for en romer.

Desuden krydrer Cæsar sin beskrivelse af konflikten med en fremstilling af germanerne som en frygtindgydende fjende og minder om kimbrerne og teutonerne, der i 102–101 fvt. – med stort besvær – blev besejret af Marius, en slægtning til Cæsar. Faren for en invasion af Italien nordfra nævnes flere gange i *Gallerkrigen* af Cæsar, men intetsteds så betonet som i dette tilfælde. Ud over den hæder Cæsar på snedig vis fik ved at besejre en frygtindgydende fjende, må han have fremkaldt den gamle frygt for en germansk invasion i en romersk læsers tanker. Alt i alt, når man til denne beskrivelse af Ariovist tilføjer, at Cæsar varetager romerske allieredes interesser, må det have været indlysende for enhver romer, at der måtte skrides ind over for Ariovist.

Lad os se nærmere på et afsnit i begyndelsen af konflikten. Cæsar har just (kap. 35) under henvisning til Ariovists status som romersk klientkonge præsenteret ham for følgende krav:

- * at han undlod at føre flere germanere over Rhinen ind i Gallien
- * at han frigav de hæduiske gidsler og tillod sequanerne at gøre det samme
- * at han afstod fra provokationer og overgreb mod hæduerne og deres allierede

Hvis Ariovist gjorde dette, ville han bevare det romerske folks venskab, hvis ikke, så Cæsar sig nødsaget til at beskytte hæduerne i overensstemmelse med en senatsbeslutning.

Til dette svarer Ariovist (kap. 36):

Ad haec Ariovistus respondit: ius esse belli, ut qui vicissent, iis quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent; item p. R. victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. si ipse populo Romano non praescriberet, quemadmodum suo iure uteretur, non oportere sese a p. R. in suo iure impediri. Haeduos sibi, quoniam belli fortunam temptassent et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. magnam Caesarem iniuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Haeduis se obsides redditurum non esse neque his neque eorum sociis iniuria bellum inlaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent. si id non fecissent, longe his fraternum nomen p. R. afuturum. quod Caesar denuntiaret se Haeduorum iniurias non neglecturum, neminem secum sine sua pernicie contendisse. cum vellet, congredieretur: intellecturum quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIII tectum non subissent, virtute possent.
(Cæsar 1987)

Hertil svarede Ariovist, at i krig gjaldt den ret, at sejrherren behandlede de besejrede som han ville; på samme måde plejede det romerske folk at behandle de overvundne, ikke efter andres anvisninger, men efter eget forgodtbefindende. Når han selv ikke gav Romerne anvisning på, hvordan de skulle bruge deres ret, var der heller ingen rimelighed i, at Romerne hindrede ham i at udøve sin. Eftersom Hæduerne havde prøvet krigslykken og var blevet slået, måtte de nu betale deres tribut. Det var uretfærdigt af Cæsar, at han så snart han kom til, ville begrænse hans skatterettigheder. Han ville ikke give Hæduerne deres gidsler tilbage, men på den side heller ikke åbne fjendtligheder mod dem eller deres forbundsfæller uden gyldig grund, når de blot holdt sig aftalerne efterrettelige og betalte deres årlige tribut; gjorde de ikke det, ville den brodertitel Romerfolket havde skænket dem, ikke hjælpe dem noget. Til Cæsars trusler, at han ikke ville tolerere overgreb mod Hæduerne, kunne han kun minde om, at ingen hidtil havde kæmpet med ham, uden at det var blevet værst for vedkommende selv. Cæsar kunne bruge våbenmagt, når som helst han ønskede det, så ville han få at mærke,

hvor megen tapperhed og kamptræning de ubesejrede Germaner, der i 14 år ikke havde levet med tag over hovedet, var i besiddelse af.

(Cæsar, overs. Grønbech 1967)

Altså:

- * romerne skulle ikke blande sig i, hvordan han behandlede besejrede folk; han blandede sig jo ikke i romernes forhold
- * Cæsar begik et stort overgreb, hvis han formindskede skatteindtægterne fra hæduerne
- * han ville ikke frigive de hæduiske gidsler
- * hvis hæduerne overholdt aftalerne, ville han ikke påføre dem overgreb
- * hvis hæduerne ikke overholdt aftalerne, ville deres alliance med romerne ikke hjælpe dem
- * hvis der var noget, kunne Cæsar bare komme an og finde ud af, hvor tapre germanerne var

Ikke just et passende svar fra en klientkonge, som snarere opfører sig som respektløs barbar. Læg mærke til, hvordan Cæsar lader Ariovist indlede og afslutte afsnittet med arrogante forhånelser, som i romerske øjne må have forekommet tæt på utilladelige.

Den latinske tekst er meget velafbalanceret, udformet i relativt korte perioder med en mængde parallelismer og antiteser.

Her nogle eksempler på tekstens troper og figurer:

... qui vicissent iis quos vicissent – epifor
... qui vicissent iis quos vicissent quemadmodum vellent imperarent –
assonans
... populo Romano ... a populo Romano – geminatio
... suo iure ... in suo iure – geminatio
... magnam ... iniuriam – hyperbaton
... iniuria bellum inlaturum – assonans
... non neglecturum, neminem secum sine sua – allitteration
... tectum – synekdoke

Disse tekniske kneb fra retorikkens værktøjskasse giver teksten en prægnant skarphe, som i endnu højere grad kommer til udtryk, når teksten læses op – og det var jo sådan man læste i antikken. Det viser også, hvor omhyggeligt Cæsar har gennemarbejdet teksten ned i mindste detalje.

Jeg håber på disse sider at have givet eksempler på, hvordan Cæsar manipulerer med sine læsere. Lykkedes det? Ja, i høj grad. Cæsars målgruppe var den brede romerske offentlighed, og hans popularitet i Rom holdt sig under hele Gallerkrigen. Hans politiske modstandere derimod, var ikke til at bevæge. Cato foreslog oven i købet, at man skulle udlevere Cæsar til

germanerne.¹¹ Jeg må desværre også med en vis bekymring notere, at en del af mine studerende falder for Cæsars manipulationer!

¹¹ Plut. Cat. Min. 51.

Litteratur

- Adcock, F. E. 1956, *Caesar as man of letters*, Cambridge.
- Cæsar 1900, C. Ivli Caesaris *Commentariorvm Libri vii De Bello Gallico*, ed. Renatvs dv Pontet, Oxford.
- Cæsar (overs.) 1967, *Gallerkrigen*, på dansk ved Bo Grønbech, København.
- Cæsar 1987, *C. Iulii Caesaris commentarii rerum gestarum* vol. I: *Bellum Gallicum*, ed.: Wolfgang Hering, Leipzig.
- Goldsworthy, Adrian 2007, *Cæsar*, London.
- Meier, Christian. 1996 (1. udg. på tysk 1982), *Caesar*, London.
- Ramnaud, Michael 1966, *L'art de la Deformation Historique*, Paris.
- Rasmussen, Per Methner 2009, "Talerstolen Cæsar – en brilliant manipulator", *Retorik Magasinet* nr. 71 | 19. årgang | Marts 2009, Skive, 31–35.
- Rawson, Elisabeth 1991, "The literary sources for the pre-Marian army", *Roman culture and society: Collected papers*, ed.: Fergus Miller, Oxford, 34–57.
- Welch, Kathryn & Anton Powell (eds.) 1998, *Julius Caesar as artful reporter: The war commentaries as political instruments*, London.
- Will, Wolfgang 2008, *Veni, vidi vici – Caesar und die Kunst der Selbstdarstellung*, Darmstadt.
- Worm, Erik 1979, *Cæsar – en myte?* DR-skoleradio, København.

SANKT MARTIN OG HANS KAPPE¹



Gudrun Haastrup

Saint Martin and his Cloak: *St. Martin is usually presented as a soldier on horseback in front of the town of Amiens. This scene refers to his act of charity when he shared his cape with a beggar. According to the literary sources later than the main witness Sulpicius Severus, the scene is a psychological and poetical elaboration, with a special interest in Martin as bishop of Tours and in the dissemination of his miracles. Gregor of Tours follows up on this. The aim is for Tours to be the city of choice for the pilgrims worshipping Martin, and for Martin to become the leading saint in France. It is suggested that the French Merovingian kings' interest in Martin was essential to the later and very popular iconographic depiction of Martin as former Roman soldier.*

Året 2016 blev af Pave Frans udråbt som et ekstraordinært jubelår. Det havde *misericordia* (barmhertighed) som tema, hvad der gav anledning til særlige arrangementer i de katolske lande. I den forbindelse åbnede en lille udstilling om *Misericordia nell'arte* på Capitol i Rom om de syv barmhertighedsgerninger, som nogle kunstnere har skildret dem. Den franske helgen Sankt Martin af Tours var selvfølgelig repræsenteret som eksemplet på den barmhertighedsgerning, det er at give sit tøj bort til de fattige og frysende, men overraskende nok som den eneste med hele tre eksempler.² De to af dem viser helgenen som en ridder til hest ved en by eller byport, og foran ham står en lille mand, der rækker hånden frem og beder om en almisse. Martin tager fat i sin kappe og vil med sit sværd dele den i to og give den ene del til den fattige. Sådan genkendes Sankt Martin overalt i Europa i skulptur og maleri fra Middelalderen og til i dag (**fig.1**). Det følgende vil fokusere på senere forfattere (fra 5. og 6. årh.) skildringer af scenen, hvor Martin deler sin kappe, samt på den baggrund komme med et bud på Tours' og merovingernes rolle ved dyrkelsen af Martin og valg af ikonografi.

¹ En særlig tak til Ulla Haastrup, der har ledt mig på sporet af Martins ikonografi.

² Maleri af Vincenzo Tamagni ca. 1500, relief af Pietro Bernini 1610 og fotostat af (Michelangelo Merisi) Caravaggios De syv *Misericordiae* 1607.

Ser vi på de skriftlige kilder, er vi, netop hvad Martin angår, særdeles godt hjulpet. Den allertidligste litterære kilde, vi kender til Martins historie, er den lærde jurist og forfatter Sulpicius Severus (ca. 355–431), der selv mødte Martin i Tours og havde samtaler med ham. I sit skrift *Vita Sancti Martini* fra 397–98 fortæller Sulpicius,³ at Martin oprindeligt var en romersk soldat, der stammede fra Sabaria i Pannonien (i dag Szombathely i Ungarn). Han var født år 316/7,⁴ og faderen var en romersk befalingsmand, *tribunus militum*, der siden blev forflyttet til Norditalien (Pavia), hvor Martin voksede op. Tidligt, som 10–12-årig, blev han tiltrukket af kristendommen, og det fortælles, at Martin mødte op i kristne forsamlinger, hvor han fik et første kendskab til en helt anden livsform hos de kristne, nemlig den at nogle foretrak at leve et asketisk og isoleret liv i ørkenen. Men da sønner af romerske soldater på det tidspunkt blev indkaldt til tjeneste, måtte Martin – og det var ganske efter faderens ønske – lade sig indrullere i og aflægge faneed til den romerske hær, kun 16 år gammel, og som rytter i *alae scolares* (ridende elitetropper) kom han til at høre til kejser Constantius II's personlige livgarde. Nogle år senere blev afdelingen udstationeret i *civitas Ambianensium* (Amiens) i Gallien, og her må Martin have været en 19–20 år. Ifølge Sulpicius Severus levede han allerede på det tidspunkt et nøjsomt liv og gav alt væk, så kun kappen og våbenet var tilbage. Foran Amiens indtraf den afgørende oplevelse i Martins liv:

Midt om vinteren, hvor det var koldere end sædvanligt, og flere var døde af kulde, mødte Martin ved byporten en nøgen tigger, der bad forbipasserende om hjælp: “ut sui misererentur”⁵ (om at de skulle have medlidenhed med ham). Alle andre ignorerede staklen og gik forbi, men Martin, der var *plenus Deo* (opfyldt af gud), forstod, at han skulle have *misericordia* (medlidenhed) og give noget – men han havde jo ikke andet at give end sin kappe! Så han greb straks sit *ferrum* (sværd), skar sin *chlamys* (kappe) over og gav tiggeren den ene del, den anden dækkede han sig selv med. Samme nat drømte han, at Kristus viste sig for ham iført den anden kappedel og med høj røst sagde: “Martinus adhuc catechumenus hac me veste contexit” (Martin, der endnu ikke er døbt, har dækket mig med denne klædning). Da blev Martin overbevist kristen og lod sig straks døbe.

Så vidt Sulpicius Severus.

³ Sulpicius Severus skrev senere tre Martindialoger og tre breve, der i bispesædet Tours' arkiver indgik i et Martincorpus, de såkaldte Martinellus-håndskrifter, som udgør hovedkilden til Martins historie.

⁴ Sulpicius Severus må sætte fødselsåret til 336, hvad der ikke passer til de øvrige kilder, se note 7.

⁵ Sulpicius Severus *Vita Sancti Martini* 9,3; et usøigneret udseende passede til hans asketiske livsførelse, ligesom det kendes hos ørkenfædrene.

Om begivenhederne frem til Martins valg til biskop får vi af samme forfatter (i hovedtræk) følgende at vide: Efter en del år i hæren, sidst under Julianus, der var Caesar i Gallien (354–361), rejste Martin til biskoppen i Poitiers, Hilarius. Her virkede han som exorcist, dvs. som djævluedriver, en mere beskeden rang i det gejstlige hierarki, og det medførte rejser uden for Poitiers – diakon hos Hilarius ønskede han ikke at være.

Siden fortælles om Martins længere missionsrejser hjem til sine forældre, hans møde med djævelen og om hans modstand mod arianerne, der havde opnået stor indflydelse i Norditalien. Han prøvede også for en kort periode at bo i en hule som eremit på øen Gallinaria, der ligger ud for Genua, og i et kloster tæt på Milano. Efter hjemkomsten til Gallien sluttede Martin sig igen til Hilarius i Poitiers, og herfra grundlagde han 360/61 sit eget kloster i Ligugé – ikke langt fra Poitiers – hvor han kunne leve et asketisk liv i ro, kun afbrudt af rejser rundt i Gallien for at prædike kristendom og hjælpe syge og svagelige. Det var i disse år, han udførte mirakler: han genoplivede sin *catechumenus* (elev), der i hans fravær var faldet død om, og kort efter også en slave, der havde hængt sig. Det vakte stor beundring overalt i Gallien, og Martin blev respekteret og æret i en sådan grad, at da Tours skulle vælge en ny biskop, blev han af mange foreslået til dette embede. Martin prøvede at undslå sig, men hans popularitet var så stor, at man fik ham lokket til Tours under helt andre påskud for at få ham valgt, til trods for at man derved modsatte sig andre bisper, formodentlig betydende adelige, der ikke ønskede Martin på den post. Kritikken fra deres side gik på, at han var for ussel at se på, de anså ham for en “*contemptibilem ... personam, indignum esse episcopatu ... uultu despicabilem, ueste sordidum, crine deformem*” (foragtelig person, uværdig til bispeembedet, ikke respektabel af udseende, med snavset dragt og uredt hår),⁶ men han blev alligevel ved folkets opbakning valgt til biskop af Tours (371). Embedet forvaltede han pligtopfyldende de næste 20 år. Og samtidig fortsatte han sine missionsrejser rundt om i Gallien, og i ord og prædiken kæmpede han blandt lokalbefolkninger mod hedenskaben, fik dem til at rive hedenske helligdomme ned og i stedet bygge kapeller og kirker, hvor der før var templer (**fig. 2**). Sit ønske om en eneboertilværelse fik han også opfyldt, idet han oprettede et eremitsamfund, et kloster få kilometre fra Tours, der fik navnet *Magnum Monasterium* (Marmoutier), og som hurtigt blev så populært blandt munke, at de strømmede dertil i stort tal for at leve et ydmygt og fattigt liv, tæt på Martin. Munkene boede i en primitiv bolig af træ og foretog sig intet andet end at hengive sig til bøn, skrivevirksomhed blev overladt til de yngste munke.

⁶ Sulp. Serv. *Vita sancti Martini* 9,3.

Vita Sancti Martini blev den første hagiografi, der er skrevet på fransk grund, og den blev forfattet lige efter Sulpicius Severus' rejse til Tours. Mødet med Martin i Tours gjorde så dybt et indtryk på ham, at han lod sig omvende til kristendommen for at leve et liv som munk. Skriftet om Martins liv og mirakler blev færdiggjort, mens helgenen endnu levede, men det vides ikke, om Martin selv blev bekendt med indholdet eller læste det. Sulpicius Severus fremstiller sin Martin som perfekt og uden fejl, og hans skrift kan ikke siges i detaljer at være historisk korrekt; det har først og fremmest været hans sigte at udbrede kendskabet til denne thaumaturg eller mirakelmager. Det betyder også, at der er visse perioder i Martins liv, der har måttet nedtones eller udelades, fx den lange tid hvor Martin var soldat – og det kan meget vel have været ca. 20 år, fra han var 20, til han var 40. Kronologien er flere steder ganske uklar.⁷ Martin er den første eremit i Gallien, og Sulpicius' skildring lægger sig tæt op ad tidligere fortællinger om ægyptiske og syriske eneboere⁸, som Martin – helt usædvanligt – var i stand til at overgå ved at opvække mindst to døde!⁹

I sin biografi beskriver Sulpicius ikke omstændighederne ved Martins død og begravelse, men hos Gregor af Tours fortælles, at Martin døde i en alder af 80 år under en rejse til Candes, hvor han skulle afgøre nogle tvivlsspørgsmål.¹⁰ Og da meldingen om hans død nåede til Poitiers, mødte folk derfra (hvor han jo først havde levet som exorcist og munk) straks op i Candes og krævede hans lig udleveret. Der opstod nu strid mellem dem og folkene fra Tours, men de sidste gik af med sejren ved i nattens løb, hvor de andre sov, at bortføre liget og hurtigt få det begravet i Tours, **fig. 3**. Så tilhørte Martin og hans kraft indbyggerne i Tours.

⁷ I følge Sulpicius Severus er Martin kun kort tid i hæren, hvad der harmonerer med, at Sulpicius mener, han først fødes 336, i stedet for 316, men året passer ikke til andre kilder, og Sulpicius' påstand om, at Martin var en soldat, der ikke brugte sit sværd i krig, virker ikke troværdig. En soldat i hæren kunne se frem til 20 års krigstjeneste.

⁸ Fx Athanasius (298–373), *Vita Sancti Antonii* (den hellige Antonius' liv).

⁹ Men at Martin har levet og virket som kristen forkynder findes dokumenteret på anden måde i et arkæologisk vidnesbyrd, hvor der fortælles om en kvinde, Foedula, der har ladet sig døbe af Martin. På en gravstele fra Vienna står der følgende distika:

Foedula quae mundum domino miserante reliquit
hoc jacet in tumulo, quem dedit alma fides,
Martini quondam proceris sub dextera tinta
crimina deposuit fonte renata dei ... (Épitaphe de Foedula)

(Foedula, som har forladt verden, da Herren forbarmede sig over hende, ligger i denne grav, som hendes livgivende tro har givet hende, engang blev hun døbt af den store Martins hånd, og genfødt i Guds kilde fik hun syndernes forladelse ...).

¹⁰ Gregor af Tours, *Historia Francorum* 1,48. Bemærk, at Gregor af Tours må sætte Martins fødeår til 316/7.

I årene efter Martins død var der først stille, men snart opstod rygter om helbredelser, der skyldtes ham, og folk begyndte at valfarte til hans grav. Efterfølgeren, biskop Bricio, ønskede ikke, at Martinhistorierne fik større udbredelse, men forgæves. Beretninger om undere, der fandt sted takket være Martin, fortsatte. Da bispestolen i Tours blev beklædt af den energiske biskop Perpetuus, så denne muligheden for at gøre Tours til et stort og betydeligt bispesæde og et centralt sted for dyrkelsen af Martin. Han opfordrede sin ven Paulinus af Périgueux¹¹ til at skrive et længere digt på grundlag af Sulpicius' skrifter og gav sig selv til at samle de mange mirakelberetninger, der var i omløb. De kom dels fra pilgrimme, der havde besøgt Martins grav, eller fra folk, der havde genstande fra Martins liv, tøj han havde rørt ved, breve han havde fået skrevet o.l. Perpetuus satte samtidigt et byggeri i gang af en større og prægtigere basilika, der skulle danne rammen om Martins grav og give plads til de mange, der valfartede til det hellige sted. Ved et bispemøde i Tours i 471/472 indviedes en prægtig kirke, og den hellige mands rester blev ved en *translatio* (overførsel) i procession ført til et smukt gravsted i den nye *Basilica Sancti Martini* og genbegravet. Martin blev nu betragtet som *sanctus* (helgen), og d. 11. november blev fastsat som Martins helgendag – tillige med d. 4. juli, som var den dag, hvor Martin blev udnævnt til biskop.¹² Kunstnere blev også sat til at udsmykke Martinkapellet og til at sætte *tituli* (indskrifter) op, der skulle dekorere væggen omkring Martins grav, alt sammen skulle udføres så spektakulært, at historien om Martins liv og mirakler kunne blive udbredt.

En af tidens kendte forfattere, Sidonius Apollinaris, fortæller i et brev¹³ om, hvorledes han nærmest blev tvunget af Perpetuus, som han var ven og kollega med, til at affatte en sådan *titulus* (indskrift), og at han i den anledning skrev et epigram, som han ikke selv var helt tilfreds med. Heri stod der til indledning:

Martini corpus totis uenerabile terris,
in quo post uitae tempora uiuit honor,
texerat hic primum plebeio machina cultu
quae confessori non erat aequa suo.

(Martins legeme, som er æret overalt på jorden, og som hædres efter sin levetid, var her til at begynde med kun dækket af en bygning af ringe pragt, som ikke var sin hellige mand værdig).

¹¹ Paulinus af Périgueux (*Petricordiae*), retoriker og digter fra 2. halvdel af 5. årh.

¹² Det er usædvanligt, at en helgen har to festdage.

¹³ Sidonius Apollinaris, *Ep.* 4,18,4. Sidonius Apollinaris, forfatter og biskop (430–489), var født i Lyon og tilhørte det gallo-romerske aristokrati.

Derefter lovprises Perpetuus for (den nye) basilika, som overgår selv Salomons tempel. For det strålede ganske vist af sølv og guld, men denne bygning overgår alle metaller ved troen.¹⁴

Perpetuus' ønske om digte til Martins ære blev til fulde opfyldt af Paulinus, der affattede et større epos *De vita Martini Episcopi* (om biskop Martins liv); det blev på ca. 3.500 vers i seks sange, skrevet på hexametre, udgivet o. 470 (altså før bispemødet), og i stil kom det til at ligge tæt på Vergils *Aeneide*, den latinske litteraturs fornemste epos. Forordet er henvendt til Perpetuus, der præsenteres som lærd: "venerabili ... in omni religione doctori" (ærværdig og lærd i alt hvad der vedrører det religiøse),¹⁵ men i sin beskrivelse af Martins liv vedkender Paulinus sig først og fremmest Sulpicius Severus som kilde.

Scenen med kappedelingen, den vigtige i Martins liv, beskriver Paulinus på følgende måde.¹⁶ Martin holder igen med mad og drikke på sin vagt for ikke at sløve sine sanser: "nec premeret vigilem membrorum sarcina mentem" (for ikke at tunge lemmer skulle hindre et vågent sind). Alt sit tøj har han givet væk til de fattige tiggere, kun én klædning har han beholdt til at dække sine magre lemmer. Så pludselig i vinterens isnende kulde kommer en nøgen mand ham i møde, hvis skælvende stemme knækker "cum subito... nudus in occursum properat, vix verba frementi / dimidians prae fracta sono", men situationen er tydelig nok, trods den nøgne mands vanskeligheder med at gøre sig forståelig. Alle andre går forbi ham, den elendiges klage afvises med en hånlig latter af de rige. Men den hellige Martin standser op, rådvild – for hvad kan han gøre? Han ville jo gøre noget, men han havde intet at give. Hvis han gav ham sit sidste tøj, ville han selv være nøgen. Men så gennemtænker han situationen, han har jo stadig sin kappe: "sola superfuerat corpus tectura beatum / ut semper duplicata chlamys quae frigus et imbrem / ventorum et rabiem geminato arceret amictu" (kun en klædning dækkede hans krop ... en kappe var altid foldet i to dele og med sin dobbelte tykkelse egnet til at holde kulde, regn og hårde vinde ude), og Martin handler derefter resolut: "nec mora tardat opus, sed transit dextera votum" (ingen tøven holder hans forsæt tilbage, men hans hånd udfører hans ønske), og "stringitur invictus sine crimine vulneris ensis et mediam resecat miseratio prodiga / peiorem sibi credo legens" (han trækker sit ubesejrede sværd, som ikke har været brugt til at såre, og hugger i sin store barmhjertighed kappen midt over, og vælger, tror jeg, den ringeste del til sig selv). Med sit ene varme stykke tøj dækker han den frysendes lemmer og får selv del i kulden ved at svøbe sig i det andet, mindste stykke. Alle ser det, nogle ler af det, mens andre undrer sig over det.

¹⁴ Sid. Apoll., *Ep.* 4,18,5.

¹⁵ Paulinus af Périgueux, *De vita Sancti Martini Episcopi versibus*, prologen.

¹⁶ Paul. Per. *De vita Sancti Martini* 1,54–139.

Om natten falder Martin i søvn, men hans sind er stadig opladt og vågent. Da pludselig står Christus for øjnene af ham klædt som en fattig, iført hans, Martins, klædning. “O vere pretiosa chlamys!” (I sandhed hvilken kostbar kappe), udbryder Paulinus.¹⁷ Scenen med kappedelingen beskriver Paulinus anderledes end Sulpicius Severus. Martin er hos Paulinus ganske nærværende og opmærksom, han har på forhånd givet alt væk til andre fattige undtagen sin kappe og er allerede på forhånd et fromt og fattigt menneske. Efter delingen giver han det bedste stykke til den fattige, det er også en ny detalje. Vi ser situationen med Martins øjne, får indblik i, hvad han tænker og ser – og derefter handler på. I drømmen er Martin også til stede og fuldt klar over, hvad der foregår.

Paulinus’ værk skulle foredrages ved store festligheder til Martins ære i Tours.¹⁸ Historien skulle repeteres og udbredes, så den ikke blev glemt. I Paulinus’ epos bliver Martin endnu tydeligere slået fast som eksemplet på en hellig mand og et sandt forbillede, så enhver, der læste digtet eller fik det læst op, blev bekendt med de hændelser, trin for trin, som udspillede sig for den unge Martin med det opvakte sind.

En anden af digterne omkring Tours var, et hundrede år efter, Venantius Fortunatus.¹⁹ Til Tours havde han fået særlige forbindelser, da han engang besøgte Martins grav og blev helbredt for sin sygdom. Han skrev et langt epos til ære for helgenen, *Vita Sancti Martini*, hvori han lovpriste Martin, hans liv og mirakler. Martin beskrives som en meget ung mand, der i vinterens kulde møder en fattig ved Amiens byport: “occurrense igitur portae ambianensis egeno, / qui sibi restiterat clamidis partitur amictum / et fervente fide membris argentibus offert”²⁰ (han møder en fattig ved porten i Amiens og deler det stykke af sin kappe, som er tilbage, og med sin glødende tro giver han det til (den fattiges) frysende lemmer). Senere viser Kristus sig for ham: “Hac se veste tamen tectum obtulit ipse creator / Martinique clavis textit uelamine Christum” (dog skaberen selv viste sig iført denne klædning, så Martins kappe indhyllede Kristus).

Det er i denne version en meget kort beskrivelse af mødet mellem Martin og tiggeren, sammenlignet med Paulinus’, men historien indrammes af en udførlig beskrivelse af kulden. Venantius Fortunatus’ stil er antitetisk og pleonastisk, som vi kan se af ovennævnte, hvor *fervente fide* stilles over for

¹⁷ Paul. Per. *De vita Sancti Martini* 1,107.

¹⁸ Sylvie Labarre (ed.), Paulin de Périgueux, *Vie de Saint Martin*, præsentation.

¹⁹ Venantius Fortunatus (530–607) stammede oprindeligt fra Norditalien. Han var uddannet præst, endte som biskop i Gallien og havde ligesom Paulinus et solidt kendskab til de klassiske digtere. Han skrev et væld af digte, verdslige som religiøse, og søgte forgæves en plads som digter ved merovingernes hof.

²⁰ Venantius Fortunatus, *Vita Sancti Martini* 1, 50–67.

membris algentibus, lige efter følger *fervor* (glød) over for *algor* (iskulde) og chiastisk sættes *frigus* (kulde) modsat *aestus* (hede). Det er disse modsætninger, der dominerer scenen og understreger, hvor bidende kulden er, da Martin møder tiggeren, og hvor megen varme han giver denne. I forhold til Sulpicius Severus nærmest vælter Venantius Fortunatus sig i alskens digteriske figurer, og hvor Sulpicius Severus' prosa er tør og knap, er Venantius Fortunatus' hexametre rige på figurer og farver: "militis alba clamis plus est quam purpura regis" (soldatens hvide kappe er mere end kongens purpur). Hos Paulinus var der færre naturbeskrivelser og mere fokus på Martins tanker. Men Martinhistorien er vokset, og er med disse to digtere blevet mere nuanceret end hos Sulpicius Severus og har nu som poesi fået tilføjet en kunstnerisk dimension og billeddannelse, som senere kunstnere kunne lade sig inspirere af. Men det bemærkes, at ingen af de nævnte forfattere omtaler, at Martin er rytter, eller hvordan det forholder sig med hesten. Måske forestiller de sig, at Martin står vagt foran byporten til fods. Herom nedenfor.

I midten af 6. årh. hedder biskoppen i Tours Gregor,²¹ en god ven og kollega til Venantius Fortunatus og en flittig forfatter. Hovedværket drejede sig om Merovingerslægten, *Historia Francorum*, hvor Martin omtales med stor beundring, ja, nærmest betragtes som en helt fra Det Gamle Testamente.²² Også Gregor indsamlede materiale til arkivet i Tours og skrev i den forbindelse bøger om mirakler, martyrer og kirkefædre, men fortællinger om Martin var et af hans hovedanliggender.²³ Martins betydning som undergørende helgen voksede, og helt efter Gregors (ligesom før ham Perpetuus') ønske blev Tours hovedstedet for dyrkelsen af Sankt Martin. I skriftet *De virtutibus Sancti Martini*, fortæller Gregor også om det sted i Amiens, hvor kappedelingen fandt sted, og hvor der senere blev bygget et oratorium for Martin: "In porta Ambianensi, in qua quondam vir beatus pauperem algentem chlamyde decisa contegit, oratorium a fidelibus est aedificatum – in quo nunc puellae religiosae deseruiunt ob honorem antistitis" (i byporten i Amiens, hvor den salige mand engang skar sin kappe over og dækkede en frysende fattig, er der af troende bygget et oratorium, som i dag passes af nogle unge nonner til præstens (Martins) ære).²⁴ Men scenen i Amiens, hvor Martin deler sin kappe, har Gregor ikke med.

Tours' betydning som et kristent centrum voksede efterhånden over hele det nordvestlige Frankrig. I 6. årh. lå byen i et felt mellem Visigoterne, der østfra var trængt ind i det sydlige Gallien og havde slået sig ned i Akvitanien,

²¹ Gregor af Tours (538–594).

²² Gregor af Tours, *Historia Francorum* 5.43.

²³ Gregor af Tours, *Libri Miraculorum*, *De virtutibus Sancti Martini*, *De Patribus*.

²⁴ Gregor af Tours, *Historia Francorum* 1,17.

gallo-romere, hvis indflydelse var knyttet til ejerskabet af store godser, og som opfattedes som det lokale aristokrati, og de østfra kommende frankere, hvis ledere hørte til den merovingiske slægt. Disse hære fik efterhånden erobret områder i det centrale og nordvestlige Gallien. Og her lå Tours, der gerne ville hævde sin uafhængighed, men heller ikke lægge sig ud med de sejrende merovingerkonger. Det blev gensidigt.

Om Klodevig 1 (481–511), den første merovingerkonge der lod sig kristne, hed det sig, at han sendte gaver til Martin af Tours' basilika og beordrede sin hær til at gå uden om byen.²⁵ Og når Gregor fortæller merovingernes historie i sin *Historia Francorum*, skildres deres konger måske mildere end ellers,²⁶ omend det er uklart, om de i det lange løb for alvor tog dyrkelsen af Martin til sig. Der var dog andre fra den kongelige familie, der sendte gaver til Sankt Martin i Tours. Og på en eller anden måde fik disse merovingiske konger også fat i Martins kappe,²⁷ den som ubetinget var det vigtigste relikvie i Tours. Det fortælles, at de førte dette stykke tøj med i krig for at sikre sig sejren, og at det blev omhyggeligt opbevaret i deres private oratorium. Kappen hørte jo til en tapper soldats udstyr, og Martin var oprindeligt en romersk ridder, der var blevet en *miles Christi*. De krigeriske merovinger kunne godt bruge sådant et helligt banner som hjælper i slag, og aflagde derfor ed til Sankt Martin, før de drog af sted for at kæmpe. Er det mon herfra fremstillingen af Martin til hest frem for til fods stammer?

Det ældste billede, man i dag har af Martin, er fra en mosaik i Ravenna (6. årh.), hvor Martin iført purpurkappe anfører en helgenskare (**fig. 4**). Først o. 975 dukker en fremstilling af episoden fra Amiens frem i et *Sacramentarium* fra Fulda.²⁸ Her står Martin foran Amiens' bymur og deler kappen, og til højre i samme scene ligger han med åbne øjne og ser op på en velsignende Kristus, der sidder i midten i en dobbelt mandorla (**fig. 5**). Her kombineres på én gang kappedelingen og drømmen. Men der er ingen hest. Og man kan spørge, hvornår hesten dukker op, for i senere fremstillinger er det den kappedelende Martin til hest og tiggeren, der dominerer.²⁹ Det kunne være en mulighed, at det tidligste billede i Tours af Martin som rytter var at se på den indviede mur, der beskyttede hans grav, som et maleri eller en mosaik, men desværre er der ikke bevaret noget af dette. Perpetuus satte udsmykningen af Tours-basilikaen i gang, og Gregor istandsatte den, men senere blev basilikaen udsat for

²⁵ Gregor af Tours, *Historia Francorum* 2,37.

²⁶ Som hos Einhard, *Vita Karoli Magni Imperatoris*, 1.

²⁷ Van Dam 1993, 26.

²⁸ Miniature fra et sacramentarium fra Fulda, 10. årh., nu i Göttingen. Se også Jacques Fontaines udg. af Sulpicius Severus, 1.

²⁹ Den sjældnere fremstilling af Martin som ridder (uden hest) og tiggeren ses fx i Spanien, Collection Espoña, Museu Nacional d'Art Català, Barcelona og i Danmark, Vigersted kirke, Sjælland.

hærgen og brand. Det kan dog ikke udelukkes, at de udsmykninger, der har været afbildet på muren, har været retningsgivende for senere Martin-fremstillinger. Martin til hest kan meget vel have været afbildet dér.³⁰ I hvert fald blev fremstillingen af Martin til hest foran en fattig tigger som nævnt den foretrukne i senere ikonografi; det var jo en mere genkendelig scene, som måske også faldt i god jord hos de fleste, fremfor billedet af en skægget biskop, som bispesædet i Tours foretrak. Den romerske krigsguds navn Mars og navnet Martin kunne vel til en vis grad blandes sammen af en befolkning, der endnu ikke var helt fortrolig med kristne skikkelser. Men kappestykket blev æret af de efterfølgende franske konger af karolingiske og capetingiske dynastier. Martins *capella* (lille kappe) blev opbevaret i et rum for sig, der fik navn derefter, nemlig *capella*.³¹ De franske konger blev *abbés du chapitre de Saint Martin de Tours* og foretog af den grund pilgrimsrejser til Tours. Martin blev hele Frankrigs apostel par excellence og et mønster på en helgen. I den ordinære messe citeres han lige efter apostlene og martyrerne.

I 2016 var det 1700-året for Martins fødsel, og den store helgen blev særlig fejret, ikke mindst i det katolske Ungarn, hvor han er født. Meget passende faldt dette år sammen med pavens *Anno Santo*, der som tidligere nævnt var udråbt til barmhjertighedens år, og hvor Sankt Martin blev fejret som en guds ridder og forkæmper for de fattige og elendige.

³⁰ Sauvel 1956, 174 ff.

³¹ Ordet genfindes også i dansk "kapel", og kapellanen er således den, der passer på kappen.

Litteratur

Tekster

- Építaphe de Foedula 1985, *Recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures à la renaissance carolingienne* II, XV, 39, Paris.
- Gregorius Turonensis 1860, *Libri Miraculorum. De virtutibus sancti Martini*, Paris.
- Gregor von Tours 1967, *Zehn Bücher Geschichten*. 1–2, Darmstadt.
- Paulin de Périgueux 2016, *Vie de Saint Martin*. Introduction, texte et trad. par Sylvie Labarre et al., Paris (*Sources Chrétiennes* 581).
- Sidoine Apollinaire 1970, *Epistolae*, t. 2, Paris.
- Sulpice Sévère 1967–1969, *Vie de saint Martin*, t. 1: Introduction, texte et trad. par Jacques Fontaine, tt. 2/3 Commentaires, Paris (*Sources Chrétiennes* 133–135).
- Sulpicius Severus 2010, *Vita sancti Martini*, Reclam, Stuttgart.
- Venance Fortunat 1996, *Vie de Saint Martin*, Bd. IV, Paris.

Sekundærlitteratur

Der er en meget stor sekundærlitteratur om Sankt Martin. I det følgende nævnes de værker, der i særlig grad har været anvendt i forbindelse med artiklen.

- Labarre, Sylvie 1998, *Le manteau partagé*, Paris.
- Pegelow, Ingalill 1988, *Sankt Martin i svensk medeltida kult och konst*, disp. Stockholm.
- Pegelow, Ingalill 2006, *Helgonlegender*, Stockholm.
- Stancliffe, Clare 1983, *St. Martin and his Hagiographer*, Oxford.
- Sauvel, Tony 1956, “Les miracles de Saint Martin”, *Bulletin Monumental* 114, 153–79.
- Van Dam, Raymond 1993, *Saints and their Miracles in Late Antique Gaul*, Princeton.
- Vielberg, Meinolf 2006, *Der Mönchsbischof von Tours im “Martinellus” zur Form des hagiographischen Dossiers und seines spätantiken Weltbilds*. Berlin & New York.

Illustrationer



Fig. 1. Sankt Martin til hest deler sin kappe, her er han skildret som biskop. Kalkmaleri. Tuse kirke, Holbæk. o.1475. Foto: Gudrun Haastrup.



Fig. 2. Miraklet med det hedenske træ. Martin forlanger, at hedningenes hellige træ skal fældes og er selv villig til at stå dér, hvor træet vil falde. Ved et mirakel falder træet til den anden side. Glasmaleri, Musée de Cluny. ca. 1230. Foto: Gudrun Haastrup.



Fig. 3. Indbyggere fra Tours stjæler Martins lig i Candes og sejler det ad Loire-floden til Tours. Miniature fra Sacramentaire de Saint-Martin, Bibliothèque Municipale, Tours.



Fig. 4. Martin iført purpurkappe anfører en helgenskare. San Apollinare Nuovo. Ravenna. 6. årh.



Fig. 5. Til venstre ses den ældste fremstilling af kappedelingen, her er Martin stående foran byporten, til højre betragter Martin med vågne øjne i drømme Christus, der bærer hans kappedel. *Sacramentarium Fuldense*, nu i Göttingen. ca. 975. Foto: Sauvel 1956, 171.

REJSEN TIL GEIRRØDS GÅRD.



En note om Saxos behandling af en norrøn fortælling

Af Morten Warmind

The journey to Geirrød's farm. A note on how Saxo deals with a Norse tale: The two great almost-contemporaries Saxo and Snorri have very different writing styles, but they retell many of the same mythological tales. In my paper I compare Saxo's version of Thor's journey to Geirrød with Snorri's. I wish to show that the two versions have much in common, despite the diametrically different ways in which the two writers have used them, suggesting that they could have had a common source.

De to store forfattere fra den nordiske middelalder, Saxo Grammaticus og Snorre Sturlasson står som en art paralleller – begge er uden diskussion de vigtigste forfattere i deres periode og begge står bag et stort historisk nationsdefinerende hovedværk (forudsat at Snorre virkelig er Heimskringlas forfatter). Og så er de alligevel nærmest diametrale modsætninger: Saxo skriver et litterært middelalderlatin, med et klart europæisk sigte, mens Snorre nærmest synes at skrive direkte ud af en ældgammel norrøn mundtlig tradition. Saxo er oftest moralsk og moralistisk indtil det groteske, Snorre virker sommetider nærmest amoralsk (eller i hvert fald forstående overfor umoral). Saxo udtrykker gang på gang sin foragt overfor hedenskaben, Snorre derimod, synes at behandle stoffet på dets egne præmisser. For begges vedkommende kan deres standpunkter overfor det førkristne stof dog vise sig at være mere komplicerede. Den største forskel for en læser af oversættelser er dog nok sprogtonen. Snorre er kort, klar og vittig, Saxo nærmest præcis det modsatte. I ældre oversættelser bliver det langsommelige, ordrige og umorsomme hos Saxo nærmest ubærligt.

Det er en af Peter Zeebergs store fortjenester at hans Saxo-oversættelse i højere grad end de tidligere formidler indtrykket af Saxo som en sprogbruger der faktisk prøver at være moderne og international – endda uden at læseren mister forbindelsen til middelalderen. Det er en stor bedrift.

Saxos moderne og europæiske vinkel på det nordiske stof viser sig som sagt i hans behandling af den før-kristne religion. Hans foragt for dette kulturgods er eksplisit. Man får dog under læsningen snart den fornemmelse, at når han nu afskyer det så meget, kunne han godt have undladt at tage så meget af det under behandling – og at hans afsky mest er poseren til ære for de civiliserede europæiske læsere han skriver til.

Snorre står som nævnt i diametral modsætning. Hans uskrømtede glæde ved det gamle materiale er så stor at man helt glemmer hans euhemeristiske ramme og kristne grundsyn og nemt begår den fejl at forveksle ham med myternes levende fortællere. Jeg tænker i dette bidrag i det væsentlige på Snorre som forfatteren til *Edda* og det er dermed det værk jeg referer til, når jeg taler om Snorre i det foregående og følgende.

På grund af vort sparsomme kildemateriale til nordisk religion er det altid et spændende spørgsmål hvor de kilder vi har, kommer fra, og hvor gamle de kan være. Næppe en eneste tekst kan ikke udsættes for en kritik, der bestemmer den som ubrugelig og det er derfor af største interesse at finde tekstuelle sammenhænge som kan bruges til at godtgøre ælde og/eller brugbarhed.

Efter min bedste overbevisning er det derfor både vigtigt og nødvendigt at underkaste den meget store mængde mytestof, som Saxo og Snorre har til fælles, nøjere undersøgelser. Et berømt eksempel er Georges Dumézils *Du mythe au roman* fra 1953, hvor han, i nogle henseender overbevisende, argumenterer for at Saxo har benyttet fortællingerne om Njord som de kendes fra Snorre til beretningen om Hadding i Saxos 1. bog. Men Dumézils undersøgelse står, så vidt jeg ved, som et mere udførligt enkeltstudium temmeligt alene. Både Inge Skovgaard-Petersen¹, og Karsten Friis-Jensen² samt Annette Lassen³ har fra hver deres synspunkt behandlet Saxos kilder og hans brug af dem, men ikke med den primære hensigt at undersøge Saxos brug af de norrøne kilder. Fokus for disse forskere har snarere været at demonstrere i hvor høj grad Saxo er en latinsksproget litterær middelalderforfatter. Da Saxo er en af de tidligste formidlere af det norrøne materiale er det bestemt også af vigtighed at se detaljeret på hvad han har kendt. Det er et større projekt at afdække samtlige eksempler på fælles historier hos Snorre og Saxo i detaljer, så her skal blot behandles et enkelt eksempel grundigere, udvalgt fordi det på grafisk vis anskueliggør de to forfatters meget forskellige brug af stoffet.

¹ Skovgaard-Petersen 1987, 61ff.

² Friis-Jensen 1987.

³ Lassen 2011, 198ff.

Rejsen til Geirrøds gård

Saxo omtaler i 8. bog (14–15), hvad der muligvis er den første kendte danske kongeligt sponsorerede videnskabelige opdagelsesrejse.

Kong Gorm,⁴ hedder det, var vældig interesseret i at udforske Verden, og da han hørte “de rygter islændingene fortæller om en vis Geruds gård” og om enorme rigdomme, iværksatte han straks en ekspedition og gjorde en mand ved navn Thorkil, der havde overbragt rygterne og dermed formentlig var islænding, til leder. At kongen selv deltog gjorde ikke ekspeditionen mindre glørværdig.

Efter kyndig instruktion bygger man tre særligt forstærkede ishavsgående skibe, som bemannes med hver hundrede mænd. Og så sejler man mod nordøst, i tåge og mørke. Jætter og trolde traditionelle geografiske placering i norrøne kilder.

Efter at selv den rigelige proviant er spist op til søs kommer man til et land med kvæg, som mandskabet slagter, uden at tage sig af Thorkils advarsler – det kommer dem dyrt at stå, for de må udlevere én mand pr. skib til de “monstre” der ejede kvæget. Her er det ikke norrøne kilder, men snarere Odysseen der synes at være inspirator.

Inden de kan komme til deres endemål må de overnatte hos Gudmund, Geruds bror. Han beskrives først som en beskytter, men er mere en meget farlig fristelse. Vi får at vide, at hvis man tager kontakt til de væsener som bebor hans gård, så kommer man ikke hjem igen og Gudmund presser både med mad og med sine underskønne døtre. De fire mænd der falder for denne fristelse mister forstanden.

Da man har udstået disse strabadser kommer man endelig frem til Geruds gård. Den ligger i en hel by, forfalden og sort, men befolket af larmende,⁵ uformelige skikkelser. Geruds gård er en stensal som vækker både afsky og frygt. Thorkel bemærker ved indgangen at man ikke dér må røre noget som helst, da man i så tilfælde vil komme til at sidde uhjælpeligt fast. Saxo skriver videre (8,14,14f):

Indvendig var bygningen fuldkommen forfalden, fyldt med en afskyelig, kvalmende os og proppet med alt hvad der kunne støde øje eller sind. Dørstolperne var dækket med mange års sod, væggene belagt med snavs, loftet var flettet af spyd og pile, gulvet myldrede med slanger og var overstrøet med al slags skidt og møg, og hele dette uhyrlige syn fik de nyankomne til at ryste af skræk. [...] Blodløse skygger af uhyrer sad tungt på bænke af jern og sæderne var adskilt af fletværk af bly. Foran tærsklen stod grufulde dørvogtere på vagt. Nogle

⁴ En tidligere sagnkonge end kong Gorm i Jelling.

⁵ Dette er højst besynderligt. “Normalt” i norrøn litteratur er den anden verden kendetegnet ved stilhed og der gøres meget ud af, at de levende larmer urimeligt meget.

af dem raslede med bundter af stokke, andre legede en hæsleg leg hvor de kastede et gedeskind frem og tilbage mellem sig. [...]

Længere fremme så de et flækket klippestykke og ikke langt fra det en gammel mand med gennemhullet krop, der sad på en forhøjning af en slags foran revnen i klippen. Desuden var der tre kvinder med svulster over hele kroppen, der sad sammen og så ud som om de havde mistet al styrke i ryggen. Thorkils kammerater var nysgerrige efter at vide hvad det var, og han, der vidste nøje besked med hvordan det hele hang sammen, forklarede at guden Thor engang i ophidselse over jætternes frækhed havde stødt en glødende jernstang gennem brystet på Gerud, der havde sat sig op imod ham. Og jernstangen var fortsat og havde knust og gennemboret klippen. Kvinderne, fortalte han, var blevet ramt af lynet og havde betalt med radbrækkede kroppe for deres angreb på den samme gud.

Da selv Thorkil falder i fristelse og vil tage en af de mange kostbarheder som findes i Geruds skatkammer, vækkes alle jætterne til live og angriber kongen og hans mænd. Kun tyve undslipper og på vejen hjem får Gudmund med sine fristelser ram på én til, der forelsker sig i en af hans døtre.

Det er en sidste pointe at da kongen på hjemvejen er i havsnød påkalder han Udgårdsløke og får den nødvendige medvind og en hurtig hjemrejse.

Snorres version

I Snorres Edda, i Skáldskaparmál (21) berettes der om Thors rejse til Geirrøds gård. Historien indledes med en lang forhistorie om Loke, der fløj omkring i Friggs falkeham. Han satte sig ved Geirrøds gård og blev fanget fordi han sad fast. For at redde sit liv måtte han sværge på at bringe Thor til gården uden sin hammer og styrkebæltet. På vejen overnatter Thor hos en jættekvinde, der røber at Geirrød er farlig og giver Thor et styrkebælte, et par jernhandsker og en stav. Thor vader over floden Vimur og er ved at drukne fordi Geirrøds datter Gjalp står overskrævs over floden og får den til at stige. Ved at kaste en stor sten i "udspringet" kommer han over. I Geirrøds gård får han og Loke anvist en gedestald med en enkelt stol. Da Thor sætter sig, stiger stolen op mod loftet, men med staven får han presset den ned og brækker ryggen på Geirrøds to døtre, Gjalp og Greip.

Så bliver han kaldt ind i hallen til underholdning. Her kaster Geirrød en rødglødende jernbolt efter ham, men han griber den med jernhandskerne og kaster den tilbage mod Geirrød, der søger dækning bag en jernsøjle. "Tor kastede boltten, så den fløj gennem søjlen, gennem Geirrød, gennem væggen og ned i jorden udenfor."⁶

⁶ Kim Lembech & Rolf Stavnems oversættelse, Sturlason 2012 128. Naturligvis med deres stavemåde af Thor.

Herefter citeres i de fleste håndskrifter af Edda skjaldedigtet *Thórsdrápa*, der også omhandler færdens til Geirrøds gård, men som næppe alene kan være Snorres kilde. Herom mere senere.

Saxos trick med at anbringe den gamle historie i en kulisse som er et forladt og uddødt museum (og turistmål) er særdeles virkningsfuldt. På en vis måde er det en håndgribelig skildring af, hvordan historierne kunne forstås i middelalderen. Fortællemåden gør det vanskeligt at begribe at Saxos skildring er ældre end Snorres, der sprudler af liv og relevans.

Den samme historie ligger bag, endda med mange detaljer. Efter min mening begynder fælleshistorien først da Saxos rejseselskab og Snorres Thor og Loke når frem til Geirrøds gård. Her sidder man fast, hvis man rører noget. Det har Loke sandet og det er Thorkels formaning, men dette særlige forhold findes også i andre skildringer af jætteboliger. Et par af Saxos detaljer kommer måske fra andre kilder – i hvert fald minder det slangefyldte gulv om salen ved Náströnd i *Völuspá* strofe 38 – “så er undinn, salr, orma hryggiom” (den er flettet, salen, af slangens rygge) og loftet af spyd og pile genkalder muligvis *Grímnismál* strofe 9 om Valhal – “sköptom er rann rept” (med (spyd)stager er taget sat op). Hovedpersonen er dog den døde jätte. Det er slutningen på Snorres fortælling, men her vækker det størst opmærksomhed og behandles først. Jätten har fået en glødende jernstang igennem brystet, der er gået gennem klippevæggen. Søjlen mangler, men ellers er detaljerne på plads. Glødende jern, der gik gennem både jätten og væggen, der hos Saxo er et klippestykke. Derefter kommer Saxo til jættekvinderne. Der er tre og ikke som hos Snorre to. Men Snorre kender på en vis måde også til at Thor rammer tre jættekvinder, for han lader det gå ud over Gjalp to gange. Måske er det Saxo der er mest tro imod forlægget eller kender en ældre version, således at der oprindeligt har været tre jættedøtre. Vi kan bemærke detaljen med, at de har fået brækket netop ryggen. Nogle forskelle mellem Saxo og Snorre synes at være afhængige af, hvordan de latinske ord helt præcist forstås. Hvor præcist på kroppen er Gerud gennemboret? Kunne klippestykket og klippen være hallens stenvæg? Peter Zeeberg har fornuftigvis valgt at distancere sin oversættelse fra de andre versioner af fortællingen, blandt andet ved at bevare Saxos navneform Gerud. På denne måde kan de forskelle der er, træde synligt frem.

Efter min opfattelse er der dog meget der taler for, at både Saxo og Snorre har haft et temmeligt ensartet forlæg for fortællingen. Begge har de uden tvivl ændret noget. Snorre synes at have tilføjet den lange indledning med Lokes fangenskab – Loke er kun med hos Geirrød i Snorres fortælling. Saxo har skippet Thors prøvelser da han vader over floden. I netop den situation lader Snorre Thor besværges floden Vimur med et vers i eddastil som godt kunne være en stump af et tabt eddadigt som både Snorri og Saxo kendte.

Andre kilder

Thórsdrápa, som tilskrives Eilíf Godrúnarson dateres til lige før årtusindeskiftet. Her er også mange fælles detaljer. Thórsdrápa giver, som Snorre, Loke skylden for at Thor er ubevæbnet, men uden nogen motivation. Det er Tjalfe der ledsager Thor på rejsen. Vandgangen fylder 6 ud af 19 strofer, altså ganske meget. Også i denne kilde nævnes Thors besværgelse af floden. Det er også her jættekvinder, der får vandet til at stige, men vi hører ikke om et stenkast mod udspringet. Det fortælles dernæst at Thor kom i fare på jættekvindens hoved og at de pressede ham mod klippeloftet, men at de begge blev stukket ned af sværd (hvis tolkningen af verset er rigtig) og fik brækket ryggen. Umiddelbart herefter fortælles det at Geirrød kaster en jernbolt i gabet på Thor, som dog griber den med "armenes raske munde" – hænderne og kaster den tilbage. I denne version optræder en søjle, men det nævnes ikke eksplicit at boltten går igennem den eller ud igennem væggen. Thórsdrápa har de altså samme detaljer som Saxo – de knækkede rygge og den gennemborede jätte – men også den forskel, at der her er tale om to jættekvinder der får ryggen knækket. Det virker igen som det mest sandsynlige at Eilíf Godrúnarson har kendt det samme forlæg som Snorre og Saxo, snarere end at han skulle være dette forlæg, baseret på forskelle i handlingsgangen (efter at floden er krydset synes der for eksempel at være en jættekamp, som kun findes i digtet) og på forskellen i forhold til jernbolten, der ikke eksplicit gennemborer søjle og væg.

Ingen af disse detaljer findes i Þorsteins þáttr bæjarmagns – en fornaldarsaga som ellers har træk til fælles med Saxo. En mand, Thorstein, har, i lighed med Thorkil, overtaget Thors rolle. Og endnu vigtigere, en beskytter eller i hvert fald adgangsgiver ved navn Godmund optræder. Helt uden frister-aspektet. Visse træk er at genfinde i sagaen. Der kastes også med noget varmt og brandfarligt, nemlig et gloende sælhoved, der er både tungt og meget varmt (kap. 6f), men Geirrød bliver dræbt ved en senere lejlighed af en marmorsten og en brod, som bliver kastet i øjet på ham (kap. 10).

Annette Lassen har vist at Saxo synes at have haft fortællinger, der har mindet om fornaldersagaerne som forlæg for sine beretninger om Odin.⁷ Det lader sig ikke afgøre hvilken form Saxos forlæg for Geirrød-episoden har haft, men med mindre den også har inkluderet Gudmund, er det næppe sandsynligt at det har været en længere prosafortælling. Og Gudmunds rolle er komplet løsrevet fra besøget hos Gerud – ikke så meget som et godt råd får de med på vejen. Også Snorres version er særdeles kortfattet og springende, hvilket leder tanken hen på et digt – det er slående som springet fra de knækkede

⁷ Lassen 2010, 211 samt Lassen 2011, 201 fremhæver denne type saga som et muligt forlæg for Saxo, men gør opmærksom på, at de versioner vi kender alle er yngre.

jættekvinder i Thórsdrápa til den farlige leg i hallen minder om det samme pludselige skift hos Snorre.

Saxos valg, at lægge afstand til historien ved at henlægge den i en fjern og støvet fortid, er genialt og ikke synderligt almindeligt hverken i europæisk middelalderlitteratur eller i fornaldersagaer tror jeg. Saxo lader i øvrigt historien fortsætte idet Thorkil sendes ud på endnu en ekspedition for at finde Udgårdsloke. Her gentages i lidt ændret form strabadserne, men mest spændende i forhold til de norrøne kilder er det, at Udgårdsloke for Saxo er den bundne Loke og ikke – som i Snorres ret suspekte fortælling om Thors færd til Udgårdsloke – en helt anden skikkelse.⁸ Det er for mig en vigtig pointe at vi nok skal se Saxos opfattelse af Loke som tættere på Loke-skikkelsen fra før Snorre (eller hans forlæg) tog den under behandling. Der er i hvert fald næppe tvivl om, at Snorre har givet Loke en meget mere prominent plads i sin version af historierne end hans kildemateriale synes at godtgøre.

Saxo slutter det elegante sæt af fortællinger vittigt og på en måde, der peger frem mod en anden (og mere historisk) hedensk Gorms død. Da Thorkil vender hjem med et hår fra Udgårdsloke og fortæller kongen om hans skytsguds sørgelige tilstand, dør nemlig kongen af bar græmmelse. Den lille tilføjelse at flere af de omkringstående også dør, men af stanken fra Udgårdslokens hår, er historiefortælleren Saxo i topform.

⁸ Lassen 2010 behandler bl.a. denne del af historien grundigt.

Kilder

- Saxo Grammaticus 2005, *Gesta Danorum. Danmarkshistorien*, ed.: Karsten Friis-Jensen & trans.: Peter Zeeberg, København.
Sturluson, Snorri 2012, *Edda*, eds. & trans.: Kim Lenbek & Rolf Stavnem, København.

Litteratur

- Dumézil, Georges 1953 (2. Udgave 1970), *Du mythe au roman*, Paris.
Friis-Jensen, Karsten 1987, *Saxo Grammaticus as Latin Poet, Studies in the Verse Passages of the Gesta Danorum*, Roma (*Analecta Romana Instituti Danici* Supplementum 14).
Lassen, Annette 2010, "Saxo og Snorri som mytografer: Hedenskaben i *Gesta Danorum* og *Heimskringla*", *Saxo og Snorre*, eds.: Karsten Friis-Jensen & Else Mundal, København, 209–230.
Lassen, Annette 2011, *Odin På Kristent Pergament. En Teksthistorisk Studie*, København.
Skovgaard-Petersen, Inge 1987, *Da Tidernes Herre Var Nær. Studier i Saxos Historiesyn*, København.

VALDEMAR ATTERDAG OG HØJERUP KIRKE “PÅ DET YDERSTE STEVNS”



Af Ebbe Nyborg

***King Valdemar Atterdag and Højerup Church “on the Uttermost Point of Stevns”:** On a lost tablet of bronze in the church of Højerup in Zealand it was stated that the church was dedicated on the 11th of September 1357 as the king Valdemar Atterdag had defeated the army of Holstein and taken count Klaus prisoner. The article proposes that the tablet would date the building to 1357–58 and that it may have been built by the king as a votive gift to God for his victory. A wooden image of St. Clemens stolen from the church 1999 is thought to belong to the original fittings of the church and is compared with bishops on a tomb which was set up by the king for his parents c. 1350.*

Højerup Kirke er et yndet udflugtsmål, kendt for sin spektakulære beliggenhed yderst på Stevns Klint og for et dramatisk klinteskred, der 1928 trak koret med sig dybt ned på stranden.¹ Skibet og dets tilbygninger står tilbage som en malerisk torso (**fig. 1**). Kirken er fra første færd bygget af klintens kalksten, der bedre lader sig til danne end vanlige kirkers granit. Smalle lancetformede vinduer og sjældne spir eller “pinakler” over skibets hjørner (bevaret på nordsiden) viser, at bygningen ikke, som næsten alle sjællandske kirker, er romansk, men tilhører højgotikken omkring og efter 1300.

Enestående er det også, at byggeriet med al sandsynlighed kan dateres ret præcist til 1357–58.² Det skyldes en nu forsvunden latinsk skrifttavle af kobber bag alteret, der meddelte den tredje ugedag efter Jomfru Marias fødselsdag 1357 (11. september) som dagen for kirkens indvielse. En sådan indskrift med oplysning om indvielsen skulle ifølge kirkeretten findes i

¹ Sagnet vil vide, at kirken for at undgå nedstyrtning, hver julenat flytter sig et “hanefjed” ind i landet.

² DK. *Præstø Amt* 1933, 359–363 kalder kernebygningen unggotisk og daterer den o. 1250–1300. Bestemmende for den her foreslåede nydatering til 1357–58 er foruden den nedenfor behandlede indvielsestavle tilstedeværelsen af pinaklerne. Det forekommer usandsynligt, at en så prætentios tavle med inddragelse af kongen skulle være opsat i forbindelse med en simpel genindvielse.

enhver kirke. Men Højerups er en af de meget få i Danmark, man kender til,³ og den udmærker sig ydermere ved sin omtale af kong Valdemar Atterdag.⁴

Kobbertavlen kendes gennem en afskrift i Peder Hansen Resens store Danmarksbeskrivelse, *Atlas Danicus*, fra o. 1677, der aldrig blev publiceret, og hvis manuskript gik til ved Københavns store brand i 1728. Netop for Højerups vedkommende er vi imidlertid i den heldige situation, at vi yderligere – om end stadig kun i en afskrift ved Peder Syv – har bevaret selve den indberetning, der blev indsendt til Resen af den stedlige præst Mads Rasmussen 1667 som grundlag for atlassets beskrivelse af Højerup Sogn. Mads Rasmussen har væsentlig mere stof med, end der tydeligvis blev medtaget i den færdigredigerede tekst hos Resen. Og han bliver derved en særdeles vigtig og primær kilde til tavlen.

I modsætning til atlassets generelle tekst på latin skriver Mads Rasmussen på dansk. Dog gengiver han naturligt nok tavlens tekst på originalsproget, dvs. latin. Han oplyser, at tavlen fremkom bag kirkens daværende altertavle, da denne skulle renoveres 1599, dvs. fornyes. Videre berettes, at kobbertavlen da blev overtaget af den navnkundige historiker og lensmand på Tryggevælde, Arild Huitfeldt, der i stedet lod opsætte en trætavle i kirken med gengivelse af teksten – også den er for længst er borte. Kobbertavlen må således allerede i renæssancen have været anset for et vigtigt historisk monument; men dens videre veje kendes ikke.

Teksten indeholder, som det fremgår, en række interessante oplysninger ud over indvielsestidspunktet. Ordlyden gengives således efter Mads Rasmussen:

Valdemaro Quarto regnante et summa cum laude validissimum Hol-satorum exercitum, capto comite Nicolao, in Fionia pessundante, hæc Ecclesia in extremo Stefvonici promontorii littore consecrata est per Dominum Henricum Gerhardi F., Episcopum Roschildensem, in honorem sancti Johannis Baptistæ et sancti Clementis Martyris Anno Dom. MCCCLVII feria tertia infra octavam nativitatis beatæ virginis.

Da Valdemar den Fjerde var konge og med stor berømmelse på Fyn havde tilintetgjort holstenernes stærke hær, idet grev Klaus blev taget til fange, blev denne kirke på den yderste kyst af Stevns Klint indviet af Roskildebispen Hr. Henrik Gerhardsøn til ære for den hellige Johannes Døber og martyren Skt. Clemens i det Herrens år 1357 den tredje ugedag efter Jomfru Marias fødselsdag.⁵

³ Nævnes kan de forsvundne tavler i Odense Gråbrødre Kirke. *DK. Odense Amt*, 1998–2002, 1820f.

⁴ *DK. Præstø Amt* 1933, 357–366, hvortil der henvises generelt.

⁵ Tekst og oversættelse efter Resen 1935, 98. *DK. Præstø Amt* 1933, 357 og Resen 1994, 52, citerer efter afskriften i Det Kongelige Bibliotek, Uldall 186 fol., *P. J. Resenii Atlas*

Der må være tale om slaget ved borgen Brobjerg, der nu synes at kunne lokaliseres som et stort voldsted i Rynkeby sogn ved Kerteminde.⁶ Den såkaldte Holstenerpræsts historie (*Presbyter Bremensis*, affattet o. 1448) har en længere beretning om kampen og grev Klaus' tilfangetagelse:

Mange af holstenerne blev taget til fange. Grev Klaus, der i slaget mistede et øje, blev også taget til fange af en kriger på dansk side. Efter at have afført ham hans panser og taget løfte af ham om at komme tilbage, tillod sejrherren, der havde fanget ham, Grev Klaus at gå, hvorhen han ville. Denne traf en, han kendte, og trak sig, såret som han var, ud af slaget til sit eget (dvs. han undveg). Om aftenen eller den næste dag, da kongen, efter at slaget var vundet og hævdet, ville vide, hvorledes det var gået i slaget, og hvad der var taget, og hvem der var fanget, kom én med grev Klaus' våben, skjold og panser. Men da kongen så disse tegn, spurgte han, 'hvor den var blevet af, hvis panser det var, og hvad han havde kaldt sig'. Han svarede: 'Han kaldte sig Klaus Holstener fra Rendsborg'. Hertil svarede kongen: 'Sit rette navn gav han sig, men hvis du havde holdt ham fast, ville du have været sikrere på ham. Thi det skal være skik, at fyrster, når de tages til fange i slagene, ikke er forpligtede til at vende tilbage, hvis de ikke bevogtes med omhu, selv om de har lovet at komme tilbage.'⁷

Grevens tilfangetagelse bekræftes af tavlen i Højerup og til dels også af *Yngre Sjællandske Krønike*, der taler om tilfangetagelse af hele to grever.⁸ Men detaljerne i øvrigt hos holstenerpræsten kan være lidt digteriske. Tilføjelsen om, at fyrster gerne måtte bryde deres æresord ved tilfangetagelse, kunne således være rent undskyldende for greven.

Tavlens forhold til Brobjerg-slaget er imidlertid ikke uproblematisk. Allerede historikeren P. F. Suhm undrede sig i sin store Danmarkshistorie fra 1806 over kronologien.⁹ Tavlen er som nævnt dateret 11. september 1357, mens slaget først fandt sted nogen tid efter, 11. november.¹⁰ *Danmarks Kirker* nøjes 1933 med at konstatere, at tavlen ikke kan være forfattet ved selve kirkens indvielse, men tidligst to måneder senere, efter slaget. Selv om det ikke er sandsynligt, at kirken har været i tvivl om sin indvielsesdag, må det vel være en mulighed, at Mads Rasmussen har skrevet forkert (en streg for

Danicus. Thomas W. Lassen takkes for oplysning om overleveringen af *Atlas Danicus*. Herom også generelt Lassen 2013.

⁶ Porsmose 1984, 3–8.

⁷ *Holstenerpræstens Krønike* 1903, 84–85.

⁸ *Sjællandske Krønike* 1981, 50–51. Anders Bøgh takkes for hjælp med udredning af slagets historie.

⁹ Suhm VIII, 1806, 350.

¹⁰ *Holstenerpræstens Krønike* 1903, 84–85.

lidt) og at årstallet i stedet har været 1358. Dette må dog, som kilderne står, være spekulation.

Hvordan end pladen skal nærmere dateres, må dens indhold tyde på et særligt forhold til kongen. Kirken er placeret atypisk i en vis afstand til sin eneste landsby Højerup, og den har kun fået et ganske lille nyt sogn. Hvad har den skullet leve af? – måske af en form for valfart, som dens markante natursceneri kunne tale for. Ser man på pladetekstens direkte sammenkædning mellem slaget og kirkeindvielsen, så antyder det, at der kan have været tale om en såkaldt “votivkirke”, opført af kongen som tak til Gud for sejren. Et løfte om et sådant kirkebyggeri kunne udmærket være givet før slaget.¹¹ I så fald ville det dreje sig om en sjælden “lovekirke”. Det vil sige, at en højtstående person, f.eks. i havsnød eller før et slag, lovede Gud at han, hvis udfaldet for ham viste sig gunstigt, ville lade bygge en kirke.

Valdemar kunne, før slaget ved Brobjerg, have afgivet sådan et løfte. Vi kan kun gætte på, hvorfor man da skulle have valgt det yderste Stevns til kirken. Stedet er jo som sagt spektakulært. Og havde det mon lidt at gøre med, at beliggenheden pegede over imod det næste mål i kongens samling af landet – Skånelandene, som han erobrede 1360.

Der er ikke hidtil set nogen forbindelse mellem skrifttavlenes årstal og Højerup Kirkes udsmykning og udstyr. Der må være al grund til at opfatte kirkens interessante, men fragmentarisk bevarede kalkmalerier som oprindelige.¹² Her skal interessen imidlertid rettes imod en sjælden og interessant figur af kirkens værnehelgen Skt. Clemens (**fig. 3–4**), der allerede af Mads Rasmussen nævnes som “Skt. Clementis billede, siddendis paa en stool og holdendis et anker i den venstre haand”. Figuren, i sit formentlig oprindelige alterskab, fandtes i kirken indtil 1999, da begge dele, som vi skal se, blev stjålet under meningsløse omstændigheder.

Skt. Clemens var en tidlig pave, som kejser Trajan forviste til Krim, hvor han led martyrdøden ved at blive kastet i havet med et anker bundet om halsen; deraf attributtet.¹³ *Danmarks Kirkers* beskrivelse fra 1933 og et par fotografier er nu de bedste kilder til Skt. Clemensskabet.¹⁴ Den spinkle og hulkindede figur, 70 cm høj, sad rankt og let ubekvemt på et tronsæde med profileret sokkel. Højre hånd var hævet velsignende, mens den venstre, der ligeledes var løftet, havde holdt ankeret. Dette, der senest er omtalt 1755, var

¹¹ Et dansk eksempel på en votivkirke er Vitskøl Kloster, der blev grundlagt af Valdemar den Store efter sejren på Græthe Hede 1157. Det kan ikke udelukkes, at der her var tale om et “lovekloster”. Fra Norge findes en hel del eksempler på lovekirker hos Ekroll 1997.

¹² Herom Jürgensen 2017 under udgivelse.

¹³ Liebgott 1982, 157.

¹⁴ Farvebilledet fig. 3 er vistnok det eneste, der findes. Det er et snapshot ved Kjeld Borch Vesth og er efterbehandlet til publiceringsstandard af Nationalmuseets fotograf John Lee. Jævnfør *Højerup gamle kirke* 1991.

borte ved *Danmarks Kirkers* undersøgelse. Figuren var iklædt messeskrud, en hue og en messehagel, der faldt i grove, knækkende v-folder. Alterskabet havde plint og en øvre krenelering (“skydeskår”) samt et smalt baldakinbræt med tre buer. Dets glatte sider havde hængsler efter nu manglende, bevægelige fløje (med malerier?). De grelle farver var fra 1800-tallet (**fig. 3**). Oven på alterskabet stod en lidt yngre figur af Maria med barnet, fra o. 1400–1450, der stadig er bevaret, og som må stamme fra et andet sidealter.

Opstillingen fandtes indtil 1999 i skibets blændede nordvindue som et sjældent intakt eksempel på en kuriøs opsætning af katolske billeder i efter-reformatorisk tid (**fig. 2–3**). Næsten overalt i landets kirker er sådanne figurer ellers restaurerede og gjort “museale”.

Tyveriet fandt sted i januar måned, da tyven(e) kom ind ved at bryde sakristidøren op. Foruden opstillingen i vinduet, som man må have tillagt en urealistisk pengeværdi, blev også andre historisk værdifulde effekter bortført. Efter nogle måneder blev Selskabet Højeruplund, der ejer kirken, kontaktet og igennem en advokat sat i forbindelse med en anonym person, der kendte til tyveriet og vidste, hvor tyvekosterne var gemt. Han udbad sig en dusør, som han også blev tilbudt. Men en tid efter havde han åbenbart fået kolde fødder. For en morgen fandt politiet ved en af sine stationer i København tyvekosterne i to sække foran indgangen. Clemensfiguren og hans skab manglede dog. Den daværende formand for Selskabet Højeruplund, Steffen Nordgaard, iagttog efter tyveriet drys af smuldret og frønnet træ på vejen ud til sakristiet og formoder, at den skrøbelige figur kan være faldet fra hinanden under håndtering og transport.¹⁵

Der eksisterer kun få alterfigurer fra 1300-tallet og endnu færre, hvis gamle skabe er intakte. Hvis vi fastholder kirkens datering til 1357–1358 og opfatter vores alterskab som hørende til kirkens oprindelige udstyr, er der tale om den tidligste danske altertavle, der er dateret ved indskrift.¹⁶

Søger vi sidestykker til bispefiguren i samtidens kunst finder vi dem bl.a. inden for bronzeskulpturen. Og her støder vi igen på Valdemar Atterdag. Han lod midt i 1300-tallet udføre et prægtigt gravmonument over sine kongelige forældre, Christoffer II og Euphemia, i Sorø Klosterkirke – efter al sandsynlighed udført af en lybsk bronzestøber.¹⁷ På siden af monumentet, hvorpå de dodes legemsstore figurer hviler, ser man bl.a. tre ens, tronende helgenbisper, der minder en hel del om Højerupfiguren (**fig. 4**). Her er holdningen ganske vist mere sammensunken, som det blev almindeligt fra midten af 1300-tallet. Men hovedindtrykket med de markante, knækkende folder er det

¹⁵ Steffen Nordgaard takkes for en indberetning om tyveriets omstændigheder 2016. Den er nu i Nationalmuseets Arkiv.

¹⁶ Enkelte andre er dateret ved dendrokronologi.

¹⁷ Senest Johannsen 2014, 31–49.

samme. Der kan næppe være tale om nogen direkte forbindelse mellem de næsten samtidige figurer, men bronzestøberen og billedskæreren har måske arbejdet efter et fælles (tegnet?) forlæg.

Ikke blot via indvielsestavlen går der altså en tråd fra Valdemar Atterdag til Højerup Kirke. Det gør der således også – om end noget tyndere – via Clemensalteret. Kongen har sikkert ikke blot ladet kirken opføre – måske som opfyldelse af et løfte. Men han har måske også bekostet dens kalkmalerier og øvrige udstyr. Selvom kilderne taler uklart og til dels modsigelsesfuldt om Valdemars forhold til kirken “på det yderste Stevns”, er der dog brikker nok til at ane særegne mønstre i tilkomsten af den underfulde og svært hjemsøgte kirke.

Litteratur

- DK: *Danmarks Kirker*, 1833ff., København
- Ekroll, Øystein 1997, *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050–1550*, Oslo.
- Holstenerpræstens *Krønike (Presbyter Bremensis)* 1903, oversat af Anna Hude, ed.: Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse, København,
- Højerup gamle Kirke, Danmarks Ruiner* 3, 1991, ed.: Skov- og Naturstyrelsen, København.
- Johannsen, Birgitte Bøggild 2014, “Christoffer 2. og Euphemia”, *Danske Kongegrave*, ed.: Karin Kryger, København, II, 31–48.
- Jürgensen, Martin Wangsgaard & Susanne Ørum 2017 (under udgivelse), “Et rekonstrueret budskab. Kalkmalerierne i Højerup genbesøgt”, *Nationalmuseets Arbejdsmark*.
- Lassen, Thomas W. 2013, “Til fædrelandets oplysning. Præsternes indberetninger til Resens Atlas: Fyn”, *Fynske Årbøger*, 24–43.
- Liebgott, Niels-Knud 1982, *Hellige mænd og kvinder*, København.
- Porsmose, Erland 1984, “Slaget ved Brobjerg”, *Skalk* 6, 3–8.
- Resen, Peder Hansen 1935, *Atlas Danicus* i dansk oversættelse ved Chr. Behrend, ed.: Gunnar Knudsen, København.
- Resen, Peder Hansen 1994, *Atlas Danicus I A og II PQR, Sjælland, som helhed og landdistrikterne samt Køge, Frederiksborg og Slangerup*, ed.: Henrik Hertig, Odense.
- Sjællandske Krønike* 1981, oversat og kommenteret af Rikke Agnete Olsen, Højbjerg.
- Suhm, P. F. 1806, *Historie af Danmark VIII*, København.

Illustrationer



Fig. 1. Højerup kirke set fra sydøst med klintefaldet til højre. Foto Kjeld Borch Vesth o. 1990.



Fig. 2. Skt. Clemens' tavle med en lidt senere figur af Maria med Barnet ovenpå. Foto Sophus Bengtsson 1929.



Fig. 3. Skt. Clemens' tavle og Mariafiguren. Foto Kjeld Borch Vesth o. 1990.



Fig. 4. Hellig biskop. Detalje af Christoffer II og Euphemias bronzestøbte gravmæle fra o. 1350 i Sorø Klosterkirke. Foto Ebbe Nyborg 2017.

DEN NORSKE LATINITET – NOEN SPREDTE TEKST- KRITISKE ERFARINGER



Egil Kraggerud

Norwegian Latinity – Some Scattered Text Critical Experiences: The author comments on some textual corruptions or difficulties found in Norwegian printed texts in Latin. Owing to the long distance between printer (Lübeck) and author (Oslo) some of these are special. He adds a couple of difficulties still lurking in medieval texts from Norway recently published.

Mine tanker går ved en anledning som denne nesten 30 år tilbake i tid til den gang jeg i 1987 ble lokket ut av min antikk-klassiske tilværelse for å ta del i det nordiske nylatinprosjekt i regi av NOS-H. At Minna Skaftø Jensen stod frem som den sterke *prima motrix*, i følge med en rekke yngre dyktige latinister på dansk side – Peter Zeeberg snart godt synlig blant dem – gjorde dette midlertidige skifte av fagfelt straks til noe mer enn en episode for meg. Da jeg ble stilt overfor utgivelsesoppgaver fra det norske område, ble det nærmest over bordet forsikret meg hvilken forenklet tekstkritisk oppgave jeg ville stå overfor som tradisjonell klassiskfilolog – det dreide seg jo bare om å gjengi tekster som forfatterne selv hadde overvåket trykningen av.

Dette utviklet seg imidlertid snart til en tekstkritisk forskole av overraskende art. I stedet for å kunne lene seg relativt sorgløst på sobre Oxford- eller Teubnertekster og lærde kommentatorer, ble man kastet ut på dypt vann. For meg har dette vært en lærerik og givende prosess som jeg i ettertid har kunnet bringe med meg tilbake til studiet av Vergils og Horats' tekster. Nedenfor skal jeg få gi noen smakebiter fra denne prosessen.

For den fattige og tynt befolkede provins Norge hadde sine særegenheter. I tilfeller der man først overveiet en offset gjengivelse av det opprinnelige trykk som utgavens venstreside, så man snart at det var edisjonsmessige utfordringer man ikke kunne gå utenom. Disse grunnet seg ikke minst på den fysiske avstand mellom trykker og forfatter.

To av de første tekstene ble fremlagt i *Kongehyllest. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn* (Kraggerud (ed.) 1991). Biskop Jens Nilssøns svigersønn,

dansken Jakob Wolf (1554–1635), holdt 5. juni 1588 en gravtale i Oslo over Frederik II, en såkalt *Cenotaphium*, i Oslo Skole, to måneder etter kongens død. Denne tale ble trykket med tilhørende forord senere samme år i Stephan Mylianders trykkeri i Rostock. Det forekom meg at det bare ville være et halvt arbeide å reprodusere teksten som facsimile. Den digitale revolusjon og internetts allmenne tilgjengelighet hadde man ennå ingen anelse om rundt 1990. Men hadde vi kjent til den utvikling som skulle komme, ville det bare ha gjort oss enda tryggere i troen på at den aktive edisjonsfilolog også hadde en viktig oppgave med nylatiniske tekster: En utgiver burde formidle sin forståelse for å jevne veien for andre. Derfor valgte jeg sammen med øvrige deltagere i mitt nylatinseminar å ta selve tekstutformingen alvorlig. Vi delte prosateksten inn i §§ og gjorde rede for de prinsipper som ble fulgt med hensyn til tegnsetting, eventuell oppløsning av forkortelser, bruk av store bokstaver og valg av ortografi.

Hvorvidt forfatteren hadde anledning til korrekturlesning av førstetrykket, kjenner vi strengt tatt ikke til i det enkelte tilfelle. En *corrector* i trykkeriet har i alle fall hatt et mer selvstendig ansvar enn vi vanligvis tenker oss. Men Wolf selv har etter en tid kunnet gjøre en del tilføyelser til den tekst han har sendt fra seg. De er trykt bak i det eksemplar av talen som finnes i Det Kongelige Bibliotek i København. Under overskriften *Omissa* har Wolf gjort ni rettelser; to av dem er innarbeidet i det endelige trykk, to av de resterende syv dreier seg om små, men opplagte feil i latinen, men de fem øvrige er tilføyelser til teksten, åpenbart gjort i den hensikt å gjøre talen enda litt mer hedrende og ‘riktig’ overfor kongehuset. Korrektur har altså ikke bare resultert i rettelser av feil, men i forbedringer i et flertall av tilfellene. Dette skille mellom rettelse og forbedring har alltid siden vært vesentlig for meg og skjerpet min oppmerksomhet rundt viktigheten av først av alt å diagnostisere den overleverte feil. Men for Wolf var det en viktig tilleggsside ved korrekturen å fremme sin egen karriere på best mulig måte. Dette siktepunktet har kanskje gjort at han har kommet til å overse en rekke mer banale feil som vi som utgivere har rettet opp på lik linje med forfatterens egne rettelser. Slik mente vi at talen i sin endelige form ville gjenspeile forfatterens *ultima manus*.

Den beste måte å presentere den rettede tekst på er ikke i et kritisk forord, men – og det ser jeg klarere i dag – i form av kritiske opplysninger under teksten (*apparatus criticus*). Bare i et par tilfeller vil det være behov for en diskusjon i tillegg dersom rettelsen i seg selv er diskutabel. Forsøker man med mer eller mindre hell å integrere slike diskusjoner i knappest mulige form i det kritiske apparat, skjer det altfor ofte at apparatet sveller ut og blir uoversiktlig. Bedre er det derfor å la diskusjonene følge i en kommentardel.

I Hallvard Gunnarssøns dikt *Akrostikhis* i anledning av Christian IVs hyldest utenfor Akerhus slott, ble problemene større. 15 år etter hyldningsakten ble diktene trykket i Rostock i den samme Mylianders trykkeri. Men flere ting gikk åpenbart galt underveis. Det sentrale bukoliske dikt i Gunnarssøns lille samling av dikt, var riktignok blitt gjenuttgitt i noe forbedret form av en dyktig skolemann i 1870, A. E. Eriksen. Den interessante oppgave ble dermed også å vurdere nyutgavens mangler og fortrinn tekstmessig. Jeg ser nå tilbake med stor glede på de timer, ja dager da jeg arbeidet med disse problemene. Det viste seg å være en filologisk og tekstkritisk skole av første rang (jf. utg. s. 145–148). Den lille bukoliske komposisjon med sin samtale mellom hyrdene Thyrsis og Corydon bød på problemer med attribueringen av linjer til de to. Den som har arbeidet med det greske drama, eller for så vidt også med Theokrits dramatiske idyller og Vergils ekloger, er ikke ukjent med problematikken.

To problemer ble især diskutert i vårt utgiverseminar. Idet den unge kongen (= Daphnis) stevner inn mot Oslo havn for fulle seil, lyder denne fanfare av en hilsen fra havguden Triton:

Felici labere pinu,
Magnorum Juvenis Regum generosa propago.
Te pia facta regant, te sydera cuncta benigno
Respiciant vultu, faveat fortuna, malorum
Immunem multos te servet Juppiter annos
Omnipotens, idem te corporeisque solutum
Nexibus **ad patrij ducat vestigia regni**.

Seil frem på lykkelig skip, du unge og edle ætling av mektige konger. Måtte fromme handlinger lede deg, måtte alle stjerner følge deg med nådig blikk, måtte lykken begunstige deg, og måtte den allmechtige Juppiter bevare deg for ulykker i mange år og den samme føre deg, når du blir løst fra legemets bånd, til ...

Hva menes her med *ad patrij ducat vestigia regni*? *Patrium regnum* kan ikke sikte til Frederik II's rike, men må gå på den himmelske fars rike; da er det nærliggende å konjisere *fastigia* istedenfor *vestigia*. De siste ord av Tritons ønske blir dermed: "din Faders høye rike". Feilen skyldes påvirkning av ofte brukte vendinger som *insistat paternis vestigiis* og *sequi vestigia parentis*. Jeg mistenker at trykkeriets egen faktor i beste mening har forvansket stedet.

Så skildres landstigningen og hvordan den unge konge, mens han beundrer festningens murer og vollgraver, ledsages inn i følge med byens stormenn: *Ut vero appulerat, venienti protinus ultro / magnanimi occurrunt procures et rite salutant. / Rite sulatato felicia cuncta precantur, / excipiuntque hilares comitesque sequuntur in arcem* (Så snart han var kommet til land, trådte straks av seg selv høymodige stormenn gjesten i møte og hilste ham etter

skikk og bruk. Og da de hadde hilst ham slik, ønsket de ham all lykke. Muntre tok de imot ham og ledsaget ham inn i festningen). Den følgende morgen (den beskrives med episke praktvendinger) kommer Christian ridende sammen med stormennene for å motta kongehyldesten på festningplassen.:

Reddideratque diem radijs flagrantibus orbi,
Magna cum Daphnis procerum stipante caterva
Imperij fasces vehitur capturus ad arcem.

Føbus hadde gitt verden dagen tilbake med sine brennende stråler, da Dafnis kom ridende til [men jf. nedenfor] festningen, omgitt av en stor skare adelsmenn, for å motta maktens insignier.

Her stod man overfor et kinkig problem. Inger Ekrem, deltager i seminaret, bemerket at kong Christian ikke med noen rimelighet kunne sies å komme ridende *til* festningen. *Ad arcem* kunne m.a.o. ikke høre til *vehitur*. Hun foreslo derfor å rette til *ab arce*. Lektor Hilde Sejersted pekte som støtte for forslaget på nærheten til *Aeneiden* 2. 40–41: *Primus ibi ante omnis magna comitante caterva/ Laocoon ardens summa decurrit ab arce*. Dette forslag blir nærmest bevist av det andre hyldestdiktet som følger på “Daphnis”; her skildres den samme begivenhet slik: ... *tandem Dux alta venit ab arce/ egregie ornatus, magna comitante caterva* (endelig kom fyrsten fra den høye borg, herlig smykket og ledsaget av en stor skare). Jeg lot allikevel *ad arcem* bli stående i teksten siden det kunne la seg forstå til *imperij fasces capturus*. Jeg var likevel så meget i tvil at jeg i min oversettelse gjenga rettelsen *ab arce*. Jeg er i dag overbevist om at mine to seminardeltagere hadde fullstendig rett og at teksten burde ha vært deretter.

*

I 2003 utkom på forbilledlig vis *Historia Norwegie*¹ ved Inger Ekrem (posthumt) og Lars Boje Mortensen og med oversettelse til engelsk av Peter Fisher, et prosjekt som jeg hadde den glede å kunne følge på nært hold. Det dreide seg om den første (ufullstendig bevarte) Norgeshistorie på latin, utvilsomt kommet i stand som følge av det behov for en historie for landet som meldte seg da Nidaros (Trondheim) ble erkebispesete i 1153. Ekrem og Mortensen har bl.a. forbedret teksten til den viktige Prologen i forhold til den tidligere utgiver Storm 1881, men flere problemer gjenstår likevel i den problematisk overleverte tekst. Jeg nøyer meg her med vanskelighetene i åpningen: *[Tull]ius in philosophię tractatu suo laudans amicitiam, cum de ceteris eius bonis ageret, inter [ca]ros amicos nichil fere difficile fore*

¹ *Historia Norwegie* 2003.

me[m]init (Cicero in his philosophical treatise, while praising friendship and dealing with all its other benefits, mentions that almost no difficulties will exist between loving friends). Peter Fisher som stod for denne oversettelsen, var den første som så at navnet *Philostratus* (hos Storm) representerte en feilaktig gjetning: manuskriptet hadde ‘philistratu’ som ved nærmere betraktning inneholdt to abbraviaturer: ‘phili’ (i form av *philē*) utvilsomt å forstå som en forkortelse av *philosophie* samt ‘stratu’ (tatt som *trātu*) hvilket vanskelig kunne forstås som noe annet enn *tractatu*. På dette grunnlag konjiserter Mortensen, like overbevisende, *Tullius*, dvs. M. Tullius Cicero, som det manglende forfatternavn. Jeg betrakter disse to forbedringene i kombinasjon som en av de mest bemerkelsesverdige oppdagelser i våre norske middelalderskrifters overleveringshistorie. Men utgivernes oversettelse av *Tullius in philosophie tractatu* som “Cicero in his philosophical treatise” var ikke like overbevisende, snarere en smule vill-ledende. Betydningen må etter min mening være “Tullius i sin behandling av filosofien” (“T. in his treatment of philosophy”, “T. dealing with philosophy”) for *tractatus* har betydningen ‘behandling’ allerede i klassisk latin (cf. *OLD* s.v. 3, e.g. *tractatus aequi et boni* Quintilian 12.2.15). I selve åpningen anlegger forfatteren et fugleperspektiv på sitt emne: han presenterer den filosofiske autoritet par excellence på latin og viser at han er fullt klar over at vennskapstemaet er et av de emner Cicero behandlet som filosof. Han viser spesielt til Ciceros *Orator* (§33) når han peker på at det praktisk talt ikke finnes noen vanskelighet mellom kjære venner. Denne henvisningen fra forfatterens side røper at han bl.a. har lagt åpningen av skriftet *Orator* til grunn for sin adresse til sin velynder og lærer Agnellus. Sammenligner man *Orator* kap. 1, får man den opplagte restitusjon av det tapte ord i Prologus 2: *ad quod [rogo]r², uolens nolens aggredi temptabo*.

*

Jeg var derfor blitt litt klokere av erfaring i 2004 da vi utga Jens Nilssøns latinske skrifter i *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter* (Kraggerud (ed.) 2004). *Apparatus criticus* ble tatt i bruk supplert i utvalgte tilfeller av kommentarer i et appendiks. I diktet *Elegidion* gir biskopen uttrykk for sin dype sorg over sin lille datters uventede død.

His etenim uehemens imis succensa medullis
Huc patrij patrium pectus amoris agit
Impellitque ut ei, quae primo intercidit æuo,
Flebilibus faciat iusta suprema sonis

² I stedenfor utgavens *poscor*.

For derved er en voldsom ... blitt tent dypt i min marg; den driver og leder mitt faderhjerter til å vise henne som falt fra i sin tidligste alder, den siste ære i klagende toner ...

Her vil en analyse vise at *patrium pectus* ikke kan være subjektet for *agit* og *impellit* på grunn av hunkjønnspartisippet *succensa*. Det forlanges altså et hunkjønnssubjekt for disse verbene. Dessuten er gjentakelsen *patrij patrium* suspekt (ingen brukbar polyptoton); enten *patrij* eller *patrium* har sannsynligvis fortrenget det substantiv i hunkjønn som tjente som subjekt for verbalene. Det manglende begrep i sammenhengen syntes å være et uttrykk for 'kjærlighets-sorg' eller '-smerte'. Da rant meg i hu et vers fra møtet mellom Aeneas og Dido i underverdenens *Lugentes Campi*: *hic, quos durus amor crudeli tabe peredit*. Dermed kunne den korrupte pentameterlinjen restitueres med en høy grad av sikkerhet som *Huc tabes patrium pectus amoris agit* (eller evt. som *Huc patrij tabes pectus amoris agit*).

*

For tiden beskjeftiger jeg meg med de norske middelalderskriftene *Historia de antiquitate regum Norwagiensium* av Theodoricus Monachus og *Passio et miracula beati Olavi*, begge fra siste halvdel av det 12. århundre. Om det første av disse skriftene ønsker jeg ikke å si annet på det nåværende tidspunkt enn at jeg håper å kunne avslutte min edisjon og kommentar i løpet av inneværende år. Av det siste skriftet har vi nå en grunnleggende utgave av samtlige tekstvitner ved Lenka Jiroušková.³

I *Miracula* XXIX heter det: *Illud quoque memorandum, quod in provincia Europa trans montes australes nuper euenisse multorum assertione cognouimus*, hvilket er slik oversatt av Devra Kunin (2001): "Also worthy of note is an event which happened recently, as we know from the statements of many, in a part of Europe beyond the southern mountains." Men ordet *Europa* er utvilsomt korrupt, og den riktige lesemåten kan neppe være noe annet enn *euroa*: 'sydøstlig'. Hendelsen hører altså ikke hjemme i en fjernere del av Europa, men godt innenfor Norges grenser.

³ Jiroušková (ed.) 2014.

Litteratur

- Historia Norwegie* 2003. *Historia Norwegie*, ed.: Inger Ekrem & Lars Boje Mortensen, trans.: Peter Fisher, Copenhagen.
- Jiroušková, Lenka (ed.) 2014, *Der heilige Wikingerkönig Olav Haraldsson und sein hagiographisches Dossier*. Text und Kontext der Passio Olavi (mit kritischer Edition). Band I Untersuchung. Band 2 Edition und Bildmaterial, *Mittellateinische Studien und Texte* vol. 46,1 & 2, Leiden & Boston.
- Kraggerud, Egil (ed.) 1991, *Kongehyllest*. Skrifter av J. J. Wolf og H. Gunnarssøn, Oslo.
- Kraggerud, Egil (ed.) 2004, *Johannes Nicolai. Biskop Jens Nilssøns latinske skrifter*, Oslo.
- Kunin, Devra (tr.) and Carl Phelpstead (ed.) 2001, *A History of Norway and the Passion and Miracles of the Blessed Óláfr*, London (*Viking Society for Northern Research Text Series XIII*).

CHRYSOLORAS ON TRANSLATION:

a note on the meaning of *proprietas graeca*



By Marianne Pade

Manuel Chrysoloras, the revered teacher of Greek of humanists such as Leonardo Bruni, Guarino Veronese and Francesco Filelfo, is often hailed as the founding father of humanist theory of translation. In my article I analyse the short description of his views on translation that we have from his student, Cencio de' Rustici. I shall argue that although he did influence later translators profoundly, Chrysoloras did not advocate the kind of radically domesticating translation that many of his pupils saw as the ideal.

The Byzantine scholar and diplomat, Manuel Chrysoloras (ca. 1350–1415), was the first successful teacher of Greek in Italy in the early Renaissance. He came to Italy at beginning of the 1390s to secure help in his country's ever more desperate fight against the Ottoman Turks. His main instrument was cultural diplomacy; working to restore the intimate bond between Greek and Latin culture that had existed in ancient times, he hoped to make the Latin West realize that the culture threatened by Ottoman expansionism was also theirs. Translation has always been one of the most intimate forms of cultural encounter, and Chrysoloras used it, as a pedagogical tool, but also to make West meet East. Less than forty years after his death Constantinople fell, but in other respects Chrysoloras accomplished what he set out to do. He effectively changed the course of Greek studies in the West, he instilled a fervent enthusiasm for Greek culture in his students, many of whom became translators of Greek literature, and Greek effectively became a new classical language. In what follows I shall first briefly outline the main facts regarding his Italian mission and then discuss in more detail the brief description of his views on translation that we owe to Cencio de' Rustici, a student of his in Rome.

Chrysoloras' Italian mission

In 1396 the Florentine chancellor and Nestor of the city's humanist *elite*, Coluccio Salutati, invited Chrysoloras to come to Florence to teach Greek.¹ After Florence, Chrysoloras taught in Milan and then in Rome. During his time in Italy, Chrysoloras unceasingly stressed the close community of religion and culture that once existed between Greeks and Romans. He often mentioned Plutarch as an example of this. In his *Parallel Lives* Plutarch had compared Greek and Roman public figures, sometimes favouring the Roman over his own Greek compatriot. Moreover, Chrysoloras again developed the theme of the cultural ties between Greeks and Romans in the 1411 Σύγκρισις τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ῥώμης (Comparison between the old and the new Rome). Here he dwelled at length on the Roman origins of the Greek capital as well as the Greek influences on early Rome.²

From what we know of his teaching, it seems that Chrysoloras made his pupils experience the encounter with Greek culture on many levels and translation was central to this.³ The first exercises in translation undertaken by his students would often be literal, perhaps interlinear translations, whereas stylistically satisfactory translations were reserved for a more advanced stage. Though Salutati himself only managed to follow lessons very intermittently, we know from a letter to him how Chrysoloras emphasized the benefits that come from learning another language and becoming familiar with a new culture, just as the Romans were once familiar with and profited from Greek culture, and as both Greek and Latin literature had benefited from foreigners.⁴

Cencio de' Rustici (c. 1390 – after 1445)

I believe that Chrysoloras' insistence on the mutual benefits of the cultural encounter between East and West, between Byzantium and Rome, also informed his views on translation, as we know them through Cencio de' Rustici.⁵ It is in the letter of dedication to Cencio's translation of Aelius Aristides' *Dionysius* that we find his famous description of Chrysoloras' theory of translation that is the point of departure for this article:

¹ The last edition of Salutati's official invitation to Chrysoloras (28 March 1396) is in Reeve 1991, 134–136.

² For Chrysoloras' years in Italy, see Pade 2007, 1, 89–96 with earlier literature.

³ For Chrysoloras' teaching methods, see Berti 1987 and 1988, and Bianca 2002.

⁴ See Salutati 1891–1911, 4, 341–343, Appendice prima.

⁵ For Cencio, see Bertalot 1929–30/1975.

Text 1

Sed ut de interpretis natura aliquid dicam, ferebat Manuel, homo sine ulla dubitatione divinus, conversionem in latinum ad verbum minime valere. Nam non modo absurdum esse asseverabat, verum etiam interdum grecam sententiam omnino pervertere. Sed ad sententiam transferre opus esse aiebat hoc pacto ut ii qui huiusmodi rebus operam darent, legem sibi ipsis indicerent, ut nullo modo proprietas greca immutaretur; nam si quispiam, quo luculentius apertiusque suis hominibus loquatur, aliquid grece proprietatis immutarit, eum non interpretis sed exponentis officio uti.⁶

(But to talk about the nature of the translator: the divine Manuel used to say that word-for-word translation into Latin is practically worthless. According to him, it is not only harsh, it may also completely fail to render the meaning of the Greek. Instead one should render meaning, he said. Those who took pains with matters of this sort should make it a rule for themselves not to alter the Greek *proprietas* in any way. For if anyone was to alter the Greek *proprietas* somehow, with the object of speaking better and more clearly to his own people, he would act the part of a commentator rather than that of a translator).⁷

These few lines have often been treated as the founding document of humanist theory of translation, as heralding a break with medieval translation methods, but what do they actually say? Cencio's wording in many respects echoes the classical *loci* on translation, especially (Ps) Cicero's *On the best kind of orator* (§ 14), Horace's *Art of Poetry* (vv. 133–134), and the passage in Jerome's letter to Pammachius where he quotes them. But one word sticks out, namely *proprietas*. Cencio uses it twice in these few lines, but it is not in any of the three classical texts just mentioned. The passage has of course been the object of much scholarly attention. An extremely influential discussion is found in Remigio Sabbadini's *Il metodo degli umanisti* from 1922. Sabbadini calls Chrysoloras's preferred kind of translation "traduzioni oratorie fedeli" (faithful rhetorical translation), which is contrasted with "traduzioni oratorie libere" (free rhetorical translation) that involve *immutatio*, changes. Seemingly ignoring that Chrysoloras had reservations about "traduzioni oratorie libere", Sabbadini concludes: "Siamo dunque avvisati: tradurre significa abbellire, abbellire, abbellire e soprattutto mutare, togliere, aggiungere" (So we are warned: translation means embellishment, embellishment, embellishment, and not least changing, removing, adding).⁸ Though Sabbadini's

⁶ Ed. in Bertalot, Ludwig 1929–30/1975, 2, 133

⁷ Unless stated otherwise, all translations are my own.

⁸ Sabbadini 1922, 23–27: 26.

discussion is still quoted today, I do not find it very helpful and it completely dodges the issue: what does *proprietas graeca* mean here?

More recently Ernesto Berti, one of the greatest living students of Chrysoloras, discussed the passage in an article named *Traduzioni oratorie fedeli*, in honour of Sabbadini's influential treatment. Berti paraphrased Cencio, and unlike Sabbadini he made it clear that Chrysoloras did not recommend free rhetorical translation. He also addresses the question of *proprietas greca*, at first not offering a direct translation of the phrase: "egli ammoniva che non bisognava sovrapporsi all'originale a che gli scrittori greci dovevano essere tradotti nella loro integrità [...] e che non era lecito di abbellirli nello stile e di mutarne o ampliarne i dati testuali" (he admonished that *translators* should not superimpose themselves over the original and that the Greek authors should be translated in their entirety [...] and that it was not allowed to embellish its style and change or add to the *dati testuali*).⁹ In Berti's paraphrase the warning not to alter the *proprietas greca* is in the first instance it occurs interpreted as consisting of two elements. The translator must not 'sovrapporsi', superimpose himself on the original, nor he must leave out anything. The second time the phrase is used, Berti renders it with *dati testuali*, which the translator must not change in any way. I am not completely sure what is meant by *dati testuali*, in spite of Berti's explanation: "con *proprietas greca* è evidente che qui non si intendono le caratteristiche idiomatiche del greco come lingua ma i dati concreti dei testi greci in lingua originale" (evidently *proprietas graeca* here does not signify special characteristics of the Greek language, but the concrete data of the Greek texts in the original, *ibid.*). However, I find the warning to the translator, not to superimpose himself on the original, interesting. In Berti's interpretation, Chrysoloras so to speak asks the translator to leave some aspects of the original in peace. I shall return to that later on.

A few years later, Mariarosa Cortesi returned to Cencio's description, rendering *proprietas graeca* in yet another way: faithful rhetorical translation "rispetta il contenuto ideologico dell'originale e non ne muta gli elementi con abbellimenti retorici", i.e. it respects the ideological content of the original and does not alter any of its elements with rhetorical embellishments.¹⁰ Thus, according to Cortesi, *proprietas graeca* means 'ideological content', but she does not offer any further explanation of this.

Both Berti and Cortesi paraphrase *proprietas graeca* rather than translating it. In his monograph on *Umanesimo e traduzione*, Stefano U. Baldassarri has a very close paraphrase of the passage in which he renders the phrase with "le

⁹ Berti 1998, 254–255.

¹⁰ Cortesi 1995, 145

peculiarità e le caratteristiche del testo greco”.¹¹ ‘Peculiarity’ and ‘characteristics’ are undoubtedly entirely plausible translations of *proprietas*, but to me *proprietas graeca* is still in need of explanation, and I believe that to get any closer to a clearer understanding of the phrase, it will be necessary to play “the part of a commentator rather than that of a translator” (see above Text 1).

Proprietas in ancient texts on translation

Even if we only have Cencio’s Latin rendering of Chrysoloras’ tenets, it may still be fruitful to examine his lexicon, especially with regard to *proprietas*. The word occurs in a number of passages in ancient Latin that have to do with translation. The first I have found is in a letter of Pliny the Younger:

Text 2

Utile in primis [...], vel ex Graeco in Latinum vel ex Latino vertere in Graecum. Quo genere exercitationis proprietas splendorque verborum, copia figurarum [...] paratur (PLIN. *ep.* 7,9,1–3)

(The most useful thing [...] is to translate Greek into Latin and Latin into Greek. This kind of exercise develops in one a precision and richness of vocabulary, a wide range of metaphor, *tr.* Betty Radice).

In this passage *proprietas* is used with regard to the target language, whether it be Latin or Greek, and it is taken to mean the precision of vocabulary that one develops by translating. Chrysoloras/ Cencio used the term about the source language, and I have found some interesting passages in ancient Latin where this is also the case. The first is from the *Noctes Atticae*. Writing about his own translation of Plato, Gellius remarks about the wording of some passages in the original:

Text 3

Verba ipsa super hac re Platonis ex libro qui appellatur Gorgias scripsi quoniam vertere ea consilium non fuit, cum ad proprietates eorum nequaquam possit Latina oratio aspirare ac multo minus etiam mea.

(I have written down Plato’s own words on this subject from the book called *Gorgias*, not attempting to translate them, because no Latinity, much less my own, can hope to render their qualities, 10,22,3, translation based on that of Rolfe in the Loeb series).

Gellius here uses *proprietas* about something in the source language, about some qualities of Plato’s words that he is not able to translate. But it is not just that he himself cannot “render their qualities”, their *proprietates* actually seem to be untranslatable, at least into Latin.

¹¹ Baldassarri 2003, XIII.

The last passage I want to examine here is from St Jerome's preface to his translation of Eusebius' *Chronicle* where he also talks about *proprietas* with regard to the source language:

Text 4

Significatum est aliquid unius uerbi proprietate: non habeo meum quo id efferam, et dum quaero implere sententiam, longo ambitu uix breuis uiae spatia consummo.

(A meaning may be conveyed by a single word: but in my vocabulary I have no comparable word; and when I try to accommodate the full sense, I take a long detour around a short course, HIER. *chron. epist.* 2,6–9).¹²

The English translation here avoids rendering *proprietas* explicitly; perhaps the translator thought that it did not add further meaning to *unius uerbi* 'a single word'. However, Jerome says that sometimes the *proprietas* of one word has no equivalent in the translator's language – and that makes it impossible to translate it directly. Like Gellius he seems to comment upon an instance of (near) untranslatability.

Chrysoloras: a plea for foreignizing translation?

I believe that the key to understanding Chrysoloras' use of *proprietas* lies in these passages from Gellius and Jerome (texts 3 and 4). *Proprietas* signifies something that is so special to a language or a culture that it may be impossible to render it satisfactorily in another language without radical changes. In modern terms, Chrysoloras addresses the issue of untranslatability, of something that may be explained in a commentary but cannot be rendered by a 'faithful rhetorical translation'.¹³ When he impresses upon the translator the importance of maintaining the *proprietas graeca*, he actually asks him to leave something in the translation that will seem Greek to the reader. Or to use the words of Ernesto Berti, he asks him not to superimpose himself, or his Latinity, on the Greek original. Chrysoloras certainly wanted to avoid the aesthetically displeasing in a translation, but he would not at all costs have the translator aim at "the absence of any linguistic or stylistic peculiarities [*that make the translation*] seem transparent, giving the appearance that it reflects the foreign writer's personality or intention or the essential meaning of the foreign text – the appearance, in other words, that the translation is not in fact a translation, but the 'original'," as Lawrence Venuti phrased it in his influential *The Translator's Invisibility*. And he goes

¹² Translation from Copeland 1991, 47.

¹³ For the concept of untranslatability in modern translation studies, see Bassnett 1980/2014, 37–41.

on, “the illusion of transparency is an effect of a fluent translation strategy, of the translator’s effort to insure easy readability by adhering to current usage, maintaining continuous syntax, fixing a precise meaning.”¹⁴ The result of fluency as a translation strategy is domestication, that is a translation where the reader is confronted with the foreignness of the original as little as possible. That was definitely not what Chrysoloras wanted. As in his other cultural projects, the promotion of Plutarch, his “Comparison between the old and the new Rome”, he wanted the West to acknowledge the East. With his call to translators not to change the *proprietas graeca*, Chrysoloras is advocating what we today would call foreignizing translation.¹⁵ Or as Schleiermacher famously said in an 1813 lecture on the different “methods” of translation, “there are only two. Either the translator leaves the author in peace as much as possible and moves the reader towards him; or he leaves the reader in peace, as much as possible, and moves the author towards him.”¹⁶ Chrysoloras, who was proud of his country’s cultural heritage, wanted Western readers to experience it. Though Chrysoloras in other respects influenced his Italian students profoundly, it seems that he did not convince them of the need to preserve *proprietas graeca* in translation. In the generation after Chrysoloras, humanist translation would be characterised by radical domestication.¹⁷

¹⁴ Venuti 1995/2008, 1.

¹⁵ For an overview of this, see Lefevere 1977 and Koskinen 2012.

¹⁶ Quoted from Lefevere 1977, 74.

¹⁷ For this, see Pade, forthcoming.

Bibliography

- Baldassarri, Stefano U. 2003, *Umanesimo e traduzione da Petrarca a Manetti*, Cassino.
- Bassnett, Susan 1980/2014, *Translation Studies*, 4th ed. London & New York.
- Bertalot, Ludwig 1929–30/1975, “Cincius Romanus und seine Briefe”, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, XXI, 209–255, now *id.* 1975, *Studien zum italienischen und deutschen Humanismus* 1–2, ed.: P.O. Kristeller, Roma.
- Berti, Ernesto 1987, “Alla scuola di Manuele Crisolora. Lettura e commento di Luciano”, *Rinascimento* n.s. 27, 3–73.
- Berti, Ernesto 1988, “Traduzioni oratorie fedeli”, *Medioevo e Rinascimento* 2, 245–266.
- Bianca, Concetta 2002, “Traduzioni interlineari dal greco nel circolo del Salutati: Jacopo Angeli, Niccolò Niccoli, Leonardo Bruni?”, *Manuele Crisolora e il ritorno del greco in occidente*, eds.: Riccardo Maisano and Antonio Rollo, Napoli, 133–150.
- Copeland, Rita 1991, *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages*, Cambridge.
- Cortesi, Mariarosa 1995, “La tecnica del tradurre presso gli umanisti”, *The Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance*, ed. Claudio Leonardi & Birger Munk Olsen, Spoleto, 143–168.
- Gellius, Aulus 1927, *The Attic Nights*, tr. John C. Rolfe, Cambridge, Mass.
- Koskinen, Kaisa 2012, “Domestication, Foreignization and the Modulation of Affect”, *Domestication and Foreignization in Translation Studies*, eds.: H. Kemppanen, M. Jänis & A. Belikova, Berlin, 13–32.
- Lefevere, André 1977, *Translating literature: the German tradition from Luther to Rosenzweig*, Assen.
- Pade, Marianne 2007, *The Reception of Plutarch's Lives in Fifteenth-century Italy* 1–2, Copenhagen (*Renaissancestudier* 14).
- Pade, Marianne forthcoming, “Conquering Greece”, *Issues in Translation Then and Now: Renaissance Theories and Translation Studies Today*, eds: A. den Haan, B. Hosington, M. Pade & A. Wegener (*Renaissanceforum*).
- Pliny the Younger 1969, *Letters and Panegyricus*, ed. & trans.: Betty Radice, Cambridge, Mass.
- Reeve, Michael 1991, “The Rediscovery of Classical Texts in the Renaissance”, *Itinerari dei testi antichi*, ed.: O. Pecere, Roma, 115–147.
- Salutati, Coluccio 1891–1911, *Epistolario* 1–4, ed.: F. Novati, Roma.
- Venuti, Lawrence 1995/2008, *The Translator's Invisibility. A history of translation*, 2nd ed., London & New York.

THE THESEID IN MODERN GREEK – ORIGINAL OR TRADITIONAL?



By Birgit Olsen

Boccaccio's Teseida was translated into Modern Greek in the 15th century. By comparing the translation to the original, this paper analyses how the anonymous translator through language, metre and imagery creates a text that fits into the Greek vernacular literary tradition.

When asked to write something to honour Peter, it's obvious that one comes to think of something to do with translation. These days, Peter is almost synonymous with translating from Latin into Danish, as his works on Saxo Grammaticus and Ludvig Holberg are brilliant examples of. For that reason, I have chosen, as my contribution, to form a written version of a paper given at a Boccaccio conference in Copenhagen in 2013 where I had the pleasure of Peter's presence in the audience. As the title indicates, the subject of this paper is the Modern Greek translation of Boccaccio's *Teseida*.

Giovanni Boccaccio wrote his *Teseida* during the 1340s.¹ It is an extensive poem of twelve books and more than 10.000 verses. His declared aim was to write an epos, and he claimed to be the first to do so in Italian.² Nevertheless he dedicated the poem to his beloved Fiametta, and it is basically a love story. The rivalry for the reign of Thebes, which was the main conflict in his most immediate model, Statius' *Thebaid*, has been replaced by the rivalry for the love and hand of a young girl,³ and Theseus is only the principal character in the two first books. From book three the story focuses on the two Theban princes, Arcita and Palamone, who as prisoners are brought to Athens where they both fall in love with Emilia, Theseus' sister in law. The central conflict of the poem is one of love and friendship and the culmination is the final clash between the two friends and rivals, in the form of a joust, to settle who is

¹ Anderson 1988, 3f.

² *ma tu, o libro, primo a lor cantare / di Marte fai gli affani sostenuti, / nel volgar lazio più mai non veduti* (XII 84.6–8).

³ Anderson 1988, 67ff.

going to win the girl and marry her, as the poem's subtitle, *delle Nozze di Emilia*, also indicates.

The Italian *Teseida* seems to have been very popular in its own time and in the following centuries. It has been preserved in many MSS from the 14th and 15th centuries and was printed several times in the 15th and 16th centuries. Many MSS are elaborated and illuminated and among the owners are some of the most outstanding Italian families of the 15th through 17th centuries, including the Angevin kings of Naples, and the papacy. The text also appealed to the intellectual classes. Several academies and academy members have possessed MSS of the *Teseida*, and during the 15th century even members of the middle classes, the professionals and merchants, are found among the owners of *Teseida* MSS.⁴

The first printed edition was published in Ferrara in 1475 and the *Teseida* thus became the first text to be printed in the Italian language.⁵ Not surprisingly the text also won acclaim outside Italy. It was translated into French and Greek and was used as the model for the first of Chaucer's *Canterbury Tales*.⁶ The textual tradition of the Italian *Teseida* is remarkable because one of Boccaccio's autograph MSS still exists.⁷ This MS also contains the author's own commentary added to the text some years later.⁸

The Greek translation of this Italian poem is probably to be dated to the 15th century,⁹ and it is among the first translations into Modern Greek known to us.¹⁰ The identity of the translator is not known, but it has been argued that the Greek text should be placed on Crete or the Peloponnese.¹¹ However, I do not think that the text shows enough dialectical characteristics to make it possible to determine the geographical origin of the translation or the translator.

⁴ Agostinelli 1985–1986, 4f.

⁵ Carpinato 1994, 28.

⁶ Follieri 1953, 67.

⁷ The MS, although it was known in the 19th century, sank into oblivion until it was rediscovered and acquired for the Italian State in 1929 by Guiseppe Vandelli. Now it is preserved in the Biblioteca Medicea Laurenziana in Florence, see Limentani (1964) 873. According to Agostinelli's description the MS was written in 1348–50, probably in Florence. Boccaccio is identified as the scribe on the basis of his handwriting, but he does not seem to have left his signature, see Agostinelli 1985, 17ff.

⁸ As he informs us, he was requested by his female readers to provide some explanatory notes. See the commentary on VII 30,1.

⁹ Olsen 1993, 313.

¹⁰ Ibid.

¹¹ For the discussion of Crete see Olsen 1990, 277. Caterina Carpinato puts forward the theory that the translation should be placed in Peloponnese in the very cultural climate that allowed the diffusion of another Italian poem, *Cantare di Florio e Platziafiore*, which was also translated into Greek. However, she does not really argue for her theory and it is therefore difficult to assess it, see Carpinato 1994, 27.

The language resembles the poetic vernacular used in other texts of the period from different parts of the Greek-speaking world.

Like the Italian original, the textual tradition of the Greek translation is remarkable.¹² This text has been handed down in two MSS and in a Venetian chapbook edition from 1529. The MS P (Par. gr. 2898) I date to approximately 1500,¹³ and there is evidence that the other MS, the Pal. gr. 426 (V), dates from 1528–29. This MS has been proved by Enrica Follieri to be the printing source for the 1529 edition and to have been produced with this edition in view.¹⁴ Consequently, it is very likely to have been written shortly before this edition. Furthermore, it is my belief that the choice of the Greek *Theseid* for printing might have been influenced by the fact that this popular Italian poem was published for the third time as an Italian chapbook, by a Venetian publisher, just one year before the Greek printed text appeared. This leaves us the year 1528–1529 for the making of V.

We may assume that the text of the oldest witness, the Paris MS, is quite close to the original translation i.e. to the *archetypus* of the Greek text.

The Greek translation of the poem on the whole follows the construction of the Italian original. The most remarkable differences concern the metre. First of all, Boccaccio's eleven-syllable verse has been changed into the fifteen-syllable verse that from the 10th century was widely used in vernacular Greek literature,¹⁵ with only the last couplet of the octave rhyming. Secondly, instead of Boccaccio's prose, the translator has used the rhymed fifteen-syllable verse for the letter of introduction and for the sonnets, the prologues in the Greek text. Yet another difference is the addition of seven octaves – one in the first book (I 6) and six others in the seventh book (VII 19–25).¹⁶

Not only in composition but also on a linguistic level the translation can be characterized as in general loyal to the Italian original. Often the Italian text is rendered word by word.¹⁷ This sometimes results in an unusual structure of the Greek text and in some cases it can only be understood with the Italian original at hand. At other points however, the translator removes himself entirely from the Italian text¹⁸ and shows a “delightful originality”, as

¹² We do not know which Italian MS was the model for the Greek translation, but evidence allows us to conclude that it must have been one of the contaminated MSS of the Italian tradition (Olsen 1993, 314)

¹³ Olsen 1990, 281.

¹⁴ Follieri 1953, 70.

¹⁵ Among others for the 12th-century epos of Digenis Akritas.

¹⁶ The last six are nothing but a catalogue of heroes. These may derive from the translator's Italian model or may have been compiled by him. For the first see below p. 66.

¹⁷ Follieri 1953, 74.

¹⁸ I refer to the critical edition of Battaglia 1938 based on Boccaccio's autograph MS with consideration for the corrections made in the edition of Limentani 1964, 876ff. The readings

Follieri was the first to notice.¹⁹

Unfortunately, we have no information about the translator. But scholars agree that he was not very well versed in mythological matters.²⁰ All the more surprising is it that he all of a sudden seems perfectly capable of understanding Boccaccio's learned references as e.g. his somewhat indirect allusion to very bad weather conditions by using the constellation *Orione* and *Pliade* and the god *Aeolus* (IV 1). The Greek translator does not mention the constellation or *Aeolus* but instead describes a terrible storm. How this "unlearned" translator was able to understand the symbols of the Italian text and to translate in this manner, I have discussed in detail elsewhere.²¹ But as mentioned above, Boccaccio wrote a commentary on the *Teseida*, and I am convinced that the Greek translator used an Italian original, which in addition to the text proper also contained notes.²² These in different ways he incorporated into his text. There are many examples of his acquiring mythological knowledge and other information from the notes. But they were also useful to the translator in another way. Often they rendered him a solution to the problem of filling in his verses that were four syllables longer than the original.

However, apart from the incorporation in different ways of Boccaccio's commentary into the Greek text proper, there are other characteristic features of the translation in comparison with the Italian original, and these are what I would like to focus on in the following.

The first thing to be mentioned is direct speech. Where the Italian original has indirect speech the Greek text often has direct speech as e.g. in book one when Theseus has gathered the Greek barons to get their support for the campaign against the Amazons, and his addressing them is described in the Italian text. In the Greek text, however, he is giving a speech. The same thing happens in book three when the two young Thebans are cursing their fate. The Italian text states that they often cursed their bad luck. In the Greek text we hear them curse their fate in a very traditional way: "ἀνάθεμα την ωρ' αυτήν και τον καιρόν εκείνον, οπου στον κόσμον ήλθαμεν με βλασφημιάν και θρήνον" (damned be the hour and the time when we came to the world with curse and lament) (III 3.7–8). In the same book, when Arcita is leaving, he actually says farewell in the Greek text "έχεν υγαιά" but in the Italian "si dissero addio" (they (Arcita and Palamone) said goodbye) (III 81.7). A last

may of course differ from those of the MS that was actually the model for the Greek translation.

¹⁹ Follieri 1958.

²⁰ Olsen 1993, 315.

²¹ Olsen 1993.

²² Probably not exactly the notes as we find them in Boccaccio's own commentary but a later adaption of it.

example is from the fourth book (36.7) where Arcita in the Greek text reminds himself in both imperative and vocative “τέτοιαν πεθυμιά γνώριζε, άτυχε Αρκήτα | ουκ έχει φύση πλεα απεδά να την βαστάσω ως πρώτα” (such longing, know poor Arkitas, it isn’t natural that I should bear it any longer). In the Italian text, on the other hand, he knows it “(conobbe) in sé”.

On a grammatical/syntactical level the following is noteworthy: 1) The frequent use of a gerund in the Italian original is in most cases rendered by a participle in the Greek translation as e.g. *rimirando* (III 32.7) – *εβλέποντας* (seeing), *mirando* (III 33.7) – *θωρώντες* (looking), *pensando* (III 37.3) – *σκοπώντας* (thinking), *sappiendo* (III 39.1) – *ηξέροντας* (knowing), etc. 2) A passive form in the original is often rendered by an active in the translation, as e.g. IV 18.7 “εμπήκε να δουλεύει” (he went to work(for)) from “fu ricevuto” (he was received), V 1.2 “ως είπαμεν” (as we said) from “è già detto” (it has already been said), VI prol. 2 “πως αγάπην εποίκασιν” (that they made peace) from *pacificati* ((they were) pacified), etc. 3) The substantivized infinitives of the Italian text have caused problems since Modern Greek does not have an infinitive. They may become either substantivized imperatives like “το έλα” from “lor venire” (their coming) in III 51.1 and VI rub.13, “το έβγα” for “l’ uscir” (the exiting) in III 51.6 and “το σύρε” for l’ andare (the going) in III 65.1 or substantivized participles like “το έσοντας” in III rub.49 and rub.50 for the Italian “l’ esser” (the being).

When it comes to proper names, obviously the translator had problems. Frequently he did not associate them with the well-known Greek names. The result being that the Greek form is influenced by the Italian. For example, Athena is rendered as *Μινερούα* (Mineva) in IX 2.1 but in I 61.1 she has become *Αρτέμη* (Artemis). Mycenae is *Μέθενα* in IV rub.18 and in the genitive plural *Μεθάνων* in IV 18.5 from the Italian *Mecena*. Thessaly in the genitive is *Τεζάλιας* in book six rub. 55. Finally, the word *Εματικός* from book six 57.1 is a very interesting example of what a mistranslation can lead to. The Italian text has *Ematici*, and in the notes they are explained as the Thessalians. The Greek place name behind the Italian form is *Ημαθία*, i.e. Macedonia. But this misunderstanding on behalf of the Greek translator, combined with a spelling of *αι* and not *ε*, has had a peculiar consequence. On the basis of this single occurrence, in the Kriaras’ Lexicon of Medieval Greek the word *αιματικός* has been taken as an adjective to the noun *αίμα* (blood) and given the meaning “of noble blood”.

On the other hand, there are also a few instances of the Greek translator trying to render the meaning of an Italian proper name instead of just hellenizing it. One is in book six where *Nonacria* has become *Εννάτη* (Ninth) probably influenced by Boccaccio’s comment that this is his way of describing Arcadia because of its nine mountains. Another example is in VII 38.2 where

Vulcan's epithet *Mulcifero* has been translated as *Γλυκόφερος* (who brings softness/the softener).

Other phenomena, characteristic for the translation and probably at the same time serving the purpose of filling in the metre, are the frequent use of compounds, the use of *coppia*, the many formulaic hemistichs, diminutives, and the use of comparisons. The text is full of words, of all categories, beginning either with prefixes like *βαριο-* (heavy), *γλυκο-* (sweet), *ολο-* (whole), *πολυ-* (very), *χρυσο-* (gold), etc. or with prepositions that in most cases do not add any nuance to the stem of the word.²³ The technique of *coppia* is used e.g. in V 99.2 where the *rosa* of the Italian text is translated with “τριαντάφυλλον ή ρόδον” (both meaning rose), in the tenth book “gli nostri ben” (our goods/possessions) have become “τους τόπους και τες χώρες μας” (our places and lands) (21.3), in XI 57.2 *Vulcan* has been translated as “η στία και η πύρα” (the hearth and fire), and in VII 94.5/100.5 where “la luce” (the light) becomes “ο Ήλιος με το φως του” (the Sun with its light).

Formulaic hemistichs, such as “ως πρέπει βασιλέως” (worthy of a king), “ευγενικοι στρατιώτες” (noble soldiers), “χωρίς κανένα σφάλμα” (with no mistake), “μετά καλής καρδίας” (with a good heart), “δια κανενος πραγμάτου” (not for anything), etc. are often used to fill in the verse. Especially the last hemistich of a stanza often has no basis in the Italian original and functions as a mere filling in the Greek translation.

Diminutives are used in the Greek text where they are not found in the Italian, see e.g. *λαλίτσα* (little voice) (III 7.2 etc.), *φωνίτσα* (little voice) (III 10.8 etc.), *καρδίτσα* (little heart) (III 60.2 etc.), *ζωίτσα* (little life) (III 77.6, etc.), *βουνόπουλον* (small mountain) (I 81.3), *παρεθυρίτσι* (small window) (III 28.5 and III 11.5), *χορταρόπουλα* (small grass) (IV 66.3), νεούτσικος/η (very young) (III 40.4, etc.), *ολιγούτσικην* (very little) (IV prol.5), *σιγανούτσικα* (very quietly) (V 46.7), etc. Finally the Greek text sometimes makes comparisons that have no basis in the Italian, such as “Ελαμπε ως άστραν” (She was shining like a star) (I 126.3), (“Με χέρια της) ... π’ άσπρισαν ως το χιόνι” (with her hands)... white as snow) (III 9.3), “Ολόλευκο ώσπερ χιόνι” (all white as snow) (V 79.1), “Ως τον ήλιον έλαμπεν” (like the sun he was shining) (VI 41.4).

All these features are commonly known from other Greek vernacular literature and folk poetry, and apart from serving the metrical purpose, they remove the Greek translation from its Italian original and place it closer to the literary tradition of its own language.

²³ See e.g. III 4.3 *ποκατάστασιν* (situation) – V 39.1 – VI 44.5 *περιλαμβάνω* (receive) – V 93.5 *συντάξασιν* (promise) – VI 1.2 *συναλλάσσει* (change) – VI 6.1 *εσυγκρατούσασιν* (keep).

There are also instances where the translator liberates himself entirely from his original and draws on traditional Greek imagery. The use of the poetic compounds *ρωτοκράτωρ* (master of love) in III 22.7 and *ερωτοπλασίας* (love's creation) in IV 56.3 are good examples.²⁴ Likewise “του Χάρου το στενό” (Charon's strait) is a very traditional way of rendering the more neutral Italian “d'Acheronte il rio” (the river of Acheronte) in X 41.8, and in X 76.2 where the Italian song that brings crying (“e'l canto, anzi fu pianto, ch'io cantava”) has become a *μοιρολόγι*, the traditional word for lament: “και το τραγούδι το έμνοστον εδώ 'ναι μοιρολόγι” (and the delightful song here is a lament).

I think the same applies for one of the above mentioned octave (I.6), that is one of the additions to the Greek text:

Ην τις Ελλήνων βασιλεύς, ευγενικός, ανδρείος,
πλούσιος, και πανευτυχής της πόλεως Αθήνας.
Ούτος υπήρχεν ο λαμπρός και βασιλεύς Αιγέος.
Είχεν υιον πανέμνοστον, φρικτόν εις την ανδρείαν,
Θησέος ωνομάζετον, έμορφος ύπερ μέτρον.
Είχε μεγάλην δύναμιν, είχε μεγάλη γνώσιν,
και εις πολλά βασίλεια έδειξε την ανδρειάν του,
εις φήμην, δόξα και τιμήν ήλθε 'κ την προθυμιάν του

There was a king among the Greeks, noble, brave,
rich and very happy, from the city of Athens.
This was the shining (and) kingly Aigeos.
He had a most delicious son, fierce in bravery,
Theseos was his name, beautiful beyond measure.
He had much power, he had much knowledge,
and in many kingdoms he showed his bravery.
He came to fame, praise and honour for his willingness.

It has been discussed whether this octave was taken from the *Polemos tis Troados* (the Greek translation of The Roman de Troie)²⁵ or was the traditional

²⁴ As goes for *ρωτοκράτωρ*, only Amore is mentioned in the Italian text. The word also occurs in *Livistros*, see Kriaras, Lex. *ερωτοπλασίας* is a translation of the Italian “quanto nel core amor punge” (when love stings in the heart), and again this word is found in *Livistros* according to Kriaras, Lex.

²⁵ Giuseppe Spadaro originally presented the theory 1977, 159 but later answered to Roderick Beaton's reservations to it Spadaro 1993, 301 ff. and with reservation Beaton agrees to that. On the one hand, he considers the possibility that this opening formula may have been part of the translator's “stock of oral formulae or knowledge of the oral poetry of his day”, on the other he argues that the text “contains no other significant interpolations” Beaton 1989, 168f.

manner of beginning in the Greek vernacular genre.²⁶ I am more inclined to follow the later view both because this octave is nothing but formulaic hemistichs that could easily be filled in with other names for different texts and because, also at other levels, traditional elements, common to vernacular literature, are incorporated in text of the Greek *Theseid*, as we have seen above.

Moreover, if we look back at the beginning of the fourth book where Boccaccio's learned mention of the constellation *Orione* and *Pliade* and the god *Aeolus* for describing bad weather conditions is rendered by the Greek translator in a way that Follieri found "delightfully original", again we find that this passage is full of traditional imagery that could be found also in folk songs and tales:

Όσον ημύρει πλεότερον ήτον βροχή μεγάλη
και ταραχή εκ τους ουρανούς εγένετο με σκότος,
βροντές μεγάλες και αστραπές, καθούρια και χαλάζια,
εσκότοσαν όλος ουρανός, εφύσησαν οι ανέμοι,
τα δένδρη εξεριζώσασιν και τα ποτάμια ετρέχαν

It was raining as much as it could
and commotions happened from the sky together with darkness,
huge thunders and lightning, downpours and hails,
all sky darkened and the winds were blowing,
the trees were uprooted and the rivers were running.

So these "elementi originali" are in fact rather traditional.

*

Based on the above comparison of the two texts, I find that in general the language of the Greek translation could be characterized as simpler than the Italian. In the Greek translation, Boccaccio's learned style has become more vernacular, and the Greek translator when most "original" draws on traditional elements from his own literary and oral background. Furthermore, also in his choice of metre he follows the tradition of that background. Thus, we may characterize the translation as directed rather towards the target language than the source language.

Contrary to the Italian original, the Greek *Theseid* never became a success. It was not reprinted or reedited, and we are left with modern editions of only a very small part of this text. However, as I hope to have shown, this text is interesting not only for linguistic reasons but also because of its textual tradition and translation method. Here we have a rare case where we can follow a

²⁶ Agapitos & Smith 1992, 97.

text from Italian original (autograph MS and commentary) through manuscript translation and printing copy to the actual printed chapbook. The Greek *Theseid* thus renders us the possibility to examine the translating method as well as the preparing of a printed edition in the late fifteenth and early sixteenth centuries.

Bibliography

- Agapitos, Panagiotis A. & Ole L. Smith 1992, *The Study of Medieval Greek Romance*, Copenhagen.
- Agostinelli, Edvige 1985–1986, “A Catalogue of the Manuscripts of Il Teseida”, *Studi sul Boccaccio* 15, 1–83.
- Anderson, David 1988, *Before the Knight's Tale*, Philadelphia.
- Battaglia, Salvatore (ed.) 1938, *Giovanni Boccaccio, Teseida*, Florence.
- Beaton, Roderick 1989, *The Medieval Greek Romance*, Cambridge (*Cambridge Studies in Medieval Literature* 6).
- Carpinato, Caterina 1994, “La traduzione neogreca del Teseida. Da Boccaccio a Zinos”, *Testi letterari italiani tradotti in Greco (dal '500 ad oggi), Atti del IV Convegno di Studi Neogreci, Viterbo 20–22 maggio 1993*, ed.: Mario Vitti, Messina 25–37.
- Follieri, Enrica 1953, “La versione in greco volgare del Teseida del Boccaccio”, *Studi bizantini e neoellenici* 7–8, 67–77.
- Follieri, Enrica 1958, “Gli elementi originali nella versione neogreca del Teseida del Boccaccio”, *Ελληνικά παράρθημα αριθ. 9*, 292–298.
- Kriaras, Emmanuel / Εμμανουήλ Κριαράς (ed.) 1969–, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, Thessalonica.
- Limentani, Alberto (ed.) 1964, *Teseida delle Nozze d'Emilia*, 2, *Tutte le Opere di Giovanni Boccaccio* ed. Vittore Branca, Milan.
- Olsen, Birgit 1990, “The Greek Translation of Boccaccio's *Theseid* Book 6”, *Classica et Mediaevalia* 41, 275–301.
- Olsen, Birgit 1993, “The Model and Translation Method of the Greek *Theseid*”, *Origini della letteratura neogreca II*, ed.: Nikolaos M. Panayotakis, Venice, 313–318.
- Spadaro, Giuseppe 1977, “Sul Teseida neogreco”, *Folia Neohellenica* 2, 157–160.
- Spadaro, Giuseppe 1993, “Oralità nella letteratura greca medievale?”, *Origini della letteratura neogreca II*, ed.: Nikolaos M. Panayotakis, Venice, 285–305.

PÅ SPORET AF VILHELM BOGBINDER



Af Simon Skovgaard Boeck

***Searching for Vilhelm the Bookbinder:** This article deals with a not very studied fragment of Christiern Pedersen's *Vocabularium ad usum dacorum* (Paris 1510). It also identifies two other fragments in the Danish Royal Library's collection. But its main aim is to trace a binding by one of the first Danish bookbinders known by name, the late-medieval Vilhelm from Odense.*

Et tilfælde

Det heldige tilfælde der ligger bag denne artikel, opstod da jeg i min søgning efter samtidige notitser i de danske 1500-tals latin-danske ordbøger, stødte på en bibliotekarnotits fra 1800-tallet. Jeg havde valgt tilføjelserne som genstand for en artikel til Peter, fordi han har arbejdet med de samme vokabularier og har en interesse for skolehistorien, og jeg tænkte at måske kunne disse tilføjelser afsløre et og andet om samtidig brug og misbrug af skolebøgerne. Den notits der sendte mig på andre veje findes i Det Kongelige Biblioteks eksemplar af Christiern Pedersens *Vocabularium ad usum dacorum* Paris 1510. Den lyder: “NB. Af denne Udg. findes et Ark brugt til Bindet om “[Sallustii Opp. Lugd.](#) 1509” f. min.”. Det er formentlig Chr. Bruun der har skrevet den, i hvert fald findes den samme oplysning i hans beskrivelse af Christiern Pedersens vokabular i *Aarsberetninger og Meddelelser fra Det Store Kongelige Bibliothek* (Bruun 1870, s. 178ff.), men derimod ikke i indledningen til Inger Bom og Niels Haastrups faksimileudgave af Pedersens ordbog eller i den øvrige litteratur om den. Det skulle vise sig at dette lille tekstvidne havde interesse. Det vil sige, som tekstvidne har det ikke større betydning; Bom og Haastrups kollationering af de fem overleverede eksemplarer af ordbogen har “ikke konstateret egentlige afvigelser i teksten” (Bom & Haastrup 1973, [VI]), og heller ikke dette ark bidrager med ændringer. De tekstkritiske rettelser Jonathan Adams har indført i udgaven på [Renæssancens Sprog i Danmark](#) – rettelser af åbenlyse trykfejl (“rundelige” < “ruudelige”; øverst flr) – er heller ikke indført i arket, der dog har visse tilskrifter.¹

¹ Således har fx en senere hånd tilføjet “cicoria|: herba quae proprie skulkæ”. Cikorie har mange synonymer i dialekterne og i ældre sprog, jf. Lange 1959–61 og Marzell 1943, men jeg har ikke truffet dette andre steder.

Sallust

Arkets store interesse ligger altså ikke i dets tekstkritiske relevans, men i dets placering. Det befinder sig i Det Kongelige Biblioteks eksemplar af Caius Sallustius Crispus: *Opera Sal[l]ustiana* trykt i Lyon 16. juni 1509. Nærmere bestemt drejer det sig om hovedparten af arket med signaturen “f”, der er skåret op i to: forrest er det drejet så det vender på tværs af læseretningen, bagerst er det ikke. Følgende blade er bevaret mere eller mindre fragmentarisk: 41, 42, 43, 46, 47, 48.²

Denne Lyonudgave af Sallust er et optryk af en udgave fra Paris 1504, fra den berømte Jodocus Badius Ascensius’ presse. Bogen rummer en tekstudgave omkranset af de “familiære” kommentarer der gjorde Badius’ navn så kendt i samtiden (jf. White 2013), og hvis fokus på den basale sprog-pædagogik det er oplagt at tro at Christiern Pedersen er blevet inspireret af. Påfaldende er det i hvert fald at Christiern Pedersens kommentarer til Peder Låles ordsprog i udgaven Paris 1515, udsendt (som Saxoudgaven året før) netop hos Badius, er af samme basalsproglige karakter som Badius’. Titelbladet (og Christiern Pedersens fortale) taler da også om “familiari explanatione” (Kjær & Petersen 1979, 173, 177). Det er ligeledes sandsynligt at Pedersen har stiftet bekendtskab med vokabulariets forlæg gennem Badius. Hans latin-danske ordbog er nemlig en meget tro gengivelse af Calepinus (Haastrup 1988), og det var netop Badius der introducerede den italienske munks ordbogsværk til Frankrig med en udgave Paris 1509 (med adskillige efterfølgende udgaver, jf. Labarre 1975, 14 og 117).

På dette punkt bør jeg minde om at *Vocabularium ad usum dacorum* ikke er trykt hos Badius, men – som påvist af Sofus Larsen 1925 (bogen selv har hverken mærke eller oplysning) – hos den parisiske universitetsbogtrykker Jean Barbier. Larsen argumenterer for at Barbier også fungerede som bogbinder, også af bøger fra andre officiner end hans eget. Skulle det forholde sig således at Sallustudgaven er indbundet af Barbier med overskudsark fra vokabulariet? I så fald ville kombinationen Badius-Pedersen-Barbier gøre det oplagt at sætte bogen (hvis tilskrifter viser at den tidligt er kommet til Danmark) i forbindelse med Christiern Pedersen selv. Skulle det virkelig dreje sig om hans Sallust? Jeg har ligget søvnløs over denne mulighed, som jeg febrilt satte i forbindelse med Saxos Sallustallusioner; var der mon overensstemmelse mellem noter og understregninger i udgaven og parallellerne i Saxos tekst? Saxoforskningen rummer allerede flere skeptikere over for Pedersen og Badius’ Parisudgave (jf. Boserup 2007, 2), og jeg har

² For en god ordens skyld skal jeg påpege at der ikke er sammenfald mellem Sallustudgavens fragment og de lakuner der er i Det Kongelige Biblioteks eksemplar af Christiern Pedersens vokabular, jf. denne notits der følger den allerede citerede: “NB har kun 184 (istf. 196) Blade. Der mangler nemlig Bl. 49. 50. 55. 56. 65–72”.

hverken evner eller lyst til at formere deres tal.³ Og nej, Sallustbogen har ingen tilknytning til Christiern Pedersen; tilføjelserne er ikke med hans hånd,⁴ og bogen er ikke indbundet hos Barbier i Paris. Men i Odense.

Bindet

For mens den danske humanismes førstemand således træder i baggrunden i denne artikel, træder nu ind på scenen Vilhelm Bogbinder. En af de ældste danske bogbindere vi i dag har navnet på. Derimod har vi hidtil ikke kendt stort andet til ham, og når vi kan vide at hans navn ikke blot er et arvet slægtsnavn, er det fordi han i 1510 optræder i Dronning Christines hofholdningsregnskab, hvor det præciseres at han har indbundet to bøger for hende: “4 β Vilhelm boghbinder fore tw rotlaske skind, han sette om 2 bøger, myn frves nade fick” (Christensen 1904, 354). Forbindelsen mellem Sallustudgaven og Vilhelm er denne:

Ud over arkene fra Christiern Pedersen vokabular er også et stykke beskrevet pergament blevet anvendt til indbindingen. Det er klistret på forpermen og ligesom ordbogsarket bøjet rundt om bogens første læg, heraf kan dets blanke bagside beses; det drejer sig om et diplom. Beskæringen gør det vanskeligt at sammenstille teksten, men det træffer sig så heldigt at Det Kongelige Biblioteks lidet påagtede fragmenter nr. 1203 og 1204 stammer fra samme pergament, hvor de oprindeligt har siddet umiddelbart til højre for Sallustbindets fragment og udgjort diplomets højrekant. Helt præcist kan sekundærproveniensen af fragmenterne 1203 og 1204, der hidtil også har været uoplyst, med sikkerhed fastslås: mærker på bagsiden af 1204 viser med al tydelighed at det har været klæbet op på Sallustudgavens bagperm, 1203 er et smalt stykke, det svarer til det stykke der har været falset om bogens sidste læg. Yderligere heldigt er det at dette sammenstykkede diplomfragment kan sættes i forbindelse med biskop Karl Rønnovs stadfæstelse af statutterne for Marie Psalters broderskab i Odense, dateret 13. marts 1496. Visse interlineære tilføjelser i fragmentets tekst peger på at det er et koncept til diplommet, men det kan ikke afvises at det drejer sig om en let revideret afskrift, hvad den nydelige udførelse tyder på. En kollationering med Nyrops udgave

³ Ved hjælp af Friis-Jensens parallelregister til Saxo har jeg eftersat de første tre steder i *Catilina* som Saxo alluderer til. I den her behandlede bog er der intet der fremhæver disse parallelsteder, tværtimod er omgivende tekst understreget. Hertil kommer endelig, at ikke kun Parisudgaven, men også Lassens fragment rummer Sallustparallelere (Friis-Jensen 2005 (I), 11 og II, 630). – Sallustreceptionen i Danmark, og navnlig spørgsmålet om den antikke historikers arkaiske sprog (jf. fx Leisner-Jensen 1990, 28–30) skulle have givet lignende stilistiske udslag i den danske prosahistorie, kunne være interessant at undersøge – af andre, mere kompetente end undertegnede.

⁴ Jf. prøver herpå i Tilander & Gertz 1934.

(Nyrop 1899–1900, 465–470), viser næsten ordret overensstemmelse, men også enkelte forskelle.

Særligt sigende for spørgsmålet om fragmentets forhold til diplommet af 13. marts 1496 er en interlineær tilføjelse nederst i fragmentet på et sted hvor den udgivne tekst har 2 paragraffer der ikke indgår i fragmentets oprindelige tekst (§ 9–10 i Nyrops udgave). Den sidste ledsætning i § 9 synes at kunne sammenstykkes af fragmentets interlinære tilføjelser. Interessant er også at nogle pengemidler der i § 3 skal bruges til “alterenss forbædringh” i fragmentet har fået tilføjelsen “till salengæ [the]t(?) so[m] [the]nnæ altær nogræ wissæ”, der siden er overstreget.

Men virkelig interessant er det at fragmentets fjerde linje kan sammenstykkes til: “ndera oc andis geed borgere j samesteth meth fleræ godæ men”. Det drejer sig om nogle af de personer der har stiftet broderskabet; og der kan ikke være tvivl om at den første af disse, der har fået sit navn beskåret, er den mand der i den bevarede original benævnes “Willom Bogbynder” (Nyrop 1899–1900, 466).

Den enkleste forklaring herpå er at Sallustudgaven er indbundet i Vilhelms værksted i Odense, og en følge heraf er at Christiern Pedersens ordbog er kommet til Danmark i materie. At det er en plausibel mulighed, fremgår fx af den såkaldte Malmøliste, der rummer en indgang om to brevvarier: “1 *breviarium Romanum in filo* oc en *in cruda materia*” (Lindbæk og Jørgensen 1913, 331).⁵ Det er klart enklere at forestille sig at mindst et eksemplar af vokabulariet er kommet til Odense på lignende måde end at et dansksproget diplom er kommet til Paris. I det hele bør man nok være kritisk overfor Sofus Larsens bedømmelse. De af ham behandlede bind har visse karakteristika fælles med Sallustbindet, men granatæblemotivet er yderst sjældent på franske bind.⁶ Jeg ville gerne have opholdt mig mere ved disse påståede Barbierbind, men dels falder det uden for nærværende fremstilling, dels synes den ene bog at være forsvundet fra Universitetsbibliotekets samlinger.

Jeg har ovenfor sat Sallustbogens indbinding i forbindelse med Vilhelm Bogbinders værksted. Når jeg ikke har tilskrevet det mesteren selv, er det fordi det håndværksmæssigt lader noget tilbage at ønske. Det må nu være på sin plads at opholde sig lidt herved.

⁵ For en god ordens skyld skal det påpeges at der ikke optræder nogen Sallustudgave i Malmølisten. Denne liste peger på både Christiern Pedersen og Jodocus Badius, og udgiverne foreslår at det måske har været et salgskatalog over Badiusbøger (Lindbæk & Jørgensen 1931, 321; Undorf 2014, 87ff. har udvidet forståelsen af Christiern Pedersens rolle i denne forbindelse). Heller ikke i den bogliste der er udgivet af C.F. Wegener 1866–1870, og som Lindbæk og Jørgensen finder ligner Malmølisten, er der spor efter en Sallustudgave.

⁶ If. meddelelse fra Karsten Christensen, hvem jeg skylder stor tak for gode råd og inspiration.

Bindet er – bortset fra ryggen der er restaureret i begyndelsen af 1900-tallet – samtidig med bogen. Det er et helbind i brunt skind trukket på træplader. Der er anvendt en tyk hæftetråd, der er hæftet på tre tykke, flettede snore. Disse er fastgjort i permerne og låst fast heri med små træklodser.

På snittet har en hånd skrevet: “Opera salusti”. Der er rester efter to spænder til at lukke bogen. Resterne består af beslag af ukarakteristisk art. For- og bagperm er dekorerede med stempeltryk (jf. illustration). I en ramme midt på forpermen er et stempel med det yderst almindelige granatæblemotiv gentaget fem gange: to gange to og en ekstra gang liggende underst. Bedømmelsen af arbejdets karakter bygger i høj grad på dette femte tryk der kolliderer med de ovenstående. Uden om denne ramme er trykt en række mindre, rombiske enkelttryk. Desværre er bindet så dårligt bevaret at disses motiver ikke lader sig bestemme. De rombiske stempler dominerer bindets bagperm, hvor ikke blot rammen men også dennes indhold er udfyldt af disse stempler. Bagpermen bringer desuden endnu et eksempel på den halvdårlige udførelse: et stempel kolliderer med rammens linje.

Jeg har grund til at tro at håndskriftet NKS 1312b, 4^o der indeholder Jyske Lov og er skrevet i Odense 1496, er indbundet af Vilhelm selv, i forhold til dette er Sallustudgavens udførelse pauver. Men det er en *visa om ett kulturstipendium jag inte fick heller*.

Litteratur

- Adams, Jonathan & Peter Zeeberg, [Renæssancens Sprog i Danmark](#).
Bom, Inger & Niels Haastrup (udg.) 1973, *Christiern Pedersen. Vocabularium ad usum dacorum*, København.
Boserup, Ivan 2007, “The Angers Fragment and the Archetype of the *Compendium Saxonis*”, *Albvm Amicorum. Festskrift til Karsten Friis-Jensen i anledning af hans 60 års fødselsdag*, eds.: Marianne Pade, [Renæssanceforum](#) 3.
Bruun, Chr. 1870, *Aarsberetninger og Meddelelser fra Det Store Kongelige Bibliothek*. Bd. 1, København.

- Christensen, William (udg.) 1904, *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, København.
- Friis-Jensen, Karsten & Peter Zeeberg (udg./overs.) 2002, *Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. Danmarkshistorien*. I–II. København.
- Haastrup, Niels 1988, “When ‘interpretamenta’ are translated instead of ‘lemmata’ or ‘Around’ a Vicious Circle in *Vocabularium[!] ad usum Dacorum* (1510) by Christiern Pedersen”, *A Literary Miscellany Presented to Eric Jacobsen*, eds.: Graham D. Caie & Holger Nørgaard, København.
- Kjær, Iver & Erik Petersen (udg.) 1979, *Danmarks gamle Ordsprog*, København, I:1.
- Labarre, Albert 1975, *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino (1502–1779)* Baden-Baden (*Bibliotheca Bibliographica Aureliana* XXVI).
- Lange, Johan 1959–1961, *Ordbog over Danmarks Plantenavne*, København.
- Larsen, Sofus 1925, “To danske Palæotyper trykte i Paris”, *Bok- och Bibliotekshistoriska Studier tillägnade Isak Collijn på hans 50-årsdag*, ed. Axel Nelson, Uppsala, 183–197.
- Leisner-Jensen, Mogens (overs.) 1990, *Sallust. Gaius Sallustius Crispus. Den catilinariske sammensværgelse og Den jugurthinske krig*, København.
- Lindbæk, Johs. & Ellen Jørgensen 1913, “To Bogfortegnelser fra det 16. Aarhundredes Begyndelse”, *Danske Magazin*. 6.rk., 1.bd., 307–330.
- Marzell, Heinrich 1943, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig 1.
- Nyrop, C. (udg.) 1899–1900, *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*. København. 1.
- Tilander, Gunnar & Otto Gertz 1934, “Danska växtnamn – egenhändiga anteckningar av Christiern Pedersen”, *Acta Philologica Scandinavica* 9, 97–157.
- Undorf, Wolfgang 2014, *From Gutenberg to Luther. Transnational Print Cultures in Scandinavia 1450–1525*, Leiden.
- Wegener, C.F. 1866–1870, “Fortegnelse over endel Böger og andet Inventarium paa en Biskopsgaard i Fyns Stift”, *Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv* IV, Tillæg, 38–39. København.
- White, Paul 2013, *Jodocus Badius Ascensius. Commentary, Commerce and Print in the Renaissance*, Oxford.

Illustrationer

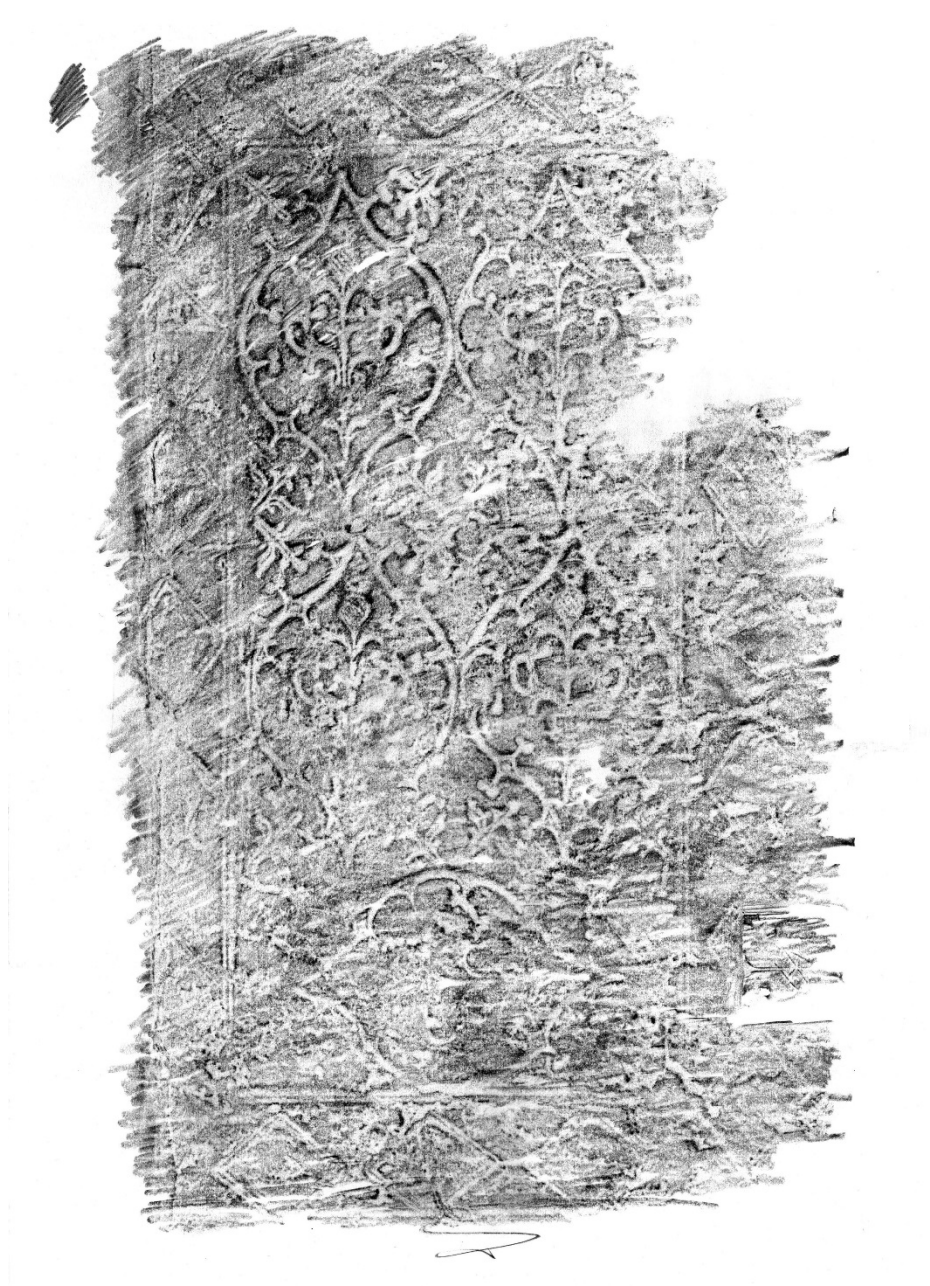


Fig. 1. Gnidebillede ved Karsten Christensen af Sallustudgavens forperm

AMERINUS' APOSTROFER



Af Trine Arlund Hass

Amerinus' Apostrophes: *This paper aims to contribute to the deciphering of the poem *Ecloga de pacis foedere inter Daniam et Sueciam* (Wittenberg 1573) by the Danish poet Hans Lauridsen Amerinus (c. 1550–1605). It treats the three instances of apostrophe in the poem in order to examine how the use of this figure works in establishing the narrative about the Nordic Seven Years War between Sweden and Denmark (1563–70). The article finds that the apostrophes contribute, first, to establish the general premise of the poem, that personified war is the villain rather than the Swedes, and, later, to include and highlight digressions about Danish victories.*

Denne artikel beskæftiger sig med den danske læge og nylatindigter Hans Lauridsen Amerinus' (ca. 1550–1605) hyrdedigt, hvis fulde titel er: *Egloga nova et festiva, de pacis foedere inter incluta et potentissima regna, Danicæ et Sueciæ, nuper inito. In qua præter alia lectu non iniucunda, belli quoque Duces, et alij viri generosi, celebrioresque Danicæ Nobilitatis familiæ, nec non præcipua bellicarum nauium nomina recensentur* (Wittenberg 1573). Artiklen er et bidrag til en læsning af digtet, der som narrativ er komplekst. Nærmere bestemt fokuseres der på, hvordan digtets apostrofer bruges til at etablere digtets fortælling om syvårskrigen, der altså ifølge teksten på titelbladet fokuserer på fredsslutning og præsentation af vigtige danske mænd og skibe. Undersøgelsen har et litterært fokus og benytter et narratologisk begrebsapparat.¹

Peter Zeeberg har oversat eklogen, kollationeret udgaverne fra 1573 og 1576 og forsynet teksten med noter. Tekst, oversættelse og noter er under udgivelse i forbindelse med Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs projekt *Latinsk hyrdedigtning*.² Tekst og oversættelse er allerede offentligt tilgængelig i tekst databasen under www.renæssancesprog.dk, hvorfra der citeres i denne tekst. Zeeberg har venligst ladet mig konsultere sit øvrige materiale i anden forbindelse.

Amerinus var præstesøn fra Ribe. Han studerede både i København og i udlandet og var fra 1583 provinsialmedicus i Ribe. Han var desuden en anset

¹ Den anvendte terminologi kan findes defineret i de Jong 2014.

² <https://dsl.dk/litteratur/verker/latinsk-hyrdedigtning>

digter.³ Der er registreret fire udgivelser af Amerinus i Database of Nordic Neo-Latin: et bryllupsdigt,⁴ eklogen, som denne artikel behandler,⁵ et katalogisk og biografisk digt i elegiske distika over Ribes biskopper⁶ og en antologi af lejlighedsdigte, som også indeholder eklogen fra 1573.⁷

Eklogen om fredsslutningen mellem Danmark og Sverige, som afsluttede den nordiske syvårskrig (1563–70), er behandlet af Friis-Jensen & Skaft Jensen 1984, Skovgaard-Petersen & Zeeberg 2007 og Ström & Zeeberg 2015. Alle fremstillinger fremhæver, at teksten er et genreeksperiment, der blander epos og bukolik. Krigen beskrives som iværksat af guder (Bellona og Mars), hvilket dels kan betragtes som et episk træk,⁸ dels som en honorering af et vilkår for fredsslutningen, idet den indeholdt et forbud mod smædeskrifter mod modparten.⁹ Det er netop et gennemgående træk ved digtet, at krigsguderne har skylden, og skurken i højere grad er lejetropper end svenskerne.¹⁰

Digtet er en dramatisk ekloge og altså bygget op som en dialog mellem to hyrder, Corydon og Thyrsis, som mødes for første gang i mange år. Corydon har været udenlands for at dyrke muserne. Han er medtaget, men bemærker, at vennen Thyrsis ser strålende ud. Som forklaring fortæller Thyrsis først, at Pan har gjort hans musik vægtigere (v. 85–94) og uddyber siden med den beretning om krigen, som optager det meste af digtet. Der er ikke tale om en samlet, kronologisk beretning. Enkelte markante begivenheder skildres, men fokus er snarere på almuens trængsler og den guldalderlignende tilstand, som fredsslutningen bringer med sig, ligesom kataloger over hærførere, admiraler og skibe er narrativets drivkraft, sådan som titlen lader os forvente.

Apostrofers effekter

Figuren apostrofe er et omdiskuteret virkemiddel i antik litteratur. Den kan tjene en række funktioner, bl.a. kan den benyttes til at udtrykke sympati,¹¹ til

³ Heiberg 1979–84.

⁴ *Carmen in honorem nuptiarum Matthiae Lagonii et Mariae, Joh. Langi filiae* (Leipzig 1572), LN 347.

⁵ *Ecloga de pacis foedere inter Daniam et Sueciam* (Wittenberg 1573), LN 349.

⁶ *Ripensium episcoporum series et vitae* (København 1591), LN 350.

⁷ *Carmina varii generis* (Wittenberg 1576), LN 348.

⁸ Skovgaard-Petersen & Zeeberg 2007, 260.

⁹ Skovgaard-Petersen & Zeeberg 2007, 261.

¹⁰ Se om Bellona og Mars særligt v. 97–178 (optakt til krig), 224–32 (krigens udbrud), 620–24 (krigens grusomme rasen) og 686–92 (afslutning på krigen ved Pans fængsling af Mars og Bellona) og om lejetropperne særligt v. 179–85 (lejetropperne kommer) og 598–619 (lejetroppernes ageren og karakter) og Friis-Jensen & Skaft Jensen 1984, 423.

¹¹ Parry 1972; Block 1982; Martin 1989, Kahane 1994.

at markere vendepunkter i et narrativ¹² eller blot som en metrisk variationsmulighed.¹³ Behandlingen i denne artikel er inspireret af Irene de Jongs betragtninger om apostrofers virkning i antik litteratur. De Jong, som har introduceret brugen af narratologisk analyse til klassiske tekster, definerer apostrofen som det, Gérard Genette betegner *metalepsis*,¹⁴ en overskridelse af grænser mellem narrative niveauer, eftersom fortælleren her skifter fra at henvende sig til sit normale publikum til at adressere en karakter fra sin egen fortælling. I artiklen “Metalepsis in Ancient Greek Literature” (2009) undersøger hun effekten af forskellige typer *metalepsis* og sammenholder effekten i klassiske tekster med effekten i moderne.¹⁵ Apostrofe er en af de fire typer *metalepsis*, hun behandler. Om den slutter hun:

I conclude that this form of ancient *metalepsis*, the apostrophe, differs greatly from most of its modern counterparts in both function and effect: It is neither ‘anti-illusionistic’ nor ‘comical’ but, on the contrary, adds to the authenticity of the story and the admiration for the semi-divine heroes, which is inherent in that story. At the individual level it is a pragmatically marked utterance which may be employed to highlight emotional or crucial events. (De Jong 2009, 97).

Ifølge de Jong har apostrofer altså overordnet to funktioner: Den første er at bidrage til fortællingens *enargeia* – at fortællingen animeres.¹⁶ Dette har, mener hun, en validerende effekt: Når fortælleren kan tiltale karakteren, fremstår både karakteren og fortællerens version af hans fortælling som autentisk. Den direkte henvendelse bevirker således en gensidig sanktionering fortæller og karakter imellem. Den anden funktion er at fremhæve højdepunkter i fortællingen, narrative såvel som emotionelle.¹⁷

I det følgende vil Amerinus’ apostrofer blive analyseret mhp. de funktioner og effekter, som de Jong har beskrevet for klassiske græske tekster. Apostroferne behandles individuelt i den rækkefølge, som de optræder i digtet. Først præsenteres deres placering i fortællingen, så behandles selve apostrofen.

¹² Mackay 2001. Dette og de forudgående eksempler på fremstillinger om apostrofer er taget fra de Jongs forskningsoversigt i de Jong 2009, 94.

¹³ Matthews 1980.

¹⁴ Genette beskriver *metalepsis* og fænomenets funktion således: “any intrusion by the extradiegetic narrator or narratee into the diegetic universe (or by diegetic characters into a metadiegetic universe, etc.), or the inverse [...], produces an effect of strangeness that is either comical [...] or fantastic” (1980, 234–35).

¹⁵ For en oversigt over definitioner af *metalepsis* fra Genette og videre, se de Jong 2009, og Pier 2013 (mere omfattende).

¹⁶ De Jong 2009, 95.

¹⁷ De Jong 2009, 96.

Apostrofen til Mars

Thyrsis benytter sig af apostrofer tre steder i sin beretning om syvårskrigen. Den første apostrofe er henvendt til Mars og forekommer i begyndelsen af beretningen om krigen, hvor Corydon får at vide, hvordan Bellona først har vækket svenskerne til strid (v. 97–110), siden blæst til krig (v. 121–29) og hidkaldt sin bror, Mars, der har slået sig ned i Danmark (v. 129–42). Det forsonlige præg, som er karakteristisk for digtet som helhed, er også at spore i denne del: Det beskrives ikke blot, hvordan Mars og Bellona vækker splid og er hoveddrivkræfter i krigen; i et parentetisk indskud (v. 136–42) siger Thyrsis eksplicit, at det er, som om Mars og Bellona har aftalt krigen og deres indbyrdes rollefordeling i forvejen. Thyrsis fortsætter med en skildring af, hvordan Mars lokker folk i krigstjeneste med muligheden for voldsudøvelse og for at berige sig. Han dvæler ved det ved at præsentere et katalog af eksempler på folk, der lod sig lokke. Det er jævne folk, han begynder med: en skovmand, en jæger, en fisker, en smed, en skomager og en skrædder nævnes (v. 144–62). Her, hvor fortællingens tempo i forvejen er sænket, sættes det af Corydon helt på pause, da han indskyder en beklagelse over, at folk lader sig lokke blindt af penge (v. 165–67). Thyrsis bekræfter (v. 168) og fortsætter så sin beretning, nu i resumerende stil uden eksempler, med at nævne, at også adelige og lærde gik i krigstjeneste. Passagen afsluttes med en karakteristik af Mars' "profane lejr" (v. 172) som kulminerer med apostrofen:

Præ cunctis etiam quæ [*i.e. castra Martis*] sunt audissima, namque
Excipiunt quotquot, simul et quoscunque, valoris
Nec non respectu sine gentis, et ordinis omnj.
Tartareus veluti cunctis patet Orcus, et à se
Reijcit haud quenquam, aut numero satiatur ab vllo.
Sic tua conueniunt, Styge cum, Mars horride, castra.

(*[Mars' lejr,]* der er langt mer grådig og glubsk end nogen fordi den optager hvem som helst, og så mange som helst, uden hensyn hverken til dygtighed, eller til slægt eller rang overhovedet. Og som Tartarus' dyb står åbent for alle og aldrig afviser én eller helt blir fyldt op selv af vældige horder, sådan er, grufulde Mars, din krig i samklang med Helved. V. 173–78, s. 15/A8v)

Her bruges det fremhævede forkastelige træk ved mennesket til at foretage en endnu mindre flatterende karakteristik af Mars. Mars er nemlig grådigere end de gerrige mennesker, da det var ham, der lokkede de nævnte grupper ved at appellere til deres griskhed. Hans egen grådighed består særligt i hans ukritiske accept af hvem som helst under sine faner.

Brugen af figuren apostrofe markerer og bidrager til personificeringen af krigen. Ved den direkte, nærmest anklagende, tiltale af Mars bekræftes gestaltningen af krigen som en karakter, og som den personificerede Mars kan krigen både handle ud fra personlige agendaer og holdes ansvarlig. Thyrsis' henvendelse til den personificerede Mars bekræfter således både hans egen autoritet og hans fortællings autenticitet.¹⁸ Når fortælleren går i dialog med krigens personificerede idé, selve dens væsen og den bagvedliggende strategi, beretter han ikke blot filmisk registrerende om krigens begivenheder, men er også i stand til at give publikum indsigt i deres årsager og natur. Her, hvor vi stadig er i begyndelsen af beretningen om krigen, bidrager den metaleptiske apostrofe altså til at etablere en overbevisende, fikionaliseret krigsberetning, hvor hovedaktørerne er guddomme, som er udefrakommende, og selve krigen det store onde. Dermed kan apostrofen, sammen med det parentetiske indskud i v. 136–42 og den generelle fremdragelse af krigens skændighed, betragtes som bidragende til at præge fortællingen i en retning, der er acceptabel for fredsslutningens vilkår.¹⁹

Det er et karakteristisk træk ved de klassiske eper, at fjenderne fremstilles som hele mennesker, der er sympatiske og komplekse. Men som den behandlede fremstilling af Mars viser, har Amerinus ikke valgt den strategi. Trods digtets forsonelige tone og nedtoningen af den antisvenske retorik fremstilles eklogens skurke som entydigt onde.

Apostrofen til Makalös

Amerinus' anden apostrofe er mere kompleks. Den består af gentagne henvendelser og virker i samspil med en række fokaliseringsskift, altså skift i den synsvinkel, fortællingens begivenheder anskues fra, som ligeledes bidrager til den effekt, der vil blive diskuteret.

Apostrofen finder vi i forbindelse med et katalog over admiraler og skibe, som begynder i v. 465. Thyrsis præsenterer først den admiral, han betragter som vigtigst, Herluf Trolle (ca. 1516–65), men afbryder straks sit katalog med en digression om Trolles største bedrift i krigen: besejring af det svenske orlogsskib, Mars Makalös, som blev bordet og sprang i luften i et stort søslag ud for Øland 30. maj 1563.²⁰ Afbrydelsen er helt bogstavelig, idet Thyrsis benytter sig af apostrofe til at lancere sin digression og henvender sig til skibet:

... vt virtute prior fuit, Ordine primus
Occurrit simul Herluffus, foeliciter ortus

¹⁸ Cf. de Jong 2009, 95 (*authority*) & 97 (*authenticity*).

¹⁹ Cf. Skovgaard-Petersen & Zeeberg 2007, 261.

²⁰ Jensen 1982, 100.

Stemmate Trollorum: celerem qui ritè fauente
Fortuna, rexit Fortunam: quique superba
Exitium Maglosa tibi tulit, idque stupenda
Mole licet, nec non immensis viribus esses:
Solaque tu puppes alias contemseris omnes.

(... Og først, i rang såvel som i mandsmod,
kom hr. Herluf, en mand der var fornemt og lykkeligt rundet
ud af Trollernes slægt, det var ham der med støtte i skæbnen
styrede [S]kæbnen²¹ for os, og som voldte dit endeligt, stolte
Makalös, du hovmodige skib, hvor ganske utrolig
end din størrelse var, og umådelig mægtig din slagkraft,
og hvor meget du end så ned på de øvrige skibe.

V. 468–71, s. 26/B6r)

Apostrofen skaber således en pause i opremsningen og et fokusskift fra helten til fjenden, der udelukkende er repræsenteret som det besjælede skib. I sin adressering leger Thyrsis med skibets navn: Han kombinerer det med *superba*, hovmodig, en negativt ladet kontrast til 'mageløs', der nærmest står som et episk epitete. Thyrsis fremstår som en fortællerautoritet, der ikke blot kan overskue hele begivenheden fra flere sider, men også dømme skibet moralsk.²²

I det følgende (v. 472–85) understreges det først igen af Thyrsis, hvor stor og kraftfuld Makalös var, og dernæst, hvordan havguder og –væsner reagerede på hende: Proteus, nereiderne, Triton og de øvrige havguder gemte sig på havbundet ved synet af Makalös. Selv Neptun blev bange for skibet:

Vt primùm tumidis, vidit te incedere velis,
Pugnandum ratus summo de iure tridentis,
Confestim rapido trepidans se vortice mergit.

(Og så snart han så dig komme med sejlene fulde,
stod det ham klart at nu sku der kæmpes om magten på havet,
hvorfor han rystende angst dykked ned i det brusende havdyb.

V. 483–85, s. 26/B6r)

I den citerede passage får vi helt konkret at vide, hvad Neptun ser, men vi gives også indsigt i, hvordan han evaluerer og reagerer på det vha. det greb, som i narratologien betegnes indlejret fokalisering (*embedded focalization*).

²¹ *Fortuna*, 'Skæbnen' var navnet på det skib, Trolle var admiral på. Jeg takker Karen Skovgaard-Petersen for den observation.

²² For denne effekt cf. de Jong 2009, 96. Det er værd at bemærke, at Turnus i *Æneiden* 10.514 også betegnes *superbus* i en apostrofe. Hvad denne parallel må rumme af fortolkningspotentialer, ligger det dog uden for nærværende fremstilling at afsøge.

Den øverstrangerende guddom i havet fortrækker i frygt, da han forstår, at et stort slag er under opsejling, så skrækindjagende er situationen og særligt Makalös. Fortælleren præsenterer altså en øjenvidneberetning fra en tredje-part. Den fungerer som en verificering af Makalös' størrelse og af, at Makalös udgjorde en stor trussel, hvilket Thyrsis har indikeret flere gange tidligere.

Mens Neptun fokaliseres, benytter fortælleren sig igen af en direkte henvendelse i v. 483. Derved bryder Thyrsis ind i Neptuns fokalisering for igen at pege direkte på Makalös. Han træder ind med den autoritet, han tydeligt demonstrerede i v. 468, og minder os om den moralske dom, der blev foretaget dér. Som det var tilfældet med Mars, får man den fornemmelse, at Thyrsis som en anklager, der pludselig retter sin henvendelse direkte til den tiltalte,²³ vil drage det besjælede skib personligt til ansvar for at forstyrre havets kosmos.

Efter beretningen om havgudernes reaktion på skibet, skifter fokus endelig til Herluf Trolle, der kommer til at stå som modpol til disse. I v. 486–90 er fokaliseringen indlejret i Trolle:

Non tamen Herluffum terrere pericla valebant,
Siue fugare metus: quin contrà audentius iret.
Nec prius absistit, quàm te cecidisse videret,
Atque inter flammæ fastum finire supremum,
Fluctisonamque tibi statuisset denique tumbam.

(Herluf formåede den slags farer dog ikke at kyse,
frygt jog ham ikke på flugt, han drog tværtimod taprere fremad.
Og han helmede først da han så du var nede med nakken,
så den yderste rest af dit hovmod gå under i flammer,
og havde sænket dig ned i bølgenes brusende gravsted.

V. 486–90, s. 26–27/B6r–v)

Trolle bliver kun modigere og mere stålsat ved synet af det, som skræmte havets guder bort. Ligesom ovenfor i passagen om Neptun er fortællingen her iscenesat som øjenvidneberetning, idet vi får indblik i Trolles tanker og overvejelser. Den del af handlingen, som berettes her, følger kronologisk efter den, der blev præsenteret i v. 483–85: Mens vi dér hørte om optakten til slaget, er dette beretningen om, hvordan Trolle fik ram på Makalös. Beretningen intensiveres ved at skifte fra at følge et neutralt, udenforstående vidne til at lade os opleve slaget fra sejrherrens synsvinkel, dog i en beretning, der benytter en resumerende fortællestrategi og altså kun strækker sig over fem vers.

Igen i v. 488 introduceres der en direkte henvendelse til Makalös og igen i en passage med indlejret fokalisering. Effekten er meget lig den ovenfor

²³ Cf. Quintilians eksempel på apostrofe i *Inst. Orat.* 9.2.38.

omtalte, men det er tydeligt, at vi nu befinder os i fremstillingens klimaks: Thyrsis' moralske dom over Makalös gentages med *fastum supremum*, der fungerer som variant af *superba* i v. 468, men her nærmest står som synonym for Makalös.

Den direkte henvendelse fornys i v. 490 (*tibi*), hvor Makalös lægges i sin grav, og følges op af en sidste direkte henvendelse:

I nunc atque homines cum summis despice Diuis.

(Gå nu til gudernes hjem og se ned på os mennesker derfra.

V. 491, s. 27/B6v)

Verset står som konklusion på digressionen om søslaget og må betragtes som en hentydning til Makalös' efterliv. Derved insisteres der i kraft af henvendelsen på en gennemført besjæling af skibet, cf. om Mars ovenfor. Når Thyrsis siger *nunc* benytter han det, som kan betegnes erfarende fokalisering (*experiencing focalization*): Det må betragtes sådan, at han indplacerer sig selv på slagets scene side om side med Trolle og oplever Makalös' endeligt sammen med ham. Dermed er effekten den modsatte af den, vi beskrev for de fokaliserede passager, hvor vidnes og helts oplevelser påføres Thyrsis' holdning. Det bidrager til fortællingens *enargeia*, og vi dvæler ved hændelsens klimaks: Makalös' endeligt.²⁴ Verset ligner beskrivelser af, at guder ser ned på mennesker fra den høje himmel,²⁵ men verbet *despicere*, 'se ned på', betyder både på dansk og på latin også 'at foragte'.²⁶ Derved gentages her den karakteristisk, som fortælleren gav med verbet *contemnere* i v. 471. V. 491 må forstås som en videreudvikling i hånen af Makalös: Når den hovmodige foragt fortsætter i det hinsides efter nederlaget, fremstår Makalös desto mere hul og latterlig.

Passagens to fokaliseringer bidrager til dramatiseringen af episoden. Inddragelsen af et vidne bidrager til fortællingens troværdighed og bruges særligt til at verificere udsagnene om Makalös' størrelse og overlegenhed. Der benyttes altså det velkendte greb at fokusere på fjendens styrke for at forstørre sejrherrens bedrift. Igen ses det, at Amerinus' fremstilling af en skurk ikke indeholder de klassiske epers nuancer. Den stadige insisteren på den hovmodighed, som det ultramoderne krigsskib fremstilles som synonymt med, er en rent negativ fremstilling. Skovgaard-Petersen & Zeeberg betragter netop Makalös som "et sindbillede på svenskernes overmod."²⁷

Selvom Thyrsis lader os følge først et øjenvidne og så den danske søhelt, markerer de gentagne henvendelser til Makalös, at han aldrig slipper sin

²⁴ Cf. de Jong 2009, 95 ("highlight ... crucial events") & 97 (*enargeia*).

²⁵ Cf. fx Vergil, *Aeneiden* 1.223–25.

²⁶ Cf. fx Vergil, *Eklogene* 8.32 eller Seneca, *De ira* 1.21.1.

²⁷ Skovgaard-Petersen & Zeeberg 2007, 260.

fortælling. Gentagelserne minder om den negative, moralske dom over skibet. Samtidig intensiverer de fortællingen ved at bygger op til beretningen om Makalös' besejring, hvori dommen samtidig bekræftes.

Vi så tidligere, hvordan brugen af apostrofe bidrog til at personificere krigen. I tilfældet med Makalös ser vi et lignende greb, besjæling, men her er det hovedsageligt i kraft af netop apostrofen, at besjælingen etableres.²⁸ Selvom Thyrsis' apostrofe er anledning til en digression om en dansk sejr, og selvom han gentagne gange udtrykker en klar holdning til Makalös, er det altså netop et besjælet skib, han håner, og ikke dets admiral eller kongen. Man kan derfor overveje, om det, at det er krigsmateriellet, som besjæles og tiltales, er medvirkende til, at denne passage kan rummes i digtet trods forbuddet mod smædeskrifter.²⁹

Apostrofen til Poul³⁰

Den sidste apostrofes adressat er, til forskel for de to forudgående, positivt fremstillet og ikke personificeret. Her henvender Thyrsis sig nemlig til den daværende danske kommandant i Halmstad, Poul Huitfeldt. Apostrofen forekommer i kataloget over danske deltagere i krigen på søsiden, som begyndte med Herluf Trolle, og den følger efter præsentationen af Pouls bror, admiral Peder Huitfeldt:

Proruit indè Petrus proles Huitfeldica, cuius
Non minus emicuit pelago, validissima virtus,
Quam tua Paule solo: dum teque tuamque tueris
Halmstadiam, frustrando suis conatibus hostes.

(Ud stod også hr. Peder, af slægt en Huitfeldt, en mand hvis
vældige mandsmod i kamp til søs knap strålede mindre
end dit, Poul, til lands da du værged dig selv og din fæstning,
Halmstad, så alt hvad fjenden fandt på, var ganske forgæves.

V. 501–4, s. 27/B6v)

²⁸ Ud over apostroferne bidrager det til personificeringen, at Makalös beskrives som *superba* i v. 468, at hun begravnes i v. 490, og at fortælleren indikerer, at hun har et efterliv i dødsriget i v. 491, men alt dette er del af de ovenfor præsenterede apostrofer.

²⁹ Repræsentationen af svenskerne som skibet kan også betragtes som en anonymisering af modstanderne, der skaber en kontrast til kataloget over navngivne danske helte. Til sammenligning kunne inddrages Hans Philipsen Pratensis' ekloge *Daphnis* (København 1563), der opstiller en civiliseret, navngiven fredsfyrste over for en anonym kvæghyrde i sin fremstilling af modparterne Frederik II og Erik XIV i sin skildring af syvårskrigen udbrud.

³⁰ Identifieret af Zeeberg som Poul Huitfeldt, der var kommandant i Halmstad og bror til Peder Huitfeldt, skibschef og statholder i Norge, som nævnes i v. 501 (Zeeberg, under publicering).

Efter tiltalen af Poul Huitfeldt fortsætter Thyrsis i praeteritiostil med i retoriske spørgsmål at foreslå flere personer, som kunne omtales (v. 510–17), hvorefter kataloget går over til at opremse skibene i den danske flåde (v. 518–43). Apostrofen bruges til at fremhæve Poul Huitfeldts heltemodige forsvar af Halmstad. Den er, som apostrofen til Mars, kort og kan udlægges som en effektiv måde at fremhæve en vigtig person og begivenhed for den danske side i syvårskrigen. Poul Huitfeldts bedrift kunne ellers nok fortjene at udfoldes: Han forsvarede Halmstad imod Erik XIV og hans hær og viste sig som en ubestikkelig og urokkelig kommandant. Frederik II kom ham til hjælp mod den svenske hær, mens Erik XIV selv forlod sin hær umiddelbart inden den danske konge ankom.³¹ Men Poul Huitfeldt og hans bedrift passer kun ind som en association i forbindelse med broderen Peter Huitfeldt, da Thyrsis jo her er i gang med et katalog over admiraler. Apostrofen giver mulighed for at fremhæve den væsentlige bedrift, netop ved at fortælleren ikke blot omtaler Poul Huitfeldt, men direkte henvender sig til ham med ros og hæder. Henvendelsen kan den karakteriseres som en digression om Halmstads belejring med Poul Huitfeldt i centrum som fortællingens helt, selvom den er kort. Amerinus må forvente, at hans læser selv kan lade begivenhederne ved Halmstad udfolde sig videre for sit indre blik.

Konklusion

Apostroferne både bidrager til og udfordrer den fortælling, som vi loves på udgivelsens titelblad. De er anledning til patosladede passager, hvor fortælleren bryder grænserne i sin egen historie ned for at konfrontere sine karakterer direkte. I første tilfælde i Amerinus' hyrdedigt bruges apostrofen til at personificere krigen som Mars og fremhæve hans ondskab og grusomhed. Dermed oprulles en passage, der står i direkte modsætning til digtets sidste del, som beskriver, at der nu hersker en paradisisk tilstand, fordi Pan/Gud har sikret en fredspagt mellem Danmark og Sverige. Apostrofen bidrager altså til den grundpræmis for fortællingen, at krigen var guders værk, hvorved den kan forstås som medvirkende til at anslå den forsonlige tone, som den politiske situation krævede. I de to andre passager benyttes apostroferne til at lancere mere eller mindre udfoldede digressioner. Thyrsis' henvendelse til Makalös hæver søslaget til en udøvelse af moralsk, næsten religiøs, retfærdighed ved at fremstille Makalös som personificeret hovmod, der også i protestantisk forståelse er en alvorlig synd.

I apostroferne til Makalös og Huitfeldt bryder Thyrsis ikke udelukkende grænsen mellem narrative niveauer; han sætter den fortælling, han er i gang med, nemlig et af de kataloger, som digtets titel lovede os, på pause.

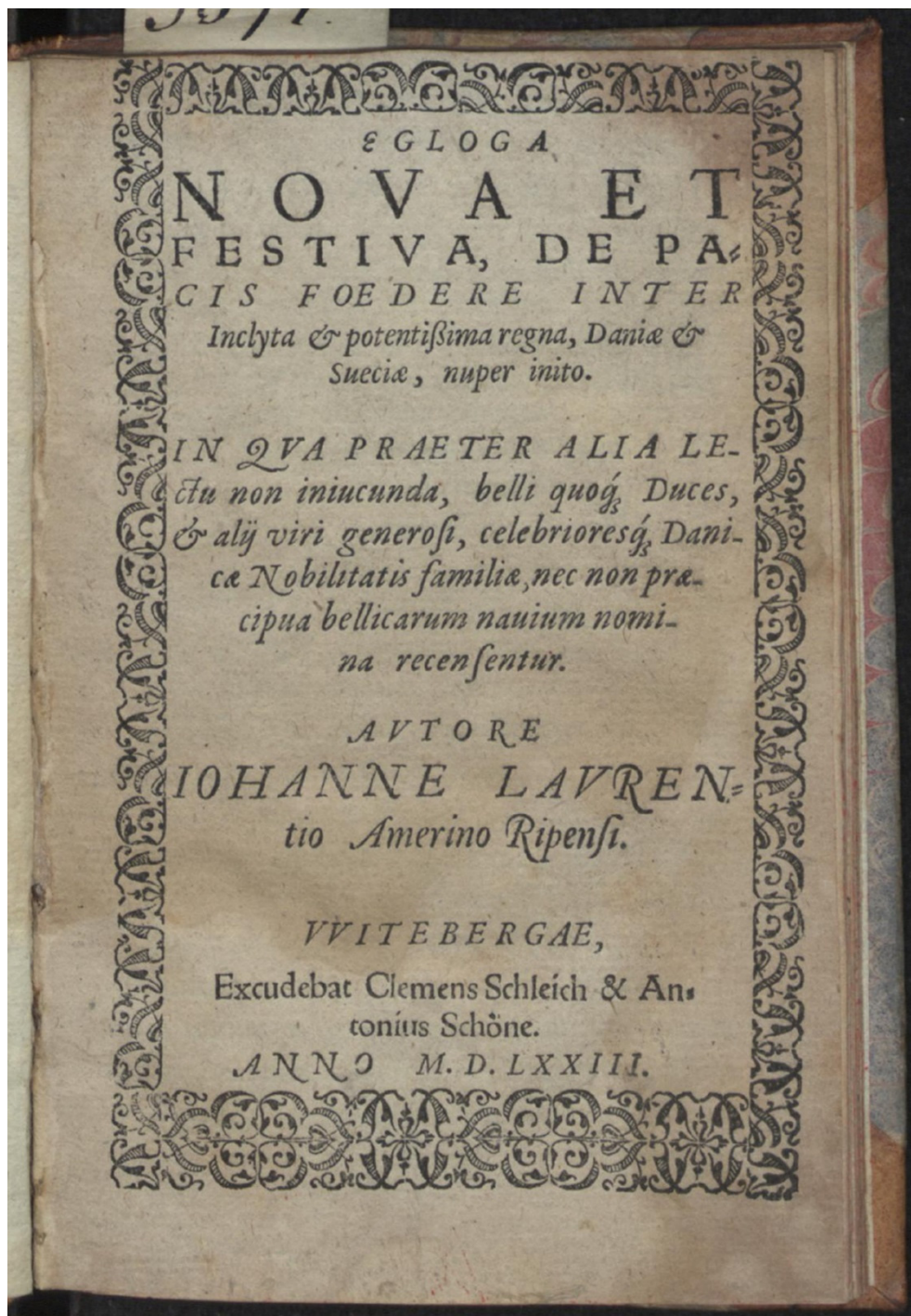
³¹ Om Halmstads belejring se Vaupell 1891, 48–51 og Jensen 1982, 77–79.

Apostrofen benyttes til at indlejre fortællinger om to af de slag, som danskerne vandt. Disse spiller ikke en rolle for digtets primære temaer: kontrasteringen af krig og fred og opremsningen af danske helte. Begge digressioner er da også centreret om de helte, der er deres anledning, og i begge tilfælde er der tale om stærkt resumerende fremstillinger. Selvom digressionerne altså ikke i sig selv giver megen fornemmelse for slagene, giver de anledning til at runde væsentlige danske sejre og hænge svenskerne ud. Brugen af figuren apostrofe bevirker, at disse begivenheder alligevel fremstår som dramatiske klimakser i Amerinus' ekloge.

Litteratur

- Amerinus, Hans Lauridsen 2005, *Egloga de Pacis Foedere*, Wittenberg 1573, udg. og overs.: Peter Zeeberg, URL: www.renaessancesprog.dk (sidst besøgt 6. januar 2017).
- Block, Elizabeth 1982, "The Narrator Speaks: Apostrophe in Homer and Vergil", *Transactions of the American Philological Association* 112, 7–22.
- De Jong, Irene 2009, "Metalepsis in Ancient Greek Literature", *Narratology and Interpretation*, eds.: Jonas Grethlein & Antonios Rengakos, Berlin & New York, 87–116.
- De Jong, Irene 2014, *Narratology and Classics*, Oxford.
- Friis-Jensen, Karsten & Minna Skafte Jensen [1984] 1990, "Latindigtningens spejl", *Dansk litteraturhistorie 2: Lærdom og magi*, ed.: Peter Brask, København, 2. udgave, 368–438.
- Genette, Gérard [1972] 1980, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, Ithaca.
- Heiberg, Steffen 1979–84, "Hans Lauridsen Amerinus", *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., København. Netudgave: <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=285889> (sidst besøgt 20. december 2016).
- Jensen, Frede P. 1982, *Danmarks konflikt med Sverige 1563–1570*, København (Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns Universitet 12).
- Kahane, Ahuvia 1994, *The Interpretation of Order: A Study in the Poetics of Homeric Repetition*, Oxford.
- Mackay, E. Anne 2001, "The Frontal Face and 'You': Narrative Disjunction in Early Greek Poetry and Painting", *Acta Classica* 44, 5–34.
- Martin, Richard P. 1989, *The Language of Heroes: Speech and Performance in the Iliad*, Ithaca & London.
- Matthews, V. J. 1980, "Metrical Reasons for Apostrophe in Homer", *Liverpool Classical Monthly* 5, 93–99.
- Parry, Adam 1972, "Language and Characterization in Homer", *Harvard Studies in Classical Philology* 76, 1–22.
- Pier, John 2013, "Metalepsis (revised version; uploaded 13 July 2016)", *The Living Handbook of Narratology*, eds.: Peter Hühn et al., Hamburg. URL: <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/metalepsis-revised-version-uploaded-13-july-2016> (sidst besøgt 3. januar 2017).
- Skovgaard-Petersen, Karen & Peter Zeeberg 2007, "En glemte litteratur", *Dansk litteraturs historie 1: 1100–1800*, eds.: Klaus P. Mortensen & May Schack, København, 244–62.

- Ström, Annika & Peter Zeeberg 2015, "Scandinavia", *Oxford Handbook of Neo-Latin*, eds.: Knight, Sarah & Stefan Tilg, Oxford, 493–508.
- Vaupell, Otto 1891, *Den nordiske Syvaarskrig 1563–1570*, København.
- Zeeberg, Peter (ed. & overs.) [under publicering], *Hans Lauridsen Amerinus: En ny og festlig ekloge om den nylig indgåede fredsslutning mellem de berømmelige og mægtige riger Danmark og Sverige, hvori, blandt anden interessant læsning, navnene på krigens hærførere og andre fornemme mænd, de berømteste danske adelsfamilier samt de vigtigste krigsskibe gennemgås.*



Hans Lauridsen Amerinus, *Ecloga de pacis foedere inter Daniam et Sueciam* (Wittenberg 1573), A1r.

Billede produceret af Proquest LLC som del af Early European Books. www.proquest.com. Gengivet med tilladelse fra Det Kongelige Bibliotek og ProQuest LLC. Videre reproduktion forbudt uden tilladelse.

THE NEW STAR, THE NEW NOSE: TYCHO BRAHE'S NASAL PROSTHESIS



A Nosepiece for Peter*

By Lene Østermark-Johansen

Tycho Brahe's loss of part of his nose in a duel has become an important part of his afterlife. The exact nature of his nasal prosthesis—of brass, gold, or silver—remains an enigma, not even solved at his exhumation in 2010. This essay discusses the materiality of Brahe's new nose and contextualizes it within cutting-edge sixteenth-century rhinoplasty. The shiny nose, given fetish status by Freud in 1927, became an object of ridicule in seventeenth-century satire, but only Brahe knew how to link the microcosmic and the macrocosmic, the heavenly and the earthly stars.

I conclude, therefore, that this star is not some kind of comet or a fiery meteor [...] but that it is a star shining in the firmament itself—one that has never previously been seen before our time, in any age since the beginning of the world.

Tycho Brahe, *De Nova et Nullius Aevi Memoria Prius Visa Stella* (1573)

On 29 December 1566, shortly after his twentieth birthday, Tycho Brahe famously lost part of his nose in a duel with the Danish nobleman Manderup Parsbjerg in the town of Rostock. Brahe had been warned by the lunar eclipse he had observed on 28 October that something was amiss, but while he believed it foretold the death of the Turkish Sultan, it may well have been a prediction of his own nasal eclipse just two months later; indeed, the two events are often juxtaposed in Brahe's biographies.¹ Whether a quarrel over

* I am grateful to Minna Skafte Jensen for assisting me with my translations from the Latin in notes 3 and 10.

¹ See Dreyer 1890, 26; Thoren 1990, 22.

mathematical or astrological ideas provoked the confrontation, remains uncertain,² but the nasal stigma pursued Brahe till after his death to the extent that it was even mentioned in Johannes Jessendi's funeral oration in 1601.³ Was Brahe's loss of nose accidental? Did Parsbjerg deliberately strive to inflict corporal punishment and public degradation on his fellow nobleman, or was he trophy-hunting when he cut off Tycho's nose to spite his face? The afterlives of nasal aggressors are tainted by their misdeeds; in the popular mind, the sculptor Pietro Torrigiano has primarily gone down in history as the fellow apprentice who broke Michelangelo's nose.⁴ Offended by Jessendi's reference to the events on that dark night in Rostock and convinced that his mature reputation had been damaged irreparably, Parsbjerg made the Danish King intervene on his behalf and demand an apology from Brahe's funeral orator.⁵ For the victim, however, the loss of nose not infrequently became a gain of character. Michelangelo's rebranding of himself as Socratic silene became an inseparable part of his personal and artistic myth, and Federico da Montefeltro's many profile portraits, with damaged nasal bridge and a sharply discerning left eye above a scarred cheek, allow us to contemplate the epitome of a ruthless Renaissance *condottiere*.⁶ Brahe's new frontispiece in mixed media became a recurrent feature in many of the

² See Dreyer 1890, 26–27; Thoren 1990, 22–23.

³ D. Johan. Jessenii, “De vita, et morte Dⁿ. Tychonis Brahei, &c. Oratio”: “His animi dotibus TYCHO noster præditus, cum viveret; quibus etiam nunc in animis bonorum vivit, & victurus perpetuò est. Has exornarunt fortunæ bona, quæ hæreditate consequutus fuerat amplissima, veluti insuper sperare poterat olim majora. Neque etiam corporis hunc destituit honor, atque decus: erecta statua; firma, & virilia latera; facies decora, & aperta, quam ante annos triginta Rostochii quidam noctu, ausu prorsus sicario, læsit, vestigio ad mortem usque semper conspicuo. Valetudine antehac usus fuit prosperrima, & inoffensa, quam deinceps loci mutatio, & ipsam paulatim immutavit, nutantemque reddidit; unde & ipse brevioris vitæ conjecturam desumpsit.” (Our Tycho was invested with such spiritual gifts while alive, with which he now lives and will forever live in the thoughts of good men. Fortune had adorned him with them as blessings granted him in abundance, so that he might even hope for yet greater gifts with the coming of time. Nor did the distinction and ornament of the body fail him: his stature was erect, his limbs strong and manly, his face handsome and open. Thirty years ago in Rostock some one did, however, molest it at night in a completely rascally attack, the traces of which remained visible right until death. His health had previously been excellent and had given him no problems, but his moving abroad gradually changed it and made it feeble, whence he himself also surmised that a relatively brief life was left him.) Gassendi 1655 (1727), 224–235, 233 (425).

⁴ See Barolsky 1990. For an anthology of nose-lore, see de Rijke et al. 2000.

⁵ Thoren 1990, 23ⁿ.

⁶ Federico da Montefeltro had lost his right eye during a jousting tournament in 1450, and it remains uncertain whether the damaged nasal bridge above his crooked nose was the result of the same unfortunate joust, or a deliberate surgical intervention to enlarge the field of vision for his remaining left eye. See Santoni-Rugiu and Massei 1982 and van Tonder et al. 2013.

portraits of him which proliferated in print among his contemporaries. Both Gemperlin's portrait of Brahe (**Fig. 1**) and Falck's much-circulated likeness of the Danish astronomer (**Fig. 2**) depict him with a noticeable nasal prosthesis which, when compared, leave us with some uncertainty as to exactly which part of the nose was lost in 1566. Did Parsbjerg's sword extract a substantial piece of cartilage and flesh from the central part of the nasal bridge, thus in effect chopping the astronomer's nose in two, or did it merely slice off a lump of flesh on the left side of Brahe's nose, as suggested in Gemperlin's portrait? Whatever the exact nature of the wound, it necessitated some form of nosepiece. The conventional belief is that the fashion-conscious Brahe had two prostheses made: one of gold and silver, for festive occasions, and a less precious one, presumably of brass, for everyday wear.⁷ The exhumations of Tycho Brahe in 1901 and 2010 confirm the existence of the astronomer's brazen nose; high contents of zinc and copper in the nasal cavities of the skull suggest brass rather than gold or silver.⁸ Whereas plenty of Brahe's bones and teeth could be identified in his coffin in Prague, his nosepiece, just like the original nose, has gone missing, leaving us all in doubt as to its exact form and materiality.

This essay deals with the problematic materiality of the new nose. Tycho Brahe lost his nose in a century rich in duels, when one of the most salient parts of the human body was often left at the feet of the combatants as a sad testimony to the sharpness of modern swords. While the pox was spreading rapidly, the number of people with collapsed nasal bridges as a result of tertiary-stage syphilis was likewise increasing, and the need for nasal attachments or reconstructions on the rise. The sixteenth century saw major discoveries in the realms of anatomy and surgery, and judging from the words of the Paduan surgeon Gabriele Falloppio, nasal prostheses were a perfectly normal addition to the molested human body. What he described shortly before his death in 1562 would appear to have been common practice: "Others shape noses from *papier maché* or the stuff of which masks are made, or silver, and cover them with some flesh-coloured pigment and attach them with glue or with other sticky substance, and when they go to sleep they remove them; the next morning, however, they put them on again."⁹ The carnivalesque, the metallurgical and the chemical join ranks in the formation of new body parts, attached for public appearance and detached for private rest. The mutilated face was hidden behind a mask, and makeup disguised the

⁷ Thoren 1990, 25 traces this view back to Gassendi 1655, 10, 209.

⁸ See Matiegka 1901, 10–12; <http://muzeum3000.nm.cz/national-museum-news/research-of-the-tomb-and-remains-of-tycho-brahe> consulted on 20 December 2016.

⁹ Gabriele Falloppio, *Opera Omnia*, 3 vols (Venice 1606), 2, 368, chapter 23, *De vulneribus*. Quoted in a translation from Gnudi & Webster 1950, 121.

true materiality of the nosepiece, linked to human flesh by means of a sticky substance. The encounters of paper, metal, glue and skin thus extend our notions of the human; the new hybrid body embraced non-organic material and made it seem part of its own.

“Non haberi sed esse” (Not to seem but to be) was one of Tycho Brahe’s most frequently employed mottos, inscribed at the top of the cartouche framing Falck’s portrait to counterbalance his name at the bottom. In the centre Brahe’s nasal prosthesis is literally thrust in our face, as if to remind us that the sitter is not afraid to be depicted, nosepiece and all, in a characteristic confrontational attitude. The juxtaposition of metal and flesh looks harsh and unpleasant; Willem Janszoon Blaeu, who spent two years with Brahe on the Island of Hven in the mid 1590s, recounted how the astronomer always carried a small box of oil or ointment which he smeared on his nose, perhaps to alleviate the effects of the clashes between skin and metal.¹⁰ As the metal plate compresses the flesh like a sheet of armour, it reminds us of Albrecht Dürer’s engraving of the rhinoceros of Lisbon (**Fig. 3**): armed for battle, the sitter contains and confines his inner energy behind a rigid cover. What remains of the astronomer’s proboscis is protected against further assault; the man with a nose of steel has good reasons to be pugnacious, as he has nothing to lose.

Had Tycho Brahe been a man of a more secretive nature, he could have chosen to cover his entire nose, thus leaving the exact nature of his nasal defamation in the dark. The leading French military surgeon Ambroise Paré, Royal surgeon to Henri II, François II, Henri III and Catherine de Medici, developed many sophisticated prostheses for lost limbs and body parts in a century when France was constantly at war. In his *Oeuvres*, first published in 1575, Paré proudly presented his many inventions to replace lost hands, arms and legs, explaining both graphically and in accessible French how his mechanisms worked. Advertising his nasal prostheses, he let the new nose assume centre stage. Under the heading *Portrait de nez* Paré proudly presented his noses (all strings attached) with and without moustaches (**Fig. 4**):

one who has lost his nose must have another made artificially, either of gold or silver, or from paper and pieces of cloth glued together, of the

¹⁰ “Retulit etiam mihi olim Guillelmus Iansonius, qui toto biennio cum Tychone commoratus fuerat, solere illum semper circumgestare pyxidulam, nesciebat unguento an glutine repletam, e qua satis frequenter aliquid illineret naso.” (Wilhelm Ianson, who spent two entire years with Tycho, once told me that he used to walk about with a small jar—whether it contained some unction or glue he did not know—from which he would quite frequently smear his nose with something or other.) Gassendi, quoted in Vinilandicus 2009, 160.

same shape and color as his own: this will be tied and attached by certain strings behind the occipital region, or to a cap. And furthermore, if it should happen (as it often does) that a part or all of the upper lips should be carried away with the nose, I have wished to show you the drawings: if the patient wore a beard, this could be arranged in whatever manner is necessary, so as to aid the improvement of his appearance.¹¹

The desire to “get back to normal” transpires from Paré’s presentation of his products; the colour of the prosthesis had to match the bearer’s own skin tone, and if a moustache used to be part of his image, that could also be provided. Paré was eager to distinguish himself from the Italian school of nose reconstructions, practiced since the fifteenth century in Sicily and Calabria, and moving further north to the medical school of Bologna in the last decades of the sixteenth century. With his publication in 1597 of the well-illustrated *De curtorum chirurgia per insitionem* Gaspare Tagliacozzi made famous the grafting techniques of the south, probably originally derived from India via the Arabic world.¹² A new nose could be grafted from the skin of the upper part of the patient’s arm onto his forehead, through a lengthy grafting process which required the recipient to remain in the same position for up to forty days, until the skin from the arm had settled between the eyes. Only then would the final strip be cut loose from the patient’s upper arm. With such procedures described in all their painful detail, both graphic (**Fig. 5**) and verbal, no reader can doubt the multiple meaning of the word “patient”. Paré described a case study of such an Italian nose reconstruction but concluded, with his French sense for aesthetics, that “this flesh is not of the same quality nor similar to that of the nose, and even when agglutinated and reformed it can never be of the same shape and color as that which was formerly in the place of the lost nose: likewise the openings of the nostrils can never be as they were originally.”¹³

Tagliacozzi dedicated his treatise to Vincenzo Gonzaga, head of a notoriously belligerent family, and argued that “those who follow camps and practice arms frequently meet with this kind of misfortune, thus a treatise which regards Mars and succors martial ills may fittingly be dedicated to martial men.”¹⁴ Tagliacozzi befriended the tutor of Vincenzo Gonzaga’s sons, the astronomer Giovanni Antonio Magini, professor of astrology, astronomy and mathematics at the University of Bologna.¹⁵ From the early 1590s Tycho

¹¹ Quoted in the translation found in Gnudi & Webster 1950, 124.

¹² See Gnudi & Webster 1950, 105–128. Tagliacozzi’s English afterlife is discussed in Cock 2015.

¹³ Gnudi & Webster 1950, 124.

¹⁴ Gnudi & Webster 1950, 126.

¹⁵ Gnudi & Webster 1950, 180.

Brahe and Magini corresponded on astronomy, and Magini's admiration for Brahe found expression in his dedication of his *Tabula Tetragonica* to the Danish astronomer in 1598.¹⁶ Magini forms a feeble human and professional link between the shining lights of Danish astronomy and Italian surgery; could one imagine that the reason why there was no nosepiece to be found in Brahe's coffin was quite simply that it had been replaced by the very latest Italian fashion in prosthetics: an autograft nose, replacing cold and sharp metal with soft and malleable skin?

By the mid seventeenth century Tagliacozzi's grafting technique had become the laughing stock for Royalist poets like Samuel Butler, who imagined the dangers of the allograft nose, with the skin of a lower-class person grafted onto the forehead of a nobleman. In Butler's satirical long poem *Hudibras* (1662–63), low and high, bottom and front, constitute polar opposites with the tragic result of nasal decadence:

So learned Taliacotius from
The brawny part of porter's bum,
Cut supplemental noses which
Would last as long as parent breech,
But when the date of nock was out,
Off dropped the sympathetic snout.¹⁷

Tycho Brahe was fortunate to die before his nose entered too far into the seventeenth century when nasal jokes became both pointed and malicious. "Nasal jokes often depend on substitution, decay or absence",¹⁸ and the satires on the syphilitic nose of the poet laureate William Davenant were both witty and vitriolic. Linking his name to the myth of Daphne, famously transformed into a laurel tree in Ovid's *Metamorphoses*, Davenant's enemies associated him with that very Ovidius Naso who—although apparently not ridiculed for his surname in Augustan Rome—now became the target of endless nasal jokes.¹⁹ Not merely a political and military war, the Civil War in England was also a verbal one. The large, shining nose of Oliver Cromwell became a favourite object of derision. The idealized body of the martyred King Charles I was supplemented "by its semiotic other: the carnivalized body of the mocking, Oliver Cromwell. And the grotesque body was epitomized in satire on Cromwell's ruby and oversized nose."²⁰ After the Royalist defeat at the Battle of Naseby on 14 June 1645, verbal combat became proboscidean. *A Case for*

¹⁶ See Thoren 1990, 254, 273, 405–406, 448.

¹⁷ Butler 1973, I, 1, 279–284.

¹⁸ Kerrigan 1994, 256.

¹⁹ Kerrigan 1994, 256–258.

²⁰ Knoppers 2000, 21.

Nol Cromwells Nose and the Cure of Tom Fairfax's Gout (1648) asked provocatively:

Is Cromwell Dead, durst Death his eyes to close,
Did he not tremble, to behold his nose,
Whose radiant splendour, (if Fame) doth not lie,
Shone brighter, than a Comet in the Skie.²¹

Cromwell's grotesque, shiny nose reflects both his domestic copper brewing pots and his lower-class origins, while shining more brightly than a comet. Another satire, of August 1660, *The Blazing-Star, or Nolls Nose Newly Revived* "compressed Cromwell's entire biography into a tale of the disembodied nose/phallus,"²² which, in its aggressive invasive politics left the battlefield with more flat-nosed victims than syphilis spread by the prostitutes.

Thy Nose it is a Slashing Nose,
Where ere it comes it still gives blowes,
More Noses it hath made to bleed,
Than did th'old Rams and Tom fooles Head,
This Nose, hath more flat Noses made
Than Ladies of Pleasure with their Trade.²³

The shine, the *Glanz* of the fetishized nose, which Freud would write about in his 1927 essay on Fetishism,²⁴ already was a stock feature of the public cult of the exceptional nose in the seventeenth century. The shining comet and the shining nose linked the macrocosmic and the microcosmic, but English fashion only reflected what had been cutting-edge science in Denmark a century previously. When on 11 November 1572 Tycho Brahe caught sight of the supernova, the new star, which he proudly publicized in *De Nova et Nullius Aevi Memoria Prius Visa Stella* (1573), he saw the star reflected and magnified in his own metallic nose and established a direct link between them, little knowing, of course, that to the popular mind these two shining objects would constitute the most famous components of his afterlife. His

²¹ Knoppers 2000, 23.

²² Knoppers 2000, 36.

²³ Knoppers 2000, 37.

²⁴ "The case of a young man who had exalted a certain kind of 'shine on the nose' into a fetishistic condition seemed most extraordinary. The very surprising explanation of this was that the patient had been brought up in an English nursery and had later gone to Germany, where he almost completely forgot his mother-tongue. The fetish, which derived from his earliest childhood, had to be deciphered into English, not German; the *Glanz auf der Nase* [shine on the nose] was really a 'glance at the nose'; the nose was thus the fetish, which, by the way, he endowed when he wished with the necessary special brilliance, which other people could not perceive." Freud 1950, 198.

profound affinity with Ovid has already been pointed out by leading scholars in connection with his love poetry,²⁵ but with his nasal prosthesis he literally erected a monument more permanent than brass.²⁶

Bibliography

- Barolsky, Paul 1990, *Michelangelo's Nose: A Myth and its Maker*, Pennsylvania.
- Butler, Samuel 1973, *Hudibras, Parts I and II and Selected Other Writings*, eds.: John Wilders & Hugh de Quehen, Oxford.
- Cock, Emily 2015, "Lead[ing] 'em by the Nose into Publick Shame and Derision': Gaspare Tagliacozzi, Alexander Read and the Lost History of Plastic Surgery, 1600–1800", *Social History of Medicine* 28:1, 1–21.
- de Rijke, Victoria, Lene Østermark-Johansen & Helen Thomas (eds.) 2000, *Nose Book: Representations of the Nose in Literature and the Arts*, London.
- Dreyer, J. L. E. 1890, *Tycho Brahe: A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*, Edinburgh.
- Freud, Sigmund 1950, "Fetishism", trans. Joan Riviere, *Miscellaneous Papers, 1888–1938*, vol. 5 of *Collected Papers*, ed.: James Strachey, London, 198–204.
- Gassendi, Pietro 1655, *Tychonis Brahei, Equitis Dani, Astronomorum Coryphaei, Vita*, Hagæ-Comitum, here quoted from Gassendi, *Opera Omnia*, vol. 5, 1727.
- Gnudi, Martha Teach & Jerome Pierce Webster 1950, *The Life and Times of Gaspare Tagliacozzi, Surgeon of Bologna 1545–1599*, New York.
- Kerrigan, John 1994, "A Complete History of Comic Noses", *English Comedy*, eds.: Michael Cordner, Peter Holland and John Kerrigan, Cambridge, 241–66.
- Knoppers, Laura Lunger 2000, "Noll's Nose or Body Politics in Cromwellian England", *Form and Reform: Essays in Honor of Barbara Kiefer Lewalski*, eds.: Amy Boesky and Mary Thomas Crane, Newark & London, 21–44.

²⁵ "He obviously felt a kinship with Ovid, a nobleman who became a poet against his family's wishes. Brahe surely realized the irony when, many years later, after his departure from Denmark, he was forced to write poetry 'in exile'—as did Ovid." Zeeberg 2004, 107. See also Zeeberg 1994.

²⁶ See Horace, *Odes*, 3.30.

- Matiegka, Heinrich 1901, *Bericht über die Untersuchung der Gebeine Tycho Brahes*, Prague.
- Santoni-Rugiu, Paolo & Alessandro Massei 1982, "The Legend and the Truth about the Nose of Federico, Duke of Urbino", *British Journal of Plastic Surgery* 35, 251–57.
- Thoren, Victor E. 1990, *The Lord of Uraniborg: A Biography of Tycho Brahe*, Cambridge.
- van Tonder, Gert et al. 2013, "Seeing Further than your Nose", *Perception* 42, 481–87.
- Vinilandicus, Peter Hvilshøj Andersen 2009, *Kunstværket*, Copenhagen.
- Zeeberg, Peter 1994, "Alchemy, Astrology and Ovid: A Love Poem by Tycho Brahe", *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis: Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies*, eds.: Rhoda Schnur et al., Medieval and Renaissance Texts and Studies 120, Binghampton, N.Y., 997–1008.
- Zeeberg, Peter 2004, "Tycho Brahe", trans. Mark Mussari, *Dictionary of Literary Biography*, 300, Detroit, 105–113.

Illustrations



Fig. 1. T. Gemperlin, *Tycho Brahe* (1586), engraving, Wellcome Institute, London.



Fig. 2. J. Falck, Tycho Brahe, engraving, Royal Library, Copenhagen.

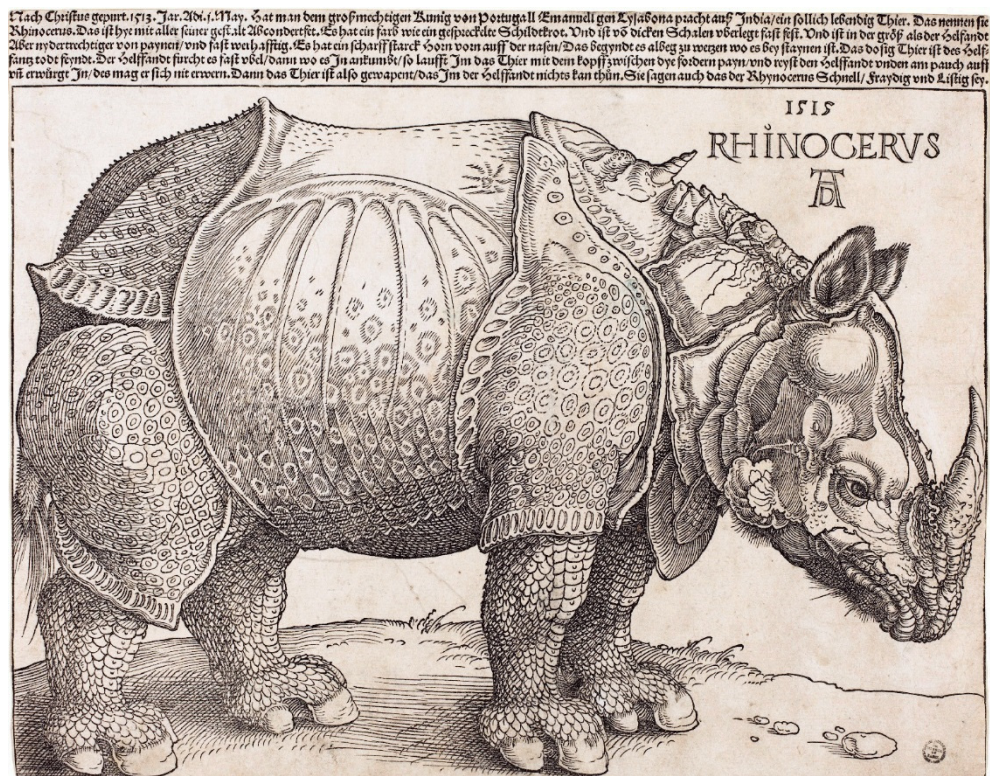


Fig. 3. Albrecht Dürer, *Rhinoceros* (1515), engraving.



Fig. 4. *Portraits de nez* from Ambroise Paré, *Oeuvres* (1575), engraving.



Fig. 5. *The engrafting of a new nose* from Gaspare Tagliacozzi, *De curtorum chirurgia per insitionem* (1597), engraving.

ET INDUSTRIANLÆG OG EN VOTIVSTEN PÅ HVEN FRA RENÆSSANCEN:



Om Tycho Brahes papirmølle

Af Jens Vellev

An Industrial Plant and a Votive Stone from the Renaissance: About Tycho Brahe's paper mill: A certain Valentin von Spangenberg, employed also by Frederick II, appears to have been responsible for the construction of the dam for Tycho Brahe's paper mill. Here the astronomer produced paper for his scientific works. A votive stone with an inscription celebrating the project had during the years become very worn, but by various means it has become possible to reconstruct the text with great certainty. The stone was split at a certain time, but renewed investigation has revealed hitherto unobserved details of the stone.

Valentin og Den Meteorologiske Dagbog

I den såkaldte “Meteorologiske Dagbog”,¹ som blev ført af Tycho Brahes assistenter på Hven i årene 1582 til 1597, er der i marginen i manuskriptet indført en lang række notater, der ofte drejede sig om besøg af familie eller bekendte. Men også dagligdags begivenheder ved det lille videnskabelige forskningscenter kunne få en kort omtale. 26. juni 1589 noterede den anonyme forfatter: “Loffuede Vallenthin att gjøre mølledammen færdig inden 4 ugger.”² 22. juli 1590 bemærkedes det, nu på latin: “Abijt Valentinus opere aggeris apud molendinum confecto” (Valentin tog af sted efter at arbejdet med dæmningen ved møllen var blevet færdig). Dagbogen blev første gang udgivet 1876 af den flittige Tycho Brahe-forsker F.R. Friis (1836–1910),

¹ Dagbogen blev første gang udgivet af Friis 1876. En i sproglig henseende bedre udgave blev udgivet i Tycho Brahes samlede værker, *OO* 9, 1927.

² Det danske ord dam i “mølledam” er af udgiverne af ordlisten *Index vocum danicarum in descriptione mutationum aeris usurpatarum* i *OO* 9, 335 blevet oversat med *agger*, der kan oversættes som “dæmning”. Denne tolkning må betragtes som tvivlsom. Den tilhørende store dæmning blev først lovet færdig året efter – jf. det latinske citat 22. juli 1590. *OO* 9, 74 og 89.

uden at han dog gav et bud på, hvem Valentin var. Mærkeligt nok reflekterer han ikke i sine andre arbejder over, at han også dér var stødt på navnet Valentin. Det drejer sig om hans værdifulde og faktamættede *Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie*, der udkom løbende i hæfter i årene 1872–1878. I artiklen *Efterretninger om Kronborg Slot* kommer han flere gange ind på gravearbejde omkring slottet. Her nævnes flere gange en “Valentin Graver”.

I 1570’erne indledte Fredrik II de storstilede moderniseringer af fæstningsværkerne omkring det middelalderlige *Krogen*, som ved arbejdets slutning i 1577 blev omdøbt til *Kronborg*. Men det var ikke blot fæstningsværkerne, der blev fornyet. Hele den gamle borg skulle i årene frem til 1585 ændre udseende og funktion til en tidssvarende og pragtfuld fyrsteresidens. I toldregnskaberne for året 1578 anføres: “Item haver Johan Due fortinget med Valentin Graver, at han skulle kaste et Fundament i Graven vesten for Slottet ...”.³ Arbejdet ved slottet fortsatte 1579 igen med Valentin som aktør.⁴ Valentin – nu med opgivet efternavn Spangenberg – arbejdede videre på Kronborg i 1581.⁵ – Under de forsatte (grave)arbejder på slottet dukker Valentin op i regnskaberne i 1583 – nu med navnevariationerne “Falenthin” og “Valenthin von Spangenberg”.⁶ Også i 1584 og 1586 kan Friis oplyse om Valentins arbejde på Kronborg.⁷

Historikeren Bjørn Westerbeek Dahl bragte i en artikel i *Personalhistorisk Tidsskrift* fra 2007 værdifuldt nyt om Tycho Brahes dæmningsbygger.⁸ Med udgangspunkt i en række utrykte kilder redegjorde han for Valentins omfattende virksomhed i Nordsjælland, før han fik ansættelse på Hven. I 1577 arbejdede han som en slags entreprenør efter kontrakt med lensmanden over Frederiksborg og Kronborg Len, Johan Taube (Due). Arbejdet gik ud på anlæggelsen af fiskedamme mm. If. den første kontrakt skulle Valentin og hans folk uddybe den gamle Stubbedam i Teglstrup Hegn vest for Helsingør. Der skulle desuden ved udløbet anlægges en dæmning på ca. 10 meters bredde. Hertil kom anlægget af en ny fiskedam. Valentin fik også året efter overdraget arbejdet med flere nye anlæg, hvor hans vandtekniske viden kom til udfoldelse.⁹

³ Friis 1872–78, 295.

⁴ Friis 1872–78, 296.

⁵ Friis 1872–78, 301.

⁶ Friis 1872–78, 330–331.

⁷ Friis 1872–78, 336–337. Stavemåderne for navnet på Valentin anført efter gengivelserne i Friis’ artikel. Her kan der i flere tilfælde være tale om, at stavemåden har været normaliseret. Ved eftersøgning i de originale kilder vil der muligvis dukke videre varianter op.

⁸ Dahl 2007 (a). Samme år udgav Dahl en anden artikel om Valentin, der fokuserede på hans indsats med arbejdet på Kongevejen, jf. Dahl 2007 (b).

⁹ Dahl 2007 (a), 2.

I årene 1578–86 deltog han i de omfattende bygningsarbejder, der skulle omdanne Kronborg til et moderne renæssanceslot. Fra 1585 var han også ansvarlig for arbejdet med Kongevejen mellem Kronborg og Frederiksborg.¹⁰ 1587 fik han overladt gården *Ridderstrup i Thikiøf Sogn* på livstid,¹¹ mod at han fremover skulle vedligeholde kongevejen mellem Kronborg og Frederiksborg.¹² I oktober 1588 blev han officielt aftakket fra Kronborg, og hans efterfølger skulle nu have ansvaret for fiskedammene i stedet for Valentin.¹³ I april 1589 arbejdede han dog en enkelt dag på Kronborgs rendebane.¹⁴ Det kortvarige arbejde her kan hænge sammen med, at han på dette tidspunkt havde fået ansættelse på Hven hos Tycho Brahe. Den Meteorologiske Dagbog noterede 26. juni 1589, som nævnt ovenfor, at Valentin lovede at gøre mølledammen færdig inden fire uger.

Efter arbejdet på Hven fik Valentin 1591 igen ansættelse hos kongen i Helsingør og deltog sidenhen ofte i projekter, der kunne udnytte hans erfaring med gravning af kanaler med tilknyttet møllebyggeri.¹⁵ Han blev dræbt i 1611 uden for Kalmar under Christian IV's belejring af den svenske grænsfæstningsby.¹⁶

Valentin – som han kort blev kaldt på Hven – med efternavnet von Spangenberg er som mange andre håndværkere og kunstnere ved de årelange arbejder på Kronborg indforskrevet fra udlandet. Han stammede muligvis fra en lille by Spangenberg beliggende i Hessen, sydøst for Kassel. Mere sandsynligt er det dog, at han kom fra Mecklenburg, hvor en Jost von Spangenberg arbejdede for hertug Ulrik som voldmester og kanalgraver. Han kan være vores Valentins far. Hertug Ulrik, der var svigerfar til Frederik II, har måske udvirket, at den unge Valentin fik ansættelse i Danmark¹⁷ – og altså i kort tid også hos Tycho Brahe.

Papirmøllen på Hven

Det nævnes ikke i Den Meteorologiske Dagbog, med hvilket formål mølledam og mølledæmning var blevet anlagt. Det fremgår derimod tydeligt i et brev, som Tycho skrev den 24. november 1589 til matematikeren og

¹⁰ Dahl 2007 (a), 3–6.

¹¹ *Kancelliets Brevbøger 1584–1588*, 750. Dahl 2007 (a) nævner, at gården Ridderstrup eller Reerstrup optræder i regnskabet for Kronborg Len for 1592/93, da det nævnes, at “Falentin graver” havde den ene af to gårde i Reerstrup.

¹² Reerstrup er passende beliggende på vejen mellem Helsingør og Hillerød.

¹³ Dahl 2007 (a), 6.

¹⁴ Dahl 2007 (a), 6–7.

¹⁵ Dahl 2007 (a), 7.

¹⁶ Dahl 2007 (a), 1.

¹⁷ Dahl 2007 (a), 13–14.

astronomen Christopf Rothmann (ca. 1560–1601).¹⁸ Han var 1584–90 ansat ved observatoriet, som landgreve Vilhelm IV af Hessen (1532–92) havde bygget på sit slot i Kassel.¹⁹ Tycho førte en omfattende korrespondance med de to åndsbeslægtede kolleger.²⁰ I slutningen af et brev på latin fra 24. november 1589 til Rothmann præciserer han, hvad møllen skulle bruges til, nemlig papirproduktion. Den relevante passage lyder i dansk oversættelse:²¹ “Du taler om den papirmølle, som jeg nævnte, jeg ville opføre ...”

Selvom papirmøllen i november 1589 tilsyneladende var færdigbygget og klar til brug, har det if. dagbogen nok ikke helt været tilfældet. Ifølge det omtalte notat arbejdedes der på dæmningen indtil Valentins afrejse 22. juli 1590. Ja, der manglede i foråret 1590 stadig dele af møllehusets indre. Tycho har anmodet Christian IV om at måtte få fældet et egetræ, der skulle benyttes som stampetrug i møllen. Kongen skrev derfor 19. marts 1590 til den adelige Kirsten Lindenov, at hun skulle vise Tychos fuldmægtig et egnet træ i Herridsvad Klosters Len, som kan bruges til det nævnte formål.²²

Breff thill Frw Kiersten Steen Billis att skulle forlouffue Thyge Brahe att lade hugge en eg wdj Herridtzuadtz Kloster skouffe.

Vor gunst thilforn. Wiider, at Wij naadigst haffue vndt och giffuet Oss elsk:e Thyge Brahe thill Knudstrup, Wor mandt och thiener, en eg ther vdi Herritzuadtz klost[r]s leen thill ett stampe thrug vdj hans papirs mølle. Thj bede Wij ether och wille, att naar hand hoss ether ther om lader fordre, j tha lader hans fuldmechtige foruise paa the steder vdj schouffuene, som hans same eg ther thill duelig ehr, kand bekomme. Ther met scheer Wor wilge. Befallindis etv. Kiøpenhaffn thend 19. mar-tij aar 1590.

Det kan undre, at Tycho ikke har henvendt sig direkte til Kirsten Lindenov (1534–1612), der var hans tante. Hun var 1557 blevet gift med Steen Bille (1527–1586), Tychos morbror. Det gamle middelalderlige kloster Herridsvad i Skåne var 1565 blevet givet i forlening til Steen og hans hustru i deres levetid. Det var her, Tycho under et længere ophold i 1572 opdagede den nye

¹⁸ Om det længe ukendte dødsår 1601 for Rothmann – se Lenke 2014, 223 og 228.

¹⁹ Den omfattende astronomiske forskning i Kassel har ofte stået i skyggen af arbejdet hos Tycho Brahe på Hven. Nye studier, der tager udgangspunkt i de omfattende arkiver efter landgreve Vilhelm, opbevaret i Marburg, er nu løbende under udarbejdelse af forskere rundt om i Europa – se Hamel 2002.

²⁰ Den omfattende korrespondance publicerede Tycho Brahe 1596 (trykt på Hven) som det første bind i en serie *Epistolae Astronomicae* (optrykt i *OO* 6, 1919). De andre planlagte bind nåede han ikke at få udgivet før sin død i Prag 1601.

²¹ *OO* 6, 1919, 198; jf. Nicolaisen 1946, 14–15.

²² Jf. udtog i *Kancelliets Brevbøger 1588–1592*, 360. – Den fulde tekst er gengivet i *OO* 14, 1928, nr. 81, 52.

stjerne. Steen Billes enke kunne åbenbart ikke uden kongelig tilladelse fælde et af lenets store værdifulde træer.

Tycho havde i 1584 indrettet et trykkeri i en af de små bygninger, der var placeret i hjørnerne af omkredsvolden omkring hans lille slot Uraniborg. Det første store færdigtrykte værk, *De mundi ætherei recentibus phænomenis* (Om de nye fænomener i æterverdenen) handlede om iagttagelserne af en komet i 1577 og blev udgivet i foråret 1588.²³ Det var imidlertid svært at fremskaffe papir til værket, og Tycho skrev derfor 7. december 1587 til “min kære swoger”, Henrik Below, kongelig befalingsmand på Spøttrup og tidligere ansat hos hertug Johan Albrecht af Mecklenburg. Tycho bad ham om at fremskaffe papir, 14 eller 15 baller i et bestemt format, fra papirmøllerne i Grabow og Neustadt.²⁴ – Det har nok været foranlediget af besværet med at fremskaffe tilstrækkeligt papir til sine udgivelser, at Tycho nu gik i gang med at opføre sin egen papirmølle. Og der skulle ansættes papirmagere.

Som nævnt ovenfor strakte møllebyggeriet med mølledæmningen sig over længere tid – i hvert fald 1589–90, vel helt til 1592. Produktionen af papir synes allerede at være begyndt inden anlæggets færdiggørelse. I et brev af 25. januar 1590 til vennen, lægen og astronomen Thaddæus Hagecius (1525–1600) i Prag beklagede Tycho sig over, at den nyansatte papirmager, som han havde sendt til Lübeck, ikke var kommet tilbage, men at trykkeriet var i gang med flere presser.²⁵ – Det første store værk, der udkom med benyttelse af papiret fra den nye papirmølle, blev udgivet som privattryk i 1592. Det drejede sig om en foreløbig udgave af bogen *Astronomiæ instauratæ progymnasmata* (Introduktion til en genoprettet astronomi). De færdige løse ark medtog Tycho, da han 1597 forlod Danmark og drog til Prag, hvor der blev arbejdet videre på trykningen, som dog først blev afsluttet i 1602, året efter Tychos død. I den første del af bogen, der blev trykt på Hven, ses flere steder et karakteristisk vandmærke i form af Brahernes våbenskjold: En sølvfarvet (hvid) pæl i sort. Farverne er jo af naturlige årsager ikke kommet med. Over skjoldet ses Tychos initialer “TB”. Senere benyttede Tycho et mere detaljeret vandmærke, der forestillede hans Uraniborg. Her ses endvidere både hans fædrene og mødrene våbenskjolde (**fig. 1–2**).²⁶

²³ Velle 2014, 352 med gengivelse af dedikation fra 20. marts 1588.

²⁴ *OO* 7, 1924, 118–119.

²⁵ *OO* 7, 1924, 222.

²⁶ Vandmærket med Uraniborg – Tycho Brahes mest kendte – er fundet i nogle få af arkene i bogen *Epistolæ Astronomicae*, trykt på Hven 1596. Motivet med bygningen placeret i en cirkel har nederst fået den forklarende tekst VRANIBVRGVM. Over bygningens tage ses de fædrene og mødrene våbener – som de også har været placeret på hans papirmøllesten. Motivets lidt komplicerede udformning blev først rigtig erkendt efter fornyede undersøgelser med moderne fotografiske metoder – se Velle 2006, 336–337.

Tycho har naturligvis været stolt af sit lille industrianlæg, som også er med på det kort over Hven, han lod udarbejde ud fra moderne opmålingsmetoder. Her ses møllen liggende ved den sydvestlige kyst med de mange opdæmmede små søer spredt over store dele af øen. Kortet blev første gang trykt som træsnit i Tycho Brahes brevveksling med landgreve Vilhelm IV af Hessen, *Epistolae Astronomicae* 1596 (**fig. 3**). Trykstokken blev genbrugt i *Astronomiae Instauratae Mechanica* (Den fornyede astronomis mekaniske del) fra 1598. Møllen med betegnelsen G fik her en kort beskrivelse (oversat fra latin):²⁷ “En papirmølle, som også kan male korn og yderligere kan forarbejde forskellige skind – alle disse tre slags arbejder kan udføres samtidig eller hver for sig.” Mon ikke de forarbejdede skind skulle benyttes til indbinding af hans bøger?

Votivstenen

Tycho var en umådelig selvoptaget herre. På udvalgte steder på sine bygninger og instrumenter placerede han fortællende indskrifter, der ofte fremhævede hans personlige indsats. Han forsynede den flittige nordtyske teolog og digter Nathan Chytræus (1543–98) med oplysninger om de mange indskrifter på Hven, så de kunne indgå i dennes stort anlagte værk med gengivelse af indskrifter fra et varieret udvalg af bygningsværker rundt om i Europa. Nathan kunne indlemme et udvalg af indskrifterne på Hven i sin indskriftsamling på hele 846 sider, der udkom 1594 i Herborn i Nassau. Den lange titel forklarer detaljeret indholdet. Der indledes med *Variorvm in Europa itinervm deliciae; sev, ex variis manv-scriptis selectiora tantvm inscriptionvm maxime recentium monvmenta ...* (Højdepunkter fra forskellige rejser i Europa, eller: særlig udvalgte mindesmærker af især nye indskrifter fra forskellige håndskrifter...).²⁸ Værket udkom i den lille by 70 km nordvest for Frankfurt. Chytræus, der havde arbejdet som professor i poetik ved universitetet i Rostock, var blevet anklaget for kryptokalvinistiske holdninger. Han måtte derfor forlade byen i 1592, hvorefter han blev rektor for latinskolen i Bremen. I 1594 kunne hans indskriftsamling udgives i Herborn, hvor det i 1584 oprettede universitet var midtpunkt for den kalvinske lære i det centrale Europa. Bogtrykkeren var Christoph Rab (Corvin), der var kendt for at udgive smukke bøger med fejlfri sats. Halvdelen af værkerne stammede fra Herbornprofessorer, der tilhørte den reformerte trosretning. Nathan takker i forordet, blandt utroligt mange andre, Tycho: “Danica magna ex parte refero accepta viro & Mathematico nobilissimo Tychoni Brahæo” (De danske indskrifter, jeg anfører, har jeg for størstedelens vedkommende modtaget af matematikeren og adelsmanden Tycho Brahe, fol. iv recto), og kan s. 593–

²⁷ Oversættelsen af denne passage fra *Mechanica* skyldes Helle Damgaard Andersen.

²⁸ Derefter følger opregningen af lande med gengivne indskrifter samt hvilke typer af monumenter, der er inddraget. Bogen udkom i nye udgaver i 1599 og 1603.

601 gengive et større udvalg af de latinske indskrifter fra Hven.²⁹ En indskrift om papirmøllen kom med:

Hoc vallum, & molendinum papyraceum, cum omnibus adiunctis
artificiis, & superius dispositis piscinis, hîc vbi nihil tale antea extitit,
instinctu, ordinatione & sumptibus propriis, patriæ, sibi, & posteris,
Tycho Brahe O.F. de Knudstrup F.F.
Incepit anno 1590, compleuit 1590.

Denne dæmning og papirmølle med alle tilhørende indretninger og de ovenfor anbragte fiskedamme har Tycho Ottesen Brahe til Knudstrup her, hvor der tidligere intet af denne art fandtes, efter egen plan, ved egen indsats og på egen bekostning ladet bygge til gavn for sit fædreland, sig selv og sine efterkommere. Påbegyndt 1590. Færdiggjort 1590.³⁰

Det fremgår ikke, hvor indskriften har været placeret, heller ikke af i *Inscriptiones Haffnienses*, som Peder Hansen Resen (1625–1688) udgav i 1668. Her inddrog han også Hven i et stort afsnit. Med udgangspunkt i Tychos trykte værker gengav han ikke blot bygningsindskrifter, men også digte. Fra Chytræus' udgivelse bringer han s. 335 indskriften om papirmøllen med få grammatiske justeringer.³¹ Bemærkelsesværdigt er blot, at han ændrer året i "Incepit anno 1590" til 1589, hvilket jo giver bedre mening. Resen har vel her skelet til den på hans tid tilgængelige litteratur fra Tychos hånd (bl.a. det ovenfor citerede brev til Rothman), som jo dokumenterede, at anlægsarbejderne var startet i 1589.

Resens version gentages i genealogen Oluf Bangs (1710–1783) ganske omfattende Tycho Brahe-biografi, der udkom som kapitler i hans *Samling af Adskillige Nyttige og opbyggelige Materier saavel Gamle som Nye*. Der nåede 1743–1747 at udkomme to bind med syv *stykker* (hefter) inddelt i nummererede "afsnit". Tycho-biografien udkom spredt i andet bind bragt over fire kapitler. I kapitel 2 kommer han også ind på papirmøllen med de tilhørende opstemmede mølledamme. Han slutter det korte afsnit med: "Af alt dette fandtes intet noget på Øen tilforn; til Afmindelse om dette lod han udhugge en Steen, som blev sat i Møllens Muur med følgende Ord". Og derefter følger teksten citeret efter Resens version med byggestarten 1589.

Oluf Bang har nok aldrig set stenen, og hans bemærkning om stenens placering i møllens mur kan have været noget, han har forestillet sig. Som det senere skal vises, lod Tycho udarbejde en (anden?) 'votivsten', der har stået

²⁹ If. Bring 1954, nr. 13, anføres, at, at Chytræus under sin lange Europarejse 1565–1567 sandsynligvis havde besøgt Tycho på Hven, men på det tidspunkt var Tycho endnu ikke flyttet til øen.

³⁰ Oversat af Peter Zeeberg.

³¹ Om hans anvendelse af værket, jf. også Resen 1668, 310.

oprejst med skrift og motiver på alle fire sider. Stenen blev beset på Hven af professor i astronomi Jørgen From (1605–1651). Han blev 1647 *mathematicus superior* (lærer i den højere højere matematik, dvs. astronomi) i samme stilling, som Tycho Brahes dygtige assistent Christian Sørensen Longomontanus (1562–1647) havde haft.³² From er valfartet til Hven for at besigtige de få bygningsrester, som Tycho havde opført. Han benyttede lejligheden til at nedskrive stenens tekst på stenen. Hans afskrift indgik senere i de omfattende samlinger til Tycho Brahes historie, som gehejmearkivaren og historikeren Jacob Langebek (1710–1775) indsamlede. Store dele blev udnyttet i hans grundlæggende biografi, der – uden forfatterangivelse – udkom spredt i hæfterne i bind 2 i hans *Danske Magazin*. Her kunne han med personlige kommentarer redegøre for Froms afskrift.³³

Endskiønt en Inscription, som Resenius og andre anføre, giver tilkiende, at denne Mølle først blev begyndt Aar 1589, men fuldendt 1590. Derimod er os faldet et Papir i Hænderne, skrevet med Georgii Frommii Haand, som i forige Seculo var Professor her paa Universitetet, hvorpaa, iblandt andet Tyge Brahe vedkommende, findes bemeldte Inscription, som Georg. Frommius længe efter Tyge Brahes Tid selv havde afskrevet paa Hveen, saaledes forandret, at Møllen skulle være begyndt 1590. og fuldendt 1592. Inscriptionen lyder med Frommii egne Ord saaledes:

In Saxo in Huena relicto sic legi Georg. Frommius

Hoc vallum & MOLAM
Papyraceam cum omnibus
Adjunctis artificiis & superius dispositis piscinis
Hic ubi nihil tale ante extitit
In patriæ, suum, posterorumque
Commodum ordinatione
Labore & sumptibus propriis
Tycho Brahe O. de Knudstrup
F.F.

Incepit anno 1590. Complevit 1592.

Subscriptum:

DVM TEMPVS HABEMVS OPEREMVR.

³² Kragh 2014, 18.

³³ Langebek 1746, 265. Froms manuskript findes i *Langebeks Excerpter* på Det Kongelige Bibliotek under nr. 179. Heraf fremgår, at gengivelsen i *Danske Magazin* er meget bogstavtro.

Denne dæmning og papirmølle med alle tilhørende indretninger og de ovenfor anlagte fiskedamme har Tycho Ottesen Brahe til Knutstorp her, hvor der tidligere intet af denne art fandtes, efter egen plan, ved egen indsats og på egen bekostning ladet bygge til gavn for sit fædreland, sig selv og sine efterkommere. Påbegyndt 1590. Færdiggjort 1592.

Tilskrevet:

Lad os arbejde, mens vi har tid.

Det fremgår ikke, hvor på øen professor From fandt frem til stenen. Den blev senere – måske i 1740-årene, som det ofte uden nærmere dokumentation anføres – transporteret fra Hven til Tycho Brahes fødegård Knutstorp i Skåne. Her kunne den studeres, men indskriften blev efterhånden slidt, så den blev stort set ulæselig. Senere antikvariske afhandlinger gentager derfor den version af professor From fra 1600-tallet, som Langebek bragte i 1746.

I årene 1823–1824 blev der foretaget arkæologiske undersøgelser af ruinerne efter Tychos *Uraniborg* og *Stjerneborg* på Hven under ledelse af sognepræsten Nils Johan Ekdahl (1799–1870), der skrev nogle få rapporter.³⁴ Resultaterne blev kort inddraget i en redegørelse, som blev oplæst af biskop Vilhelm Faxe (1767–1854) på mødet 19. oktober 1824 i *Physiographiska Sällskapet* i Lund.³⁵ Her benyttede Faxe anledningen til også at orientere om indskriftstenen, som:

skall efter berättelse blifvit transporterad på 1740-talet från Ön till Knutstorp, der *T. Brahe* är född. Den träffades der förledne vecka af Adjunct Ekdahl, och blev af nu varande Egare H. Herr Grefve *Arvid Ad. Wachtmeister* öfverlemnad til Antiquitets-Museum vid Kongl. Carolinska Academien i Lund.³⁶

³⁴ Rapporterne er kopieret og vil blive publiceret af forfatteren i forbindelse med en planlagt større monografi om Uraniborg og Stjerneborg. Her vil, hvis projektet lykkes, den ganske omfattende fundmængde fra de forskellige arkæologiske undersøgelser blive fremlagt – herunder også de vigtige bygningsdetaljer, som opbevares på Hven og i Lund.

³⁵ Faxes foredrag udkom som en lille selvstændig publikation, jf. Faxe 1824 – uden Faxes navn på titelbladet. Den ansvarlige fremgår dog allerede ved tekstens start på s. 3: “Herr Biskopen m.m. Doctor W. Faxe uppläste följande:” og derefter følger den lange redegørelse, som i referat med latinske citater efter Tycho Brahes egne tekster redegør for indretningen af Uraniborg og Stjerneborg. Her sammenlignes der med resultaterne af Ekdahls undersøgelser. På den måde er Ekdahls primære indsats næsten gået i glemmebogen. Faxe nævner dog s. 25 om sin redegørelse: “Anteckningarne skola visserligen finnas ofullständiga, men oftänämnde Ekdahl emnar fremdeles lemna dem mera vidsträckt, antigen genom ett akademiskt specimen, eller på annat sätt.” – Dette skete dog ikke.

³⁶ Faxe 1824, 23–24. Her nævnes, at Ekdahl også havde planer om at søge efter spor af papirmøllen.

Ekdahl har åbenbart ikke foretaget en nylæsning af indskriften, og Faxe citerer den i sin redegørelse efter versionen i *Danske Magazin*.

Det er uklart, om stenen virkelig blev transporteret til Lund. I hvert fald opbevares den nu på Knutstorp. Nogen mere detaljeret undersøgelse af stenen synes der ikke at være foretaget. Den omtales således kort i udgaven fra 1919 af *Opera Omnia*.³⁷ Forsideteksten gengives her efter den ovenfor omtalte publikation af Vilhelm Faxe fra 1824. Udgiverne, astronomen I. L. E. Dreyer med hjælp af filologen Hans Ræder, har åbenbart ikke underkastet stenen en nøjere granskning.

Interessen for mølleanlægget var dog ikke stor. Mange mente, at der overhovedet ikke – bortset fra svage spor i terrænet efter mølledammene – var bevaret rester af det lille møllehus. Det ændrede sig i 1929. Som så mange andre astronomisk interesserede rejste installatør N. A. Møller Nicolaisen (1874–1954) i 1929 til Hven. Han havde i 1924 grundlagt sit eget observatorium i Vejle, og nu ville han med egne øjne se stedet, hvor hans forbillede havde udført sine årelange observationer. Han havde tilknytning til *Nordisk Astronomisk Tidsskrift* og deltog i publikationen af “Iagttagelser af forandrelige Stjerner”, og i årgangen 1930 kunne han berette om sit besøg og om opdagelsen af stedet, hvor møllen havde ligget.³⁸

Mange Turister besøger den smukke idyllisk beliggende Ø i Øresund, og mange besøger den ogsaa for at dvæle ved Tycho Brahe-Minderne og for at studere disse. – Dette var ogsaa Aarsagen til, at jeg i 1929 besøgte Hven, og at jeg da den 13. Juli tilfældig skulde faa Øje paa et nyt Minde fra Tycho Brahes Tid, en Levning, der ikke tidligere er beskrevet i Øens Historie, som derfor ikke har været kendt som noget, der er kunstigt frembragt. Denne Levning vil jeg betegne som en kæmpemæssig Vold eller Dæmning, den største af de mange Dæmninger Tycho Brahe lod opføre ved sit Papirmølleanlæg.

Det blev starten til de arkæologiske udgravninger af møllehuset, som han med stort udbytte fik lejlighed til at udføre i årene 1933–1934. Resultaterne publicerede han i flere numre af *Nordisk Astronomisk Tidsskrift*. I redigeret form blev de bragt i en lille selvstændig publikation i 1946 – i 400-året for Tycho Brahes fødsel.³⁹

Møller Nicolaisen var en dygtig fotograf, og i artiklen fra 1930 bragte han et fotografi af møllestenen på Knutstorp, der blev beskrevet som følger:⁴⁰

³⁷ *OO* 1919, 6, 265. Optrykket omhandler den astronomiske brevveksling med landgreve Vilhelm af Hessen.

³⁸ Nicolaisen 1930, 122.

³⁹ Nicolaisen 1946.

⁴⁰ Nicolaisen 1930, 124.

Inskriptionen er i Tidens Løb bleven en Del medtagen og ret vanskelig at læse, men i gamle Bøger findes Teksten aftrykt.

Derefter citeres teksten efter gengivelsen i *Danske Magazin* fra 1746. Han undrer sig over den supplerende tekst:

Det sidste ord i sætningen TEMPUS HABEMUS OPEREMUR, der i Virkeligheden staar øverst på Stenen, er vanskelig at identificere. De to første Ord staar jo tydeligt paa Forsiden, men fortsættelsen skal findes paa Kanterne af Stenen og her kniber det med Tydningen. Paa Bagsiden er der ingen Inskription, men paa Kanten af Stenens Sokkel findes en Bemærkning, der saa vidt mig bekendt ikke er læst eller oversat af nogen.

Møller Nicolaisen har dog ikke studeret teksten nøjere, og i et senere hæfte af årgangen kan Harald Mortensen (1878–1957), en anden Tycho Brahe-amatørforsker, supplere – åbenbart med udgangspunkt i egne observationer, idet hovedindskriften dog ikke gengives (!):⁴¹

I en nyere Tid er Stenens Bagside, vistnok for at lette Transporten, borthugget. Derved er Overskriften, der har staaet på Stenens fire Sider, blevet ufuldstændig. Indskriften læser jeg saaledes (det indklamrede mangler): BONV(M) DVM TEMPVS HAB(EMVS OPEREMVR), der kan oversættes ved *Lad os virke medens vi have den gode Tid. ...* Den af Hr. M.N. nævnte Indskrift “paa Kanten af Stenens Sokkel” – Stenens nederste højre Side – er en kort Notits om en nyere Flytning af Stenen.

Den næste, der undersøgte sten og indskrift med kritiske øjne, var Eva Bergman. I det svenske tidsskrift *Fornvännen* publicerede hun i 1934 en kort artikel “Inskriptionsstenar rörande Tycho Brahes papperskvarn”.⁴² Her bringer hun et foto af stenens forside med tilhørende tekst: “Inskriptionssten rörande Tychos papperkvarn. Storlek 110 x 50 25 cm.” Hendes beskrivelse af stenen, vel den første grundige, der er publiceret, lyder: “Den är av kalksten, mycket skadad, och hela baksidan saknas. Mitt å vardera kanten (smalsidan) återfinnes ett stort sköldformigt relieffält, och genem formen på detta – nästan till hälften avskuret – kan man beräkna stenens ursprungliga tjocklek. Textytan är väl bevarad och inskriptionen kan ännu läsas.” – Hun henviser til teksten i *Danske Magazin* 1746 (citeret ovenfor), men gengiver den udelukkende – rigtigt – med versaler og anvender v i stedet for u. Det afsluttende “2” sætter hun i parentes.

Hun gør derefter, som også Harald Mortensen, opmærksom på, at den supplerende tekst i Froms afskrift stadig i fragmenteret form er bevaret på

⁴¹ Mortensen 1930, 172.

⁴² Bergman 1934, 121.

stenen. Hun indleder dog sin afskrift med DVM med det i dag manglende sat i []:

DVM TEMPVS forsiden
HAB[EMVS] højre smalside
[OPEREMVR] bagsiden
BONVM venstre smalside

Eva Bergman noterer med henvisning til Froms afskrift, at tekstbåndet øverst på stenen er “ett bibelcitāt ur Pauli brev til Galaterna, kap. 6, vers 10: DVM TEMPVS HABEMVS OPEREMVR [BONVM]. Medan vi have tid, låtom oss göra det gode.”

Skriftstedet lyder i sin fulde længde efter *Vulgata*, den latinske udgave af Bibelen:⁴³ “Ergo dum tempus habemus, operemur bonum ad omnes, maxime autem ad domesticos fidei.” (Så lad os da, mens vi har lejlighed til det, gøre godt mod alle, men især mod dem, der har hjemme i den samme tro). I den forkortede form, som den gengives i rekonstrueret form hos Bergman, bliver meningen lidt ændret. Så kommer “bonum” til at betyde “Det gode”. Citatet kan lidt frit oversættes til dansk: “Mens tid er, lad os gøre det gode.”

Det valgte citat har for Tycho givet god mening, men han har nok ikke selv været ansvarlig for den forkortede *Vulgata*-version. Denne har i samtiden været brugt i mange forskellige sammenhænge. Teksten optræder således ofte på solure.

From har i sin afskrift citeret teksten med udeladelse af det sidste “Bonum”, men han har medtaget det i dag manglende “Operemur”, som har stået på bagsiden af stenen. På hans tid i 1600-tallet, har stenen åbenbart været intakt.

Eva Bergman har som den første bemærket, at der på hver af stenens smalsider fandtes skjoldformede relieffelter, der var halvt afskåret. Bagsiden var borte. Hun nævner ikke den indskrift på kanten af stenens sokkel, som Harald Mortensen omtalte i 1930 med bemærkningen, at det var en “kort Notits om en nyere Flytning af Stenen”.

Nye undersøgelser af stenen 2001

I midten af 1990’erne indledte jeg arkivalske og arkæologiske undersøgelser af den papirmølle, der 1635 var oprettet i skovene syd for Aarhus. Møllen var for længst nedbrudt, men det viste sig hurtigt, at studier af Tycho Brahes ca. 50 år ældre papirmølle på Hven kunne bidrage væsentligt til forståelse af situationen i Aarhus.⁴⁴ Under flere studierejser til Hven blev området ved

⁴³ *Vulgata* havde siden 1546 været den romersk-katolske kirkes officielle bibeltekst oversat fra henholdsvis hebræisk (Det Gamle Testamentet) og græsk (Det Nye Testamente).

⁴⁴ Velle 2008.

papirmøllen undersøgt. Arkivalier og udgravningsrapporter blev eftersøgt i arkiver og museer i Stockholm, Landskrona, Göteborg, og Lund. Fra Møller Nicolaisens arvinger fik jeg overdraget omfattende samlinger af notater, opmålinger, negativer og fotografier, der relaterede sig til hans udgravninger af papirmøllen i 1933–1934. En foreløbig redegørelse for de genoptagne studier af Tycho Brahes papirmølle kunne publiceres i 2000.⁴⁵

I forbindelse med mine rejser til Skåne besøgte jeg flere gange Tycho Brahes fødegård Knutstorp, hvor votivstenen fra Hven med hjælp af metalkroge var anbragt på hovedhusets nordfacade. Indskriften på forsiden var svært læselig, og jeg inviterede Peter Zeeberg med på et besøg, så vi med passende belysning kunne se, om de nedslidte bogstaver ville træde tydeligere frem. Den 6. september 2001 dukkede vi op på Knutstorp, hvor ejeren Henrik Wachtmeister velvilligt lod os frigøre stenen fra sine kroge, så vi kunne placere den med sollysets indfald fra siden (**fig. 4**). Herved dannedes der mørke skygger i de ofte ganske nedslidte bogstaver. Stenen (**fig. 5 a–d**) viste sig som ventet at være flækket tværs igennem, så kun forsiden var bevaret. Bagsiden fremtrådte med en uregelmæssig brudflade, der antydede, at ødelæggelsen ikke var foregået særlig omhyggeligt. Man kan forestille sig, at bruddet er sket i naturligt dannede spalter i stenen. Måske er uheldet sket under transporten til Knutstorp. Mere overraskende var det, da jeg på sidefladerne tydeligt kunne se, at der her i relief havde været udhugget to våbenskjolde – nu blot halve – som måtte være resterne af Tycho Brahes fædrene og mødrene våbener. Under skriftbåndets *BONVM* sås den højre del af det fædrene våben: en (sølv)pæl i (sort) felt. Det fragmenterede motiv fremtrådte naturligvis uden farver. På stenens modsatte side under båndets *HAB(EMVS)* sås venstre del af det mødrene Bille-våben: Lodret delt og tre gange tværdelt af rødt og sølv – igen uden farver. Henrik Wachtmeister blev forundret. Han havde siden sin barndom kunnet betragte stenen uden at bemærke identiteten af stenens to sidemotiver. – Og ingen har tidligere været opmærksom på, at Tycho Brahe også på sin votivsten, som i så mange andre sammenhænge, ville markere sin fornemme adelige herkomst.

Formålet med besøget i 2001 var primært at få optaget fotografier af indskrifterne med stærkt sidelys, så bogstaverne kom til at fremstå tydeligere. Forsidens hovedtekst var mest medtaget. Ja, her kunne mange af bogstaverne slet ikke tydes. Vi forsøgte med at lave afgnidninger på papir med en blød blyant. Resultatet blev ikke vellykket. Ved sammenligning med Froms afskrift fra 1600-tallet kunne det dog fastslås, at antallet af linjer var identisk. Enkelte ord kunne genkendes. I sidste linje sås klart året 1590, men af afslutningens 1592 var 2-tallet helt slidt bort.

⁴⁵ Velle 2000.

Efter hjemkomsten til Aarhus gik jeg – med udgangspunkt i de nyoptagne fotos og Froms afskrift – sammen med grafikerer Louise Hilmar på Moesgaard Museum i gang med at lave en rekonstruktion af teksten (**fig. 6**). Først blev de bogstaver, der tydeligt kunne læses, tegnet op i naturlig størrelse med deres rette placering. Derefter blev hullerne fyldt ud med udgangspunkt i den gamle afskrift. Her hjalp det, at type og størrelse på de fleste bogstaver kunne genkendes i de bedst bevarede dele af indskriften. Der forekom dog flere partier, hvor nedslidning og andre skader gjorde en tolkning usikker. Men efter flere forsøg må resultatet med stor sikkerhed gengive den indskrift, som Tycho Brahe lod indhugge i den bløde sandsten.⁴⁶

Stenen har med sin indskrift på alle fire sider vel været nedgravet på toppen af den opkastede vold, som Valentin havde været ansvarlig for. Herfra har man til den ene side kunne se ned på møllehuset ved Øresund med Sjælland i horisonten. Til den anden side var der frit udsyn til de mange opstemmede små søer med Uraniborg og Stjerneborg i baggrunden. Den del af stenen, der var beregnet til nedgravning, udgjorde ca. 1/3 af den samlede højde. Her har der på kortsiden under Bille-våbenet, som Harald Mortensen bemærkede det i 1930, været indhugget en i dag svært læselig indskrift. Den er fordelt over tre linjer. Nogle tegn nederst er muligvis rester af en fjerde skriftlinje. – Det er endnu ikke lykkedes at tolke ordene, som måske kun udgør den højre halvdel af indskriften.

Skal der laves en kopi af den fragmenterede møllesten?

På Hven kan man stadig se Valentins store mølledæmning, hvor votivstenen sikkert oprindelig var blevet placeret, så den kunne anes helt oppe fra observationsbalkonerne på Uraniborg (**fig. 7**). Placeringen af møllehuset blev efter udgravningerne i 1933–1934 markeret med fire betonpæle. På den anden side af dæmningen ses i dag en lille sø, som blev udgravet i 2003 på det sted, hvor den sidste store opstemmede dam havde ligget. Placeringen og størrelse af den moderne sø svarer ikke til den oprindelige situation.

Få besøgende, der finder frem til stedet, tænker på, at der her vestligt på Tycho Brahes lille paradisø har ligget et af Nordeuropas mest spændende industrianlæg fra renæssancen. Som nævnt ovenfor opregner han selv i *Mechanica* fra 1598 møllens tre funktioner til fremstilling eller forarbejdning af papir, korn og skind. Værket blev under hans bortrejse fra Danmark til Prag trykt i Wandsbeck lige uden for Hamborg. På det lille kort over Hven skulle

⁴⁶ Stenen har Tycho Brahe sikkert anskaffet fra et stenbrud i Skåne. Jeg havde sammen med geologen Erik Skov Jensen på Geologiske Museum i København indledt et projekt, hvor vi ville analysere de bevarede bygningsdetaljer fra Tycho Brahes anlæg på Hven. Projektet blev dog afbrudt, da Erik Schou Jensen døde under en ekspedition til Grønland i 2008.

også de tilhørende opstemmede damme med. Bogstaverne K, L og M markerer:

Store fiskedamme, af hvilke L, som hører til møllen, er meget dyb og understøttet af en meget solid dæmning for at gøre den i stand til at modtage store mængder vand til brug til møllen. Disse fiskedamme, og de resterende, næsten 60 i alt, som indeholder mange forskellige slags fisk, kan uden vanskelighed tømmes for en stor del af vandet, hvis det er nødvendigt af hensyn til møllen.⁴⁷

Når man i dag står på toppen af den store mølledæmning, kan et trænet blik stadig ane den oprindelige placering af nogle af dammene. Men det er svært at overskue, hvor stort et område, der har været inddraget til at samle vandet. Placering af de største og mest markante af dammene burde markeres i terrænet.⁴⁸ På toppen af dæmningen kunne der placeres en nyhugget kopi af den gamle sten. Den vil nu igen, som på Tycho Brahes tid, gøre de besøgende opmærksom på, at den berømte astronom også var en fremragende iværksætter.

⁴⁷ Kort og tekst på s. H4v. – Oversættelsen skyldes Helle Damgaard Andersen.

⁴⁸ Arbejdet med en detaljeret opmåling af området med de mange damme er indledt af nærværende forfatter i samarbejde med landmåler Niels-Christian Clemmensen, Slots- og Kulturstyrelsen, København.

Litteratur

- Bang, Oluf 1745, *Den store vidtberømte Danske Astronomus, Medicus og Chymicus. Ærlige og Velbyrdige Herre til Knudstrup i Skaane. Hans Levnet og Endeligt. Af adskillige saa vel Manuscripter, som trykte Bøger sammenskrevet, og i IV Capitler afdeelt, Samling af Adskillige Nyttige og Opbyggelige Materier saavel Gamle som Nye*, 5.–7. Stykke (dvs. hæfte), 89–109, 261–294, 435–465, 465–561.
- Bergman, Eva 1943, “Indskriftsstenar rörande Tycho Brahes Papperskvarn”, *Fornvännen*, 118–121.
- Brahe, Tycho 1588 (1922), *De mundi ætherei recentibus phænomenis. Liber Secundus*, Hven – Optrykt i OO 4.
- Brahe, Tycho 1596 (1919), *Epistolae Astronomicae*, Hven. – Optrykt i OO 6.
- Brahe, Tycho 1598 (1923), *Astronomiæ Instauratæ Mechanica*, Wandsbeck – Optrykt i OO 5.
- Bring, Samuel E. 1954, *Itineraria Svecana. Bibliografisk förteckning över resor i Sverige fram till 1950*, Stockholm.
- Chytræus, Nathan 1594, *Variorum in Europa itinerum deliciae; seu, ex variis manu-scriptis selectiora tantum inscriptionum maxime recentium monumenta...*, Herborn.
- Dahl, Bjørn Westerbeek 2007 (a), “Valentin ‘den gamle graver’”, *Personal-historisk Tidsskrift*, 1–15.
- Dahl, Bjørn Westerbeek 2007 (b), “Valentin von Spangenberg’s kongevej mellem Kronborg og Frederiksborg fra 1585”, *Frederiksborg Amt Historiske Samfund*, 3–6.
- Faxe, W. 1824, *Fornlemningar af Tycho Brahes Stjerneborg och Uranienborg på Ön Hven aftäckte åren 1823 och 1824*, Stockholm.
- Friis, F. R. 1876, *Tycho Brahes Meteorologiske Dagbog*, København.
- Friis, F. R. 1872–78, “Efterretninger om Kronborg Slot”, *Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie*, ed.: F. R. Friis, København.
- Hamel, Jürgen 2002, *Die astronomischen Forschungen in Kassel unter Wilhelm IV.*, 2. udg. Frankfurt am Main.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold ... 1588–1592 1908, København
- Krag, Helge 2014, *Jørgen From (1605–1651): Et Billede fra Dansk Astro-nomi- og Lærdomshistorie*. 2014. Kan læses på: RePoSS: Research Publications on Science Studies 22. Aarhus: Centre for Science Studies, University of Aarhus (<http://www.css.au.dk/reposs>).
- (Langebek, Jacob) 1746, *Danske Magazin indeholdende Allehaande Smaa-Stykker og Anmerkninger til Historiens og Sprogets Oplysning* 2, 18–24, 161–372.

- Lenke, Nils 2014, “Johannes, Christoph und Bartholomaeus Rothmann. Einige biographische Ergänzungen zu den Gebrüdern Rothmann“, *Lebensläufe und Himmelbahnen. Festschrift zum 60. Geburtstag von Jürgen Hamel*, eds.: Wolfgang R. Dick & Dietmar Fürst, Leipzig, 223–242.
- Mortensen, Harald 1930, “Et Tycho Brahe-Minde paa Hven”, *Nordisk Astronomisk Tidsskrift* 2,2, 172–173.
- Nicolaisen, N.A. Møller 1930, “Et Tycho Brahe-Minde paa Hven”, *Nordisk Astronomisk Tidsskrift* 2,2, 122–128.
- Nicolaisen, N. A. Møller 1946, *Tycho Brahes Papirmølle paa Hven*, København.
- OO: *Thyconis Brahe Dani Opera Omnia*, 1913–29, eds.: I. L. E. Dreyer & Eiler Nystrom, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1–15, København.
- Resen, Peder Hansen 1668, *Inscriptiones Haffnienses Latinae Danicae et Germanicae una cum Inscriptionibus Amagriensibus Uraniburgicis et Stellæburgicis*, København.
- Velle, Jens 2000, “Tycho Brahes papirmølle på Hven – og om N. A. Møller Nicolaisens udgravninger 1933–34”, *Grafiana. Årbog for Danmarks Grafiske Museum / Dansk Pressemuseum*, Odense, 27–37.
- Velle, Jens 2006, “Den tidligste papirproduktion i Danmark”, *Danmark og renæssancen 1550–1650*, eds.: Carsten Bach-Nielsen, Johan Møhlenfeldt-Jensen, Jens Velle & Peter Zeeberg, København, 330–339.
- Velle, Jens 2008, “Hans Hansen Skonning: Forfatter, klokker, bogtrykker og papirmager – starten på industrien i Århus”, *Det skjulte Århus*, eds.: Poul Pedersen, Lise Hannestad, Jakob Steensig & Hans Krongaard Kristensen, Aarhus, 23–46.
- Velle, Jens 2014, “Tycho Brahes liv, død og efterliv”, *25 søforklaringer. Naturvidenskabelige fortællinger fra Søauditorierne*, ed.: Carsten Rabæk Kjaer, Aarhus, 348–365.

Illustrationer

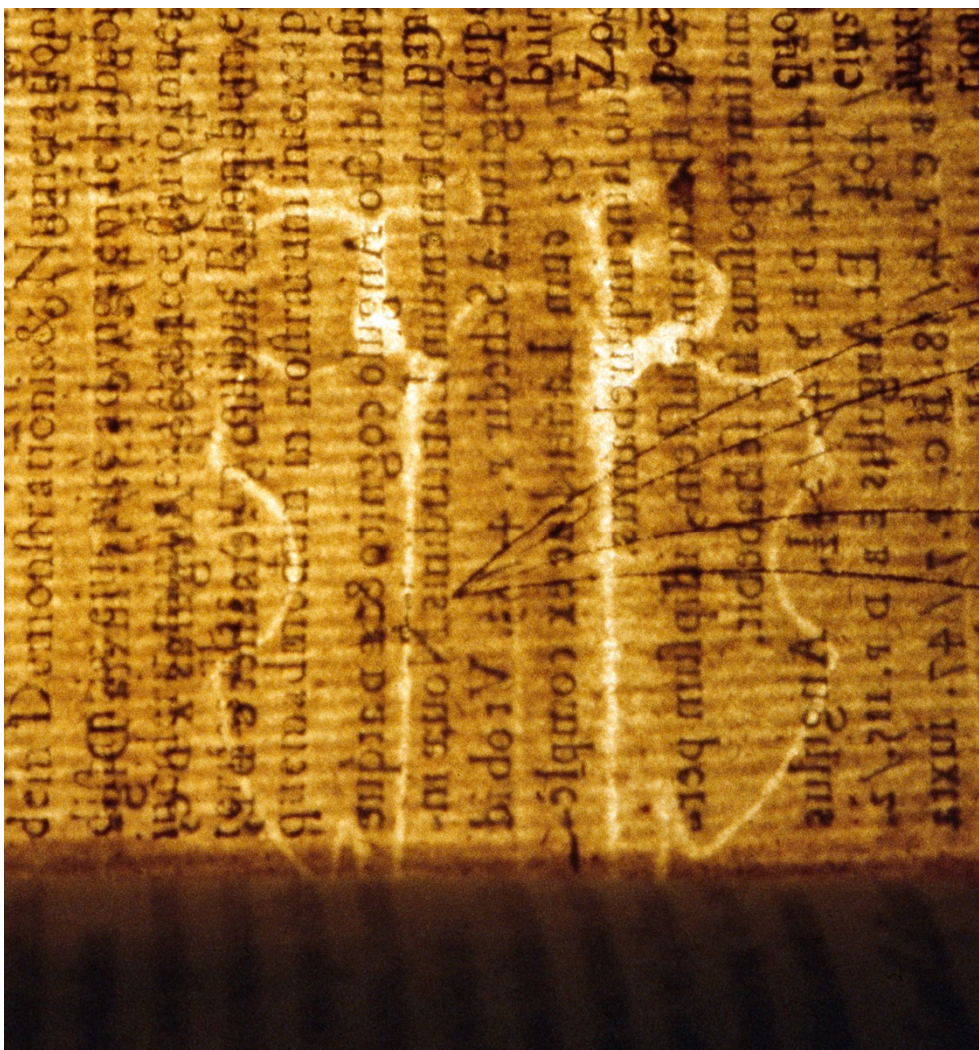


Fig. 1. Det ældste vandmærke, Tycho Brahe anvendte, ses i nogle af arkene til hans ufærdige udgave af *Astronomiæ instauratæ progymnasmata*, der udkom som privattræk 1592 og i færdig form 1602 med benyttelse af trykark fra 1592. Foto: Jens Velle efter et eksemplar af 1602-udgaven i privateje.

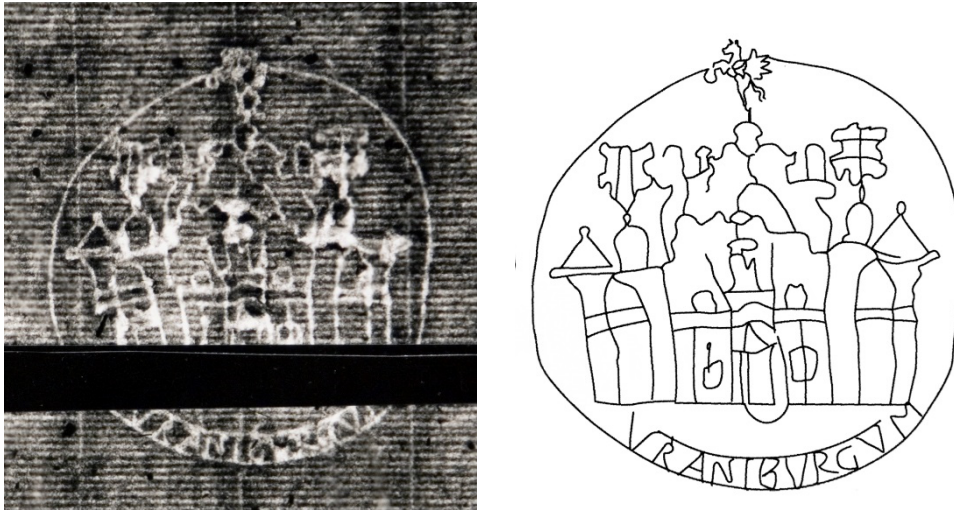


Fig. 2. I 1596 udsendte Tycho Brahe sin videnskabelige brevveksling med astronomerne i Hessen, *Epistolarum Astronomicarum*. I nogle af arkene ses et vandmærke, vist til venstre, med en gengivelse af Uraniborg. Illustrationen til højre er sammentegnet efter en række fotografiske optagelser, udført med en særlig teknik. Mærket måler ca. 7,5 cm i diameter. Foto og tegning: Jens Vellev.

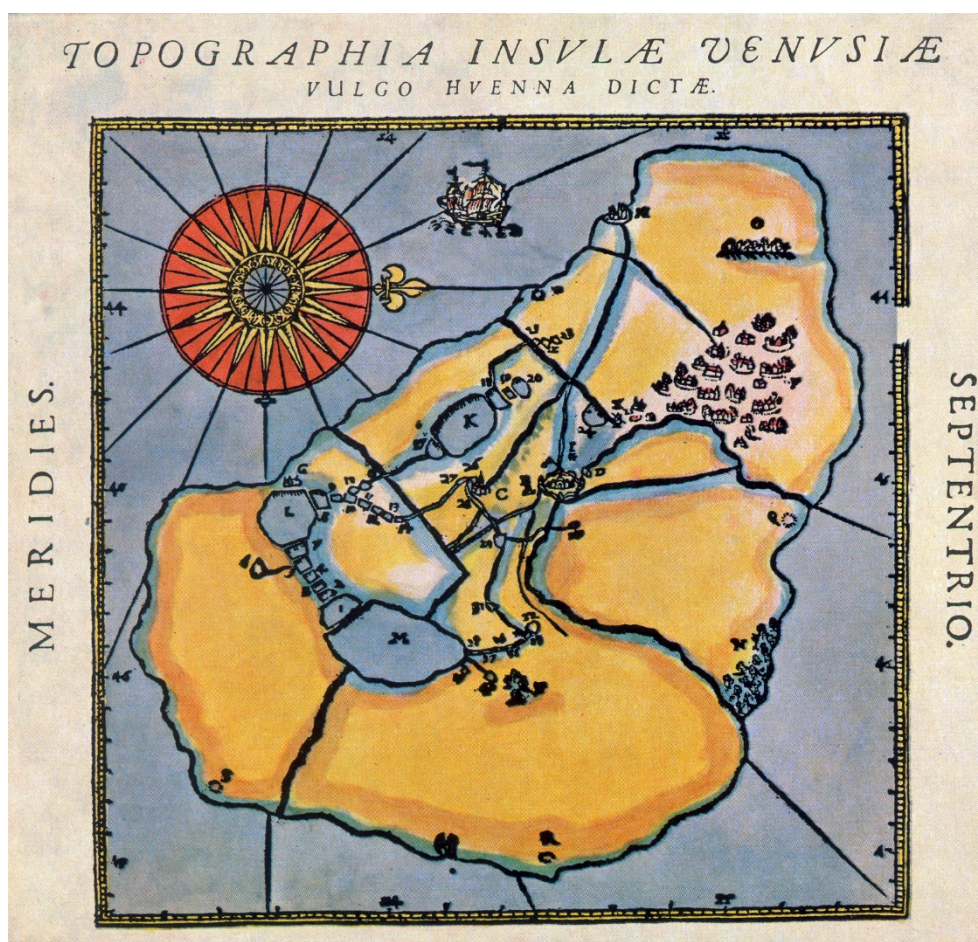


Fig. 3. Øen Hven, som i 21 år var rammen om Tycho Brahes intense forskningsliv, fremvistes på værdig vis i en nøjagtig opmåling, hvor de mange opstemmede damme er angivet. Kortet blev først bragt i *Epistolarum Astronomicarum* (1596), men trykstokken genanvendtes to år senere i *Astronomiæ Instauratæ Mechanica* (1598), trykt i Wandsbek. Papirmøllen (G) ses ved den store sø (L). Farvelagt træsnit efter det ene af tre eksemplarer af bogen, der findes på Det Kongelige Bibliotek.



Fig. 4. Votivstenen, som Tycho Brahe satte ved sin papirmølle på Hven, blev ca. 1740, bragt til hans fødehjem Knutstorp. Ved et besøg 6. april 2001 blev den nærmere undersøgt af nærværende forfatter sammen med Peter Zeeberg. Med hjælp fra ejeren af Knutstorp, Henrik Wachtmeister, fik vi stenen frigjort fra sine metalkroge, så dens fire sider kunne studeres og fotograferes med passende sidelys. Peter trækker i stenen, mens Henrik justerer. Foto: Jens Velle 2001.



5a



5b



5c



5d

Fig. 5 a–d. Votivstenens fire sider vist i den rækkefølge, som det øvre tekstbånd har skullet læses. Den bagerste halvdel af stenen er borthugget. Foto: Jens Vellev.

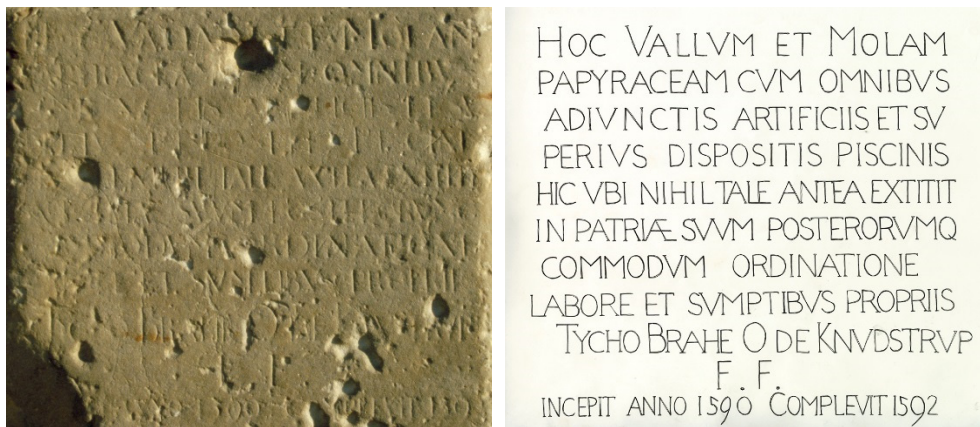


Fig. 6. Forsidens hovedindskrift, vist i fotografi (til venstre) og i rekonstruktionstegning (til højre). Foto: Jens Velle 2001; tegning ved Louise Hilmar og Jens Velle 2006/2017.



Fig. 7. Foto af den store mølledæmning, hvor votivstenen sikkert var opstillet. Til venstre over mod Sjællandsiden lå møllehuset. Til højre ses den dam, som blev udgravet dér, hvor søen, betegnet L på Tychos Hvenkort, var placeret (fig. 3). Foto: Jens Velle 2003.

TYCHO BRAHE'S EARLIEST INSTRUMENTS



By John Robert Christianson

Tycho Brahe (1546–1601) became fascinated with stargazing at the age of thirteen and pursued astronomy-astrology in secret throughout his eight years of university studies, when he was supposed to be studying jurisprudence. In 1564, a fellow student in Leipzig helped him make his first instrument, and when his university studies were over in 1569–1570, he began to design innovative instruments, including a gargantuan quadrant that was clumsy but extremely accurate. Because he was self-taught, he developed his own empirical methods instead of following the theoretical and astrological approach taken by most contemporary astronomer-astrologers.

Tycho Brahe's instruments were at the heart of his contribution to the invention of modern empirical science. For twenty years, he kept turning out astronomical instruments with a profligacy that seemed to make little sense until Victor E. Thoren in 1973 began to document the experimental process in which one instrument led to the next and they kept getting better.¹

Tycho fell in love with the stars as a young student. He entered Copenhagen University at the age of twelve and studied the *trivium* for three years before he was sent abroad at fifteen with a tutor—first Anders Sørensen Vedel, and later, Hans Hansen Aalborg—to study jurisprudence in Leipzig, Wittenberg, and Rostock. During eight years of university studies in Denmark and abroad, his tutors and preceptors never allowed him to attend lectures in astronomy.

Tycho first became a stargazer after a partial solar eclipse occurred in 1560, during his student days in Copenhagen. He purchased Sacrobosco's textbook of astronomy and began to study it secretly on his own. The preface was written by Philipp Melanchthon, and in this preface, Tycho read that God gave humans eyes in order to observe the beauty of the stars and marvel at their motions, and also that astronomy and astrology were inseparable, and

¹ Thoren 1973. Thoren 1990.

that each individual is a microcosm, a little universe, with stars of his or her own. Melanchthon even said that astronomy could reveal the mind of the Creator to a person who searched assiduously for the “manifest footprints of God in nature”.² Tycho’s fascination with the stars was validated by Melanchthon’s praise of celestial regions and his explanation of the profound wisdom they could reveal. Tycho was drawn into the study of astronomy-astrology. “I learnt this by myself, without any guidance,” he later wrote, “in fact I never had the benefit of a teacher in Mathematics (Astronomy), otherwise I might have made quicker and better progress in these subjects.”³

If he had attended lectures and studied astronomy-astrology under the tutelage of a university professor, however, Tycho would have learned to focus upon calculation and not observation. No new catalogue of the stars had been compiled since the ancient Greeks, when Claudius Ptolemy had revised an earlier catalogue by Hipparchus, which in turn was largely based on a recalculation of Babylonian observations.⁴ No astronomer of Tycho’s day, except perhaps the Landgrave of Hesse-Cassel, felt that a new database was needed, although astronomers revised the old data from time to time in order to keep up with a languid rotation of the stars caused by the precession of the equinoxes. Most astronomer-astrologers of Tycho’s day did not even own or use observational instruments, although Tycho remained innocently unaware of this fact until his student days were over and he was finally able to meet some of these leading astronomers. The fact that he was self-taught meant that he pursued astronomy in his own way, and his way was to observe.

Observational Notebook 1563

In 1563, Tycho was a student of jurisprudence in Leipzig when he came to realize that his habit of stargazing was not only enjoyable but also important. An event of great astrological significance was due to occur in that year: a conjunction of the outer planets, Jupiter and Saturn. These planets appear to conjoin every twenty years as they circled the skies in the same “trigon” of three zodiacal signs for 200 years, then moved to the next three, passing in turn through the Fiery, Earthly, Airy, and Watery Trigrams before returning after 800 years to their starting point in the sign of Aries. Tycho knew that this conjunction of 1563 would be the last one before the whole cycle came to an end in 1583 and a new cycle began in 1603. He also knew that six such cycles had occurred since God created Adam and Eve, and that every one marked a turning point in affairs on earth. Jesus of Nazareth had lived at the

² Melanchthon 1999. *Sacrobosco* 1549, [A5^v], “manifesta Dei uestigia in natura”.

³ Brahe 1598, 24.

⁴ North 2008, 36–66, 94–133.

time of the fifth cycle, the Empire of Charlemagne marked the sixth, and this coming one would bring the Sabbath of all Creation.⁵

Tycho had already used a celestial globe the size of a fist and Albrecht Dürer's engraved star maps to memorize the names of all the stars and had taught himself to use *ephemerides* containing tables that showed planetary, solar, and lunar locations at any given time. He looked up the conjunction of 1563 in his two ephemerides and went outside to observe the planets as they slowly approached each other.⁶

Tycho had no observational instrument, but he invented a new tool, not for looking at the stars, but for recording observations. This was the *observational notebook*.⁷ It was different from a *table of numbers* like an ephemeris or star catalogue, which was a very old astronomical tool. Tycho's notebook did not simply contain rows and columns of numbers but combined narrative, data, and occasional illustrations to describe a series of observations as they took place. Tycho Brahe's original observational notebook in the Royal Library in Copenhagen is one of the great icons of modern science. The first page is headed, "Anno 1563, seventeen years of age, Leipzig." At 1:34 a.m. on 18 August 1563, he began to record observations of Jupiter and Saturn as the Great Conjunction took place before his very eyes (**Fig. 1**). Observations over the course of many nights led Tycho to conclude that the conjunction occurred on or very near the leading edge of the sign of Leo shortly before sunrise on 26 August 1563. According to his Ptolemaic ephemerides, however, the conjunction was not due to occur until 17 September, while his Copernican ephemerides showed it occurring on 24 August. How could they be so different, and so wrong? "I no longer trusted the ephemerides," Tycho later wrote, because they "suffered from intolerable errors."⁸

At this point, celestial observation took on a new significance for him. It was no longer a secret hobby that gave him a sort of intellectual and spiritual pleasure but became something that was essential to the reformation of astronomy-astrology. It was no longer enough to stand outside and gaze at the stars while softly reciting their names. Tycho needed to observe positions of stars, planets, sun, and moon with instruments and record more precisely than ever before their positions within networks of astronomical coordinates. He needed to establish the position of every object in the heavens by means of precise quantitative observation and compile more accurate tables of celestial positions. Only then would it be possible to build new theories of the sun, moon, and planets to replace the erroneous ones of the past. Tycho Brahe

⁵ Ptolemy [1822] 1893, 44–46. Aston 1970, 161 n. 9.

⁶ Brahe 1598, 24. Brahe 1913–1929, 10, 3.

⁷ Daston 2011, 95–99.

⁸ Brahe 1598, 24.

conceived of his return *ad fontes* as a return, not to classical literature, but to the stars themselves.

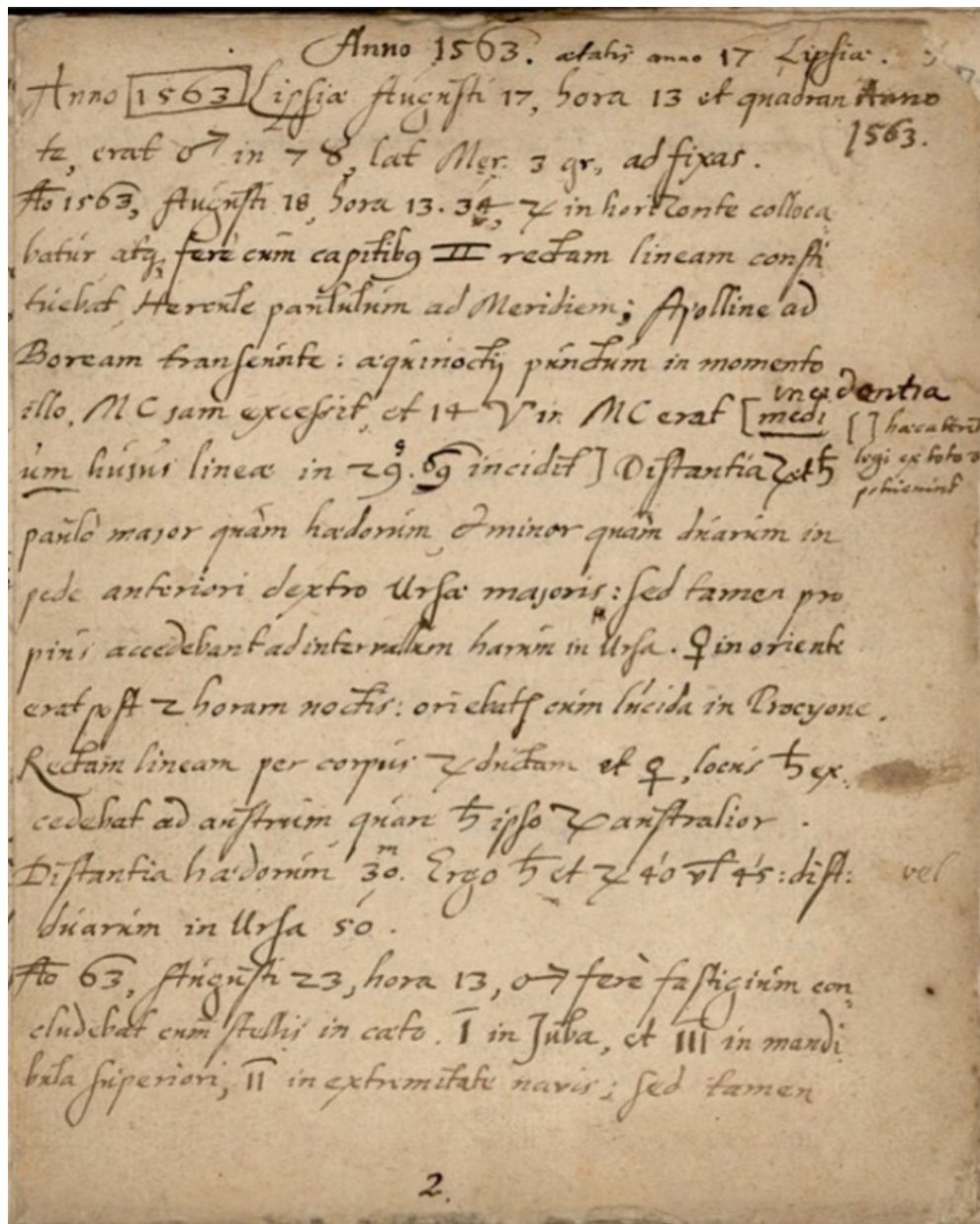


Fig. 1. Tycho's observations of the Great Conjunction of 1563. Brahe 2012, 9. Source: www.kb.dk.

The Cross-Staff 1564

Tycho owned books that told how to make and use observational instruments.⁹ These instruments were mainly used by surveyors and cartographers to measure angles between two landmarks such as church towers and then pace off the distance from the vantage point to one of the towers and use trigonometry to find the angles and distances between all three points. An astronomer could use similar instruments and the same trigonometry to find distances between the stars and then “pace off” the distance from earth to a given celestial object by methods going back to Hipparchus, Ptolemy, and modern authorities like Johannes Regiomontanus.

One of the instruments for observing angles was the “cross-staff,” sometimes called a radius or Jacob’s staff (Fig. 2). It consisted of a calibrated wooden staff around one metre in length, with a shorter, sliding staff attached at right angles. One end of the long staff was held against the cheek and the short staff was moved back and forth until two objectives appeared at its ends, and calibration on the long staff showed the angle between them.



Fig. 2. Using a cross-staff to measure an astronomical angle. Apian 1564, 34.
 Source: archive.org.

⁹ Apian 1553.

In the spring of 1564, a fellow student and aspiring cartographer named Bartholmæus Scultetus, who had made such instruments, helped Tycho to make a cross-staff. Scultetus had studied with the late Professor Johannes Homelius, who had constructed observational instruments to explain Vitruvius, Hero of Alexander, Ptolemy, and Archimedes of Syracuse.¹⁰ Bartholomæus showed Tycho how Homelius made very fine subdivisions by placing dots at regular intervals along transversal lines behind a calibrated scale, and they did this on Tycho's cross-staff.¹¹

Tycho's first recorded observations with the cross-staff were made on the evening on 1 May 1564.¹² He could hardly contain his excitement:

When I had got this radius, I eagerly set about making stellar observations whenever I enjoyed the benefit of a clear sky, and often I stayed awake the whole night through, while my [tutor] slept and knew nothing about it; for I observed the stars through a skylight and entered the observations specially in a small book, which is still in my possession.¹³

In the past, *observatio* had meant a "normative observance" like the observance of a monastic rule, but in the late Renaissance, it was beginning to mean the "empirical study of phenomena" in subjects like astronomy, astrology, meteorology, and medicine.¹⁴ Georg Peurbach had introduced *observatio* to Renaissance astronomy-astrology in Vienna in the 1450s, and his student, Johannes Regiomontanus, had observed the sun and stars with Berhard Walther in Nuremberg in the years 1471–1500. Now, young Tycho was teaching himself to develop what Katherine Park described as "the habitus of an observer: consistent, disciplined, highly attuned to sources of error, and constantly seeking to improve the quality of his records."¹⁵

In his self-taught enthusiasm, Tycho began to innovate without realizing it and discovered previously unknown anomalies that needed to be explained. Observing with his new cross-staff,

I noticed that angular distances, which by the radius had been found to be equal, and which with the help of a mathematical calculation of proportions had been converted into numbers, did not in every respect agree with each other. After I had found the cause of the error, I invented a table by which I could correct the defects of this radius.¹⁶

¹⁰ On Homelius, Ramus 1569, 67; Zedler 1735.

¹¹ Brahe 1598. Scultetus, 1572, described Homelius' method of dividing an arc on Bij-[Bij]v. Karrow 1993, 464–471.

¹² Brahe 1913–1929, 10, 5.

¹³ Brahe 1598, 24. Tycho called Vedel his *pædagogus*, see Brahe 1913–1929, 5, 106.

¹⁴ Park 2011.

¹⁵ Park 2011, 34.

¹⁶ Brahe 1598, 24.

Tycho Brahe thus discovered the phenomenon of “instrumental error” and realized that he needed to take it into consideration, so he invented a way to do so. His nineteenth-century biographer, the astronomer, J. L. E. Dreyer, commented, “This is deserving of notice as the first indication of that eminently practical talent which was in the course of years to guide the art of observing into the paths in which modern observers have followed.”¹⁷ Tycho was seventeen years of age.

Quadrants and Compasses 1568

The notebook and cross-staff remained his only tools of observation throughout his student years. When he came home during the summer holidays of 1567, he announced to his family that he did not intend to become a royal jurist but planned to be a natural philosopher and student of the muses. His foster uncle, Peder Oxe, was sympathetic and arranged for him to receive the promise of a canonry in the chapter of Roskilde, which would allow him to pursue such a course in life. Tycho immediately broke off his juridical studies in Rostock and began to travel Germany and visit learned astronomer-astrologers. Eventually, he settled for the winter of 1568 in Basel, the city of Erasmus and of Paracelsus.

Tycho wanted an instrument more accurate than the cross-staff. His experiments began with quadrants, which were small, hand-held quarter-circles of wood or brass with a calibrated 90° scale on the arc and a plumb line that dangled from the centre. When a star was in the sights along one edge, the plumb line was pinched against the scale to mark the angle of altitude. Quadrants were mainly used by travellers and navigators to measure altitudes, but Copernicus and Ptolemy (**Fig. 3**) had used them to measure the inclination of the ecliptic to the celestial equator, and Peurbach had invented an improved model, which Tycho knew from a published description by Regiomontanus.¹⁸ Quadrants were usually less than a foot in diameter, but Tycho wanted to make bigger ones in order to calibrate the scale more finely, so he and his assistant made some as large as four or five feet (1–1.5 m) in diameter. He soon discovered how hard it was to keep these larger instruments stable in the wind.¹⁹ In solving one problem, he created another. He had to try something else.

Early on, before he made his cross-staff, Tycho had used a large pair of compasses as an improvised observational instrument, “placing the vertex close to my eye and directing one of the legs towards the planet to be observed

¹⁷ Dreyer 1890, 20.

¹⁸ Włodarczyk 2010. Regiomontanus 1544, 61–79, ill. between 62–63.

¹⁹ Brahe 1913–29, 2, 343 & 7, 328.



Fig. 3. Urania the Muse of Astronomy instructing Ptolemy in the use of a quadrant. Reisch 1503, 260. Source: archive.org.

and the other towards some fixed star near it.”²⁰ He constructed an instrument on this pattern but with arms a metre long and found that it was portable, fairly stable in the wind, and large enough to be calibrated for rather precise measurement, but too big to be held without some support (**Fig. 4**).

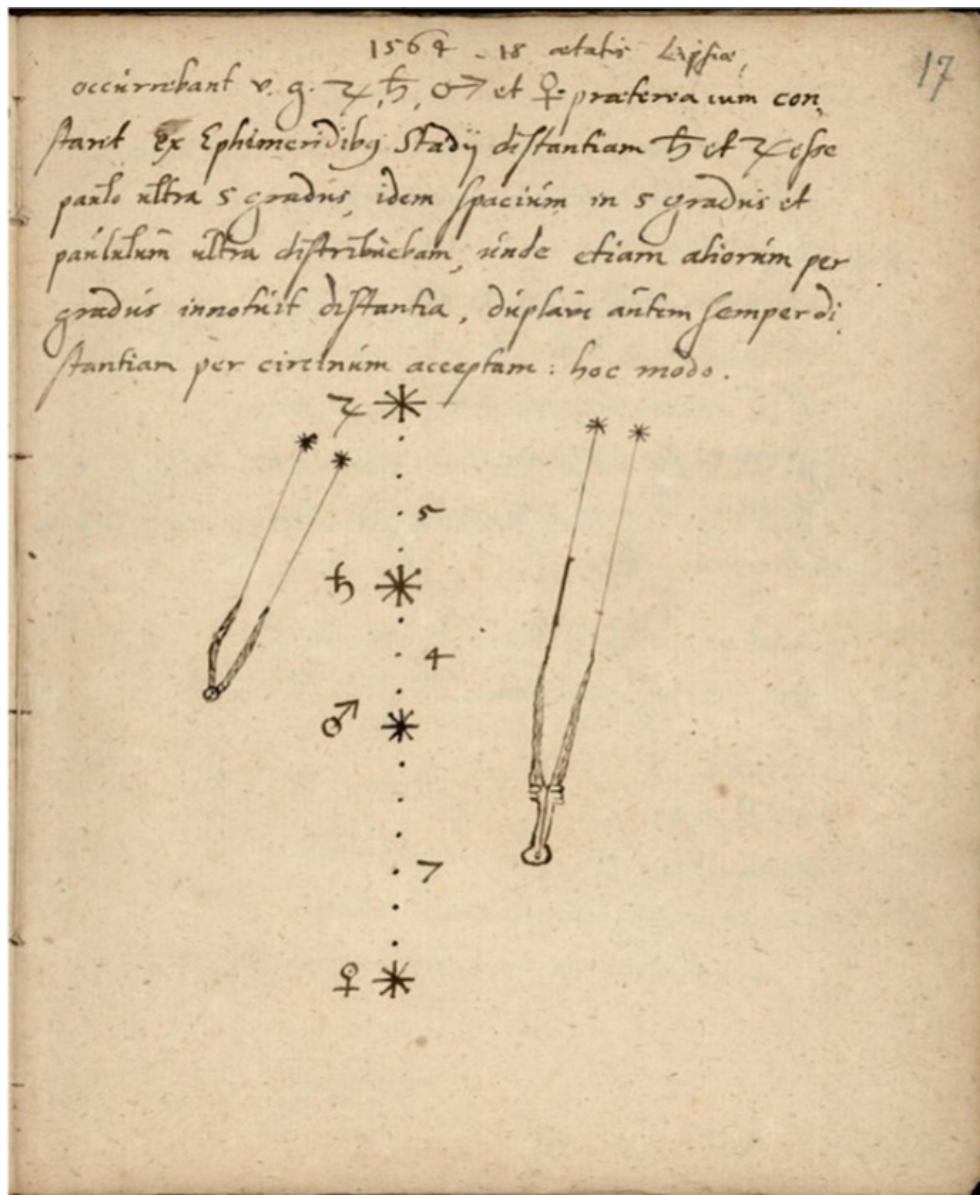


Fig. 4. Tycho's sketch of two pairs of compasses used as observational instruments. Brahe 2012, 9. Source: www.kb.dk.

²⁰ Brahe 1598, 24.

Quadrans Maximus 1570

In the spring of 1570, Tycho rode into the great imperial city of Augsburg, where he soon gained admission to a circle of humanist friends who were Lutherans like himself and held informal symposia centred on good food, music, and learned conversation. These Augsburg patricians and their friends had studied in Wittenberg, took Melanchthon's approach to astronomy and astrology, and combined solid learning and Philippist values with the lavish tastes of a rich and sophisticated city. Hieronymus Wolf was a renowned humanist scholar, and the brothers Johann Baptist and Paul Hainzel belonged to Augsburg's leading Protestant family.²¹

Some time after he had arrived in Augsburg and had found good friends in this circle, Tycho was in his rooms one day, sketching plans for a very large astronomical instrument, when Paul Hainzel came to visit. Tycho explained what he was doing, and they discussed it at some length. If I ever settle long enough in one place, Tycho said, I intend to build an instrument immense enough to accommodate calibration down to one minute of arc. This had become his seemingly unattainable criterion of observational precision.

Why not here and now, Paul Hainzel asked? He proposed that Tycho design the instrument and that it be built in the garden of his estate in Göggingen outside the city.²² Tycho quickly agreed, and the leviathan he named *Quadrans Maximus* came into being (**Fig. 5**). A large pit was dug for a heavy frame of oaken beams and then filled with boulders and buried. An immense oaken post turned on an iron-clad point below ground and rose from the centre of the frame. A crew of twenty sturdy workmen suspended a gigantic oaken quadrant from this post on a massive iron ring. The instrument was like a hand-held quadrant expanded to gargantuan size and weight, with a radius of nearly five-and-a-half metres and a brass arc calibrated to ten *seconds* of arc: every one of the ninety degrees on the scale was calibrated into 360 precisely uniform divisions.

The observer measured altitudes of the sun by directing a beam of sunlight through pinnules along one side of the instrument (D, E), as with a hand-held quadrant, and stars were sighted through these same pinnules. The immense frame of the quadrant had to be moved up or down for every observation and was rotated into position by four strong assistants pushing and pulling on handles attached to the centre post. Angles were marked against the long brass scale by a thin brass wire dangling from the top and kept taut by a heavy weight on the lower end. This instrument stood in the open air but had a cover that could be placed over the scale. It was a classical instrument torn out of

²¹ Mezger, 1875–1900. Keil 2013. Häberlein 2013.

²² Brahe 1913–1929, 2, 343–344.

Ptolemy's *Almagest*, pulled from the hands of navigators, and blown up to the scale of a colossus. It was cumbersome and lacked the ease of operation that Tycho now realized was essential for a truly successful instrument, but it certainly had the quality of extreme accuracy when used with care. Tycho later wrote,

The use of the instrument was exclusively for observations of the altitudes of the sun and the planets, and that with the greatest accuracy, in fact within one-sixth of a minute of arc, provided the observer exercised the necessary care. A similar accuracy had hardly ever been reached by our predecessors.²³

Tycho recorded his first observations with Quadrans Maximus on 1 April 1570, observing the meridian altitude of the sun in order to determine the exact latitude.²⁴ During the following weeks, Tycho, the Hainzels, and their crews were sighting it in when the renowned French philosopher, Petrus Ramus (Pierre de la Ramée), who had friends in Tycho's circle, passed through Augsburg, and they gathered to dine in his honour. After the meal, they went outside to see Quadrans Maximus and stood in its shadow as Ramus conversed with the young Danish inventor, whose name he mentioned in his next publication. With this recognition by one of Europe's leading humanists, Tycho was launched on his path to "measure all things," especially the sun and stars, in order to comprehend the microcosm of Man and the mind of their divine Creator.

²³ Brahe, Tycho 1598, 7.

²⁴ Brahe 1913–1929, 5, 36.

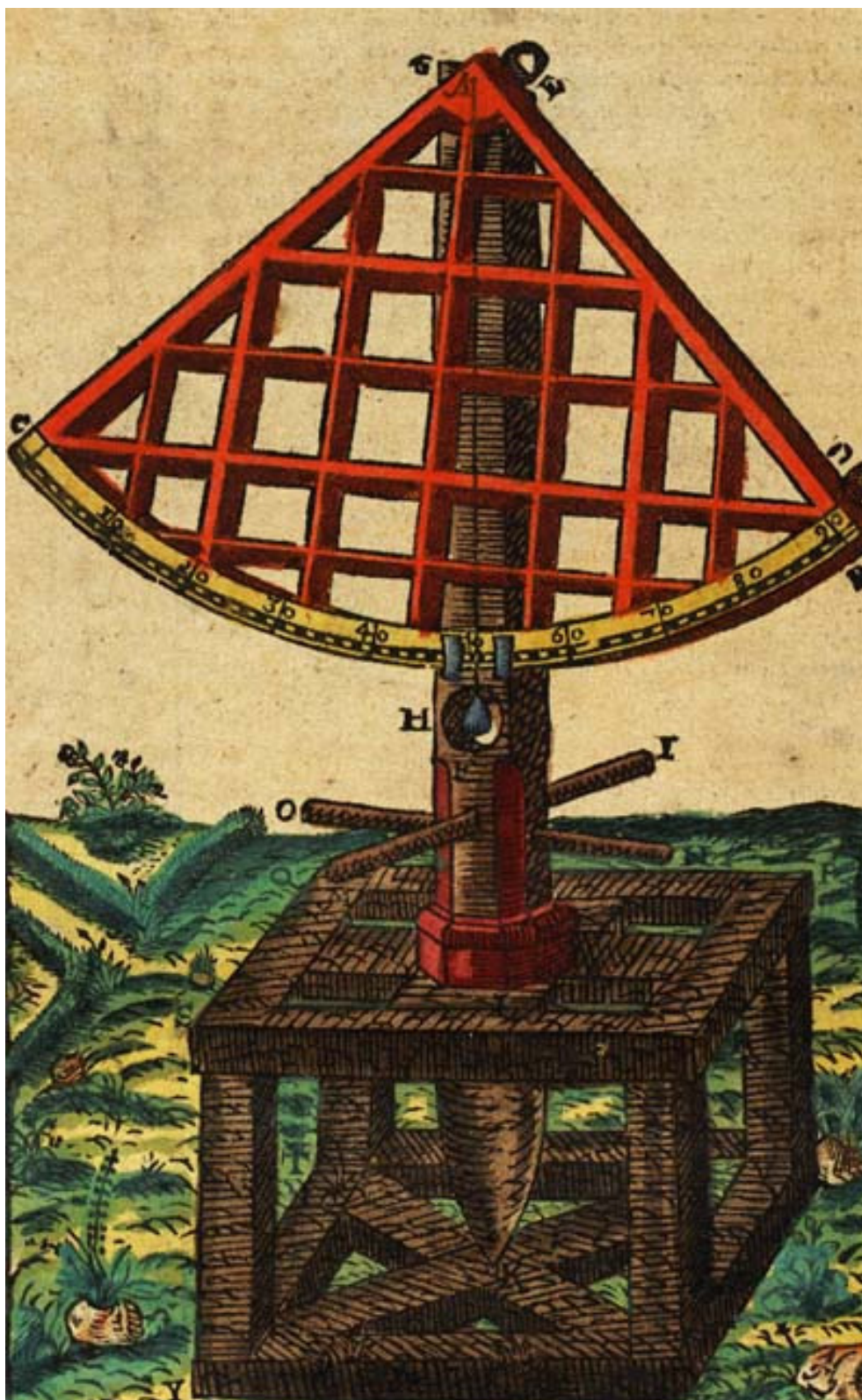


Fig. 5. Quadrans Maximus. Brahe 2005. Source: commons.wikimedia.org.

Bibliography

- Apian, Peter 1553, *Cosmographia Petri Apiani, per Gemmam Frisium apud Louanienses Medicum & Mathematicum insignem*, Paris.
- Apian, Peter 1564, *Cosmographia Petri Apiani, per Gemmam Frisium apud Louanienses Medicum & Mathematicum insignem*, Antwerp.
- Aston, Margaret 1970, "The Fiery Trigon Conjunction: An Elizabethan Astrological Prediction", *Isis*, 61/2, 159–187.
- Brahe, Tycho 1598, *Astronomiæ instauratæ Mechanica*, <<http://www.kb.dk/>> (accessed 2 March 2017).
- Brahe, Tycho 1913–1929, *Opera Omnia*, ed.: I. L. E. Dreyer & Eiler Nystrom, Copenhagen.
- Brahe, Tycho 2005, "File: Tycho instrument augsburg quadrant 20.jpg," Wikimedia Commons <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tycho_instrument_augsburg_quadrant_20.jpg#filehistory> (accessed 2 March 2017).
- Brahe, Tycho 2012, *Tychonis Brahei Observationes, Lipsiæ ab anno 1563–1565, Rostochii 1568, Aug. Vind. 1569–1573, Herisvadi, Hafniæ et in insula Hvenæ 1574–1582, præmissis Excerptis ex observationibus G. Frisii et Regiomontani*. Håndskrift. <<https://rex.kb.dk/>> (accessed 2 March 2017).
- Daston, Lorraine & Elizabeth Lunbeck (eds.) 2011, *Histories of Scientific Observation*, Chicago & London.
- Daston, Lorraine 2011, "The Empire of Observation, 1600–1800", Daston & Lunbeck 2011, 81–113.
- Dreyer, J. L. E. 1890, *Tycho Brahe: A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*, Edinburgh.
- Häberlein, Mark 2013, "Augsburg im konfessionellen Zeitalter (1555–1618)", <<http://stadtlexikon-augsburg.de/>> (accessed 2 March 2017).
- Karrow, Jr., Robert W. 1993, *Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps: Bio-Bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius, 1570*, Chicago.
- Keil, Inge 2013, "Hainzel", and "Augsburg im konfessionellen Zeitalter (1555–1618)", <<http://stadtlexikon-augsburg.de/>> (accessed 2 March 2017).
- Melanchthon, Philipp 1999, "Preface to *On the Sphere* (1531)", *Orations on Philosophy and Education*, ed.: Sachiko Kusukawa, trans.: Christine F. Salazar, Cambridge, 105–112.
- Mezger, G. 1875–1900, "Hieronymus Wolf", *Allgemeine Deutsche Biographie*, 43, 755–757.
- North, John 2008, *Cosmos: An Illustrated History of Astronomy and Cosmology*, Chicago & London.

- Park, Katherine 2011, "Observation in the Margins, 500–1500", Daston & Lunbeck 2011, 15–44.
- Ptolemy, Claudius [1822] 1893, *Ptolemy's Tetrabiblos*, trans.: J. M. Ashmand, Glasgow.
- Ramus, Petrus 1569, *Scholarvm mathematicarvm*, Basel.
- Regiomontanus, Johannes 1544, *Scripta clarissimi mathematici*, Nuremberg.
- Reisch, Gregor 1503, *Margarita philosophica*, Freiburg.
- Sacrobosco, Johannes 1549, *Ioannis de Sacrobvsto libellvs de sphæra*, Wittenberg.
- Scultetus, Bartholomæus 1572, *Gnomonice de solariis*, Görlitz.
- Thoren, Victor E. 1973, "New Light on Tycho's Instruments", *Journal for the History of Science* 4, 25–45.
- Thoren, Victor E. 1990, with John Robert Christianson, *The Lord of Uraniborg: A Biography of Tycho Brahe*, Cambridge.
- Włodarczyk, Jarosław 2010, "Copernicus astronomical devices", *Nicolaus Copernicus Thorunensis*, <<http://copernicus.torun.pl>> (accessed 25 August 2013).
- Zedler, Johann Heinrich 1735, "Jo. Homelius oder Hummelius", *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Leipzig, 13, 380, col. 734.

MELCHIOR LORCK I DANMARK –

Spekulationer og et par genfundne dokumenter



Af Mikael Bøgh Rasmussen

***Melchior Lorck in Denmark – Deliberations and a Couple of Recovered Documents:** In his youth the artist Melchior Lorck went abroad to become an accomplished artist that could serve the Danish king. However, it would take 32 years before he returned to join the cultural flowering under the auspices of King Frederik II, of which also Tycho Brahe formed part. However, he was dismissed after only three years and appears to have produced next to nothing for the king. This contribution attempts to trace the artist's contacts with the Danish kings over the years abroad, to speculate about the reasons for the long delay and for the lack of works for the king when he was finally employed. It also presents three previously unexplored sources relating to the career of the artist.*

Da Melchior Lorck (1526/1527–1588) i 1548 fik et kongeligt stipendium til at drage sydpå for at fuldbyrde sin uddannelse til kunstner var én af forudsætningerne, at han skulle vende hjem efter fire år og tjene den danske konge.¹ Han var en investering. Men der skulle gå godt tredive år før Lorck opfyldte sin pligt. Først i 1580 vendte han tilbage og lod sig hverve som “maler och contrafeiger” hos Frederik II.

Da Lorck rejste ud i 1548 var Danmark stadig præget af efterveerne af Grevens Fejde og den nyligt indførte Reformation og den kunstneriske produktion var ikke særligt omfattende. Da han vendte hjem i 1580 var Danmark midt i en kunstnerisk blomstringstid, hvor kongen satsede på en storslået selvscenearrangement og brug af kunst og arkitektur til at styrke sin reputation. I de mellemliggende år var der gentagne gange kontakt mellem den danske konge og Lorck, men et egentligt arbejdsforhold blev altså først etableret efter mange år. Da det endelig lykkedes, blev det kun kortvarigt.

¹ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 22. marts 1548.

Blandt de dominerende skikkelser i kunstneriske blomstring under Frederik II var den flamske maler Hans Knieper, der kom til at stå for en væsentlig del af Kronborgs udsmykning, bl.a. de 43 såkaldte Kronborg-tapeter til den store dansesal, hvoraf 15 stadig er bevaret. Knieper arbejdede for Frederik II fra 1577 til sin død i 1587.

Den anden vigtige skikkelse i disse år var den ligeledes nederlandske billedhugger Johan Gregor von der Scharidt, der kom til landet i 1576. Han arbejdede bl.a. nært sammen med Tycho Brahe på Hven i planlægningen og udsmykningen af Uranienborg og døde formentlig dér i 1591.

Lorck kom slet ikke til at spille en tilsvarende rolle. Hans ansættelse blev kun kortvarig, fra 1580 til 1583, og han lavede stort set intet for kongen, ser det ud til.

Historien er fortalt før. Ikke desto mindre skal det i det følgende forsøges endnu engang at opridse de tidspunkter, hvor kontakten blev etableret, og samtidig at komme med nogle bud på, hvorfor den først så sent fik et resultat, og hvorfor dette blev så magert, som det blev. Det er en historie om et klientforhold, der gang på gang forstyrres og i sidste ende skuffes. Og det er en historie om misforholdet mellem kunstneriske ambitioner, gensidige forventninger og praktiske muligheder, heriblandt ind imellem dårlig timing.

Hovedfokus i litteraturen om Lorck har naturligt nok været på hans ophold i Konstantinopel/Istanbul i 1555–1559 og på de mange billeder han skabte med det som baggrund. Hans danske karriere er ikke nær så vigtig og har følgelig ikke fået samme opmærksomhed. Alligevel mener jeg, at den måske nok kunne fortjene en fornyet behandling, om ikke andet så for at præcisere hvad vi ved og ikke ved. Det er samtidig en lejlighed til at præsentere tre genfundne dokumenter vedrørende Lorck, som ganske vist ikke har været ukendte, men enten ikke har været inddraget i Lorck-forskningen eller kun har været kendt andenhånds. Og jeg vil ved samme lejlighed tillade mig at spekulere og fremkomme med forskellige mulige – omend udokumenterbare – forklaringer på, hvorfor forløbet blev som det blev.

Ouverturer

I de 32 år Lorck var væk eller holdt sig væk fra den danske konge, fra 1548 til 1580, var der flere forsøg fra begge sider på at etablere kontakt og gentagne forsøg fra Lorcks side på at få en ansættelse eller en understøttelse fra den danske konge.

For at begynde med stipendiet fra 1548: Christian III ser ud til at have været temmelig irriteret over sin protegés manglende troværdighed, da denne ikke som lovet vendte hjem for at tjene kongen i 1552. Lorck havde en arv til gode i Flensborg, muligvis fra hans mor, der døde 1542, da han var ca. 15 år og altså ikke myndig. Den søgte han nu udbetalt i en sag – en tvist, ser det ud

til – med sin ældre søster, Anna. Kongen pålagde byens råd at lade sagen hvile til han vendte hjem og opfyldte sine forpligtelser.² Det gjorde han ikke. Om Christian III simpelthen opgav ham eller om han fik nys om, at hans investeringsobjekt var trådt i kejserens tjeneste som del af et gesandtskab til Tyrkiet og at han derfor ikke ønskede at røre ved sagen for det gode forholds skyld, ved vi ikke.

Da Lorck kom til Wien efter opholdet i Østen sidst i 1559 var Christian III død samme år. Men kongens bror, hertug Hans den Ældre, havde forbindelser i Wien og fik nys om, at kunstneren, der skyldte Danmark en tjeneste, var til at få fat på. Hertug Hans sendte besked til Lorck i august 1560 og bad om portrætter af herskere til udsmykning af sit nye slot Hansborg i Haderslev – en imponerende bygning på størrelse med det senere Kronborg.³ Lorck svarede høfligt, men gjorde intet.⁴ Man kan forestille sig, at han på dette tidspunkt forsøgte at skaffe sig en position ved et af hofferne i Wien og derfor ikke var voldsomt fristet af at bruge sin tid på værker til Haderslev. I Wien var der i hvert fald mulighed for at blive til mere end en mindre betydningsfuld hertugs portrætleverandør. Eller måske magtede han ikke opgaven? Selvom Lorck var en glimrende tegner og grafiker, overbeviser det eneste sikre maleri vi har fra hans hånd⁵ ikke om hans maleriske kunnen.

1563

Ved årsskiftet 1562–1563 var pludselig nyt fra kunstneren. I en nytårshilsen til hertug Hans bad han om penge – 100 rigsdaler – og skrev, at han allerede havde malet en række portrætter, som hertugen kunne lade hente i Wien for at se, om han ville have flere.⁶ Ti dage senere sørgede Lorck også for at sende hertugens nevø, Frederik II, en hilsen. Han sendte desuden 10 eksemplarer af sine to hidtidige mesterværker, brystportrætterne af den osmanniske Sultan Süleyman og en (i øvrigt ukendt) persisk gesandt i Konstantinopel ved navn Ismail.⁷ Med brevet fulgte også hans selvbiografi, der er en blanding mellem et CV, en reklame for hans evner, og en indirekte undskyldning for at have holdt sig væk så længe. Han havde haft (så meget) mere vigtigt at se til.⁸

² Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 14. juli og 20. oktober 1552

³ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 12. august 1560.

⁴ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 1. november 1560.

⁵ *Madonna med barnet omgivet af den lille Johannes og to engle, hvoraf den ene bringer et scepter og kroner Maria med en laurbærkrans*, 1552, olie på træ, Statens Museum for Kunst, inv. nr. KMS 4099.

⁶ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 10. januar 1563.

⁷ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 20. januar 1563.

⁸ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 1. januar 1563.

Om Hans den Ældre fik sine portrætter vides ikke; de kunne være gået til, da Hansborg nedbrændte 1644 under Torstenssonkrigen. Frederik II var derimod tilsyneladende glad for gaven og bar ikke nag for de mange års manglende efterrettelighed i forhold til aftalen med hans far. 12. april 1563, få uger før udbruddet af Den Nordiske Syvårskrig, bevilligede kongen den ret betydelige sum af 200 rigsdaler til Melchior Lorck.⁹ De udbetaltes til hans yngre bror, Andreas, der samme år var tiltrådt en tjeneste som betroet diplomat hos Frederik II.¹⁰ Andreas skulle bringe pengene til Wien og om end vi ved, at han rejste på missioner til både Rostock, Braunschweig og Dresden, har vi ingen oplysninger om, at han skulle have fuldført denne mission. Andreas skulle senere vise sig at være både utroværdig og vidtløftig og kan meget vel have beholdt pengene selv.

I mellemtiden var Melchior Lorck kommet nærmere til kejserhoffet og universitetet i Wien. I januar 1563 blev han valgt til at stå for en stor del af den kunstneriske iscenesættelse af den nyvalgte arvtager til kejsertitlen, Maximilian II's, indtog i Wien 16. marts.¹¹ Efter et par års frugtesløse anstrengelser på at slå igennem på baggrund af sine tyrkiske erfaringer havde Lorck ved årsskiftet måttet forsøge at vende hjem til Danmark, men umiddelbart efter tilnærmelserne til den danske konge, overhalede begivenhederne i Wien disse planer indenom. Da Frederik II bevilligede den storslåede gave i april var han *anderswo engagiert* eller håbede i hvert fald på at blive det.

Opgaven i Wien var en succes og Lorck syntes at kunne se frem til nye muligheder. Både han, Andreas og hans to øvrige brødre Balthasar og Caspar blev året efter, 22. februar 1564, af kejser Ferdinand I ophøjet i adelsstanden.¹² Caspar havde tjent kejserens bror og forgænger, Karl V, Melchior havde tjent både Ferdinand I og dennes søn og udvalgte efterfølger, Maximilian II, og Andreas var Frederik II's udsending til kejserens nevø, Filip II af Spanien. Gode kontakter, en ophøjelse, et forestående tronskifte i Wien; alt pegede på gode fremtidsudsigter. Danmark kunne vente lidt endnu. Desuden var Danmark nu i krig, og det, der udviklede sig til Den Nordiske Syvårskrig blev stadig længere og dyrere, så der var hverken tid eller råd til megen kunst i nord. Melchior Lorck blev dog ikke ansat ved den nye kejsers hof som kunstner – man havde folk som Giuseppe Archimboldo og Jacopo Strada – men derimod som æreslivvagt, som *hartschier*. I den funktion var han bl.a. med Maximilian II i Ungarn under det felttog mod tyrkerne, hvor Sultan Süleyman døde i 1566.

⁹ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 12. april 1563.

¹⁰ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 14. april 1563.

¹¹ Se bl. a. Rasmussen 2017 og Fischer, Bencard & Rasmussen (under udgivelse, 2017), kat.nr. 1563, 1–5.

¹² Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 22. februar 1564 (a–c).

1566

Samme år døde hans ældste bror Caspar under krigen i Sverige. Melchior Lorck fik 1. december 1566 lov af kejseren til at drage til Danmark for at gøre krav på arven efter Caspar. Maximilian II skrev endda et personligt brev i den anledning til Frederik II.¹³ Men som i 1563 var timingen for en tilnærmelse forkert, ser det ud til, blot på en anden måde. Andreas Lorck, hvis stjerne hos Frederik II havde været stærkt stigende siden 1563, og som havde fået et fornemt hus på Amagertorv og et kannikedømme i Roskilde som tegn på kongens anerkendelse, var i 1565 blevet sendt til Gascogne for at hyre kavaleri til brug mod svenskerne. Han mislykkedes med foretagendet, men brugte de penge han havde fået til det, og faldt i unåde. I november 1566, umiddelbart før Melchior drog mod Danmark, fratog kongen Andreas alt, hvad han havde givet ham og afskedigede ham. Andreas, der var notorisk illoyal, en fantast og projektmager, lå ikke på den lade side, men gik allerede omkring det tidspunkt, hvor Lorck rejste til Danmark, over til svenskerne. Han skulle også for dem blive en besværlig herre, der bl.a. i samarbejde med paven planlagde en katolsk polsk-svensk erobring af Norden, hvor han selv skulle blive vicekonge af Danmark (!). Han endte med at blive halshugget som landsforræder i Stockholm i 1584.¹⁴

Andreas' fald fra nåde har formentlig været grunden til at Melchior Lorck enten standsede i Flensborg og vendte om eller kun nåede til Hamborg, hvor han mere eller mindre stabilt slog sig ned i de kommende år. Vi ved ikke om nogen henvendelser til Frederik II før otte og et halvt år senere, 19. maj 1575.¹⁵

1575

Lorck blev allerede i 1567 ansat af byen Hamborg, der kunne bruge de evner som topograf og som arkitekt, han havde erfaring med fra hhv. Konstantinopel og Wien. Han boede i byen med afbrydelser indtil 1575 og blev endda forlovet her. I 1573–1574 arbejdede han i længere tid i Nord-europas kunst- og bogtrykkerhovedstad Antwerpen, hvorfra så mange af de kunstnere, der kom til at arbejde for Frederik II – herunder også Hans Knieper – kom fra. Hans kontakter var gode, hans planer store, og igen så fremtiden for en stund lys ud. Men den spansk-nederlandske krig spidsede til, Lorck følte sig som protestant på usikker grund, og han havde stadig forpligtigelser i både Hamburg og Wien, men han rejste ret pludseligt fra sine lovende

¹³ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 1. december 1566.

¹⁴ For en kort redegørelse for Andreas Lorcks biografi, se Gillingstam (1982–1984). Se også Helk 1982. Han omtales i forbindelse med de katolske erobningsplaner hos Helk 1966. Hovedkilden til Lorck-familiens biografi er stadig Lorck-Schierning 1949.

¹⁵ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 19. maj 1575.

entrepriser. Hans hamborgske projekter sluttede efter langvarige trakasserier om pengene, mens planerne i Antwerpen – først og fremmest en udgivelse af en omfattende illustreret beskrivelse af det osmanniske rige – indtil videre blev sat i bero. I 1575 begyndte en ansættelse i Danmark igen at virke tillokkende.

Rygterne om Frederik II's kunstneriske satsning på denne tid nåede formentlig Lorck ret hurtigt. De var formentlig kendte både i Antwerpen og Hamburg. Han ser også ud til at have haft direkte eller indirekte kontakt til Frederik II's slesvig-holstenske statholder og spindoktor Henrik Rantzau, en af tidens store kulturelle mæcener, med hvem han delte en række bekendtskaber og interesser.¹⁶ I denne forbindelse er et dokument, der ikke tidligere har været inddraget i Lorck-forskningen, dukket op. Til Rantzaus og Lorcks fælles bekendte hørte bl.a. Georg Braun og Frans Hogenberg, til hvis berømte bybeskrivelser i *Civitates Orbis Terrarum* Rantzau bidrog med prospekter og oplysninger. Hertil bidrog Melchior Lorck muligvis også. Lorck fremhæves i hvert fald i beskrivelsen af hans hjemby Flensborg i førsteudgaven fra 1574 som byens berømteste søn. Brauns og Hogenbergs kendskab til Lorck kan stamme fra deres kontakt til geografen Abraham Ortelius i Antwerpen,¹⁷ med hvem Lorck netop disse år stod i nær forbindelse. Og deres oplysninger om kunstneren synes at afspejle Lorcks egen selvbiografi, der samme år blev publiceret i Antwerpen.

Men Lorcks navn optræder også i den del af Rantzaus bevarede korrespondance med Georg Braun (latiniseret: Georgius Fuscus), der befinder sig i afskrift på Kiels universitetsbibliotek og ikke tidligere har været fremdraget i denne sammenhæng.¹⁸ Vi kender kun de breve, som Rantzau modtog, ikke dem han skrev. Det fremgår af et brev fra Braun til Rantzau, dateret 7. marts 1587, at Rantzau i forbindelse med en nyudgivelse af *Civitates* havde bidraget med en række nye billeder og tekster vedrørende de danske byer. Imidlertid kunne Braun ikke inddrage alt. Bl.a. havde han allerede sørget for, at Melchior Lorck, som han altid havde beundret, var blevet behørigt omtalt i den allerede udgivne beskrivelse af Flensborg.¹⁹ Rantzau havde åbenbart påpeget vigtigheden af at få Lorck med i omtalen af de danske byer. Det fremgår det ikke klart af korrespondancen, om Lorck på dette tidspunkt – i 1587 – stadig var i live.

¹⁶ Zeeberg 1996, Zeeberg 1998, Zeeberg 2003.

¹⁷ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 10. oktober 1574; Fischer, Bencard & Rasmussen (under udgivelse, 2017), kat.nr.. 1574,5.

¹⁸ Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Universitätsbibliothek, Cod. ms. SH 388: Epistolae illustrium et litteratorum 1.) ad Henricum Rantzovium 93, ab anno 1570–1587; 2.) ad Joh. Meursium 34, 86–88. Brevet omtales hos Bertheau 1891, særligt 312.

¹⁹ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. udateret 1574 (b).

Selv var Lorck i Flensborg 19. maj 1575, da han skrev det førnævnte brev. Hvad han lavede dér, vides ikke, men måske var han endnu engang i byen i håb om at få udløst sin gamle arv. I Flensborg ville han utvivlsomt have hørt om Frederik II's nye satsninger inden for byggeri og kunst.

Brevet fra Flensborg kendes indtil videre kun i afskrift; en søgning efter originalen i i Tyske Kancelli har hidtil vist sig resultatløst. Kongens svar kendes heller heller. Og allerede få uger senere, 13. juni, var Lorck tilbage i Hamburg, hvor han aflagde ed i en retssag.²⁰ Det ser altså ud til, at Lorcks tilnærmelser løb ud i sandet i denne omgang. Det kan der være flere årsager til.

Måske har Lorck, der med brevet sendte en række kostbare bøger, bl.a. med dedikationer og digte til eller om ham selv fra nogle af tidens førende kunstnere og digtere, været lidt for direkte i den bøn om penge, som brevet også indeholdt. Frederik II havde jo allerede én gang, i 1563, foræret ham 200 rigsdaler uden at få noget som helst til gengæld, så måske valgte han at ignorere henvendelsen af den grund.

En anden grund kunne være, at Lorck stadig var ansat hos kejser Maximilian II og at Frederik II derfor ikke uden videre kunne gøre brug af ham. Da Maximilian i 1566 sendte brev til ham vedrørende arven efter Caspar Lorck bad han samtidig om, at Melchior så hurtigt som muligt måtte blive sendt hjem til Wien igen. Maximilian havde altså allerede én gang markeret, at Lorck arbejdede for *ham* og at han ikke ville af med ham.

Om Lorck tog tilbage til Hamburg eller Wien ved vi ikke. Vi ved kun, at han de næste år stadig modtog gage for sin tjeneste som *hartschier*. Da Maximilian II var død 12. oktober 1576, og da Lorck stadig fik løn i 1577,²¹ må han have fortsat i tjenesten under den ny kejser, Rudolf II. Men noget synes at have været i gære. I 1576 fik han produceret hele 36 træstokke efter tegninger af tyrkiske motiver, og i den fremtrædende historiker Hubert Goltzius' bog om romerske mønter trykt i Brügge samme år blev han i tre digte rost for sit imponerende forfatterportræt. Året efter modtog han en lang dedikation fra bogtrykkeren Sigismund Feyerabend i Frankfurt am Main, der håbede at udgive noget af hans materiale. Af dedikationen, dateret 28. august 1577, synes det at fremgå, at Lorck på dette tidspunkt var i Flensborg igen.²² I øvrigt synes han nu at være gået i stå. Fra årene 1577–1579 kender vi kun tre træsnit, ikke andet. Det virker som om han var ved at omlægge sit liv: I marts 1578 ansøgte Lorck kejseren om et gods ved navn Gupfern, der hørte under den schlesiske administration.²³ Noget tyder derfor på, at Lorck søgte

²⁰ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 13. juni 1575.

²¹ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 24. april 1577.

²² Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 28. august 1577.

²³ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 7. marts 1578 (a) + (b).

væk fra hoffet og håbede på en anden måde at forsørge sig på. Da han i marts 1579 fik afslag på ansøgningen søgte han da også sin afsked. Den blev bevilliget i juni 1579, fulgt af en tilkendelse af livslang pension på 52 rhinske gylden årligt i juli samme år. 17. september 1579 fik han sine sidste 25 måneders løn udbetalt.²⁴ Dernæst gik turen nordpå igen.

1580–83

Det næste vi hører til Lorck er fra de danske Rentemesterregnskaber. Heri hedder det, at han blev “anthagen aff Konn: May: for én Maler och Contra-feiger thennd 19 february 80.”²⁵ Endelig var han blevet ansat ved den danske konge! Spørgsmålet er så, hvad han egentlig lavede, mens han var ansat.

Vi kan se, at han skulle tildeles en årlig gage på 100 rigsdaler, det samme som Hans Knieper fik lovning på ved sin ansættelse som maler i januar 1578, dvs. før han overtog hovedansvaret for Kronborgtapeterne.²⁶ Med sin årlige pension på 52 rhinske gylden oveni havde han dermed et udmærket udkomme. Vi kan af regnskaberne se, at han fik udbetalt hele sin årsløn én gang, nemlig 22. februar 1581.²⁷ I oktober 1580 havde han fået yderligere 100 rigsdaler “på regnskab”.²⁸ Muligvis blev lønnen forhøjet i 1581, for oktober fik han 100 rigsdaler “paa hans Besoldning” for perioden 19. februar til 19. august, og 15. februar 1582 fik han 12 rigsdaler udbetalt af lønnen fra 19. august 1581 til 19. februar 1582,²⁹ 9. marts yderligere 20 rigsdaler, og 11. maj endnu 28 rigsdaler, stadig for samme halvår, hvorved hele lønnen angives som udbetalt for perioden.³⁰ I 1581 var årslønnen altså 150 rigsdaler. Det næste halve år, fra 19. februar 1582 til 19. august 1582 fik han derimod kun udbetalt 22 rigsdaler.³¹ Og endelig fik han 4. marts 1583 udbetalt 50 rigsdaler for perioden 19. august 1582 til 19. februar 1583.³² 1582 var hans løn altså kun 72 rigsdaler. Lorck fik dermed i alt 422 (432) rigsdaler udbetalt, og det ser ud til, at samtlige poster – måske med undtagelse af den første udbetaling “på regnskab” – opfattes som udbetalinger af årsløn. Han burde kun have fået 300 rigsdaler, hvilket betyder, at der enten var rod i regnskaberne, eller at Lorck havde fået lidt ekstra for, hvad han faktisk afleverede til kongen. Det

²⁴ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. marts, 15. juni, 9. juli (a)–(c), 17. sept. 1579.

²⁵ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 19. februar 1589..

²⁶ Friis 1872–78, særligt 306.

²⁷ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 22. februar 1581.

²⁸ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 30. oktober 1580.

²⁹ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 5. oktober 1581; 15. februar 1582.

³⁰ De i alt 60 rigsdaler for halvåret 19. august 1581 til 19. februar 1582 noteres dog at svare til 50 “gamle daller”. Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 9. marts og 11. maj 1582.

³¹ Det skete den 9. august. Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 9. august 1582.

³² Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 4. marts 1583.

sidste fremgår bare ikke, ligesom der ikke er nogen forklaring på, hvorfor han det sidste år fik en lavere løn.

Det er det sidste sikre vi hører om Lorck. Regnskabsposten slutter: “hanndt aff Konn: Mayt bleff opschreffuen.” Lorck var blevet sagt op. Det skete i en skrivelse fra Frederik II til rentemesteren Christoffer Valckendorff, dateret Koldinghus 10. november 1582, tilsyneladende foranlediget af en almindelig gennemgang af hoffets ansatte.³³ Det fulde brev kendes ikke. Gehejmearkivar C. E. Voss (1726–91), der lavede en udskrift fra det, har noteret kilden som “Ex. Registr. Reg. Fr. No. 76”, men det har ikke været muligt at opspore den originale kilde. Vi har altså ikke brevet fulde ordlyd, der muligvis kunne have givet os en forklaring på, hvad grunden til opsigelsen var.

Ikke desto mindre: Hvis vi ser på, hvad vi egentlig ved Lorck lavede for Frederik II, mens han var ansat som hans maler og kontrafejer, er det forbavsende lidt, og heri kan grunden jo nok ligge. Ét træsnit og ét kobberstik er, hvad vi kan tilskrive denne ansættelse på i alt tre år: Et træsnit fra 1580, der tydeligvis har forbindelse til den genetablerede Elefantorden (**fig. 1**), og det store ovale kobberstukne brystbillede af Frederik II, der er dateret 1582 (**fig. 2**).³⁴ Og så bruges han til et enkelt vurderingsarbejde. Af Øresundstoldregnskaberne fremgår, at Lorck i 1580 – hvornår nævnes ikke – var på Kronborg for at besigtige Hans Kniepers malerier til “hanns Maytt: eygett Camer”, for dér sammen med den antwerpenske købmand Johan Maria Borcht, som jævnligt indtil ca. 1600 fungerede som faktor, herold og diplomat for de danske konger, at vurdere om arbejdet var færdigt og betalt.³⁵

422 rigsdaler var mange penge for to grafiske blade og en udtalelse. Nu kan det jo være, at Lorck faktisk leverede mere end vi ved af i dag. Eventuelle malerier kan være gået tabt ved forskellige slotsbrande, f.eks. på Kronborg 1629, på Hansborg 1644, på Christiansborg 1794 og 1884, på Koldinghus 1808 eller på Frederiksborg 1859. De kan også have været bytte for svenskernes plyndring af sidstnævnte i 1659. Noget af det vi positivt ved brændte var en række tyrkiske sultanportrætter, men hvorvidt de var af Lorck er usikkert.³⁶

Går vi ud fra, at Lorck faktisk ikke lavede andet end de to stykker grafik for kongen er dennes afskedigelse af ham forståelig nok. Men hvad bestilte han så?

³³ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. 10. november 1582.

³⁴ Fischer, Bencard & Rasmussen (under udgivelse, 2017), kat.nr. 1580,1 & 1582,1.

³⁵ Rigsarkivet, Reviderede Regnskaber, Øresundstoldregnskaber, pakke 23, Indtægt og udgift (David Hansen) 1580, 839, jf. også Friis 1872–1878, 308, dog uden præcis kildeangivelse. Posten var endnu ikke verificeret i Fischer, Bencard & Rasmussen 2009.

³⁶ Spengler 1827, 493–494: “Melchior Lorichs [...] 791. Amurath I. [...] 792. Mahomet II.” Begge angives som malet på lærred, 44 x 33 tommer (mål omregnet).

Det kan vi i hvert fald til en vis grad svare på. Af de mange træsnit med tyrkiske emner, hvortil han fik skåret trykstokke til brug for sin planlagte store udgivelse om det osmanniske rige, er de 69 fra årene 1580–1582. Der skete virkelig noget på den front, og det er ikke svært at forestille sig, at Lorcks opmærksomhed har været rettet mere mod hans eget projekt end mod kongens. Kunne Lorck have spillet sit førhen prøvede spil; at love, at han nok skal levere en række værker, men i virkeligheden bruge tiden på andre, måske mere spændende projekter? Det lader til at have været strategien over for hertug Hans den Ældre i årene efter hjemkomsten til Wien fra Konstantinopel.

Der er dog også andre muligheder. Den ene mulighed er, at Lorck ved afrejsen fra Antwerpen i 1574 havde efterladt sine tegninger i håb om at vende tilbage og fortsætte arbejdet. Han kunne via sine kontakter i byen have foranlediget træsnitskærere (“formschneider”) dér i byen til at producere de mange blokke. De 36 træstokke fra 1576 kunne pege i den retning. Hvad der taler imod dette er, at der findes et brev fra en “formschneider”, Jakob Anton Bringhausen, dateret København i marts 1582, hvori han hævder at arbejde hos Melchior Lorck i København. Brevet er stilet til den i Berlin bosiddende læge, alkymist og forfatter Leonhard Thurneisser zum Thurn, der havde etableret et bogtrykkeri i byen i 1571 og tidligere havde haft Bringhausen ansat. Bringhausens brev er en bøn om at måtte vende tilbage til Thurneisser igen, men hvorfor og hvorvidt det skete ved vi ikke.³⁷ Hvis Lorck havde sin egen træsnitskærer ansat i København må vi gå ud fra, at de mange trykstokke er skåret her.

Så er der endelig muligheden for, at Lorck slet ikke forventedes at lave kunst efter kongens bestilling. Måske havde han i Frederik II ikke så meget fundet en arbejdsgiver som først og fremmest en mæcen, der mod lejlighedsvis tjenester gav ham støtte til publikationsprojekterne i form af en årlig sold. Frederik II havde god sans for prestigeprojekter, også dem, der kun indirekte kastede glans over ham selv, hvilket hans støtte til Tycho Brahes forskning på Hven er det bedste eksempel på. Man kunne altså godt forestille sig, at Frederik II ansatte Lorck, der i sine tidligere henvendelser gentagne gange havde omtalt sine store publikationsplaner, for at færdiggørelsen af det store tyrkiske værk kunne medvirke til at konsolidere kongens internationale reputation.

Havde vi kendt ordlyden af Lorcks bestalling ville det måske yderligere have givet en ledetråd. I notitsen om opsigelsen hedder det, at Lorck skulle sende sin originale bestalling retur til kancelliet, hvorefter kongen ville være ham nådigt stemt som tilforn. Der var med andre ord ingen sure miner, bare

³⁷ Staatsbibliothek zu Berlin, Handschriftenabteilung, MS. Bor. Fol. 680. Brevet omtales hos Moehsen 1783, 105.

forholdet blev afviklet ordentligt. Men indtil videre har det ikke været muligt at finde Lorcks originale bestalling, så vi kan ikke få nærmere at vide om hans ansættelsesforhold.

Alt taget i betragtning synes det mest sandsynlige vel at være, at Lorck har forsømt sit arbejde for kongen til fordel for sit eget, som han til gengæld fik gjort rigtig meget ved, og at det var grunden til hans opsigelse.

Hvad så? Hvad kan vi forestille os om Melchior Lorcks videre skæbne? Vi ved herefter intet med sikkerhed. De få værker vi kender fra hans hånd fra 1583 er de sidste i hans oeuvre.

Rantzaus og Brauns ovennævnte korrespondance fra 1587 var som nævnt ikke entydig med hensyn til om Lorck stadig levede eller var afgået ved døden på dette tidspunkt. Ej heller kan noget sikkert udledes af en regnskabspost i de kejserlige arkiver i Wien fra 31. december 1588, hvor Lorck nævnes blandt 74 *Hartschiere*, der skulle have godtgjort deres udgifter til sørgedragt i forbindelse med kejser Maximilian II's død i 1576.³⁸ Han optrådte måske bare på listen over dem, der var i tjeneste ved begravelsen? Ligeledes er vi uvidende om, hvorvidt hans årlige pension fra kejserhoffet siden 1579 nogensinde blev udbetalt. Sporene forvinder. Eftersom hans træsnit, der blev udgivet i Hamburg i 1626, ved en genudgivelse fra 1646 indeholdt et register, der henviste til en form for original tekst til træsnittene, lader det til, at trykstokkene og et eventuelt ledsagende manuskript befandt sig i Hamburg i begyndelsen af det 17. århundrede.³⁹ Det er derfor muligt, at Lorck efter den danske fiasko vendte tilbage til den by han flyttede til i 1567 og dér efterlod sig de ufærdige dele til det, der skulle have været hans *magnum opus*. Måske havde han stadig kontakter og venner i byen, måske endda familie – han havde jo som nævnt været forlovet – som tog sig af hans arv og formidlede den videre efter hans død, uvist dog hvornår.

Danmark, ser det ud til, vendte han aldrig mere tilbage til.

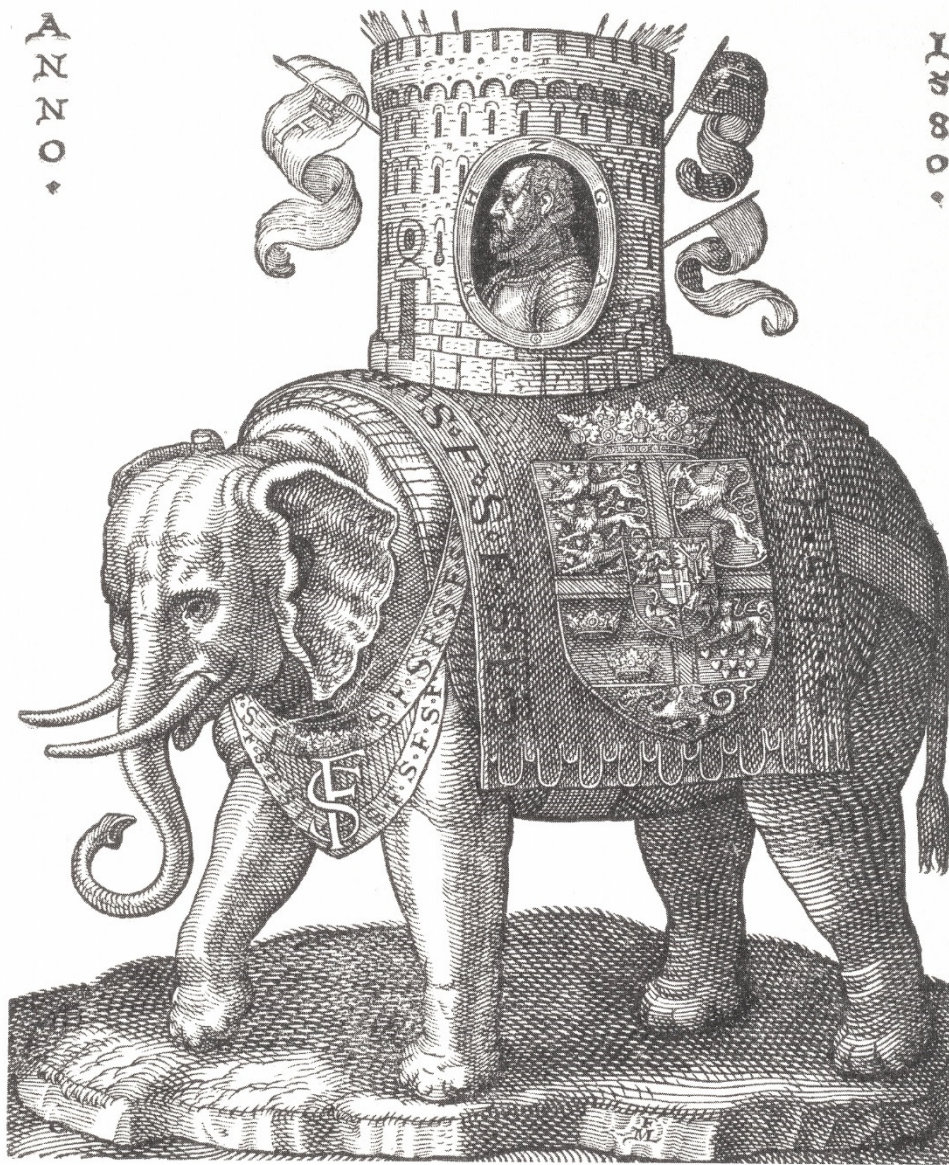
³⁸ Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, dok. december 1588.

³⁹ Se diskussionen i Fischer, Bencard & Rasmussen 2009, 7–20.

Litteratur

- Bertheau, Friedrich 1891, "Heinrich Rantzau als Geschichtsforscher", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte* 21, 309–364.
- Fischer, Erik, Ernst Jonas Bencard & Mikael Bøgh Rasmussen 2009, *Melchior Lorck, Volume 1: Biography and Primary Sources*, København.
- Fischer, Erik, Ernst Jonas Bencard & Mikael Bøgh Rasmussen (under udgivelse, 2017), *Melchior Lorck, Volume 5: Catalogue Raisonné. Part Two: Paintings, Drawings, Graphic Works and Architecture*, København.
- Friis, Frederik Reinholdt 1872–1878, "Efterretninger om Kronborg Slot", *Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie*, København, 277–365.
- Gillingstam, Hans 1982–1984, "Anders Lorichs", *Svenskt biografiskt lexikon* 24, Stockholm, 118 (<https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/9674>, besøgt 2017-01-11).
- Grinder-Hansen, Poul 2013, *Frederik 2. Danmarks renæssancekonge*, København.
- Helk, Vello 1966, *Laurentius Nikolai Norvegus S.J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622*, København (*Kirkehistoriske studier* II. række, 22).
- Helk, Vello 1982, "Lorck, Andreas", *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck* 6, Neumünster, 170–172.
- Honnens de Lichtenberg, Hanne 1989, *Tro, håb & forfølgelse: Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark*, København.
- Johannsen, Birgitte Bøggild & Hugo Johannsen 1993, *Kongens Kunst*, København (*Ny dansk kunsthistorie* 2).
- Lorck-Schierning, Andreas 1949, *Die Chronik der Familie Lorck*, Neumünster.
- Moehsen, Johann Karl Wilhelm 1783, "Leben Leonhard Thurneissers zum Thurn, Churfürstl. Brandenburgischen Leibarztes", *Beiträge zur Geschichte der Wissenschaften in der Mark Brandenburg von den ältesten Zeiten an bis zu Ende des Sechzehnten Jahrhunderts*, Berlin & Leipzig, 1–198.
- Rasmussen, Mikael Bøgh 2017, "Vienna redeconstructed in classical guise. The entry of Maximilian II as King of the Romans in 1563", *Architectures of Festival in Early Modern Europe: Fashioning and Re-fashioning Urban and Courtly Space*, eds.: J. R. Mulryne, Krista De Jonge, Pieter & R. L. M. Morris, London.
- Spengler, Johan Conrad 1827, *Catalog over Det Kongelige Billedgalleri paa Christiansborg*, København.

- Zeeberg, Peter 1996, “Heinrich Rantzau (1526–1598), a Literary Maecenas between Denmark and Germany”, *Reformation and Latin Literature in Northern Europe*, eds.: Inger Ekrem, Minna Skafte Jensen & Egil Kraggerud, Oslo, 138–150.
- Zeeberg, Peter 1998, “The Literary Patronage of Heinrich Rantzau (1526–1598)”, *Acta Conventus Neo-Latini Barensis*, eds.: Rhoda Schnur et. al., Tempe, Arizona (*Medieval and Renaissance Texts and Studies* 184), 592–598.
- Zeeberg, Peter 2003, “Heinrich Rantzau (1526–98) and his humanist collaborators. The examples of Reiner Reineccius and Georg Ludwig Froben”, *Germania latina – Latinitas teutonica. Politik, Wissenschaft, humanistischer Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, eds.: Eckhard Keßler & Heinrich C. Kuhn., München (*Humanistische Bibliothek. Texte und Abhandlungen* I. Abhandlungen, 54), 539–552.



158



Fig. 2. Melchior Lorck, *Frederik II*, 1582, kobberstik, 450 x 320 mm, Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen, inv. nr. KKSgb5009

DET SYNDIGE MENNESKE OG KÆRLIGHEDEN TIL GUD:

Peder Trellunds andagtstavle fra 1586



Af Martin Wangsgaard Jürgensen

The Sinful Man and The Love of God: Peter Trellund's devotional board from 1586: This article presents the altarpiece-like object donated to the Danish King Frederik II in 1586 by the master calligrapher Peter Trellund from Ribe. The piece has been in the National Museum in Copenhagen since 1877 but has received almost no scholarly attention despite its lavish style. The board is composed of 21 panels with ornate writing inserted into a frame in the style of the early Renaissance of northern Europe. This article identifies the inscriptions on the board and discusses their meaning with regard to the function of the piece. The conclusion is that Trellund's gift to the king is to be understood as a Lutheran devotional object addressing the sinful nature of man and how man is to gain salvation through faith alone, to be used in the private meditations of the king.

I Nationalmuseets udstilling af kirkeinventar fra reformationstiden hænger en tavle (Inv.nr. D1210), der 1586 blev skænket af skolemester og kalligraf Peder Trellund Riber til *Pater Patriæ* (Fædrelandets Fader), Kong Frederik II, som det er anført i dedikationsindskriften (**fig. 1**).¹ Tavlen, der følger en vanlig altertavles struktur med stor- og topstykke samt postament, er iøjefaldende, fordi dens rammeværk i ungrenæssancens stramme stil er udfyldt af 21 felter i mørk porfyr og flødefarvet Solenhoferkalksten samt plader af træ og metal. Heri har Peder Trellund ætset og graveret frakturindskrifter indfattet i rammer med båndornamenter og rosetter, såkaldte røskensrammer, hvor teksterne på tysk, latin og dansk er hentet både fra Bibelen, en række samtidige teologiske afhandlinger og antik litteratur. Om tavlens tilblivelse og tidligste placering, før den kom til Nationalmuseet i 1877, hersker der en del usikkerhed. Tavlens ophavsmand optræder i kredsen

¹ Tak til Carsten Bach-Nielsen og Nils Holger Petersen, der begge har været behjælpelige i forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel.

omkring kongerne Frederik II og Christian IV.² Han fungerede fra 1581 i Ribe som skolemester for den danske skole i skrive- og regnekunst og købte 1582 et hus i Grønnegade af sin far. Peder Trellunds ambitioner rakte imidlertid videre, og tavlen, som denne artikel handler om, lader til at have været hans adgangskort til kongen. Med gaven opnåede Trellund i hvert fald skattefrihed, og hans forhold til hoffet synes derfra kun udbygget. 1590 dedicerede han et rigt udstyret og illumineret håndskrift om skrivekunsten til Christian IV og modtog 1591 som tak en årlig bevilling på 30 daler.³ Samme år opfordrede kongen ham til at flytte skolen i Ribe til København, hvilket Trellund dog først gjorde i 1599, og 1609 blev han yderligere begunstiget af kongen med en prestigebetonet bestilling på 56 plader i sort, belgisk marmor med indskrifter til Frederiksborg Slotskirke.⁴ Peder Trellund nåede imidlertid ikke selv at afslutte opgaven, idet han døde i 1612, hvorfor arbejdet måtte videreføres af sønnen Villads, og Trellunds enke modtog 1617 den sidste betaling for pladerne. Tavlen i Nationalmuseets samling synes derfor at være Trellunds vej ind i en ganske fornem karriere. Den kom til museet fra Højbjerg Kirke ved Tange Sø i Midtjylland; her havde den stået som altertavle i hvert fald siden 1719, hvor en indskrift på tavlens postamentfelt fortæller, at herskabet til Palstrup lod den renovere (**fig. 2**, nr. 19). Chr. Axel Jensen fandt det "overvejende sandsynlig", at den stammede fra Skanderborg Slotskirke, men den tanke blev senere, om ikke afvist, så problematiseret af Rikke Ilsted Kristiansen.⁵

Peder Trellund er dermed ikke nogen ukendt mester eller lærd, men desuagtet har hans arbejde ikke været indgående undersøgt. Hans arbejder i Frederiksborg Slotskirke er blevet behandlet i forbindelse med udredningen af kirkens arkitekturhistoriske forudsætninger og videre indflydelse, og indskrifternes egentlige indhold er blevet systematisk undersøgt og fortolket, hvilket imidlertid ikke gælder for Trellunds tavle til Frederik II. Det er således fortsat et åbent spørgsmål, hvorfra Trellund fandt inspirationen til teksterne i slotskirken, eller måske rettere hvem, der udpegede de anvendte citater for ham. Det samme er tilfældet for tavlen i Nationalmuseet, der sandsynligvis er blevet til i samarbejde med en teolog, eksempelvis ved Ribe Domkirke.⁶ Ribes lærde talte bl. a. siden 1581 Anders Sørensen Vedel, der selv var optaget af tekstudsmykninger, som det blandt andet fremgår af en håndtegnet

² Omtaler af Peder Trellunds liv og virke findes i Johannsen 1998; Jensen 1951–1953, 2, 74; Norn 1975.

³ Der er tale om værket Peder Trellund, *Scriffuer Konst*, 1590. Kgl. Bibliotek, Håndskriftsamlingen, Thott 846.

⁴ *DK. Frederiksborg Amt 1689–1787*; Johannsen 2010 (b).

⁵ Jensen 1951–1953, 74; *DK. Århus Amt*, 6204, 6256, n. 145.

⁶ Det kan naturligvis ikke udelukkes, at Peder Trellund selv var manden bag udvalget af indskrifter, men hans baggrund som håndværker synes at modsige dette.

skitse til en skriftaltertavle udført af Vedel selv.⁷ Nogen direkte forbindelse mellem Vedel og Peder Trellund kan der imidlertid ikke påvises. At der ligger væsentlige overvejelser til grund for citaternes sammenstilling på tavlen, kan der ikke være nogen tvivl om. Trellund og den, der har hjulpet ham med teksterne, har således ganske målrettet arbejdet med forholdet mellem de enkelte tekststykker og tavlens samlede budskab til beskueren. Den mangelfulde undersøgelse af tavlens indhold afspejler sig da også i dens fortolkning, for Chr. Axel Jensen var det oplagt, at det var en altertavle i stil med tidens skriftaltertavler, det, der tidligere blev kaldt "katekismustavler". Den tanke afviste Otto Norn, som først og fremmest opfattede tavlen som en prøveklud på Trellunds kundskaber til kongen, og denne tolkning ("et prøvestykke") gentages i Hugo Johannsens omtale i Weilbachs *Kunstnerleksikon*.⁸ Her skal der imidlertid fremføres en egentlig fortolkning af tavlen, der ikke underkender dens rolle som gave, men som også påpeger, at tavlen i sig selv har haft et klart defineret teologisk sigte.

Tavlens indhold

To af tavlens 21 felter har mistet deres oprindelige indskrifter. Frisefeltet står nu blankt (**fig. 2**, nr. 21), mens postamentfeltet som nævnt fortæller om en senere istandsættelse. Hovedparten af tavlens felter er imidlertid de originale, og Trellunds komposition er derfor så godt som intakt.⁹ Storfeltet (**fig. 2**, nr. 1) rummer i midten en parafrase over den særdeles indflydelsesrige salmedigter, teologen Paul Ebers hymne: "Wenn wir in höchsten Nöten sein", fra 1560 (**fig. 3**).¹⁰ Hymnen er såvel i originalen som i Trellunds udgave et udsagn om, at man selv i livets sværeste stunder kan finde trøst og glæde i Gud, fordi gudstilbedelsen bringer glæden tilbage i mennesket: "Når vi er i den største nød, og ikke ved op eller ned, så har vi dog morgen og aften dette råd i vores hjerter, at vi kan vende os mod dig, du trofaste Gud"¹¹, står der på feltet. Dette er kernen i hele tavlens budskab til beskueren, og teksten flankeres af mindre felter, som parvis diskuterer og udbygger dette udsagn på tværs af midterfeltet, således at småfelternes tekster og materiale hænger sammen. Det øverste venstre felt (**fig. 2**, nr. 2) er et citat på latin fra kirkefaderen Augustins *Epistola CXCIX*, hvis hovedbudskab er, at enhver vil blive dømt på Dommens Dag i den tilstand, som de dør; altså, som du har

⁷ Skitsen er diskuteret i Norn 1963; Nyborg 1991.

⁸ Jensen 1951–1953, 74; Norn 1975, 204; Johannsen 1998, 368.

⁹ Der er ikke udført nogen dokumenterede restaureringer af tavlen efter at den er kommet til Nationalmuseet.

¹⁰ Salmen er tidligere identificeret af Knud Banning, se Norn 1975, fig. 6.

¹¹ Wenn wir in höchsten nöten sein, Und wissen nicht wo aus wo ein, So haben wir doch frû und spat, In unnsern hertzen diesen rath. Das wir zû dir du trewer Gott, Uns kheren ...

levet, sådan skal du blive dømt. Dette modsvares af et andet Augustin-citat på latin nederst i højre hjørne (**fig. 2**, nr. 7). Her er det et uddrag fra hans kommentar til salme 109, der er en anrøbelse af Gud, hvor salmens jegperson (traditionelt tolket som Kristus, men her overført på beskueren) klager sin nød over at være omgivet af syndere og ondskab i verden. Samlet bliver citaterne et udsagn om tilværelsens grundvilkår, nemlig at verden er et syndigt sted, og den der lader sig rive med, betaler for dette i sidste ende. I øvre højre hjørne (**fig. 2**, nr. 4) er et bibelcitát på tysk (Es. 53, 5–7), der udmaler de lidelser, Kristus (Messias) pådrog sig for menneskets skyld, hvilket modsvares af et andet bibelsted, ligeledes på tysk, i det nederste venstre hjørne (**fig. 2**, nr. 9). Her læses: “Men når den gudløse vender sig fra alle de synder, han har begået, og holder alle mine love og øver ret og retfærdighed, skal han bevare livet; han skal ikke dø...”.¹² (Ez. 18, 22). Det vil sige, at felterne er endnu en henvisning til det jordiske liv og vejen til frelsen.

Augustin citeres også i storfeltets venstre side (**fig. 2**, nr. 11), her dog på tysk. Citatet handler om forskellen mellem den troende og ikke-troende og angives som stammende fra et værk med titlen *De vera inuocatio* (**fig. 4**), hvilket ikke er en kendt Augustintekst. Indskriftens efterfølgende henvisning til “Quæstio 352” antyder da også, at kilden formentlig er et skolastisk værk, hvor netop Quæstio-formen er almindelig, der fejlagtigt har været tilskrevet Augustin. Peter Trellund har imidlertid næppe selv haft adgang til pågældende værk, snarere har han benyttet Andreas Hondorffs populære *PROMPTVARIVM EXEMPLORVM. Das ist: Historien vnd Exempelbuch*, trykt første gang 1572 i Frankfurt. Her udlægges udvalgte skriftsteder fra Bibelen i evangelisk lys og understøttes af et bredt udsnit af citater fra oldkirkelige og middelalderlige forfattere. Vores egen Saxo citeres eksempelvis også i værket. På bogens s. 127 verso findes Trellunds tyske Augustin-citat ordret samt det efterfølgende salmecitat, som Trellund også afslutter sin indskrift med. At det vitterligt er Andreas Hondorffs eksempelbog, der har været kilden til citaterne, bestyrkes af det forhold, at Augustin også citeres foruden til højre i storfeltet (**fig. 2**, nr. 6). Her kan en barsk udlægning af salme 73 læses: “Vores Herre Gud gør til tider som en far / når han bliver vred over sønnens hastværk / så får han op fra jorden / hvad han der måtte finde / også en løs gren / og tugter barnet dermed / men den anstødelige gren / kaster han derefter ind i ilden / og holder fortsat sønnen og dennes arv af al hans gods i sit hjerte. Således tugter vor Herre Gud også til tider sine egne gennem onde folk / og udviser kortvarigt den vrede over sine

¹² Wo sich aber der Gottlose bekeret vom allen seinen Sünden die er gethan hat, und helt alle meine rechte, und thüt recht und wol, So sol er leben und nicht sterben...

udvalgte / som de gudløse må mærke i al evighed.”¹³ Præcis samme tekst findes hos Hondorff på s. 116 verso.

Forneden til venstre i storfeltet (**fig. 2**, nr. 10) citeres salme 23 på latin, der skal sammenholdes med en sammenskrivning af vers fra salme 53, ligeledes på latin, der sidder foroven til højre (**fig. 2**, nr. 5). Salme 23 beskriver Guds velsignelse, mens salme 53 giver stemme til synderen, der higer efter den i førstnævnte salmes beskrevne velsignelse. Øverst, mellem to runde tekstfelter, sidder tavlens eneste danske indskrift (**fig. 2**, nr. 3, og **fig. 5**), der er et uddrag af salme 4, som modsvares i storfeltets bund af et uddrag af Davids salme 118 på latin (**fig. 2**, nr. 8). Øverst anråber salmens jeg Gud om evnen til at prise Herren, og nederst får vi den største af alle lovsange præsenteret.

Alt dette bliver indrammet af fire mundheldslignende visdomsord. Øverst til venstre i topstykket (**fig. 2**, nr. 14) og nederst til venstre i fodstykket (**fig. 2**, nr. 18), under overskriften Publian, bliver beskueren mindet om den jordiske lykkes forgængelighed, og at vores værste fjende findes i vores eget hjerte. Til højre på gavltrekanen (**fig. 2**, nr. 15) citeres den spanske humanist Ludovicus Vives (Juan Luis Vives) for en række ordsprog, der grundlæggende fortæller, at de, der sætter lid til denne verden, ikke kan opnå frelse, mens Horats citeres på basens højre side (**fig. 2**, nr. 20) for sin berømte parabel, hvor han spørger, hvordan det kan være, at den, der får en splint i øjet, straks fjerner den, mens den, der har kvaler med sjælen, ikke bekymrer sig om dette.

Tekstudvalget placerer Peder Trellund og hans teologiske medarbejder blandt de nordeuropæiske humanister og afspejler ikke alene tidens lærde sprog, tysk og latin, men også humanisternes vigtigste lærdomskilder. Bibeltekster og evangelisk bibeludlægning får således lov til at stå side om side med salmer, antik filosofi og den berømte humanist Vives. Tekstudvalget har dermed fordret en dannet beskuer, hvis de skulle kunne læses og forstås. Nok så vigtigt er det, at indskrifterne også har signaleret en bestemt form for lærdom til den, der formåede at afkode de humanistiske signaler i Trellundtavlens udvalg. Netop det bringer os videre til spørgsmålet om tavlens funktion.

¹³ Unnser Herr Gott pflēget bissweile zu thūn wie ein Vatter wenn der erzürnet wird in der eil vom Son, so rasst er an der Erden auff was er findet auch wol eine beschiffene Rūthe unnd Steupt damit das Kind, die unpletige Rūthe aber, wirfft er darnach ins Fewer unnd behelt dem Son gleichwol in seinem Hertzen die erbschafft seiner Güter. Also zūchtiget unnser Herr Gott auch bissweilen die seinen dūrch böse Leūthe unnd erweist den zorn zeitlich an den ausserwelten / welchen er uber die Gottlosen in ewigkeit wird gehenlassen.

Tavlens funktion: Et tolkningsforsøg

Peder Trellunds tavle fungerede, som nævnt, en årrække som altertavle, men det har næppe været tavlens oprindelige funktion. Den har en formel ydre lighed med tidens alterudsmykninger, men tavlens indskrifter kredser imidlertid ikke om selve nadveren, som er det centrale tema på altertavlerne.¹⁴ Budskabet er et andet hos Trellund, hvis emne først og fremmest synes at være forholdet mellem synd og nåde. Paul Ebers centralt placerede salme (**fig. 2**, nr. 1) sætter tonen, hvor den angrende synder rækker ud efter Gud og opdager, at gudskærligheden ligger i selve det at tro. Dette tema belyses fra de omgivende felter, hvor teksterne skiftevis giver ord til synderen, der erkender sine fejl, og beskrivelser af den kærlighed, som Gud føler for mennesket. Modgang bliver dermed også adresseret som prøvelser og straf, som i feltet, hvor Gud lignes med en far, der prygl en uartig søn (**fig. 2**, nr. 7). Tavlen har derfor karakter af et meditationsobjekt, der appellerer til såvel intellekt som følelser og skal udløse selvransagelse i beskueren. Den kan opfattes som et af de tidlige, lutherske forsøg på at skabe en ny form for andagtsbillede, der er rensat for katolske konnotationer. Trellunds billedløse tavle fremstår i det lys, som et idealt stykke evangelisk kunst, der har grebet kernetanker i tidens forståelse af Luthers teologi. Først og fremmest må man således hæfte sig ved teksternes entydige fokus på troen som vej til frelse og omvendelsen som konstant mulighed for synderen. Præcis den side af den tidlige evangeliske tænkning belyses i rigt mål i samtidens teologiske skrifter, men manifesterer sig ikke med samme tydelighed i eksempelvis det kirkeinventar, som der er bevaret fra 1500-tallets anden halvdel. Tavlen giver os derfor et indblik i sider af de evangeliske teologers reformatoriske anliggende, som vi normalt ikke finder udtrykt i kunsten med samme tydelighed.

En stor del af forklaringen på dette anderledes indhold i Trellundtavlen skyldes givetvis, at normalt kirkeinventar er rettet mod menigheden som gruppe eller kollektiv. Her adskiller tavlen sig ved sin direkte appel til beskueren, og tavlens fokus på individuel omvendelse og bekendelse ligger utvivlsomt i det forhold, at den er tænkt som et privat spejl og fyrstespejl, rettet specifikt mod Frederik II. Præcis dette intime forhold mellem teksterne og kongen ligger indbygget i tavlens arkitektur. I topfeltet er kongens monogram indsat (**fig. 2**, nr. 13) under gavlfeltet (**fig. 2**, nr. 12, og **fig. 6**), der bærer teksten "Hvis ikke Herren bygger huset, er bygmesterens arbejde forgæves."¹⁵ Altså et citat fra salme 127 og sammenhængen er klar, for bygmesteren, hvis arbejde ikke må være forgæves, kan ikke være andre end Frederik II, der skal bygge sit kristne regimente med Gud i tankerne. Det er

¹⁴ Tekstaltertavlernes indskrifter findes behandlet i Diederichs-Gottschalk 2005.

¹⁵ Nisi Dominus aedificaverit domum, in vanum laboraverunt, qui aedificant eam.

hans pligt som fyrste, og selvransagelsen skal sikre, at han fastholder sig selv på dette udgangspunkt. Denne fastholdelse kan ske gennem studiet af tavlens citater, der bliver et prisme, som tillader kongen at studere sig selv og genkende sin egen synd.

Hvordan tavlen oprindeligt har været tænkt anbragt, ved vi som sagt ikke, men et studere- eller bedekammer synes oplagt. Ikke mindst fordi man kan genfinde tavlens funktion og indhold i den rumindretning, som vi kender fra Christians IV's bedekammer på Frederiksborg Slot, afsluttet i begyndelsen af 1620'erne.¹⁶ Her, i det private kammer, lod kongen sin rumudsmykning adressere fromhed og ydmyghed, baseret på fortællinger fra Bibelen samt ikke mindst gennem det for os i dag mest prægnante billede, nemlig fremstillingen af kongen iklædt ligklæde foran Kristus.¹⁷ Peder Trellunds tavle hører til i samme regi, det vil sige som andagtsobjekt, der kunne minde kongen om forskellen mellem den ydre værdighedsperson og det indre menneske, den indre Adam, som Luther kalder det, der ikke har frigjort sig fra synden.¹⁸

Det er imidlertid karakteristisk og tankevækkende, at Christian IV's bedekammer var rigt udsmykket med billeder af Pieter Isaacs og andre indkaldte kunstnere. Andagtsobjektet var dermed her en billedlig visualisering. Sådan er det ikke hos Trellund, hvis tavle slutter sig til den billedkritiske strømning i det lutherske, som styrkedes i slutningen af 1500-tallet i takt med calvinismens fremmarch i Tyskland i 1570'erne. Dermed ikke sagt, at Trellunds tavle er båret af såkaldte krypto-calvinistiske tendenser – indholdet afspejler som allerede nævnt kernelutherske idéer, men den sår afgjort tvivl ved billedets rolle i den private andagt. En nær parallel til tanken bag Trellunds arbejde kan således findes i *Den danske Psalmebog* af Hans Thomissøns fra 1569, hvor Niels Hemmingsens salme "Christi Kaarssis daglige Brug" kan trækkes frem som en meditation, der i salmebogen er ledsaget af en illustration af et tomt (altså billedløst) kors, i hvis centrum "Troen" står skrevet.¹⁹ Ordet er dermed det, der skal få den troende til at indprente sig korset, og på den led forstå hvad korset betyder. For Martin Luther var billedets status som hjælpemiddel i tilegnelsen af Bibelens budskab acceptabelt, men ideelt set overflødigt. Netop dette forhold tog de første evangeliske fyrster til sig og udsmykkede deres hofkapeller med begrænsede billeddekorationer, hvor ordet i stedet blev det bærende.²⁰ Dermed signalerede fyrsten til sine omgivelser, at han havde

¹⁶ Johannsen 2010 (c).

¹⁷ Kongen var oprindeligt, jf. N. L. Høyens beskrivelse fra 1831, iklædt kroningsdragt. Jf. Johannsen 2010 (c), 93–96.

¹⁸ Se denne tematik udfoldet hos Lichtenberger 2004.

¹⁹ Thomissøn 1569, 81–82; se også Bach-Nielsen 2000.

²⁰ Johannsen 2010 (a); Johannsen 2010 (b).

forstået budskabet og ikke behøvede de pædagogiske krykker, som billedet var for dem, der var svage i tro og dannelse. Præcis samme strategiske selvhævdelse udnyttede både Frederik II og Christian IV også i deres kapeller, og det er tydeligt, hvordan de primært tekstbårne kirkeudsmykninger spredte sig fra kronens kapeller til kongemagtens nærmeste folk, der lod deres egne landsbykirker udsmykke i samme udtryk for dels at bevise, at også de havde forstået det lutherske budskab, og samtidig at vise deres loyalitet til kronen og den nye evangeliske kirkeordning.²¹ Trellunds andagtstavle taler ind i denne sammenhæng; den fungerer på egne præmisser som meditationsobjekt, men den har samtidig også tjent som en indforstået ytring overfor kongen, der naturligvis ikke havde brug for en billedudsmykning at støtte sig til. Peder Trellund og hans teologiske rådgiver eller samarbejdspartner udviste med andre ord både sans for tidens tendenser og sans for hofkulturens sociale koder.

Konklusion

Det er ikke så sært, at Peder Trellunds tavle i Nationalmuseets samlinger har været vanskelig at fortolke, endsige indpasse i en bestemt sammenhæng, fordi den rejser flere modstridende forhold. Den ligner en altertavle, men kan næppe være tænkt til et alter. Den er givet til kongen, men funktionen er ikke åbenlys. Den er tydeligvis et stykke fornemt kunstarbejde, men fordi den ikke bærer billeder, er den stort set forblevet upåagtet i den kunsthistoriske forskning.

Vi ved, at tavlen var en gave til Frederik II, og betegnelsen “prøveklud”, for at bruge Otto Norns ord, er næppe helt urigtig for så vidt, at Peder Trellund utvivlsomt ønskede at vise sine kundskaber til kongen, men som det forhåbentlig fremgår af artiklen, har tavlen haft en funktion som andet og mere end blot et præsentationsstykke. Den er et intelligent andagtsredskab, der udtrykker tidens toneangivende teologiske tendenser. Den er et lærd hjælpemiddel beregnet til brug i den private fromhedsudøvelse. Om Frederik II nogensinde benyttede tavlen sådan, endsige om han fik den opstillet i et af sine kapeller eller private studerekamre, ved vi ikke. Vi ved heller ikke, hvordan tavlen fandt vej til Højbjerg Kirke, men forståelsen af dens teologiske betydning er tydeligvis med tiden gået tabt. Til gengæld kan man konstatere, at det siden tavlen kom til museet, navnlig har været tekstfelternes visuelle virkning, der har gjort indtryk. At det er Peder Trellunds kundskaber som mesterkalligraf, der fortsat huskes i dag, ville utvivlsomt glæde skolemesteren fra Ribe og hans teologiske ghostwriter.

²¹ Jürgensen 2013. Temaet: Frederik II som den lærde konge diskuteres i Grinder-Hansen 2013, 168–177.

Litteratur

- Bach-Nielsen, Carsten 2000, "Kors, krucifiks og krumspring: Lidt om 1500-tallets varsomhed med billeder", *ICO* 3, 20–30.
- DK: *Danmarks Kirker* 1933–, København, Herning.
- Diederichs-Gottschalk, Dietrich 2005, *Die protestantischen Schriftaltäre des 16. und 17. Jahrhunderts in Nordwestdeutschland: eine kirchen- und kunstgeschichtliche Untersuchung zu einer Sonderform liturgischer Ausstattung in der Epoche der Konfessionalisierung*, Regensburg (*Schriften zur Kunst und Kultur im Protestantismus* 4).
- Grinder-Hansen, Poul 2013, *Frederik 2. – Danmarks renæssancekonger*, København.
- Hondorff, Andreas 1572, *PROMPTVARIVM EXEMPLORVM. Das ist: Historien vnd Exempelbuch (...)*, Frankfurt.
- Jensen, Chr. Axel 1951–1953, *Danske adelige Gravsten fra sengotikens og renaissancens tid: Studier over værksteder og kunstnere*, København.
- Johannsen, Hugo 1998, "Peder Trellund", *Weilbach. Dansk Kunstnerleksikon*, ed.: Sys Hartmann, København, 8, 365–366.
- Johannsen, Hugo 2010 (a), "The Protestant Palace Chapel. Monument to Evangelical Religion and Sacred Rulership", *Masters, Meanings & Models*, eds.: Michael Andersen, Ebbe Nyborg & Mogens Vedsø, København, 33–53.
- Johannsen, Hugo 2010 (b), "The Writ on the Wall. Theological and Political Aspects of Biblical Text-Cycles in Evangelical Palace chapels of the Renaissance", *Masters, Meanings & Models*, eds.: Michael Andersen, Ebbe Nyborg & Mogens Vedsø, København, 55–69.
- Johannsen, Hugo 2010 (c), "The Humble King. On a lost Painting from Christian IV's Oratory in the Chapel of Frederiksborg Castle", *Masters, Meanings & Models*, eds.: Michael Andersen, Ebbe Nyborg & Mogens Vedsø, København, 89–115.
- Jürgensen, Martin Wangsgaard 2013, "The Arts and Lutheran Church Decoration: Some reflections on the myth of Lutheran images and iconography", *The Myth of the Reformation*, ed.: Peter Opitz, Göttingen (*Refo500 Academic Studies* 9), 356–381.
- Lichtenberger, Hermann 2004, *Das Ich Adams und das Ich der Menschheit: Studien zum Menschenbild in Römer 7*, Tübingen.
- Norn, Otto 1963, "Ripensiske patriciere: Epitafieportrætter fra renæssancetiden", *Festskrift til Astrid Friis*, eds.: Svend Ellehøj, Svend Gissel & Knud Vohn, København, 172–184.
- Norn, Otto 1975, "Ord og Billede", *Nordiske Studier. Festskrift til Chr. Westergaard-Nielsen*, eds.: Johs. Brøndum-Nielsen, Peter Skautrup & Allan Karker, København, 195–208.

Nyborg, Ebbe 1991, “Lektorieprædikestole og katekismusaltertavler. Om inventarfornyelser i de sydvestjyske kirker i reformationsårhundredet”, *Tro og bilde i Norden i Reformasjonens århundre*, eds.: Martin Blindheim, Erla Hohler & Louise Lillie, 223–252.

Thomissøn, Hans 1569, *Den danske Psalmebog*, København.

Illustrationer



Fig. 1. Peter Trelunds tavle fra 1586 i Nationalmuseets samling. Foto: Arnold Mikkelsen 2017.

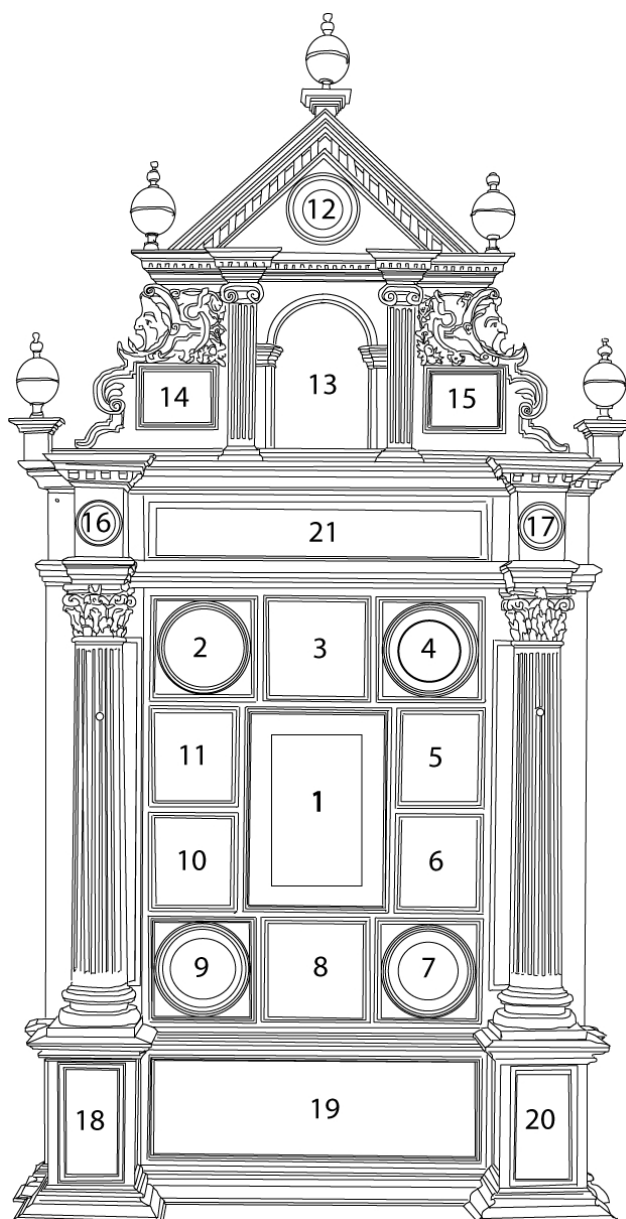


Fig. 2. Skitse af Peter Trellunds tavle med angivelse af de enkelte citaters placering: 1. Paul Ebers hymne “Wenn wir in höchsten Nöten sein”, 2. Augustins *Epistula* CXCIX, 3. Uddrag af salme 4, 4. Bibelcitát (Esajas 53, 5-7), 5. Sammenskrivning af vers fra salme 53, 6. Augustins udlægning af salme 73, 7. Augustins kommentar til salme 109, 8. Uddrag af salme 118, 9. Bibelcitát (Ezekiel 18, 22), 10. Uddrag af salme 23, 11. Citát fra *De vera inuocatio* tilskrevet Augustin, 12. Uddrag af salme 127, 13. Frederiks d. 2s monogram, 14. Mundheld tilskrevet “Publian”, 15. Ordsprog tilskrevet Ludovicus Vives, 16. Giverindskrift samt årstallet 1586, 17. Indskrift om tavlens gudelige indhold, 18. Mundheld tilskrevet “Publian”, 19. Sekundær indskrift om tavlens renovering 1719, 20. Parabel af Horats, 21. Tomt felt. Tegning: MWJ 2017.

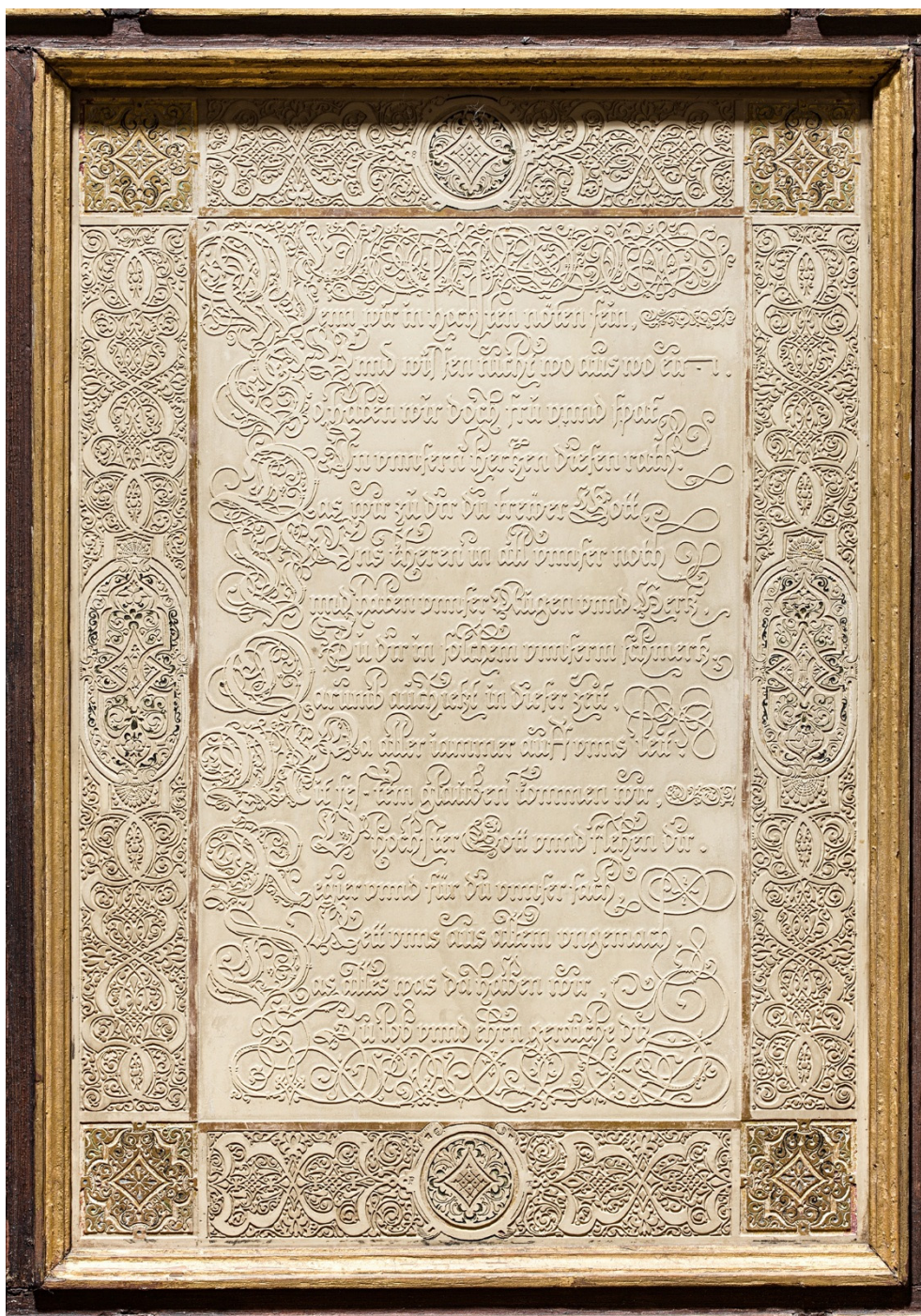


Fig. 3. Midterfeltet på tavlens storfelt med tekst fra Paul Ebers hymne “Wenn wir in höchsten Nöten sein” fra 1560. Foto: Arnold Mikkelsen 2017.

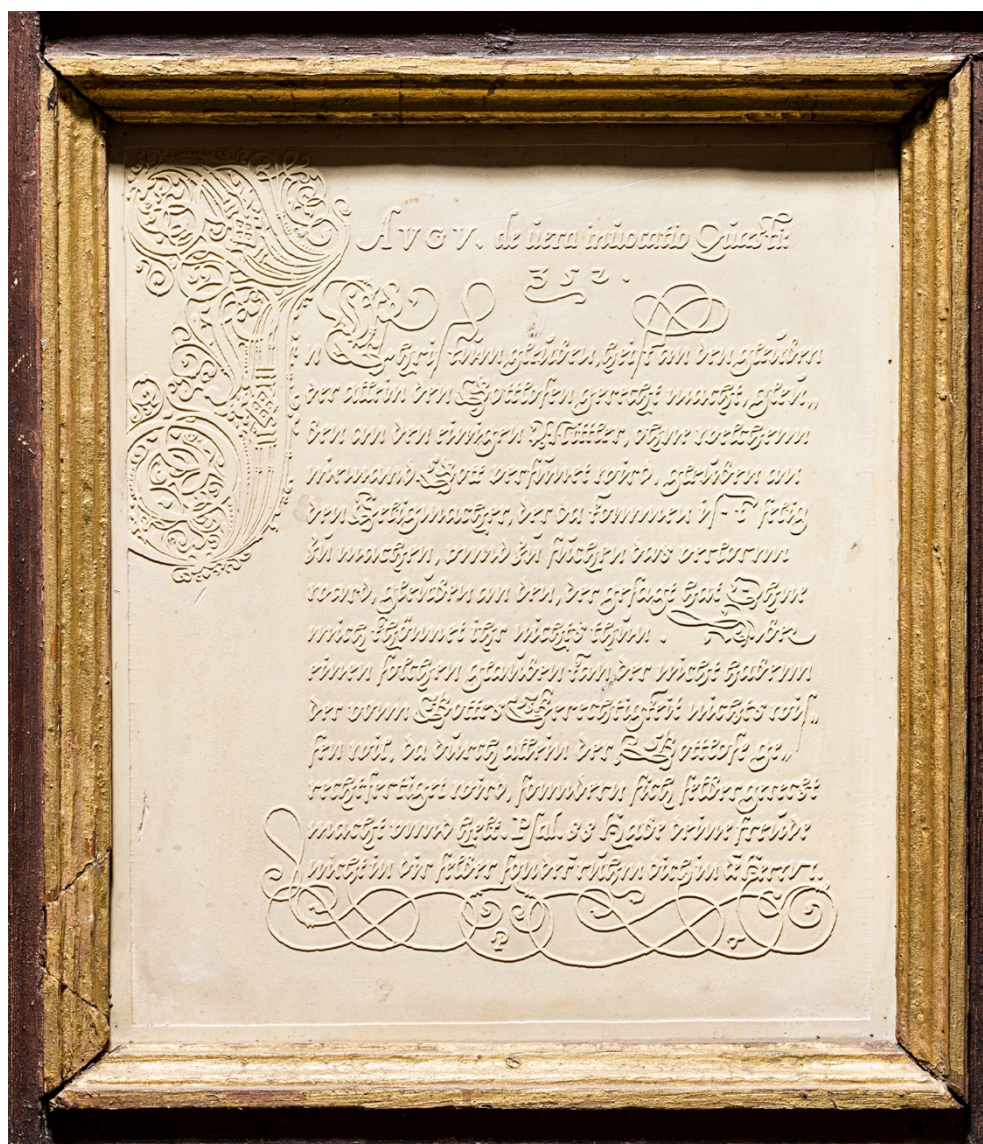


Fig. 4. Indskrift med titlen *De vera inuocatio*, tilskrevet Augustin. Foto: Arnold Mikkelsen 2017.



Fig. 5. Tavlens eneste danske indskrift, der er et uddrag af salme 4. Foto: Arnold Mikkelsen 2017.



Fig. 6. Tavlens øverste felt med et citat fra salme 127. Foto: Arnold Mikkelsen 2017.

ADRIAN COLLAERTS FLORILEGIUM OG DET EMBLEMATISKE VERDENSBILLEDE



– og om vigtigheden af at forstå latinske tekster på
kunstværker*

Af Hanne Kolind Poulsen

Adrian Collaert's Florilegium and the emblematic world view – and on the importance of understanding Latin texts in works of art: In the years 1587–89 Philips Galle published an engraved series of flower images for which he also produced the print designs. Adrian Collaert engraved the plates. On the title page you read in capital letters: “Florilegium”. It is the first time that the term florilegium is applied in connection with a collection of flower pictures. For this reason Collaerts Florilegium has become famous, and is seen as the beginning of the later, very extensive florilegium tradition. The article addresses the meaning of the work. How are we to understand it? It has never been studied more closely in spite of its fame. What are presented here are the results of a more detailed examination.

I årene 1587–89 udgav Philips Galle (1537–1612) i Antwerpen en serie blomsterbilleder udført i kobberstik, som han selv havde produceret forlæggene til, og som Adrian Collaert (1560–1618) efterfølgende stak kobberpladerne efter.¹ På titelbladet står med kapitæler: “*Florilegium*” (fig. 1). Det

* Adrian Collaerts *Florilegium* blev vist på udstillingen “Blomster og verdenssyn” på Statens Museum for Kunst i 2013, og værket omtaltes i kataloget hertil, jf. Pedersen & Kolind Poulsen 2013, 142f. I den forbindelse oversatte Peter Zeeberg de latinske linjer nederst på seriens titelblad. Oversættelsen blev ganske vist ikke anvendt i udstillingskataloget, der kom til at behandle andre aspekter af værket. Med dette festskrift fremstår nu en fin lejlighed til at bringe den i forståelsen af dette komplekse værk. En varm tak rettes samtidig til Peter Zeeberg for hans beredvillige hjælpsomhed.

¹ Jf. indskrifterne på **blad 2**: “Phls Galle inven. Et excud.”, “Adrian.Collaert Sculp.”. På titelbladet angiver indskriften “Florilegium ab Hadriano Collaert Caelatum, et à Theod. Galleo editum.” ligeledes, at Collaert har stukket pladerne, men at det er Theodor Galle

er første gang termen florilegium anvendes i forbindelse med en samling af blomsterbilleder. Collaerts *Florilegium*, som det almindeligvis kaldes, er af den grund blevet berømt og anses for begyndelsen på den senere meget omfangsrige florilegietradition.

Det latinske ord florilegium betyder blomstersamling. Florilegier er blomstersamlinger i bøger. De udgør en bestemt genre i forhold til andre bøger med blomsterillustrationer, typisk urtebøger og botaniske bøger. Florilegiet er en 1600-tals opfindelse, hvorimod både urtebøger og botaniske bøger kendes helt tilbage fra antikken. Florilegier forekommer både som manuskripter og som trykte bøger, der igen kan være enten omhyggeligt håndkolorerede eller blot have trykkets sort-hvide skala.² Det karakteristiske for florilegiegenren er, at illustrationerne spiller en markant og intenderet vigtigere rolle end teksten. I urtebøger og botaniske bøger var teksten, dvs. beskrivelsen af planterne, det vigtigste. Urtebøgerne blev skrevet fortrinsvis for planternes medicinske egenskabers skyld og udarbejdet således, at fx apotekeren kunne genkende planterne i naturen, når han skulle samle urter til sine lægemidler. Og i de botaniske bøger med deres mere videnskabelige ambitioner, var teksten vigtig, fordi den skulle beskrive, analysere, klassificere og diskutere planten, så den kunne indsættes korrekt i den på det relevante tidspunkt gældende botaniske naturorden. Florilegiet, derimod, havde hverken medicinske eller videnskabelige hensigter. Det var først og fremmest en samling af blomster-‘portrætter’. Det var væksternes æstetiske kvaliteter, deres skønhed, der var omdrejningspunktet. Eller deres sjældenhed. Hvor urte- og botaniske bøger mest beskæftiger sig med vilde planter (eller nytteplanter), så var de planter, der dyrkedes i de populære prydhaver, som dukkede op i 1600-tallet, florilegiets hovedmotiver. Flotte, dekorative og gerne sjældne planter fra fjerne egne, fremstillet i deres bedste og mest spektakulære fremtrædelsesformer. Urtebøger, botaniske bøger og florilegier, der udgør de tre hovedgenrer inden for bøger med blomster- og planteillustrationer, er, skal det understreges, ikke altid klart afgrænsede i forhold til hinanden. De fleste florilegier fungerede som kataloger over en eller anden samling af planter. Typisk kunne det være et katalog over planter i en bestemt have eller planter af en bestemt type. Florilegier blev imidlertid også brugt som forlægsbøger (mønsterbøger), dvs. at andre kunstnere kunne genbruge de enkelte blomstermotiver fra et florilegium i deres egne værker, hvor blomster skulle indgå, fx i stilleben- og landskabsmalerier, eller i mere dekorative kunstarter som broderi.³ Nogle florilegier var designede direkte til

(1571–1633), Philips’ søn, der har udgivet dem. Det vil sige, at Den Kongelige Kobberstiksamlings eksemplar er en senere udgave end den oprindelige udgivet af Philips Galle, jf. Leesberg & Balis 2005–2006, VI, 244.

² Se fx Saunders 2009, 41 ff.

³ Se fx Garde 1961, 100.

dette formål, mens andre primært var tænkt som kataloger. Visse opfyldte begge formål.⁴

Collaerts *Florilegium* er som sagt et tidligt, hvis ikke det tidligste, eksempel fra florilegietraditionen. Det er første gang vi ser en samling af plantebilleder, hvor planternes æstetik er vægtet på bekostning af en tekst, der beskriver dem. Men ved nærmere eftersyn viser det sig dog, at vi har med et mere betydningskomplekst værk at gøre, end florilegier almindeligvis er. Det er dette nærmere eftersyns afkast, jeg nu vil præsentere. For nok er Collaerts *Florilegium* berømt, men trods berømmelsen er det sparsomt behandlet i såvel kunst- som naturhistorien. Alle nævner det, men ingen har hverken undersøgt eller analyseret det mere indgående.

Florilegiet består af en serie på 24 blade i alt, hvoraf de 21 sidste er blade med blomster, der virker som strøet ud over siderne (**fig. 2–3**). Der er ingen tekster overhovedet, intet, der forklarer, hvilke blomster, der er tale om, og heller ingen supplerende lister med botaniske oplysninger. Der er tilsyneladende heller ingen orden i planterne. Forskellige slags blomster er blandet sammen på de enkelte sider, og man kan ikke gennemskue, hvorfor de er sammensat, som de er, eller hvorfor de nummererede blades rækkefølge er, som den er. Men blomsterne – for det er hovedsagelig den del af planterne, vi ser – er præsenteret på yderst dekorative måder. Selv om man (for det meste) kan genkende de enkelte blomster, er der ikke tale om nogen markant botanisk korrekthed. De er mere eller mindre stiliserede.

Seriens tre første blade skiller sig markant ud fra bladene med strøblomster. De viser ligeledes motiver, der har med blomster at gøre, men på en noget anderledes måde. På titelbladet (**fig. 1**) ser vi tre blomstervaser samt en blomsterkrans, der omrammer et fyrsteligt våbenskjold. Det tilhører Don Giovanni de' Medici (1567–1621), og hele florilegiet er dedikeret til ham i teksten nedenunder. Han var søn af Cosimo I Medici, storhertug af Toscana (1519–1574). Don Giovanni, som han blev kaldt på grund af sin spanske tilknytning, havde en lang militær karriere, der indledtes i 1579, hvor han kom i tjeneste hos den spanske konge Philip II. Giovanni var i Nederlandene med den italienske hærfører, fra 1586 hertug af Parma og Piacenza, Alessandro Farnese og hans besættelseshær i de år, hvor værket blev til, nemlig 1587–1589. Fra 1595 tjente han kejser Rudolf II i kampen mod tyrkerne.⁵ Hvorfor værket skulle dedikeres netop til ham, skal jeg vende tilbage til. **Blad 2** viser overraskende nok et religiøst motiv, nemlig Kristus sammen med en personifikation af Kirken (**fig. 4**). For neden på bladet er indskrevet nogle vers

⁴ Saunders 2009, 54 f. I begyndelsen af 1600-tallet produceredes en række vigtige florilegier, der fik stor betydning: fx Pierre Vallet, *Le Jardin du Roy Très Chrestien Henri IV*, 1608; Emanuel Sweerts, *Florilegium*, 1612; Johann Theodor de Bry, *Florilegium novum*, 1612; Crispyn de Passe, *Hortus floridus*, 1614–16; Basilius Besler, *Hortus Eystettensis*, 1613 og Nicolas Robert, *Variae ac multifformes florum species ...*, 1640. Visse af disse, som fx Vallets, de Passes og Roberts florilegier tjente også som forlægsamlinger (mønsterbøger). Især blomsterbuketten er tegn på forlægsfunktion.

⁵ Jf. Leesberg & Balis 2005–2006, bind VI, LXXXVI, n. 155.

på latin fra Højsangen i Det Gamle Testamente (her i dansk gengivelse fra seneste autoriserede oversættelse): “Jeg er Sarons rose, dalenes lilje. Som en lilje blandt tidsler er min kæreste blandt unge piger” (Højs. 2,1–2), og “Nu kommer jeg i min have, min søster, min brud, jeg plukker min myrra og min balsam” (Højs. 5,1). Højsangen er blevet tolket på mange måder. En af de gængse er at forstå det store kærlighedsdigt som Kristus’ kærlighed til sin brud, Kirken. Og det er netop det, vi ser – den have, der nævnes i versene, ses i baggrunden som en smuk renæssancehave. Kristus overrækker en blomsterbuket til Kirken, og strøblomster ligger på jorden. På **blad 3 (fig. 5)** ses en buket blomster i en vase. Alt er harmonisk og formfuldendt. Blomsterne står skarpt aftegnede mellem hinanden.

Man har primært forstået Collaerts *Florilegium* som en mønsterbog. Nok har værkets målgruppe også været blomster- og haveelskere, men man har betonet dets vigtige funktion som forlægsbog for både kunstnere og håndværkere.⁶ Collaert havde med sit *Florilegium* skabt en trykt blomstermønsterbog, den første af sin slags. De enkelte planter var lette at kopiere. De var afgrænsede i forhold til hinanden og de var vist i deres mest attraktive aspekter.

På tredje blad (**fig. 5**) giver Collaert et eksempel på, hvad der kunne komme ud af at bruge bogens forlæg. Han komponerer en vase med en buket med blomster, hentet fra florilegiets sider – man kan genfinde de fleste af dem på de 21 blade med strøblomster. Kort tid efter gentager Collaert vasen i et større format (**fig. 6**), hvilket fortæller om værkets popularitet. Disse to blade er blevet set som de første eksempler i kunsthistorien på blomstervasen som et selvstændigt motiv⁷. Og derfor set som en forløber for blomsterstillebenet i første årti af 1600-tallet.⁸ Deraf seriens berømmelse.

Med sammensætningen af blomsterne til en buket aktiveredes de gængse og almindeligt kendte betydninger, blomstervaser havde som attributter i allegoriske fremstillinger. Fx var blomstervasen knyttet til foråret i “De Fire Årstider”, til ungdommen i “De Fire Livsaldre”, til lugtesansen i “De Fem Sanser”, og i vanitasfremstillinger henviser blomsterbuketten til alle jordiske tings forgængelighed. Alting visner og dør med tiden. Collaert fremhæver i begge blomstervasefremstillinger dette aspekt ved hjælp af de nedfaldne blade. Blad 3 viser altså, hvad bladene med strøblomster kunne bruges til og hvilke betydninger forlæggene kunne producere, når de blev brugt i andre sammenhænge, udenfor florilegiets betydningsløse kontekst. Det er derfor ikke overraskende at finde en sådan blomstervase inden for en florilegie-tradition.

Hvad der derimod er overraskende er **blad 2** med dets religiøse indhold (**fig. 4**). Dette blad er da også nærmest fortrængt i omtaler af florilegiet.

⁶ Leesberg & Balis 2005–2006, VI, LVIII.

⁷ Segal 2000, 14.

⁸ Vignau-Wilberg 1997, 24 (kat. nr. 57).

Velsagtens fordi det er svært forståeligt og foreneligt med den verdslige florilegiegenre. Hvorfor placerer Collaert et blad, lige efter titelbladet, der overraskende viser Kristus sammen med en personifikation af Kirken? Hvilken mening giver det i denne verdslige, botaniske sammenhæng? Litteraturen om florilegiet er ikke kommet ind på dette spørgsmål. Man har i stedet fokuseret på værkets fremadpegende, moderne karakter som forlægsbog og forløber for blomsterstillebenmaleriet.

Men at tænke botanik som en udelukkende verdslig beskæftigelse – som florilegier er udtryk for – hører en senere tid til. I slutningen af 1500-tallet var blomster endnu ikke kun blomster, men var indvævet i en større, overordnet mening. Vi må gribe til den franske filosof Michel Foucaults epistemetænkning og det brud, han mente forekom midt i 1600-tallet, hvor *renæssancens episteme* afløstes af det, han kaldte det *klassiske episteme*, for at forstå, hvad der (også) er på spil i Collaerts *Florilegium*.⁹

I renæssancens episteme dominerede efter Foucaults mening en tankeverden, hvor “ordene” og “tingene” (Foucaults termer) var vævet ind i hinanden. Ordene om tingene – beskrivelser, historie, fabler, dyder, allegorier, etc. – var en del af tingene selv. Og alt var relateret til hinanden gennem forskellige former for lighed. Lighed spillede en nøglerolle i organiseringen af viden. Naturen var organiseret i et potentielt uendeligt antal ligheder. Denne indfoldede verden af tegn, ord og ting, hvor alt står i forbindelse med hinanden i et net af relationer og betydninger, begynder så småt at vige i slutningen af 1500-tallet.¹⁰ Den viger for til sidst at sprænges af det klassiske episteme, hvor “ordene” og “tingene” skilles ad. Man begynder at beskrive tingene udefra. Tingene bliver til objekter, der kan (og skal) identificeres og adskilles fra andre objekter. Det handler nu om at finde det rette navn til den rette ting, men udelukkende ved hjælp af *synlige* kriterier som fx form og struktur. Blomster begynder at kunne være/betyde blot blomster.

William B. Ashworth, der læner sig op ad Foucault i sit studie af naturhistorien i denne periode, vælger at kalde renæssanceepistemets indviklede net af metaforer, symboler og emblemer for Det Emblematiske Verdensbillede, pga. den stærkt voksende interesse for emblematik og det emblematiske.¹¹ Pointen er, at motiverne i den periode, hvor det emblematiske verdensbillede dominerede, altid betyder mere, end det vi ser. Vi ser en blomst, men dens betydning er flettet ind i kosmos på forskellige måder. I det nye, “videnskabelige” verdensbillede i det klassiske episteme har tingene ikke betydning udover sig selv. Der kan ganske vist stadigvæk være

⁹ Foucault 1999.

¹⁰ Se fx Mordhorst 2009, 22f.

¹¹ Ashworth 1990, 305.

symbolske betydninger i cirkulation. Også i dag betyder røde roser noget bestemt. Men symbolerne er på en anden måde ydre tillæg til tingene – de er ikke en del af tingene selv og ikke flettet ind i alting andet.

Det er ofte svært i dag at forstå og kortlægge dette betydningsvæv. Den viden, som i slutningen af 1500-tallet var aktiv og handlede om, hvordan hele Skabelsen var flettet ind i et netværk af indbyrdes forbundne betydninger, er i de fleste tilfælde gået tabt.¹² Vi kan ikke længere se de overordnede sammenhænge, det væv, der for samtiden gav mening. Nogen gange kan vi være heldige at finde forklaringer i kilderne, men oftest forbliver de konkrete sammenhænge, vævet af relaterede ligheder, uden mening for os.

I tilfældet Collaerts *Florilegium*, som man har aflæst som et ‘botanisk’ 1600-tals florilegium, viser **blad 2 (fig. 4)**, at det er det ikke kun. Så vidt man kan tolke dette blad, må det være som et emblem på naturens guddommelighed som sådan og Kristus’ kærlighed inkarneret i blomsterbuketten. Og disse betydninger smitter af på forlægsblomsterne. Blomsterne i florilegiet er derfor ikke kun blomster i sig selv, men blomster ladet med en betydning og indflettet i Guds skaberværk. Og den orden, vi synes mangler, er muligvis ikke uorden, men blot en anden orden end den, vi forventer med vor tids ordens blik.

Collaerts *Florilegium* er, med andre ord, ikke kun en bog, hvor haveelskere kunne se blomster eller kunstnere finde forlæg for deres egne blomsterværker. Det er også et udtryk for en emblematiske verdensforståelse, som vi ikke længere helt kan gennemskue. Collaert kunne endnu ikke lade blomster kun betyde blomster. Han har måttet give sit ellers ganske verdslige *Florilegium* en religiøs kontekst. Værket bliver derved et overgangsfænomen mellem de betydningsbærende, emblematiske blomster og den ‘verdslige’, betydningsløse botanik.

Ligesom det “fortrængte” **blad 2** viste sig at være vigtigt for forståelse af Collaerts *Florilegiums* særlige betydning og plads i florilegietraditionen, så kan man pege på et andet aspekt af værket, der er ligeså overset og ligeså vigtigt for at forstå dets betydning og plads i kunsthistorien. Det drejer sig om den latinske tekst, der står nederst på titelbladet (**fig. 1**). Den har ikke tidligere været oversat, og er aldrig kommenteret i litteraturen. Med den oversættelse, der nu foreligger, takket være Peter Zeeberg, er et nyt lys kastet over værket. Teksten lyder:

Favete, adeste, qui favetis hortulis,
Pictosque ocellis flosculos depascite:
Queis nullus est quidem vigor, nullus viror;
Facti tamen sunt tam politâ dextrâ,

¹² Vignau-Wilberg 1994, 7f.

Ut si quis illis fortè vivos conferat,
Naturam ab arte pene victam censeat.

Kom og sæt pris på dette, I der sætter pris på haver,
og nyd de afbildede blomster med øjnene.
De har ganske vist intet liv og ingen friskhed,
men de er gjort med så dygtig en hånd
at hvis man sammenligner dem med de levende,
vil man næsten føle at naturen er blevet overgået af kunsten.

Teksten inviterer haveelskerne til at nyde de afbildede blomster, som, hævder den, er udført så dygtigt, at de næsten overgår naturens blomster. I første omgang undrer man sig, da der jo netop ikke er tale om nogen markant realitetseffekt i værket. Blomsterne er i høj grad stiliserede. De er elegante, vanvittig smukke i deres form, 'farver' og arrangement, men megen naturlighed er der ikke på banen.

Man skal da heller ikke forstå udsagnet bogstaveligt. Det er først og fremmest et retorisk greb, som renæssancens kunstnere havde lært af antikken – via humanisterne. Humanisterne havde i deres tekster om kunst aktiveret antikkens krav om, og lovprisning af, mimesis. De henviste især til Plinius d. Ældres tekster om kunst.¹³ Plinius' helte (Apelles, Zeuxis, Parrhasius, osv.) blev iscenesat som idealer, og deres kunstneriske, illusionistiske meritter, som Plinius beretter om, blev i humanisternes tekster om samtidens kunstnere uomgængelige standarder, der gerne skulle matches eller ligefrem overgås. Når en humanist skulle rose en samtidskunstner blev denne typisk sammenlignet med de største kunstnere fra antikken – for det meste Apelles – og det blev hævdet at deres værker syntes så virkelige, at de kunne forveksles med virkelighed. Hvis det drejede sig om portrætter var den ultimative ros, at værkerne var så livagtige, "at kun åndedrættet mangler".¹⁴

Men humanisternes rosende tekster er i højere grad et udtryk for den epideiktiske retoriks regler for lovprisning og dadel,¹⁵ end de fortæller noget om de værker, de drejede sig om – skønt de tilsyneladende beskriver dem. Rosen består af retoriske klichéer, som man genfinder hos mange forfattere fra både antikken og renæssancen, der roser kunstnere og deres værker.¹⁶ Diskrepansen mellem på den ene side humanisternes antikke idealer og krav om mimesis, som kunstnerne gerne ville roses for at gøre fyldest (primært af prestigemæssige grunde), og på den anden side deres praksis, hvor en

¹³ Se fx Jex-Blake & Sellers 1968.

¹⁴ For et konkret eksempel, se den tyske humanist Christoph Scheurl (1481–1542) hyldestekst til Lucas Cranach den Ældre fra 1509: Scheurl 1509. En tysk oversættelse findes i Lüdecke 1953, 49 ff. Den omtalte kliche kan læses på side 54.

¹⁵ Se fx O'Malley 1979, 36–76.

¹⁶ Se fx Goldstein 1991.

mimetisk effekt ofte, som i Collaerts tilfælde, ikke er det mest iøjnefaldende, er tydelig. Men for Collaert og hans kolleger var det ingen modsætning – humanisternes krav og ros var netop retorik, der ikke *nødvendigvis* skulle tages for pålydende.

Teksten er en hyldest til værkerne på de følgende sider, hvor kun “livet og friskheden” mangler, for at naturen ville være overgået, ligesom ‘kun ånde-drættet mangler’ i portrætter. Denne hyldest pegede i første omgang på Galle og Collaert som dannede kunstnere, der kendte til antikkens idealer. I anden omgang pegede den på, at deres værk var passende for en mand som Don Giovanni. Hvorfor det blev dedikeret til netop ham, ved vi ikke, men vi ved, at han ikke kun var en drabelig militærmand, men også en blød humanist, der selv virkede som kunstner (både som civil og militær arkitekt), var kunst-samler og mæcen.¹⁷ Han kunne formentlig værdsætte værket efter fortjeneste.

Collaerts *Florilegium* er, som det er vist, et interessant værk, der blev udført på tærsklen til et nyt episteme. I denne tekst er tilføjet nogle nye betydningsaspekter, men forståelsen af værket er langt fra til ende. Flere betydninger vil med sikkerhed dukke op, ved andre nærmere eftersyn. Der er dog grænser for, formentlig, hvor langt vi kan komme med hensyn til at genfinde de betydninger, som det emblematiske verdenssyn producerede, og som værket i sin tid meddelte. Vi må slå os til tåls med, at der er noget, vi ikke mere kan gribe.

¹⁷ Der er ikke mange oplysninger om Don Giovanni de’ Medici, men han er beskrevet i et kapitel i Goldberg 2011.

Litteratur

- Ashworth, Jr., William B. 1990, "Natural History and the Emblematic World View", *Reappraisals of the Scientific Revolution*, eds.: David C. Lindberg & Robert S. Westman, Cambridge, 303–331.
- Foucault, Michel 1999, *Ordene og tingene. En arkæologisk undersøgelse af videnskaberne om mennesket*, København.
- Garde, Georg 1961, *Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. århundrede med særligt henblik på de grafiske forbilleder*, København.
- Goldberg, Edward 2011, *Jews and Magic in Medici Florence. The Secret World of Benedetto Blanis*, Toronto .
- Goldstein, Carl 1991, "Rhetoric and Art History in the Italian Renaissance Baroque", *Art Bulletin* LXXIII, 4, December, 641–652.
- Jex-Blake, K. (oversættelse) & Sellers, E. (introduktion og kommentarer) 1968, *The Elder Pliny's Chapters on the History of Art*, Chicago.
- Leesberg, Marjolein & Arnout Balis 2005–2006, *The Collaert Dynasty*, Amsterdam (*The New Hollstein*).
- Lüdecke, Heinz 1953, *Lucas Cranach der Ältere im Spiegel seiner Zeit. Aus Urkunden, Chroniken, Briefen, Reden und Gedichten*, Berlin.
- Mordhorst, Camilla 2009, *Genstandsfortællinger. Fra Museum Wormianum til de moderne museer*, København.
- O'Malley, John W. 1979, *Praise and Blame in Renaissance Rome: Rhetoric, Doctrine and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450–1521*, Durham (North Carolina).
- Pedersen, Eva de la Fuente & Kolind Poulsen, Hanne 2013, *Blomster og Verdenssyn*, Statens Museum for Kunst, København
- Saunders, Gill 2009 (1995), *Picturing Plants. An Analytical History of Botanical Illustration*, Chicago & London 2009.
- Scheurl, Christoph 1509, *Oratio attingens litterarum praestantiam nec non laudem ecclesiae collegiatae Vitteburgensis*, Leipzig.
- Segal, Sam 1999, "Die Entdeckung des Moller-Florilegiums", *Das Moller-Florilegium des Hans Simon Holtzbecker*, ed.: Dietrich Roth, Hamburg & Berlin (*Kulturstiftung der Länder – Patrimonia* 174), 24–27.
- Segal, Sam 2000, "On Florilegia", *Natural History and Travel – Old and Rare Books*, Amsterdam (*Antiquariaat Junk. Catalogue* 279), 9–47.
- Vignau-Wilberg, Thea 1994, *Archetypa studiaque patris Georgii Hoefnagelii 1592. Natur, Dichtung und Wissenschaft in der Kunst um 1600*, München.
- Vignau-Wilberg, Thea 1997, *Durch die Blume. Natursymbolik um 1600*, München.

Illustrationer



Fig. 1. Adrian Collaert. Ca. 1560–1618. Flamsk. Efter forlæg af Philips Galle. *Florilegium*, 1587–89. Titelblad til serie af blomsterstudier, bestående af 24 nummererede blade. Kobberstik, 177 x 126 mm. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst KKSgb4995/1.



Fig. 2. Adrian Collaert. Ca. 1560–1618. Flamsk. Efter forlæg af Philips Galle. *Florilegium*, 1587–89. Blad 7 fra en serie af blomsterstudier, bestående af 24 nummererede blade. Kobberstik, 177 x 126 mm. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst KKSgb4995/6.



Fig. 3. Adrian Collaert. Ca. 1560–1618. Flamsk. Efter forlæg af Philips Galle. *Florilegium*, 1587–89. Blad 24 fra en serie af blomsterstudier, bestående af 24 nummererede blade Kobberstik, 177 x 126 mm. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst KKSgb4995/23.



Fig. 4. Adrian Collaert. Ca. 1560–1618. Flamsk. Efter forlæg af Philips Galle. *Florilegium*, 1587–89. Blad 2 fra en serie af blomsterstudier, bestående af 24 nummererede blade. Kobberstik, 177 x 126 mm. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst KKSgb4995/2.



Fig. 5.[5] Adrian Collaert. Ca. 1560–1618. Flamsk. Efter forlæg af Philips Galle. *Florilegium*, 1587–89. Blad 3 fra en serie af blomsterstudier, bestående af 24 nummererede blade Kobberstik, 177 x 126 mm. Indbundet i en bog British Library, 555.d.23.(3.), pl 3.,  PUBLIC DOMAIN.



Fig. 6. Adrian Collaert. Ca. 1560–1618. Flamsk. Efter forlæg af Philips Galle. *Vase med blomster*, ca. 1590. Kobberstik, 286 x 188 mm. Den Kongelige Kobberstiksamling, Statens Museum for Kunst KKSgb10087.

HOC AUDIUI HIC ESSE FACTUM HERI UESPERI



Christian IV's oplevelser i sommeren 1588

Af Bent Christensen og Chr. Gorm Tortzen

hoc audiui hic esse factum heri uesperi: The Adventures of King Christian IV in the Summer of 1588: From his seventh to his fourteenth year, Christian IV (1577–1648) wrote more than 800 Latin exercises to his preceptor, Hans Mikkelsen (1538–1601). They are formed as short essays or letters addressed to his teacher, fellow students and other associates, and give an interesting documentation of the didactic principles of Mikkelsen (based on those developed by the German reformator Johannes Sturm) and a vivid and charming picture of the life and thoughts of the royal child, striving to master the difficult conversational Latin he would need in his future rôle as King of Denmark and Norway &c. The article also discusses some editorial problems of a future edition of the Liber Compositionis Christiani Principis.

I 1989 skrev to unge filologer, Karen Skovgaard-Petersen og Peter Zeeberg en anmeldelse¹ af *Liber Compositionum: Christian IV's latinske brevstile 1591–1593*, som undertegnede i samarbejde med en række latinkolleger i gymnasieskolen havde udgivet i anledning af 400 året for Christian IV's proformaovertagelse af magten efter sin far.²

Anmeldelsen slog med stor præcision ned på svage punkter i fremstillingen af den uddannelseshistoriske del af indledningen (og på en række andre punkter), men grundlæggende var de to anmeldere positive over for udgivelsen, der var blevet til under stort hastværk på godt syv måneder og lige nåede at komme med iblandt jubelårets mange udgivelser.

Bogen indeholder 194 korte opsatser skrevet på latin af den 14–17årige prins Christian og rettet af hans lærer Hans Mikkelsen (d. 1601).³ Mikkelsen var i 1583 blevet indkaldt som *præceptor* af Frederik II efter at have studeret

¹ Skovgaard-Petersen & Zeeberg 1989.

² Tortzen m.fl. (eds.) 1988.

³ Rørdam 1872–1873.

de nyeste reformationspædagogiske teorier hos Johannes Sturm i Strasbourg, og i prinsens besvarelser er det let at se, at der går en lige linje fra Sturms teori til den praktiske udførelse i stilene, som afleveres to–tre gange ugentligt og altid fylder omkring én side. Formålet med undervisningen er helt tydeligt at opnå især mundtlig kompetence i brugslatin, hvilket den voksne Christian til fulde viste over for både udlændinge og danske. Nogle stile er formet som breve stilet til (som regel anonyme) venner og til Mikkelsen, mens andre er en slags genfortællinger eller essays over et opgivet emne (anmelderne brød sig ikke om ordet essay).

Håndskriftet (c) befinder sig på Det Kongelige Bibliotek, Kongehusets Arkiv, og først et stykke hen i vores arbejde med at transskribere og oversætte teksterne gik det op for os, at der på Rigsarkivet befinder sig en forgænger (b), der omfatter ikke mindre end 668 opgaver, hvoraf 387 både er på dansk og latin. Den ældste dato i bogen er 1. 1. 1584 (Christian er *næsten* syv år), den sidste er 5. 11. 1591. Mange stile er i begyndelsen formet som korte notitser til klassekammerater (særligt til Henrik Friis) og til lillebror, hertug Ulrik, men ellers ligner de senere dele af den ældre bog den yngre meget med blandingen af breve og korte, ofte moralske opsatser eller essays. I håndskrift b kan vi følge skriveprocessen meget tættere end i c: først skrives det danske forlæg på en venstreside, derefter den latinske oversættelse overfor. Mens der ikke er rettelser i det danske forlæg, vrimler det med små og ofte næsten usynlige rettelser fra Mikkelsens hånd i den latinske tekst.⁴

Faktisk gik vi allerede i 1989 i gang med at transskribere håndskrift b, men mange andre ting kom i vejen, og først for nylig har vi taget fat på det gamle, halvfærdige materiale igen, som vi sysler med at udgive sammen med en mere færdig genudgivelse af håndskrift c. For at vise det store potentiale, som ligger i den aldrig publicerede stilebog,⁵ præsenterer vi her en smagsprøve hentet fra opgaverne i sommeren 1588, som efter vores mening er en glimrende illustration af den enestående mulighed, stilene giver for at følge den 11-årige, nu faderløse prins og hans tanker om verden omkring ham.

Samtidig giver det anledning til nogle overvejelser over, hvordan en sådan udgave skal laves. I 1988 var der kun én mulighed, en trykt bog, men i dag

⁴ Molbech 1850.

⁵ Bricka & Fridericia 1878–1891. I forordet til brevudgavens bind 1, s. IV skriver udgiverne: ‘Der kunde for Christian IV’s unge Aar have været medtaget en stor Mængde Breve, hvis hans Stilebøger vare blevne benyttede som Kilde. Efter Molbechs Beskrivelse af disse indeholde de 875 Udarbejdelser, for største Delen i Brevform, strækkende sig over Tidsrummet 1584–93. Men da der, i alt Fald for den største Dels Vedkommende, kan tvivles om, hvorvidt disse Stile i Brevform nogensinde have været virkelige Breve, have vi ligesom Molbech i sin Udgave maattet lade dem ligge. Hertil kommer, at samlede vilde de optage altfor megen Plads i en Udgave af hans Breve, og et vilkaarligt Udvalg af dem vilde ikke høre hjemme i et Værk, der ellers netop lægger an paa Bestemthed i Afgrænsningen.’

vil en digital udgave være langt at foretrække, fordi den vil gøre videre studier i stilene meget lettere. Hvis man ser bort fra indledninger, indices og den slags, kunne udgaven indeholde:

- det danske forlæg i diplomatarisk gengivelse (i håndskrift b, for de første 387 stiles vedkommende)
- den latinske oversættelse i diplomatarisk gengivelse i den form, som stilen blev afleveret i
- en afdækning og registrering af de rettelser, som Hans Mikkelsen har foretaget (udformet som et tekstkritisk apparat, hvor *C* angiver prins Christians formulering og stavemåde og *M* magister Hans Mikkelsens rettelser)
- en facsimile af håndskriftet, som dokumenterer og tydeliggør rettelserne
- en dansk oversættelse af de udelukkende latinske stile
- en engelsk oversættelse eller regest af alle stile
- en kortfattet kommentar, der undersøger, hvem eller hvad de nævnte personer, begivenheder, refererede værker er, hvorfra brevene er afsendt, og hvem de kan være stilet til osv.
- ordforklaringer

Så langt er vi på ingen måde, og som man vil kunne se af ønskelisten, er der mange komplicerede spørgsmål at tage stilling til.⁶

De otte brevstile, vi her fremlægger, er ikke dateret, men må efter oplysningerne om Den spanske Armada (brev 339⁷) være skrevet kort efter den 8. august 1588. Knivstikkeriet i Hillerød (337) tyder på, at brevet er skrevet på Frederiksborg (eller på Hillerødsholm?).

I de syv breve bliver følgende personer omtalt: Plietz (ukendt⁸), Hans Mikkelsen, dronning Sophie, en ung Below, formentlig en søn af mecklenborgeren, rigsråden Henrik Below (to af døtrene blev 'lærde kvinder'), Christopher Knoff (d. 1611), hofprædikant, Henrik Ramel (d. 1610), hofmester for prins Christian 1583–90, klassekammeraten Henrik Friis (f. 1576), formentlig Henrik Huitfeldt (f. 1583), opdraget sammen med prins Hans (f. 1583),⁹ Gert Rantzau (1558–1627), lensmand på Kronborg 1584–90, Henrik Rantzau (1526–98), statholder i Hertugdømmerne, ejer af det håndskrift med Albert af Stades *Chronicon*, der udgaves i 1587 af Reiner Reineck, og som Christian gerne vil låne af sin lærer.

⁶ Vi har allerede fået god hjælp til at få afklaret vores ønsker fra Thomas Hansen og Finn Gredal Jensen, fra Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, der om nogen ved noget om digitale udgivelser.

⁷ Molbechs nummerering.

⁸ Molbech foreslår at læse Pless, dog uden at identificere personen.

⁹ Andersen 1971.

Liber Compositionum 336–343

336.

Jeg haffde tenckt / mig vdi denne vg
ge skulle vist haffde foet att vide aff dig /
huor det nu gaar y den sted du est /
men hertil er ingen breftdrager kommen
fraa dig huor for ieg endnu foruenther
dennem huer dag / att dy kunde forkønde
mig om dyn sunhed, og hues ieg her
epther skulle epther din vilge vdrette
thuiler och icke at naar di kommer
hiid ieg strax bliffuer viss om al
tingist gud befaler ieg dig

337.

Du kende vell Plietz som thiende her y gaar
den nogen faa ugger forleden, hans bro
der var kommen hiid y goer, och ther hand
vilde vandre herfra til Roskild y aff
tes och icke saa syn dreng hoss sig søgte
hand epther hanem vdi et huuss y Hylde
rød, ther hand kom ther ind fandt hand
en Jeger dreng y huuset som spurde han
nem huo hand søgte epther og begønte
att vilde slaa hannem medt en dollich the
herremanden det fornam tog han hannem
pucken af handen och slog drengen tre
saar / det hørde ieg her vere sked y aff
tes.

338.

Jeg haffuer fornomet kere D Præceptor
att myn kere fru Moder tencker medt
første syn Maiestetis dreng belau
skicke till Eder att hand kunde lere
latiins sprock och boglig kunster thi

336.

Cogitassem me hac septimana me cer
torem fuisse scire abs te, quomodo
iam sit in illo loco in quo es. sed hacte
nus nulli tabelarii uenerunt abs te
quare ad huc singulis diebus eos expec
to ut possent nuntiare mihi de tua
ualetudine: & quæ post hac secun
dum tuam uoluntatem expediam.
non dubito ut quando uenerint huc
statim certior ero de omnibus rebus.
Deo te commendo.

1 første me *dl M*; 2 fuisse scire *C* futurum *M*;
4 abs te *C* inde *M*; 9 ut *dl M*;

337.

Nouisti bene Pletium qui inseruiuit
hic in aula paucis septimanis elapsis
eius frater huc uenerat heri & cum
uellet hinc proficisci Roscildiam heri
uesperi, et non uidit suum famulum
apud se, quæsiuit eum in domo quadam
Hylrede, cum eam intraret inuenit famu
lum uenaris qui eum interrogauit quem
quereret & incepit petere eum pugione
cum nobilis hoc intellexit eripuit ei pug
onem e manu et percussit famulum tri
a uulnera, hoc audiui hic esse factum
heri uesperi.

4 proficisci *C* proficisci *M*; Roscildiam *C* Ros
childiam *M*; 8 uenaris *C* venatoris *M*; 9 incepit
petere *C* incepit statim petere *M*; 11 percussit *C*
infixit *M*; famulum *C* famulo *M*

338.

Intellexi mi Domine præceptor
quod mea charissima Domina mater
cogitat in primis, suæ maietatis pue
rum Belouium ad te mittere ut discat
latinam linguam & liberales artes nam

hand siger sit sind vere geneidt til boglig
 kunsters studering Sandelig mig siu
 nes och vere hannem gaffnlig att
 holdes under goed discipleen vdi then
 ne hans barndoms alder huil-
 ken offte er tilbøgelig till det som er
 skadeligt och wtucktig vden den tuin
 ges vnder discipleen.

339.

Jeg haffuer hørt offte denne vgge och
 saa y dag / at den Engelske och His
 paaniske skibsflode haffuer slage
 des faa dage forleden, och the engel
 ske haffuer haffde forvinding men
 vdi slagtingen er then spanske flode
 skildes att / och en part aff den kom
 men hen moed Norge om saa er y sand
 hed ved ieg icke endnu foruist ten
 ker Jeg meg bliffe herom vissere medt
 allførste.

340.

Jeg haffde vel foruent som ieg sidst
 skreff dig til hoffpredicanter Mester
 Christopher komme hiid nu y mandags
 nest forgangende / Men det skede icke
 thi hand vden thuiffuel tha var
 forhindret medt atskellig bestilling /
 dog kom han hiid y dagfftes [< dag afftes?]
 nogit
 sildig. det vilde ieg icke forholde giff
 ue dig till kende om du vilde tale
 medt hannem før hand drager her-
 fraa / huilcket uden tuiffuel skeer paa
 Mandag eller Tiisdag

dicit suum animum ad eas inclinatum
 profecto mihi uidetur etiam ei es-
 se commodo, detineri sub dis-
 siplina in hac sua puerili etate
 quæ sæpe est procliuā ad id quod
 malum est et inhonestum, nisi con-
 tineatur sub disciplina.

8–9 disciplina C disciplina M; 9 etate C ætate M;
 10 procliuā C procliuus M; 11 inhonestum C in-
 honestum M; 12 disciplina C disciplina M

339.

Sæpe audiui hac septimana, eti
 am hodie, quod Anglica & Hi-
 spanica classis conflisserunt paucis
 diebus elapsis, & Angli obtinuerunt
 uictoriam. in conflictu est Hispanica
 classis dissipata, & pars quædam
 eius in Noruegiam. si ita sit reuera
 non scio adhuc certo cogito tamen
 certiore futura omnium primo

3 conflisserunt C conflixerunt M; 9 certiore C
 me certiore M; futura C futurum M

340.

Expectassem bene ut ultimo ad
 te scripsi aulę contionatorem ma-
 gister Christoferus huc uenire die
 lunę proxime elapso, sed hoc non
 factum est, nam ipse sine dubio i-
 bi erat occupatus uariis negotiis.
 sed tamen uenit huc heri uespe
 ri ualde cero, id non uellem dif-
 ferre indicare tibi si uelles con-
 uenire eum antequam hinc pro-
 fissitur hinc quod sine dubio
 fit die lunę uel martis.

1 bene C quidem M; magister Christoferus C
 magistrum Christoferum M; uenire C uenturum
 M; 5–6 ibi dl M; 8 cero C sero M; 10–11 profis-
 situr C proficiscitur M

341.

Om den fromme mand mÿn kere hof-
meister, haffde ieg vel skreffuet Eder til
ÿ goer, kere herbroder, att hand var nu kom
men igen fraa skone, paa det ÿ kunde strax
haffue kommet hiid, att tale medt han
nem, som ieg forstoed Eders kerlighed
befalde, nu sist eders bud var hos mig,
men hand kom igen ÿ tiffuer dags
saare sildig, och strax ÿ Odndags er
kaldet til københaffuen for nogen søn
derlig bestilling ther med første att
vdrette

342.

Du siger dig Friiss haffue seet man
ge store diur vdj Fyen / sønderlig hior
ter saa stoer att du icke troffuer nogen
haffue seet stører det forunder ieg mig/
dig torde sige / thi ieg selff haffuer
seet tilforn och ÿ goer saa her vdi gaar
den, tho saa store var skude her ÿ then
ne neste skou/ saadan som Huitfeldt
dÿn frend vist mener du aldrig sagst saa
store men ieg troer du taler frÿ huoss
mig och andre dine gode venner huil
cke legget dig alt udÿ then beste mening

343.

Jeg haffuer formerckt aff velbyrdige Gert
Randtzau / Slotzherren paa Croneborig / kie
re Dne Præceptor, att hans fader then vel
byrdig lerde och naffnkundig mand Hen-
rick Rantzou haffuer kort tiidt forleden
sendt Eder til skenck Chronicon Alber

341.

De optimo uiro meo charissimo aule
magistro, scripsissem quidem tibi
mi domine frater quod iam redierit
ex Schania, ut statim ueniretis
huc conuenire eum, ut intellexi tu
am charitatem placere, cum ul-
timo tuus nuntius fuit apud me.
sed rediit die Saturni ualde
senor, et statim die solis uocaba-
tur Hafniam, propter singularia
negotia ibi in primis expedienda.

4 ueniretis *C* uenires *M*; 6 tuam charitatem *C* tuæ
charitati *M*; 6–7 ultima *C* ultimo *M*; 9 senor *C*
sero? *M*

342.

Frisi dicis te uidisse multas magnas
feras in Fionia, præcipue ceruos a-
deo magnos ut non credis aliquem
uidis maiores. hoc admiror te auderes
dicere: nam ipse uidi antea et heri
uidi hic in area, duos tam magnos
quos sagitarunt hic in proxima sil-
ua quales tuus cognatus Huitfelt
dus certo putat te nunquam uidis-
se tam magnos, sed credo quod lo-
quaris libere apud me et alios bo-
nos amicos quos interpretantur om-
nia in meliorem partem tibi

4 uidis *C* uidisse *M*; auderes *C* audere *M*; uidi *dl*
M; 5 heri *C* heri etiam *M*; 7 sagitarunt *C* tor-
mento conflixerant *M*; 7–8 silua *C* sÿlva *M*; 12
quos *C* qui *M*

343.

Intellexi a nobilissimo uiro Gerardo
Ransouio preside Cronęburgi charissi-
me Domine Præceptor, quod eius pater no-
bilissimus, doctus & celebris uir Henri-
cus Rantsouius breui tempore elapso
misit tibi dono Chronicon Alberti

ti Abbet til Staden / om ÿ haffuer foet
thenne bog / begeer ieg ÿ vilde tilskicke mig
then medt dette bud / ieg skall medt før
ste sende eder then igen / gud befaler ieg
Eder

Abatis stadencis si accepisti hunc
librum, peterem uelles mittere mihi istum
cum hoc nuntio, inprimis remittam tibi.
Deo te commendo.

1 Gerardo *C* Gerhardo *M*; 6 misit *C* miserit *M*;
Abatis *C* Abbatis *M*; 7 studentis *C* stadensis *M*;
accepisti *C* acceperis *M*

Som det klart fremgår, kan den påtænkte udgivelse ikke laves af os alene, og vi håber på, at de to anmeldere af brevbog c og en række andre kompetente historikere og filologer vil hjælpe os med at virkeliggøre udgivelsen af *Illustrissimi Principis Christiani IV D.G. Regis Daniæ &c electi exercitationes I–III*, der for første gang vil give en moderne læser adgang til et dansk reformationspolitisk uddannelsesprogram for adelsbørn og ikke mindst et indblik i et lidt forsømt renæssancebarns tanker.

Litteratur

- Andersen, Birte 1971, *Adelig opfostring. Adelsens opdragelse i Danmark 1536–1660*, København, 119 (bilag 5).
- Bricka, C. F. & J.A. Fridericia 1878–1891, *Christian den Fjerdes Egenhændige Breve*, København.
- Molbech, C. 1850, “Historiske Bidrag til Kundskab om K. Christian den Fierdes Opdragelse og Ungdomsunderviisning”, *Historisk Tidsskrift* 2. Rk. Bd. 3, 245–306.
- Rørdam, Holger Fr. 1872–1873, “Mester Hans Michelsen, Christian IV’s Lærer”, *Ny Kirkehistoriske Samlinger* 6, 156–182.
- Skovgaard-Petersen, Karen & Peter Zeeberg 1989, Anmeldelse af Tortzen 1988 i *Uddannelseshistorie* 1989. 23. årbog for Selskabet for Dansk Skolehistorie, 132–135.
- Tortzen, Chr. Gorm m.fl. 1988, *Liber Compositionum: Christian IV’s latinske brevstile 1591–1593* udgivet af Bent Christensen, Christian Iuul, Børge Kjeldsen, Knud Erik Staugaard, Preben Steen Sørensen, Chr. Gorm Tortzen, *Klassikerforeningens Kildehæfter*.

Illustrationer

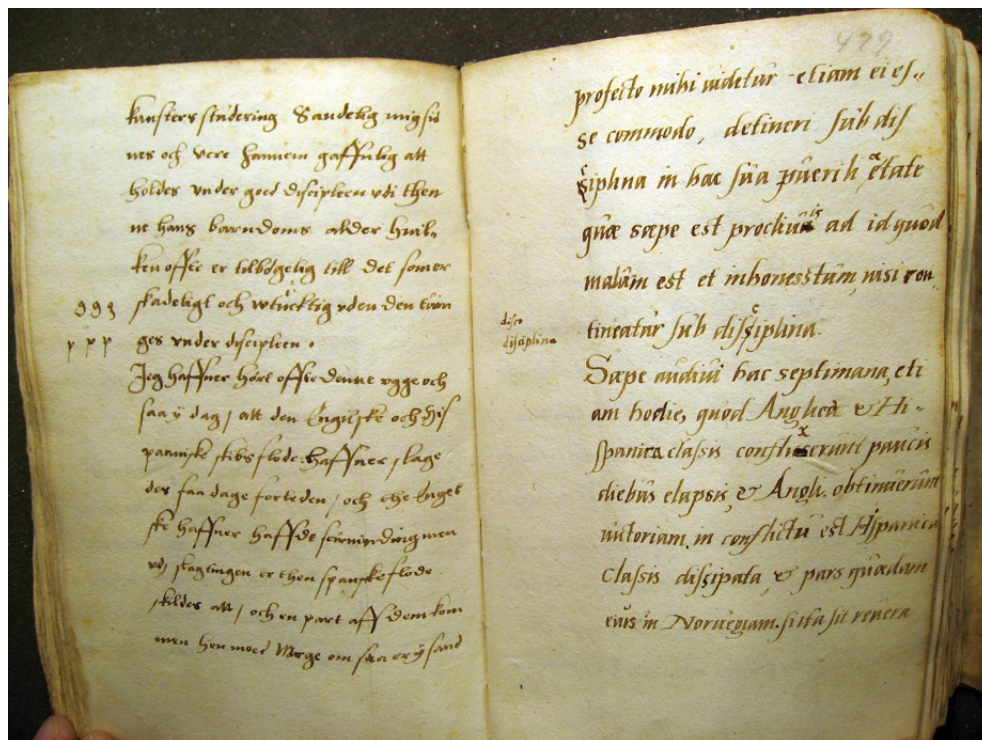


Fig. 1. Liber Compositionum brevstilene nr. 338–339.

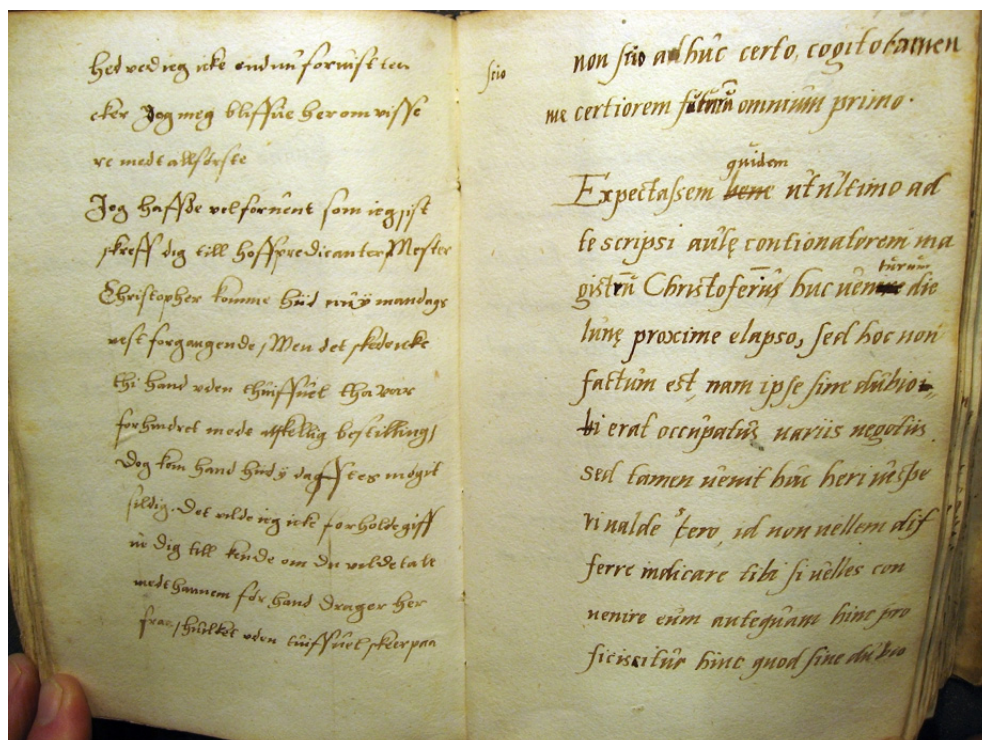


Fig. 2. Liber Compositionum bevstilene nr. 339–340.

AUTOFIKTION OG INTERTEKSTUALITET HOS EN DANSK 1600-TALSDIGTER



Af Minna Skafte Jensen

*Autofiction and Intertextuality in a Danish 17th Century Poet: Bertil Knudsen Aquilonius was a Danish poet who wrote almost exclusively in Latin. In a prose dialogue, *Ad poeticam Danicam deductio* (Introduction to Danish poetics), 1641, he discussed the grammar, prosody, and rhetoric of the vernacular. Being inspired by Cicero's dialogues, especially *Brutus*, he constructed his Scanian home as a new *Tusculum* and himself as a new Cicero, and just as other Neo-Latin authors he used a phrasing full of ancient echoes. The scenery he describes emphasises his inspiring garden, well suited for a contemplative way of life. However, he also uses the dialogue form to undermine the idyl.*

Indledning

Bertil Knudsen Aquilonius (1588–1650) er en af de danske latindigtere Karen Skovgaard-Petersen og Peter Zeeberg har valgt at tage med i deres bidrag til Mortensen og Schacks danske litteraturhistorie.¹ Han er da også ud fra mange synspunkter en af de mere interessante og tilhørte endnu den periode af dansk latindigtning hvor man med stor energi forsøgte at forstå sig selv og sin tid som en gentagelse af den romerske oldtid, idet man ikke blot formulerede sig i oldtidens sprog, men også forsøgte at fortolke mennesker og begivenheder, tanker og følelser i en antik forståelsesramme.

I mellemtiden var nye strømninger på vej. I Nederlandene var kredsen omkring Daniel Heinsius (1580–1655) i fuld gang med at digte på folkesproget, og tyskerne August Buchner (1591–1661) og Martin Opitz (1597–1639) gjorde sig banebrydende tanker om hvordan den tysksprogede poesi kunne blive lige så smuk og kunstfærdig som den latinske. Samtidig var både Heinsius og Opitz betydelige digtere på latin. I Danmark havde Claus Christoffersen Lyschander (1558–1624) allerede skrevet en række digte på

¹ Skovgaard-Petersen & Zeeberg 2007, 416–418.

dansk, og også Aquilonius' jævnaldrende, Anders Arrebo (1587–1637), førte sig frem med ambitiøs poesi på dansk. Begge bevægede sig dog stadig fortrinsvis inden for de genrer latindigtningen havde knæsat. I modsætning til dem holdt Aquilonius sig til latinen, foruden at han skrev en del poesi på oldgræsk. Selv om han i flere af sine skrifter diskuterer det danske sprog, var latin for ham tydeligvis det givne, det medium han med selvfølgelighed brugte i sit omfattende forfatterskab, både til digte og sagprosa.

Et af de skrifter Skovgaard-Petersen og Zeeberg nævner, handler om dansk verslære, *Ad poeticam Danicam deductio* (Indføring i den danske poetik), trykt 1641. Heri gør Aquilonius sig til talsmand for at danske digtere skal overtage den græsk-romerske metrik sådan at rytmen baseres på stavelseslængde og ikke på betoning. Han eksemplificerer systemet med en lovprisning af Malmø i heksametre og en række fromme kristelige digte i lyriske versemål, bl.a. en gendigtning af Fadervor. Disse eksempler er de eneste dansksprogede digte man har fra hans hånd, og de er næsten ulæselige fordi hensynet til de metriske krav har gjort ordstillingen kunstig. Det er især herostratisk berømmelse, Aquilonius har indlagt sig med dette arbejde, og når det har tiltrukket sig opmærksomhed, har det mest været fordi man fandt standpunktet indlysende mærkværdigt.²

Her er det mit anliggende at folde undersøgelsen af værket lidt ud og koncentrere mig om Aquilonius' brug af en af de vigtigste antikke prosagenrer, dialogen.

I 1619 flyttede han fra Malmø, hvor han havde været slotspræst, ud på landet i Skåne, hvor han blev sognepræst for Løderup og Hørup sogne og provst i Ingelstads herred.³ Dialogens dramatiske tidspunkt er august 1619, og forfatteren er selv fortæller. En tidlig morgen gik han ud i sin have og derfra videre ud i det omgivende landskab, hvor han nød farverne, frodigheden og stilheden. Men så opdagede han nogle ryttere der kom hen imod ham. Det viste sig at være to af hans allerbedste venner, der var kommet for at se hvordan han trivedes i sine nye omgivelser; men inden længe begyndte samtalen at koncentrere sig om retorik og poetik, sådan at gæsterne spurgte

² Nyerup & Rahbek 1801, XX–XXIV, ærgrer sig over at Aquilonius spilder det meste af værket på rammehistorien, og karakteriserer hans standpunkt som udtryk for særhed og smagløshed. Arnholtz, Dal & Kabell 1953, XI, tager ham en smule i forsvar: "Hans noget kokette og meget selvbevidste skitse ... skal måske kun opfattes som et aristokratisk tankeeksperiment" og "fortjener ... ikke ensidig spot". De aftrykker kapitel IX–XIII af værket med Henrik Haarløvs oversættelse, 327–354. Pedersen 2007, 322–323, sætter Aquilonius ind i en metrikhistorisk sammenhæng.

³ Rørdam 1881–1882 er den eneste grundige undersøgelse af Aquilonius' liv. Det er også Rørdam der har skrevet artiklerne om Aquilonius i *Dansk Biografisk Leksikon*. H.A. Hens har forkortet Rørdams tekst for den seneste udgave (1979).

og Aquilonius svarede, og resultatet blev den nævnte redegørelse for hans tanker om emnet.

For en indforstået samtidig læser må selviscenesættelsen have været iøjnefaldende: Her har vi en ny Cicero! Præstegården i Løderup svarer til den romerske filosofs landsted i Tusculum, hvor den landlige idyl netop stimulerede til dybsindige samtaler om filosofiske og retoriske emner. At samtalen så undervejs mere og mere bliver til en monolog hvor forfatteren udtrykker sine egne synspunkter, gør den kun endnu mere ciceroniansk. Ganske særlig ligner sceneriet i Aquilonius' værk rammen for Ciceros dialog *Brutus*.

Dér beskriver Cicero hvordan han gik alene omkring i sin forhal uden noget at tage sig til da to af hans venner, Brutus og Atticus, kom. De begyndte med at erklære at de helt ville undgå at tale om politik for ikke at ødelægge hans gode humør (Cicero var i årene op til 46, hvor dialogen udspiller sig, blevet udmanøvreret af storpolitikken), og først efterhånden bliver det retorik det kommer til at handle om. Som Cicero var Aquilonius hjemme og vandrede tankefuldt omkring da hans venner, Martinus Persæus og Paulus Ramelius, ankom, og lige som Ciceros venner var de nyankomne bekymrede for Aquilonius' humør.

Dialogens hovedpersoner ud over Aquilonius selv er Martinus Persæus (årstal og dansk navneform ukendt) og Paulus Ramelius (Poul Ramel, ca. 1592–ca. 1653). Man får ikke andet at vide om dem end at de var forfatterens nære venner; til Ramelius' navn er der dog tilføjet et diskret *V.N.* = *vir nobilis* (adelsmand). De optræder begge som modtagere i Aquilonius' brevsamling (Rostock 1623) og tit i selskab med hinanden. Herfra ved man at Persæus var jurist og i øvrigt ofte opholdt sig i udlandet.

Undervejs nævnes Erycius Puteanus (1574–1646), som var en internationalt kendt klassisk filolog, professor i Louvain fra 1606 til sin død. Til allersidst viser det sig at også en vis Assereus var til stede. Hans fornavn var Laurentius (Lars?), og han var fra Asserum i Blekinge; hans årstal kendes ikke. Han havde været elev hos Aquilonius i Malmø og var bror til hans unge kone. Der er også breve til ham i samlingen, stilet til ham mens han var studerende i Rostock. Senere deltog han lige som Aquilonius i Ole Worms runeprojekt.

Det er en ejendommelighed i Aquilonius' dialog at hverken kendte eller ukendte får introducerende bemærkninger med. Han lukker simpelthen sin læser ind, og så kan man gå lidt eller meget op i den fremmalede verdens forhold til virkeligheden som det passer en. Måske vil han også give indtryk af at han og hans kreds var lige så kendt som Cicero og hans venner?

Referat af rammefortællingen

Aqvilonius giver sig god tid med at skildre sceneriet, dog uden at præcisere tid og sted. Han skriver at han lige var flyttet på landet, at årstiden var sidst i august, og at gæsterne var de allerførste der besøgte ham, men læseren må selv vide at det er i Løderup det foregår. Han gør meget ud af haven og den skånske morgens fred og stilhed, og når han alligevel bliver så glad for at få gæster, er det implicit udtryk for hvor meget venskabet med netop disse mænd betyder for ham. De bliver en tid lang i haven og først efterhånden kommer det frem at vennerne har været bekymrede for ham. De vil finde ud af om han er flyttet på landet i frustration – det siges ikke over hvad, men det antydes at Aqvilonius måske har følt sig forbigået. Han forsikrer dem om at det ikke er tilfældet, men at han tværtimod trives ved landlivets simple glæder; han er allerbedst tilpas blandt jævne folk, fiskere og hyrder, siger han.

På et tidspunkt kommer hans kone ud og inviterer gæsterne indenfor. De bliver trakteret med forskellige smålækkerier og sætter sig ved kaminen. Persæus har kigget lidt i værtens bøger og opdaget at han har skrevet en del på dansk, og det fører til at han og Ramelius begynder at spørge Aqvilonius ud om hans tanker om dansk grammatik. Dermed har de spillet gående, og Aqvilonius begynder sin redegørelse, nu og da afbrudt af vennernes kommentarer og spørgsmål. Efterhånden får hans kone, "min Juno", dem overtalte til at sætte sig til bords. Da de er ved at være mætte, bliver vinen bragt ind. Nu begynder Aqvilonius på sit foredrag om metrik og sætter sig så til at skrive digtet om Malmø, mens vennerne drikker. De får digtet til kommentering, og mens de læser, skriver Aqvilonius nye danske digte, nu i lyriske versemål. Vennerne forudser at Aqvilonius vil møde kritik, men støtter ham i hans forehavende. Han går over til at tale om retorik, indtil Persæus gør ham opmærksom på at den unge Ramelius er faldet i søvn. Aqvilonius vil holde inde, men Ramelius vågner og insisterer på fortsættelse, og Aqvilonius gør sit foredrag færdigt.

Da aftenen er ved at være slut, kommer hans kone med et brev som netop er ankommet fra Puteanus. Aqvilonius læser sit brev, mens gæsterne kigger i hans bøger og snakker videre, og Assereus brillerer med et dansk digt han har siddet og skrevet efter de metriske regler han lige har hørt om. Til sidst går alle i seng.

Intertekstualitet

Siden Gérard Genette begyndte at bruge betegnelsen palimpsest for litteratur der så at sige skrives oven på anden litteratur, har der været en del interesse for fænomenet. Renæssancens og barokkens latinske forfattere dyrkede det i ekstrem grad. Hvad de skrev, havde altid flere lag. Der er en overfladetekst der giver mening som den står, men under overfladen er antikken stadig til

stede som et resonansrum der giver en dybere klang. Latindiskursen var generelt et subtilt spil mellem afsender og modtager, hvor forfatteren lagde godbidder ud som læseren kunne opfange med større eller mindre succes alt efter hvor belæst han var. (Jeg skriver ‘han’ med fuldt overlæg fordi periodens latin med ganske få undtagelser var et mandssprog). Samtidig var det kunsten at få nutiden og hjemlandet til at stå overbevisende frem.

Sceneriet og handlingsforløbet i *Deductio* aktiverer altså først og fremmest Cicero som forbillede, men andre antikke dialogforfattere har også deres rolle at spille. Det gælder især Platon, som i mange af sine dialoger giver god plads til rammefortællingerne, og når Aquilonius’ gæster først får vin efter at de har spist, afspejler det formentlig fremgangsmåden i Platons *Symposion*. En anden antik dialogforfatter der lusker et sted i baggrunden, er Athenaios (ca. 200 e.Kr.), der har efterladt sig et gigantisk værk, *Deipnosophistai* (De lærdes middag), hvor et flerdages måltid giver anledning til detaljerede drøftelser af den klassiske græske litteratur.

Det er dog ikke kun genren der er antik; oldtiden er også i høj grad nærværende i detaljerne. Den kan optræde løbende i formuleringer hentet hos antikke forbilleder eller i form af mere udførlige citater. Forfatternavne kan være angivet, eller citaterne kan være indført med vendinger af typen “som digteren siger”. De kan også optræde helt uden markering. Begyndelsen på Aquilonius’ *Deductio* kan tjene som eksempel:

Jeg havde lige skiftet bopæl og var flyttet fra byen ud på landet, noget jeg længe havde haft lyst til. Det var hen på efteråret, hvor året er allersmukkest og glæder sig og leger. Idet mørket nu vokser og trækker natten i langdrag, var der en nat hvor søvnen havde forladt mig før solopgang. For måneden august hældede dybt i sin gang. Jeg stod op, og fordi haven lå lige ved soveværelset, gik jeg derud, næsten (hvorfor skjule det?) som til en fest. Her bød jorden sig nemlig til og ligesom inviterede til at blive betragtet, et sted bevokset med kirsebær- og blommetræer, et andet med æbler og mere holdbar frugt. Et stykke tid vandrede jeg sådan omkring, og det var med overvældende glæde at jeg her om morgenen gik blandt disse Pomonas værker, blandt blomster og urter der var sprunget ud denne selvsamme nat. De betog mig, disse farver der trængte sig frem, nogle af en skal, nogle af et hylster, nogle af en knop, og holdt min opmærksomhed fangen med forundring. Men til sidst fik jeg lyst til at gå videre ud på markerne og til de allerede høstede afgrøder. Den nye morgen rødmede, og jeg fordybede mig endnu mere i tanker, mens ingen henvendte sig til mig eller forstyrrede mig. Da jeg nærmer mig skellet og ser frem, får jeg øje på en stor mand der i hurtigt ridt er på vej hen mod mig. Jeg går ham i møde (jeg er jo kun et menneske) og tager ham nærmere i øjesyn. Det er min ven Persæus, Musernes og Gratiernes øjsten og (for nu at tale med digteren)

hos hvem man ser spor af en dybt forankret
retskaffenhed og et væsen så rent som ædle metaller.

Han kom og havde Paulus Ramelius med, en adelsmand der (hvad jeg kan sige uden svig eller smiger) er blomsten af vores ungdom, og endnu en ledsager til kærlighed og behageligt selskab.⁴

“Noget jeg længe havde haft lyst til” minder om begyndelsen på en af Horats’ satirer, hvori digteren takker sin velgører Mæcenat for et landsted denne har foræret ham, ganske som Christian IV havde haft en hånd med i at Aquilonius fik sit.⁵ Her glæder Horats sig netop til at nyde et enkelt og stilfærdigt liv. “Hvor året er allersmukkest” er hentet hos Vergil, hvor udtrykket imidlertid handler om foråret, mens Aquilonius udnævner efteråret til at være den smukkeste årstid. Først med omtalen af Persæus gør han eksplicit opmærksom på at han bruger et citat, men uden at nævne at det er den senantikke digter Claudian (ca. 400 e. Kr.) der har givet ham halvandet heksameter.

Ikke desto mindre er det hjemme i Skåne Aquilonius befinder sig. Nætterne er begyndt at blive lange, og efterårets farver melder sig. Haven byder på dansk frugt, og markerne udenom er lige blevet høstet. Hans nære forhold til haven er udtrykt i blomstrende vendinger, men også i den lille detalje at han lægger mærke til hvad der er sprunget ud i nattens løb. Haven spiller stadig en stor rolle i det følgende, hvor den illustrerer hvilken betydning en have har for det kontemplative liv. Men der lægges også vægt på at det er netop denne have med den særlige historie den nu har:

Da de var kommet ind i haven, lod de straks blikket vandre vellystigt omkring, og idet Ramelius straks henvendte ordet til mig, sagde han:

⁴ Sedem jam migraveram et, **quod diu in votum erat** (Hor. S. 2. 6. 1), ex urbe in agrum sub autumnum **cum formosissimus annus** (Verg. Ecl. 3. 57) lætatur et alludit transtuleram; ut tenebræ tum crescunt et in longum noctem trahunt, unâ aliquâ me somnus ante solem reliquit. Præceps enim mensis Augustus erat, et spectabat occasum. Surgebam et, quia cubiculum hortus claudebat in eum intrabam, (quid celem?) velut in convivium. Nam ibi terra se offerebat, et velut invitabat prospicientem, hic cerasis prunisque, alibi pomis et solidiore fructu perspersa. Inambulatio aliquantum sic fuit, et cum delectante quodam gaudio me matutinus agebam, inter Pomonæ has opes, inter illa ipsa nocte exortos flores herbasque, meque rapiebant, hi è calyce, è vagina è gemma protuberantes colores, et cum stupore tenebant intuentem. Prodire tandem in campos placebat et dissecta jam sata, ac rubente illo novoque mane altiore ibi cogitatione immergi, dum nemo adhuc appellaret aut interpellaret. Cum limen adduco et prospicio, magnum virum video se celeri equitatu ad me ferentem, obvio (ad quod humanitatis lege tenebar) et accuratius specto. Persæus meus est, Musarum ille et Gratiarum ocellus, et (cum Poëta dicam)

in quo veteris vestigia recti,

ac mores videas ductos meliore metallo (Claud. Cons. Mall. Theod. 136–37).

Venit, secum adduxit Paulum Ramelium V.N. et (sine fraude ac ambitione dicam) principem nostræ juventutis, aliumque grato et jucundo comitatu.

⁵ Carlquist 1943, 44.

“Det er et paradis du har her, ikke en lysthave, og indernes berømte perler stråler ikke mere i sollyset end dine blussende og rigt spillende rabatter og bede. Du har altid med sand fornøjelse lukket dig inde i disse haverum og lysthuse, snart lagt dig her med dine bøger, snart fortabt dig dér og ladet dig fastholde i dybe tanker blandt disse sitrende og funklende blomster...”

Jeg svarede:

“... Haven har disse træer i smukt gennemtænkt orden, så de på denne årstid stadig udmærker sig, her med purpur, dér med blodrødt og voksgult. Men disse områder og blomsternes og væksternes knorter og fejl røber uden ord at de har haft en herre der i mange år ikke brød sig om den slags eller var omhyggelig. I mig derimod er der en indgroet medfødt tilbøjelighed der drager og fører mig i denne retning, hvad jeg ofte afslører i mine skrifter. Det er kun alt for sandt at jeg lader mig indfange både af havens mangler og dens fortrin, og jeg tror at ingen vil nægte at det fortjener ikke blot overbærenhed, men ros ... For sjælen løfter sig mere mod det høje når den stimuleres af disse muntre glæder, og der er ingen andre steder der i højere grad byder på træning ad vejen til visdom og dyd ...”

Persæus:

“... For lige som man hos gamle kvinder og mænd for det meste let kan se ud fra ansigtets træk og linjer hvor skønheden og ynden før havde plads, kan man her se at disse rabatter og bede tidligere havde velplejet skønhed og måske blomster fra kendte og ukendte dele af verden, selv om de nu er hærgede og uplejede...”⁶

⁶ INTromissi voluptuosos subito vagantesque oculos circumtulerunt, et arrecto statim sermone ad me Ramelius, Paradisum hic habes non viridarium, nec Indorum illæ gemmæ magis nitent in aperto Sole, quam hæ tuæ purpurantes ludentesque variè areolæ et pulvilli. Vetus et vera delectatio tua est hortorum his spaciis sepibusque artari; ibi cum libellis tuis decumbere, ibi inter eos scintillantes micantesque variè flores altiore cogitatione abjici et teneri. ...

... Arbores has tamen habet positu ac ordine pulchras, hic purpurâ, sub hoc anni semper, ibi sangvine et cerâ distinctas. Dominum tamen habuisse multos hos annos non curantem talium aut diligentem spatia hæc tacitè inculcant, et florum stirpiumque evulsiones ac defectus. De me etiam congenita quædam et innata vis, ac quam sæpe prodo in meis scriptis, huc trahit et adducit, capique me istis sive delitiis sive elegantis nimis verum. Et non dicam veniam, sed laudem hoc habere nulli credo negent. ... Attollit enim se magis ad alta iste animus deliciis his et jucunditate hilaratus. Nec ad sapientiam et virtutem alibi exercitio magis aut via. ...

... Nam ut in vetulis et senibus plerumque ex faciei et linearum ductu videre facile sit ubi pulcritudo et formositas ante insedit; ita hic licet areas has pulvillosque mundum cultumque prius habuisse et fortè flores à noto ignotoque orbe, etsi attritos jam ac sublapsos.

Haven er smuk selv om den trænger til en kærlig hånd, og den er en rigtig humanisthave for så vidt som den byder på gode lækroge hvor husherren kan slå sig ned med sine bøger.

Genren

Aqvilonius har skrevet flere afhandlinger om det danske sprog, udformet som almindelig sagprosa. Hvad forskel gør det at *Deductio* er en dialog?

Umiddelbart rykker det værket i retning af hvad man anakronistisk kan kalde skønlitteratur. Rammefortællingen giver det lethed, og inddragelsen af forfatterens venner ligner den måde man i periodens latinpoesi plejer at stile sine digte til navngivne personer på, og dermed opbygge et billede af digterens sociale rum. I sin dialog indfører Aqvilonius nogle konkrete mennesker der på et angivet sted og tidspunkt mødes og taler sammen om mange ting, ikke kun om lærde emner. Han tegner et billede af en vidunderlig have og en idyllisk husstand, hvor lærdom og venskab kan trives. Der er tjenere parat til at tage sig af gæsternes behov, deres heste bliver bragt i stald, der er tændt op i kaminen da de kommer ind, der bliver bragt mad og drikke, og ikke mindst er der en Juno der har overblikket. Fortællingen har humoristiske anstrøg, som da den stakkels Ramelius når at falde i søvn under al belæringen, og endda lidt selvironi da Aqvilonius sammenligner sig selv med en sanger der kun begynder hvis man opfordrer ham til det, og til gengæld ikke holder inde før man bremser ham. Billedet viser et stilfærdigt, simpelt liv fjernt fra storbyens forfængelighed, med rige muligheder for studier og inspiration og med kære venner der kommer på besøg. I et glimt bliver det klart at ensomheden på landet ikke er provinsiel isolation, for brevet fra Puteanus vidner om kontakt med *res publica litteraria*, den internationale lærdomsverden, repræsenteret af en professor i Louvain. I den filosofiske stemning der følger med dialoggenren, bliver den fortællende ramme til Aqvilonius' svar på det gamle spørgsmål: Hvad er det gode liv?

Genren giver ham en særlig mulighed for at posere som Cicero og dermed tillægge sig ekstra autoritet. Han fremstår som den modne og erfarne der kan belære sine venner, men også som den der er parat til at diskutere sine synspunkter med andre og modtage deres kommentarer. At han er i stand til at skrive digte i lyntempo, er en vigtig del af autofiktionen, ganske som vennerne og den beundring de nærer for ham. Det er ikke hvem som helst Aqvilonius omgiver sig med, men en jurist, en adelsmand og en nederlandsk professor.

Måske havde Aqvilonius særlig brug for venners støtte i netop dette værk? Han lægger ikke skjul på at hans synspunkter er kontroversielle og ikke uden videre vil vække begejstring, men ved at drøfte dette aspekt med vennerne får

han mulighed for at lade dem sige de forløsende ord om at hvis man vover pelsen, må man tage de tæsk der følger med.

Desuden ser det ud til at have været vigtigt for ham at understrege at det var efter eget ønske han forlod stillingen som slotspræst i Malmø til fordel for præstekaldet på landet. Det er bemærkelsesværdigt at Persæus faktisk ikke godtager Aquilonius' lovprisning af idyllen. Efter den næsten forelskede beskrivelse af haven, bringer Persæus samtalen brat ned på jorden:

Men for nu at komme til det der har sendt mig og de andre hertil ... Hvad har du gang i siden du har forvist dig selv til dette sted der hverken er storslået eller civiliseret (her vendte han hovedet og kastede blikket omkring)? ... Du der i den grad har hengivet dig til litteratur og bøger, til grundige og behagelige studier, vil gemme dig her og svigte, på et sted hvor man ikke hører om Pelopidernes bedrifter eller navn, hvor du ikke på noget tidspunkt får kontakt med en eneste veluddannet begavelse, hvor kort sagt dine venner ikke ønsker dig død og begravet, eller med nogen ret vil finde sig i at du er det mens du endnu er i live.⁷

Forfatteren Aquilonius er selvfølgelig ikke uden videre lig med den Aquilonius der er hovedperson i dialogen. Det er særlig mærkbart i en passage som denne, for det er jo samme forfatter Aquilonius der fortæller personen Persæus og dermed er ophavsmand til mistanken om at flytningen ikke var den rene idyl. Netop dialogformen giver forfatteren mulighed for at underminere den ellers entydige selvfremstilling han giver af filosofen der har virkeliggjort det gode liv. Som Cicero i dialogen Brutus er denne dialog Aquilonius måske landet i en stilhed der ikke var ganske selvvalgt, men som forbilledet forstår han at gøre en dyd af nødvendigheden, og de provokerende tanker om dansk grammatik, prosodi og retorik kan læses som et bevis på at han er i stand til at forme sit liv som det er en filosof værdigt.⁸

⁷ sed ut ad id veniam, qvod me illosque huc misit ... quī animo tuo allubescit, postquam te huc deportasti in non magnificum (oculos ac caput circummisit) aut cultum hunc locum. ... Tu in literis, librisque sic deditus, in multo amoenoque studio hic delitescas & fallas. In loco ubi Pelopidarum neque facta neque nomen audias, ubi doctum ullum ingenium non habeas unquam, aut tangas, ubi denique mortuum aut sepultum amici non vellent aut jure paterentur, ne dum vivum.

⁸ Mange tak til Birgitte Bøggild Johannsen og Marianne Pade for konstruktiv kritik.

Litteratur

Aqvilonius, Bertil Knudsen 1641, *Ad Poeticam Danicam Deductio Quæ Versus in ea lingua scribi ad Græcos omnes Latinosque demonstrat, quæ Rhetoricam nos ad cultas omnes Gentes, bene si non supra eas, habere* (Indføring i den danske poesi, som skal vise at der skrives vers i det sprog på højde med alle græske og latinske, og at vi har en retorik der let måler sig med alle civiliserede folk, om ikke står højere end dem), København.

(Værket er udgivet af en af Aqvilonius' sønner, Cornelius Aqvilonius, og forfatterens navn er ikke anført. Men udgiverens fortale slutter med ønsket om at forfatteren *diu à fortunæ inconstantia LIBER & TUTUS sit utque CANUS ex voto evadat* (længe må være fri og i sikkerhed for skæbnens omskiftelighed og efter ønske nå at blive gråhåret), hvor ordene i majuskler er et anagram af hans navn, BERTILUS CANUTUS.

Jeg har brugt Det kongelige Biblioteks eksemplar 47, -219 -8^o.)

*

Arnholtz, Arthur, Erik Dal & Aage Kabell (eds.) 1953, *Danske metrikere* 1, København.

Carlquist, Gunnar 1943, *Lunds Stifts Herdaminne från Reformationen till nyaste Tid*, Lund.

Ehrencron-Müller, H. 1924, *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814* 1, København.

Genette, Gérard 1982, *Palimpsestes: La littérature au second degré*, Paris.

Mortensen, Klaus P. & May Schack (eds.) 2007, *Dansk litteraturs historie I, 1100–1800*, København.

Nyerup, Rasmus & Knud Lyhne Rahbek 1801, *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie* 2, København.

Pedersen, Vibeke 2007, "Kunsten at skrive – på dansk", Mortensen & Schack 2007, 319–328.

Rørdam, H. F. 1881–1882, "Bertel Knudsen Aqvilonius", *Kirkehistoriske Samlinger* 3, 3, 241–310.

Skovgaard-Petersen, Karen & Peter Zeeberg 2007, "Tradition og eksperiment 1600–1650", Mortensen & Schack 2007, 416–426.

DA DEN DANSKE SKOLE SATTE HUMANISTLATIN I SYSTEM:



tempus og modus efter *ne* og *cum**

Af Camilla Horster

When the Danish School Systematized Humanist Latin: Tempus and Modus after ne and cum: This article presents a pilot study of the use of moods and tenses in Danish humanist Latin after *ne* and *cum*. Comparing descriptions in humanist school grammars to linguistic practice, three states of humanist Latin are under investigation in minor text corpora: literary prose from fifteenth-century Italy, literary prose from sixteenth-century Denmark, and entrance exams from the University of Copenhagen (1631–32). The results indicate that the distribution of moods and the sequence of tenses are stable grammatical systems that exist in all three states of Latin, though with less variation in the Danish Latin variants.

Introduktion

I 1631–32 afholdt Københavns Universitet optagelsesprøver i latinsk stil. Vi kender ikke længere ordlyden af de opgaver der blev stillet, men ud fra de besvarelser der ligger opbevaret på Rigsarkivet,¹ kan en af åbningerne rekonstrueres til moderne dansk omtrent således:

Blandt andre ting skrev Laertius på en bemærkelsesværdig måde om Aristippos² at han plejede at sige at det er meget bedre at være fattig end udannet fordi den fattige alene mangler penge som han kan låne af andre, mens den udannede ikke har nogen menneskelighed.

* Undersøgelserne der præsenteres her, er finansieret af Aarhus Universitet og Det Frie Forskningsråd (bevillings-ID DFF-4089-00290).

¹ Københavns Universitet, Konsistorium, 1201–31 og 1201–32. Stilene er behandlet grundigt af Kristian Jensen 1980 og 1982.

² Cf. Diogenes Laertius 2,70.

De fleste af de otte bevarede opgavebesvarelser har varianter af *notabile* eller *notatu dignissimum/-a* hvor jeg oversætter med *på en bemærkelsesværdig måde* (se fx figur 1). Men den unge Christiernus Petri Alburgensis oversætter til *eleganter* (elegant), et ord der vækker minder om et af de idealer der har været centrale for humanistlatin siden normen formedes i 13- og 1400-tallets Italien. Den *humanitas* (menneskelighed) som den udannede – ifølge syv af de otte unge stilskrivere – ikke besidder, har i 1631–32 tilsvarende en uigenkaldelig tilknytning til renæssancens *studia humanitatis*.³ Uddannelsessystemet skulle give dem både *mandom*, *lerdom*, *kennedom*, *mildhed*, *Dydighed*, *Fromhed*, *Godhed*, *Lærdom* og *Menniskelighed*, som alle er betydninger der gives for *humanitas* i deres tids latinordbøger.⁴ Disse ofte moralske betydninger er måske karakteristiske for den forandrede plads som det latinske sprog fik i Danmark, selvom eksaminanderne i optagelsesprøven mindes om de gamle italienske humanisters centrale værdier *humanitas* og *elegantia*.⁵

Det humanistiske uddannelsesprogram var i løbet af det foregående århundrede blevet sat i system af konge, kirke og universitetet, og gode latinske skriveevner var altså en forudsætning for optagelse på universitetet og et af hovedformålene med grunduddannelsen der lå før de fornemmere discipliner jura, medicin og teologi.⁶ Hvor veltalenheden og stilen selv var et af de højeste mål for 1400-tallets italienske humanister,⁷ skal veltalenheden i Danmark i højere grad tjene teologien.⁸ Nordens uddannelsesprogram er mere systematisk, både i organisationen af institutionerne og læsepensum, i grammatikkerne og lærebøgerne og i de didaktiske tilgange.⁹

³ Denne udvikling i brugen af *humanitas* i renæssancen beskrives i Pade 2010.

⁴ Ordbøgerne af Christiern Pedersen 1510, Henrik Smith 1520, Jon Tursen 1561 og Poul Jensen Colding 1626 er benyttet på siden *Renæssancens Sprog i Danmark* på renaessance-sprog.dk, redigeret af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Ordbøgerne er for nylig kort præsenteret i Hjorth 2016, og mere detaljeret i fx Boeck 2008.

⁵ Varianter af *eleganter* findes også i åbningen af to ud af fem bevarede stile om Lactantius hvor det ligeledes betegner kvaliteter i måden hvorpå han skrev. Fx starter besvarelsen af en Nicolaus Petri med ordene: “Lactantius literis, quam elegantissime, mandat...” De studerende der ikke benytter *eleganter*, har her igen *notatu dignissima* eller ord som *eximie* og *egregie*.

⁶ Fakulteternes og disciplinernes indbyrdes forhold og stærke sammenknytning i det danske uddannelsessystem efter Reformationen beskrives bl.a. af Fink-Jensen 2003.

⁷ Som for eksempel beskrevet af Baker 2015; Moss 2004.

⁸ Se Jensen 1982, 163 samt 1980, 1,128 om forholdet mellem litteratur, *imitatio*, grammatik og sprog; Fink-Jensen 2004 viser hvordan universitetets dannelse rettes mod teologien; Laureys 2003 om sprogets religiøse sigte.

⁹ Grafton & Jardine 1986 beskriver denne udvikling fra Italien til Nordeuropa; Jensen 1982 giver en grundig undersøgelse af det danske uddannelsessystem og dets lærebøger. Se også Jensen 1996.

Denne artikel giver et lille indblik i forskelle og ligheder mellem det latin der blev skrevet i imitationens hjemland Italien i 1400-tallet¹⁰ og i skolebøgernes Danmark i 1500- og 1600-tallet, et indblik i hvordan de to latinvarianter bygger på samme grammatikker og idealer som *elegantia*, men hvordan samme ideal i et forandret uddannelsessystem kan resultere i et forandret latinsk sprog. Kvantitative data fra ledsætninger med *ne* (for at ikke) og *cum* (mens, da, selvom) i italiensk og dansk nylatin skal vise hvordan brugen af modus og tempus fordeles i disse to sætningstyper, og om det danske latinske tempus-/modussystem grundlægges allerede i skolen, eller først på det litterære niveau. De to sætningstyper *ne* og *cum* er forskelligartede hvad angår brug af tempus og modus: Mens *ne* er meget ensartet på klassisk latin og stort set udelukkende forbindes med præsens og imperfektum konjunktiv, giver *cum* bred mulighed for variation og for at udtrykke betydningsnuancer i både valget af tempus og modus. Derfor kan disse to sætningstyper stillet over for hinanden muligvis give et indblik i hvordan latinvarianterne afspejler både det klassiske latins grammatiske stringens (overføres tempus- og modusbegrænsningerne efter *ne*, og holder variationen efter *cum* sig inden for de grammatiske systemer) og sprogets mulighed for variation (benyttes hele paletten af tempus og modus efter *cum*?). Data kommer fra tre små tekstkorpora: ét med latinske breve og taler fra 1400-tallets Italien; ét tilsvarende fra 1500-tallets Danmark; ét af de knap 40 dumpede latinstile fra 1631–32 som findes på Rigsarkivet (flere detaljer i Bilag).

Ne og cum i grammatikkerne

De italienske skolegrammatiker fra 1400-tallet interesserede sig kun sporadisk for brugen af tempus og modus, mens de ofte gav et mere grundigt overblik over fx morfologi, kasusbrug og stilfigurer.¹¹ Et eksempel er Niccolò Perottis skolegrammatik *Rudimenta grammatices*, den første humanistiske grammatik der strækker sig helt fra introduktionen af bogstaver og stavelser til den stilistiske overbygning i brevskrivning.¹² I denne undersøgelse af tempus og modus efter *ne* og *cum* er det interessant at Perottis opremsning af 28 typer af konjunktioner hverken omfatter konjunktionerne *ne* eller finalt *ut* og kun giver følgende om konjunktionen *cum*:

¹⁰ Se Black 2001 for en analyse af hvordan det er det litterære fokus og ikke grammatikkerne der tegner den italienske humanismes skoler.

¹¹ Et udvalg af Keith Percivals mange behandlinger af humanisternes grammatikker er samlet i Percival 2014. Den fragmentariske beskrivelse af syntaksen er fremstillet i Horster 2016.

¹² *Rudimenta grammatices* udkom omkring 1468. Jeg benytter Keith Percivals udgave, Perotti 2010.

Quae sunt adiunctivae? Quae uerbis subiunctivis adiunguntur, ut si, cum, dum; ut quatenus. Quaedam tamen ex his sunt etiam causales.

Quae sunt causales? Quae adiunctae uerbo indicatio significant causam praecedentem. Et hoc interest inter causales et adiunctivas quod causales cum affirmatione, adiunctivae cum dubitatione proferuntur.

(Hvilke er de *adjunktive* konjunktioner? De der knyttes til verber i *subiunctivus*, som *si*, *cum*, *dum*; som *quatenus*. Nogle af disse er også kausale.

Hvilke er de kausale? De der med et verbum i indikativ tilknyttet angiver en forudgående årsag. Og det adskiller de kausale og de adjunktive at de kausale udtrykkes bekræftende, men de adjunktive med tvivl).

Niccolò Perotti, *Rudimenta grammatices*, § 585–86

Vi får altså blot at vide at *cum* forbindes med den modus som han benævner *subiunctivus*,¹³ når den udtrykker en usikker årsag, og den er nok også blandt dem der har indikativ når de udtrykker en bekræftet årsag.

Kristian Jensen observerer i sin gennemgang af de grammatikker som den danske latinskole benyttede, at interessen for modus og tempus er forsømt og først begynder at dukke op i denne tids grammatikker.¹⁴ I Philipp Melanchthons skolegrammatik, *Grammatica Latina*, som må have været benyttet meget i det danske uddannelsessystem,¹⁵ finder vi benævnelser af *cum* der ikke er væsentligt anderledes end hos Perotti: som kopulativ konjunktion (*cum ... tum*, “både ... og”) og i samme “adjunktive” funktion med *subiunctivus* som Perotti beskrev, her opregnet sammen med bl.a. konjunktionerne *dum*, *ut* og *ne*.¹⁶ Som indleder af ledsætninger præsenteres Melanchthons læser altså primært for en konjunktion der forbindes med konjunktiv.

Foruden at det kan bemærkes at *cum* og *ne* her beskrives sammen, kan læserens opfattelse af *ne* også påvirkes af Melanchthons mest udførlige beskrivelse af tempus- og modusbrug ved konjunktioner, nemlig en beskrivelse af “Vt, Causalis, et quæ similem uim habent” (Kausalt *ut* og

¹³ *Modus subiunctivus* svarer hos Perotti omtrent til konjunktiv som underordningsmodus, modsat den konjunktiv, *modus optativus*, som findes i ønsker, cf. *Rud. gram.* § 282–85.

¹⁴ Grammatikkerne introduceres i Jensen 1982, men en mere detaljeret gennemgang findes i den bagvedliggende prisopgave, Jensen 1980, 130–184, navnlig afsnittene om Melanchthon og Linacre.

¹⁵ Jensen 1980, 1, 139. Se også Frank 2003 om Melanchthons indflydelse på Skandinavien. *Grammatica Latina* udkom først i mindre dele 1525–26, og jeg benytter Joachim Camerarius’ genudgivelse fra 1555, trykt i Leipzig, cf. Melanchthon 1555.

¹⁶ Melanchthon 1555, 304ff.

konjunktioner med tilsvarende funktion, s. 425). Melanchthon forbinder denne brug af *ut* med konjunktiv og beskriver tempusbrugen mere udførligt end de italienske grammatikere århundredet forinden:

Quo loco et illud notandum, si præsens uerbum præcedat, et coniunctiuum præsens temporis esse solere, ut: Iubeo ut facias.

Sin præteritum præcesserit, coniunctiuum in præterito imperfecto poni, ut: Iussi ut faceres.

(Her bør det også bemærkes at hvis der går et præsensisk verbum forud, så plejer konjunktiven også at være i præsens, fx: Jeg befaler [præs.ind.] dig at gøre [præs.konj.] det.

Men hvis der går en præteritum forud, sættes konjunktiven i imperfektum præteritum, fx: Jeg befalede [perf.ind.] dig at gøre [imperf.konj.] det.)

Philipp Melanchthon, *Grammatica latina*, 425

Dette skridt på vej mod at beskrive den grammatiske mekanisme der i dag kendes som *consecutio temporum* (tidsfølge),¹⁷ er nyt i forhold til 1400-tallet. Som Jensen bemærker, findes der endda andre, mere detaljerede observationer af grammatiske tider i 1500-tallets Nordeuropa, som dog nok ikke har været almindeligt læst i Danmark.¹⁸ Ligesådan dukker der i denne tid mere udførlige og nuancerede beskrivelser op af konjunktionernes betydninger med forskellige tempus og modus, fx en beskrivelse hos Linacre af *cum* i mange forskellige funktioner.¹⁹ Men den grammatiske beskrivelse som flertallet af danske brugere af latin havde adgang til, ændres kun begrænset i forhold til dem som 1400-tallets italienske skoler benyttede. Vi skal i det følgende sammenholde disse grammatiske beskrivelser med den faktiske praksis.

¹⁷ Jeg følger her definitionen i Kühner & Stegmann 1914, §§ 180–181, som – helt grundlæggende – indplacerer bl.a. præsens og perfektum konjunktiv som konjunktiviske tider der hører nutidige (herunder fremtidige) kontekster til, og imperfektum og plusquamperfektum der hører fortidige kontekster til.

¹⁸ Se Jensen 1980, 1, 149, hvor Thomas Linacres grammatik introduceres. Hos Linacre findes en eksperimenterende gennemgang af de modus- og tempuskombinationer som han mener er mulige i konstruktionerne *Dico quod ...* (jeg siger at ...) og *Suadeo ut ...* (jeg anbefaler at ...). I Baseludgaven, se Linacre 1536, findes diskussionen på siderne 353–355.

¹⁹ Fx Thomas Linacre 1536, *De emendata structura latini sermonis libri VI*, s. 340: Cum, et coniunctio est continuatiua, alias pro postquam, alias pro quoniam, uel quandoquidem, et copulatiua pro et, sed sequente tum, et aduersatiua pro quanuis, et temporis aduerbium. (Cum er både en kontinuativ konjunktion, sommetider brugt i stedet for efter at, sommetider for fordi, eller eftersom; og en kopulativ konjunktion, sommetider for både efterfulgt af og; og en aduersativ konjunktion brugt i stedet for selvom; og et temporalt adverbium.)

Modus efter *cum* og *ne*

I figur 2a ses de italienske humanisters fordeling mellem indikativ og konjunktiv efter både *cum* og *ne*, og det fremgår at *cum* er hyppig med begge modus, men med en overvægt af konjunktiv som udgør minimum 64%, mod minimum 31% indikativiske verber.²⁰ Til sammenligning kan man trække data fra projektet LASLA,²¹ som har en database med klassisk latinske tekster, hvor 74,6% af verberne efter *cum* i deres klassiske prosatekster har konjunktiv, mod 25,4% i indikativ.²² Modusfordelingen i sætninger med *cum* er altså omtrent den samme i italiensk nylatin fra 1400-tallet som den var i klassisk latin, men dog med en lille, signifikant udvikling i retning af mindre konjunktiv.²³

Hos de danske forfattere af litterært latin – her breve og taler – fra 1500-tallet, hvis sprog vi ser i figur 2b, ser vi igen omtrent den samme fordeling af modus, nemlig mindst 73% konjunktiviske verber og mindst 17% indikativiske. Der er altså sket en lille, men statistisk signifikant,²⁴ udvikling i denne fordeling, således at man i Danmark i 1500-tallet brugte mere konjunktiv. Hvis vi går videre til de unge mænd i 1631–32 i figur 2c, har de en modusfordeling der ligner de tre tidligere grupper, umiddelbart mest ulig de italienske humanister. Men datamaterialet er ikke tilstrækkeligt til at vise nogen signifikant forskel fra italienerne,²⁵ og vi har (endnu) ikke belæg for at sige at ungdommen skulle adskille sig i dette spørgsmål.

Et hurtigt blik på modusfordelingen efter *ne*, også i figur 2a–c, bekræfter at det er den samme ensartede sætningskonstruktion som vi kender fra klassisk latin, hvor den også findes udelukkende med konjunktiv.²⁶ Samtlige nylatinske data giver således kun én utvetydig forekomst af indikativ efter *ne*, nemlig i det italienske korpus. Vi husker hvordan Melanchthons mest

²⁰ Bemærk at nogle af formerne er anført som tvetydige. Dette skyldes sammenfald af former, såsom præsens konjunktiv og futurum indikativ (fx *dicet*).

²¹ Projektet LASLA har lavet et søgbart, annoteret korpus, har til huse ved Université de Liège og findes online på <http://web.philo.ulg.ac.be/lasla/>.

²² I LASLAs prosatekster af Cæsar, Cicero, Plinius d. Æ., Seneca og Tacitus, findes i *cum*-sætninger 5.419 konjunktiviske verber og 1.845 indikativiske. Bemærk at LASLA analyserer de morfologisk tvetydige former på baggrund af konteksten, så de enten anføres som indikativ eller konjunktiv, og ikke tvetydige.

²³ $\chi^2 = 4,87$, $p < 0,05$ (dvs. at der er mindre end 5% sandsynlighed for at parametrene faktisk er uafhængige, og at den viste forskel skyldes tilfældighed). Hvis alle tvetydige værdier læses som konjunktiv, er forskellen dog ikke længere signifikant. For yderligere beskrivelse af test henvises til Horster 2016, 57.

²⁴ $\chi^2 = 5,58$, $p < 0,05$. Igen kunne en ekstrem fordeling af de tvetydige verber, hvis de altså alle skulle læses som indikativiske, gøre at forskellen ikke var signifikant.

²⁵ $\chi^2 = 2,71$, $p = 0,1$.

²⁶ LASLA har i de prosaiske tekster 1.983 verber underordnet *ne*, og samtlige har de anført som konjunktiviske.

udførlige modusbeskrivelser vedrørte kausalt *ut* og lignende konjunktioner, som altid har konjunktiv – en beskrivelse der altså svarer til den modusfordeling som vi her ser efter *ne*. Men omvendt husker vi også hvordan han kategoriserede *ne* sammen med *cum* som *adiunctiuæ* med konjunktiv, ligesom Perotti kun eksplicit nævnte *cum* under sine *adiunctiuæ*, altså som to ensartede konjunktioner der med hensyn til modus ikke adskilles fra hinanden. Denne tendens til at skære de to konjunktioner over én kam har vi ikke en tydelig parallel til i sprogpraksis hvor der lader til at være en grundlæggende væsensforskel på *cum* og *ne*: Forskellen på *cum* og *ne* i figur 2 viser at humanistlatin i alle stadier, fra 1400-tallet til 1600-tallet og fra drengeårene til litterært latin, distribuerer modus markant forskelligt i de to sætningstyper.

Konjunktiviske tider og tidsfølge

Hvad angår tempusbrug befinder de italienske og de danske humanister sig i lidt forskellige landskaber: Mens man i 1500-tallets Nordeuropa oplever en ny, spirende interesse for nuancerne i tempus i *beskrivelserne* af sproget, som vi så det hos Melanchthon (og Linacre), havde 1400-tallets italienske humanister til gengæld adgang til et mere nuanceret konjunktivisk tempus-system i *praksis*, i deres modersmål. Italiensk har, og havde dengang, adskillige konjunktiviske tempora,²⁷ mens den danske konjunktiv var ved at forsvinde og miste sine tidligere anvendelsesmuligheder, navnlig i fortid.²⁸ Påvirkes nylatins udvikling mon af nogen af disse modsatrettede bevægelser, og findes tidsfølgen som vi kender fra klassisk latin,²⁹ på nylatin?

Kristian Jensen (1980, 2, “Stil 8”) bemærker hvordan en ung Andreas Petri Randerhusianus’ brug af imperfektum konjunktiv *essemus* i en *ne*-sætning i en nutidig kontekst er blevet noteret som en fejl da adgangsprøven i sin tid blev rettet:

Quare oportet nos exemplum rapere ex formicis, veluti sapientissimi Hebræi, ne in senectute et miseriis essemus ab omnibus despecti.

(Derfor bør [præs.ind.] vi følge myrernes eksempel, ligesom de vise hebræere, for at vi ikke i vores alderdom og ulykke skulle være foragtet [imperf./plusqpf.konj.] af alle.)

Foruden en enkelt anden bemærkelsesværdig imperfektum som findes i den eneste anden bevarede besvarelse af samme opgave,³⁰ har stilenes resterende

²⁷ En detaljeret gennemgang, som dog vedrører nogle lidt tidligere, toskanske dialekter, skriver Squartini 2010.

²⁸ Se fx Christensen 2009; Skautrup 1944–1968, 2, 201; samt om den danske konjunktiv generelt hos Brøndum-Nielsen 1928–1973, §§ 850–861.

²⁹ Se note 17.

³⁰ Denne er også med i Jensens udvalg hvor den optræder som “Stil 9”, skrevet af Laurentius Martini Pictorius Randerhusianus. Da vi ikke har den stillede opgave tilgængelig

13 sætninger med *ne* i en nutidig kontekst præsens konjunktiv, som vist i figur 3. Overvægten af præsens konjunktiv stemmer både med moderne grammatikker og Melanchthons forskrifter for *ut* mm. Ud over at der optræder enkelte fejl, hører det altså med til beskrivelsen af de unge mænds latin at de langt overvejende følger normerne fra tidligere latinvarianter – også det litterære danske latin fra 1500-tallet.³¹

Figur 4 viser hvilke tempora der i de tre nylatinvarianter foretrækkes i konjunktiviske sætninger med *cum* når de findes i hhv. nutidige og fortidige kontekster. For alle tre varianter gælder det at der er en markant forskel på konjunktiviske tider i nutidige og fortidige kontekster. Det næsten totale fravær af imperfektum konjunktiv i nutidig kontekst giver en signifikant³² forskel på nutidig og fortidig kontekst som viser den grammatiske mekanisme *consecutio temporum* – i italiensk nylatin tilmed underbygget af en tilsvarende undertrykkelse af perfektum konjunktiv i fortidig kontekst. Foruden at nylatin hyppigt anvender præsens konjunktiv i fortidige kontekster – en bemærkelsesværdig tendens som desværre ikke kan diskuteres i denne korte artikel – kan det altså bemærkes at de konjunktiviske tider langt overvejende bevæger sig inden for de syntaktiske rammer som også har styret klassisk latin. Der lader altså til at eksistere et tilsvarende tempussystem i både italiensk og dansk nylatin, og det lader til tidligt at blive en del af de unges sprog.

Men der er én yderst interessant forskel på italiensk og dansk litterært nylatin (de unge har ikke efterladt tilstrækkeligt mange sætninger med *cum* til at bekende kulør statistisk). Danskerne har en større tendens til at være enige om en foretrukken tid i en given kontekst. Således anvender danskerne stort set udelukkende præsens konjunktiv i nutidig kontekst, hvor italienerne havde en signifikant større andel af perfektum konjunktiv.³³ Tilsvarende udgør plusquamperfektum konjunktiv en signifikant mindre andel af danskernes verber i fortidig kontekst.³⁴

Der er altså forskel på hvordan de to grupper af sprogbrugere agerer inden for de grammatiske rammer som sproget sætter. Italienerne varierer mere

og ikke ved med sikkerhed om der har været et skriftligt forlæg, eller om den har været læst op (Jensen 1982, 150–152), bør disse to former betragtes med forsigtighed: Har der her været en særlig betydningsnuance i forlægget?

³¹ De to danske tekstsamlinger giver ikke tilstrækkeligt data til at konkludere noget om *ne* i fortidig kontekst, men umiddelbart foretrækkes imperfektum (4/5 verber i litterært dansk nylatin og 3/3 i stilene).

³² Forskellen på andelen af imperfektum i hhv. nutidig og fortidig kontekst er signifikant for både italiensk nylatin ($\chi^2 = 31,34$, $p < 0,01$), dansk litterært nylatin ($\chi^2 = 38,54$, $p < 0,01$) og dansk skolelatin (Fishers eksakte test, $p = 0,032$).

³³ Fishers eksakte test, $p = 0,039$.

³⁴ $\chi^2 = 6,12$, $p < 0,05$.

mellem de forskellige tempora, især i en ledsætningstype som *cum* med mulighed for at udtrykke mange forskellige nuancer, både kausale og temporale. Også hos italienerne ser vi den største forskel på valg af tempora i de to forskellige sætningstyper, hvor danskernes verber efter *cum* er næsten lige så ensartede som efter *ne* (*ne* i figur 3 og *cum* i figur 4a–b).

Et par mulige sammenhænge

Denne grammatisk stringente men mere enkle danske distribution af tempora kan være relateret til adskillige af de forandringer der skete i landskabet omkring litteraturen. Der er her i sagens natur tale om meget overordnede data og et første kig i fugleperspektiv på dansk nylatins modus- og tempusbrug, og detaljerede studier af nuancerne i sprogpraksis må støtte kommende undersøgelser. Man må dog overveje en relation til konjunktiv på de respektive modersmål,³⁵ hvor italienerne fra små har været vant til forskellige konjunktiviske tempora, mens den danske konjunktiv på denne tid blev mere og mere begrænset til faste udtryk. Men de danske latinforfattere undgår ikke generelt de forskellige konjunktiviske tider, men benytter især imperfektum og plusquamperfektum hyppigt, hvilket taler imod at en fremmedhed over for konjunktiv og tempusnuancer er afgørende her.

Det er også muligt at grammatikkerne har større indflydelse på danskernes latin, og at den nye opmærksomhed over for tidernes relationer som de har mødt brudstykker af hos Melanchthon, har givet dem konkrete regler at skrive efter. Det er ligeledes muligt at den ensartethed vi ser i tempora efter *cum*, afspejler hans ret komprimerede fremstilling af konjunktionen (alene denne *adiunctiua*). Men hos Perotti i 1400-tallet var konjunktionerne lige så komprimeret fremstillet, og alligevel skriver italienerne et latin der i praksis har mange flere muligheder end grammatikkerne giver dem. Hvis grammatikkerne virkelig har nogen indflydelse på dansk nylatin, må det i lige så høj grad være det danske uddannelsessystems øgede fokus på grammatikker og lærebøger som har givet de grammatiske beskrivelser magt over sproget, mens de italienske skoledrenge nok havde adgang til lærebøger, men primært gik til latinskrivningen gennem direkte imitation af klassikerne.

Vi så i indledningen hvordan selv unge, danske skoledrenge tænkte på et centralt humanistisk begreb som *elegantia* i deres latinske stil, et ord der i fx Vallas *Elegantiae* har at gøre med stor indsigt i de små nuanceforskelle som der er på de latinske ord, og på at have fornemmelse for hvilke ord og hvilke små forskelle i grammatiske konstruktioner der passer sig til hvilke genrer. Men når *eleganter* optræder i adgangsprøvernes latin af det danske

³⁵ For et tilsvarende studium af påvirkning mellem efterklassisk latin og nordiske sprog, se fx Höder 2010.

humanistiske uddannelsessystem, har det ikke nødvendigvis de samme konnotationer, men nu en større vægt på den visdom som den unge kan udlede af det antikke citat der roses som netop *eleganter*, eller værd at bemærke. Dannelsens højeste mål ændrer sig fra det litterære udtryks *elegantia* til menneskets sande gudsfrygt, og sproget er en af de primære adgangsbilletter dertil. Men måske afspejler det lille indblik vi her har fået i det danske nylatins tempus og modus, den ændrede værdi sproget tillægges, og den måde de unge mænd bruger *eleganter* på. Det tilsyneladende mindre varierede, men stadig stabile og grammatisk konsistente nylatin vi har set skyggen af her, kan vise sig bl.a. at være formet netop som et sprog der er midlet til et større mål: et sprog der først og fremmest skal fungere og belære, og først derefter skal være smukt, et sprog der i højere grad end italienernes lyder grammatikkerne og uddannelsesprogrammerne.

Bilag: tekstsamlinger

Italiensk nylatin

Samlingen af breve fra hele 1400-tallet består af 65.461 ord og rummer breve af: Barbaro, Filelfo, Perotti, Poggio, Poliziano, Valla, og Guarino. Herfra undersøges 100 sætninger med *ne* og 100 sætninger med *cum*.

Samlingen af taler består af 50.636 ord og omfatter: Barbaro, *Orationes* (cf. App. A); Bruni, *Laudatio Florentine urbis*; B. Guarini, *Oratio de septem artibus liberalibus*; Perotti, *Oratio de abdicanda lege*; Valla, *Oratio in principio studii*. Herfra undersøges 98 sætninger med *ne* og 100 sætninger med *cum*.

Dansk litterært nylatin

Samlingen af breve, herunder dedikationsbreve, fra hele 1500-tallet består af 6.908 ord og rummer breve af: Brahe, Christiern Pedersen, Henrik Smith, Jon Tursen og Mads Pors.

Samlingen af taler består af 10.384 ord og omfatter: Peder Vinstrups kronings-tale; Jens Andersen Sinnings *Tale om nødvendigheden af filosofiske studier for den teologiske student*; Hans Thomesens *Oratio de illustrissimo principe ac domino Christiano tertio*; Niels Hemmingsen, *Funebris oratio in memoriam serenissimi Regis Danorum*.

Fra de to samlinger tilsammen undersøges her 100 sætninger med *cum* og 32 sætninger med *ne*.

Litteratur

- Baker, Patrick 2015, *Italian Renaissance Humanism in the Mirror*, Cambridge.
- Black, Robert 2001, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge.
- Boeck, Simon Skovgaard 2008, "Fire tematiske ordbøger fra renæssancens Danmark", *Nordiska Studier i Lexikografi* 9, 409–420.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1928–1973, *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*, 1–8, København.
- Christensen, Tanya Karoli 2009, "Gii der faer en Diæffwel i ier! Om gidsætningens ophav – med udgangspunkt i Jammers Minde", *NyS – Nydanske Sprogstudier* 37, 159–86.
- Fink-Jensen, Morten 2003, "Forskningen og forsynet: religion og videnskab i det efterreformatoriske Danmark", *Fortid og Nutid*, 263–282.
- Fink-Jensen, Morten 2004, *Fornuften under troens lydighed: Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536–1636*, København.
- Frank, Günter 2003, "Melanchthon und Skandinavien – Bilanz und Perspektiven der Forschung", *Germania latina – Latinitas teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, eds.: Eckhard Keßler & Heinrich C. Kuhn, München, 1, 457–467.
- Grafton, Anthony & Lisa Jardine 1986, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*, London.
- Hjorth, Ebba 2016, "Ordbøger", *Dansk Sproghistorie 1: Dansk tager form*, ed.: Ebba Hjorth et al., Aarhus, kap. 3.2, 209–234.
- Höder, Steffen 2010, *Sprachausbau im Sprachkontakt: Syntaktischer Wandel im Altschwedischen*, Heidelberg (*Germanistische Bibliothek* 35).
- Horster, Camilla Plesner 2016, "Forms and effects of the humanists' grammatical metadiscourse: Valla's *Elegantiae* and the development of humanist Latin", *Renaessanceforum* 11, 41–61.
URL: http://www.renaessanceforum.dk/rf_11_2016.htm
- Jensen, Kristian 1980, *Latinundervisningen i Danmark 1539 – ca. 1660: dens mål, midler og elevrekruttering*, besvarelse af prisopgave ved Københavns Universitet, bind 1–2.
- Jensen, Kristian 1982, *Latinskolens dannelse: Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden*, København.
- Jensen, Kristian 1996, "The humanist reform of Latin and Latin teaching", *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed.: Jill Kraye, Cambridge, 63–81.

- Kühner, Raphael & Carl Stegmann 1914, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, 2,2, Hannover.
- Laureys, Marc 2003, “Latin as language of the blessed: Melchior Inchofer on the excellence and dignity of the Latin language”, *Germania latina – Latinitas teutonica: Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*, eds.: Eckhard Keßler & Heinrich C. Kuhn, München, 2, 655–678.
- Linacre, Thomas 1536, *De emendata structura latini sermonis libri VI. cum epistola commendatitia Philippi Melanchthonis*, Basel.
- Melanchthon, Philipp 1555, *Grammatica Philippi Melanchthonis Latina. Iam denuo recognita et plerisque in locis locupletata, et autoribus uoluntate edita. Accesserunt et annotationes recentes, de consilio Ioachimi Camerarii utiles futurae tam Magistris quam Discipulis*, Leipzig.
- Moss, Jean Dietz 2004, “Rhetoric, the Measure of All Things”, *Modern Language Notes* 119 Supplement, 56–65.
- Pade, Marianne 2010, “humanitas” i *Neulateinische Wortliste*, ed.: Johann Ramming. URL: <http://www.neulatein.de>.
- Percival, William Keith 2004, *Studies in Renaissance Grammar*, Aldershot.
- Perotti, Niccolò 2010, *Rudimenta Grammatices*, ed.: William Keith Percival, Kansas. URL: <http://hdl.handle.net/1808/6453>.
- Skautrup, Peter 1944–1968, *Det danske Sprogs Historie*, 1–4, København.
- Squartini, Mario 2010, “La concordanza dei tempi”, *Grammatica dell’italiano antico*, eds.: Giampaolo Salvi & Lorenzo Renzi, Bologna, 2, 921–938.

Illustrationer

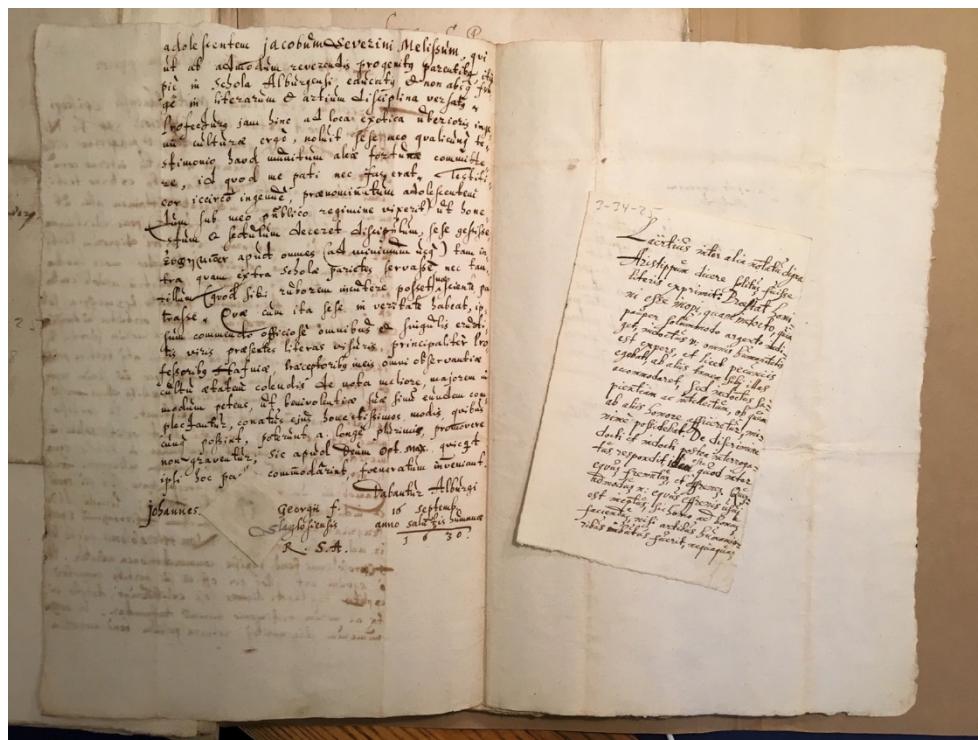


Fig. 1. Testimonium for og stilbesvarelse af Jacobus Severini, “Laertius-opgaven”, Rigsarkivet, KU 1201-32

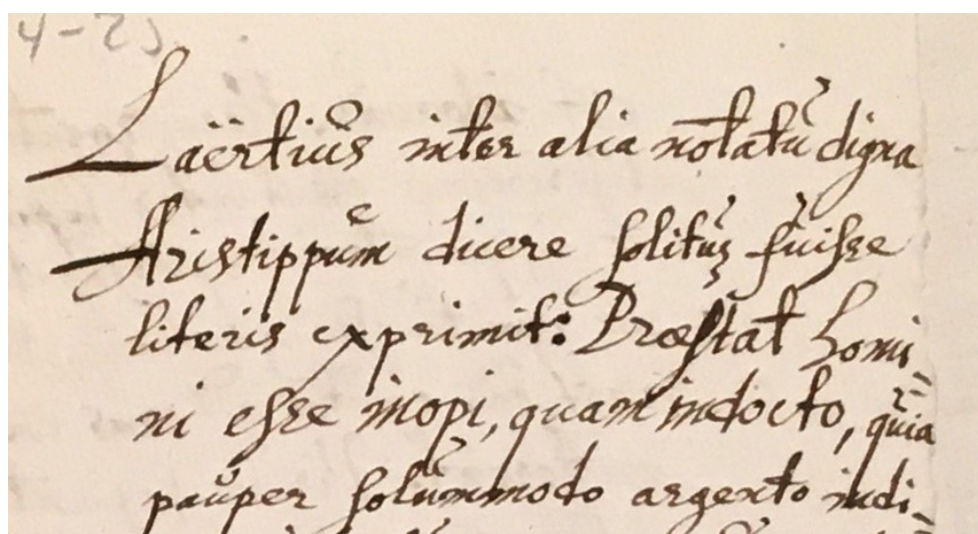


Fig. 1a. Detalje fra Fig. 1

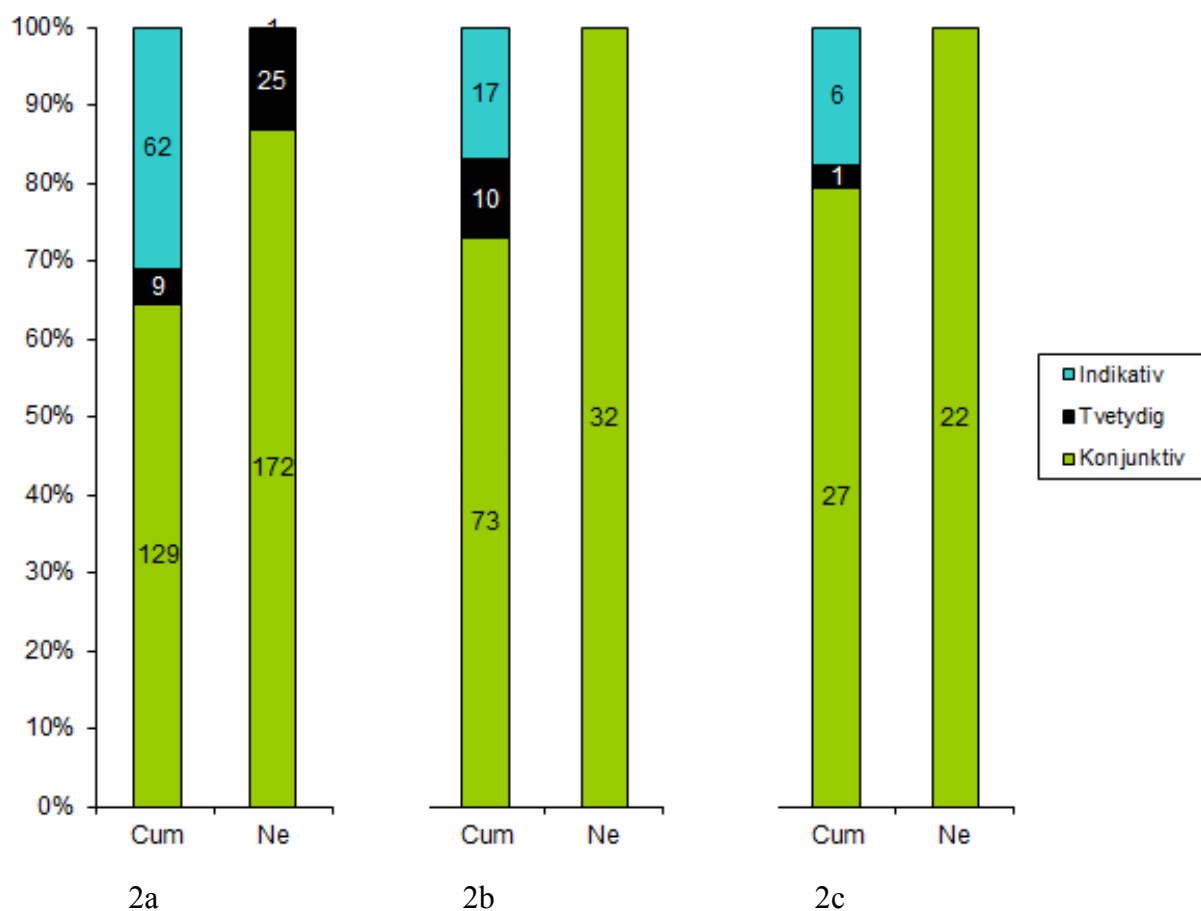


Fig. 2. Fordelingen af konjunktiv og indikativ i sætninger med cum og ne

Fig. 2a. Italiensk nylatin

Fig. 2b. Dansk litterært nylatin

Fig. 2c. Dansk skolelatin

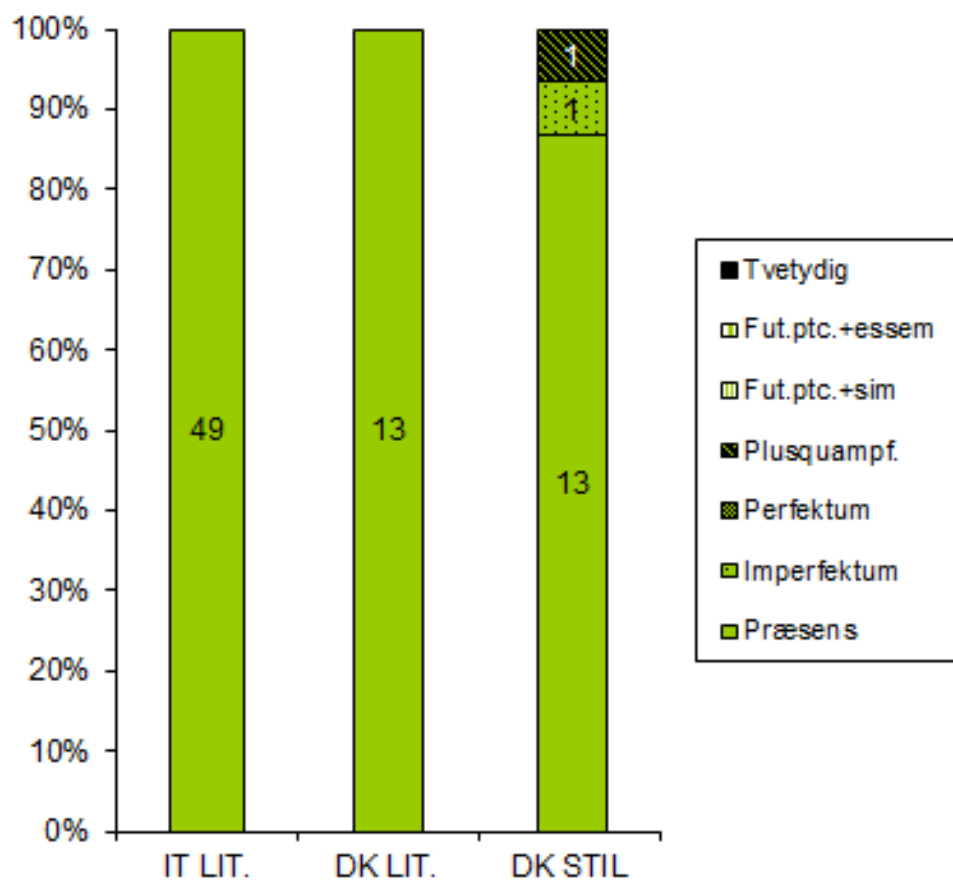


Fig. 3. Konjunktiviske tider efter *ne* i nutidig kontekst i hhv. italiensk, dansk litterært og dansk stilelatin

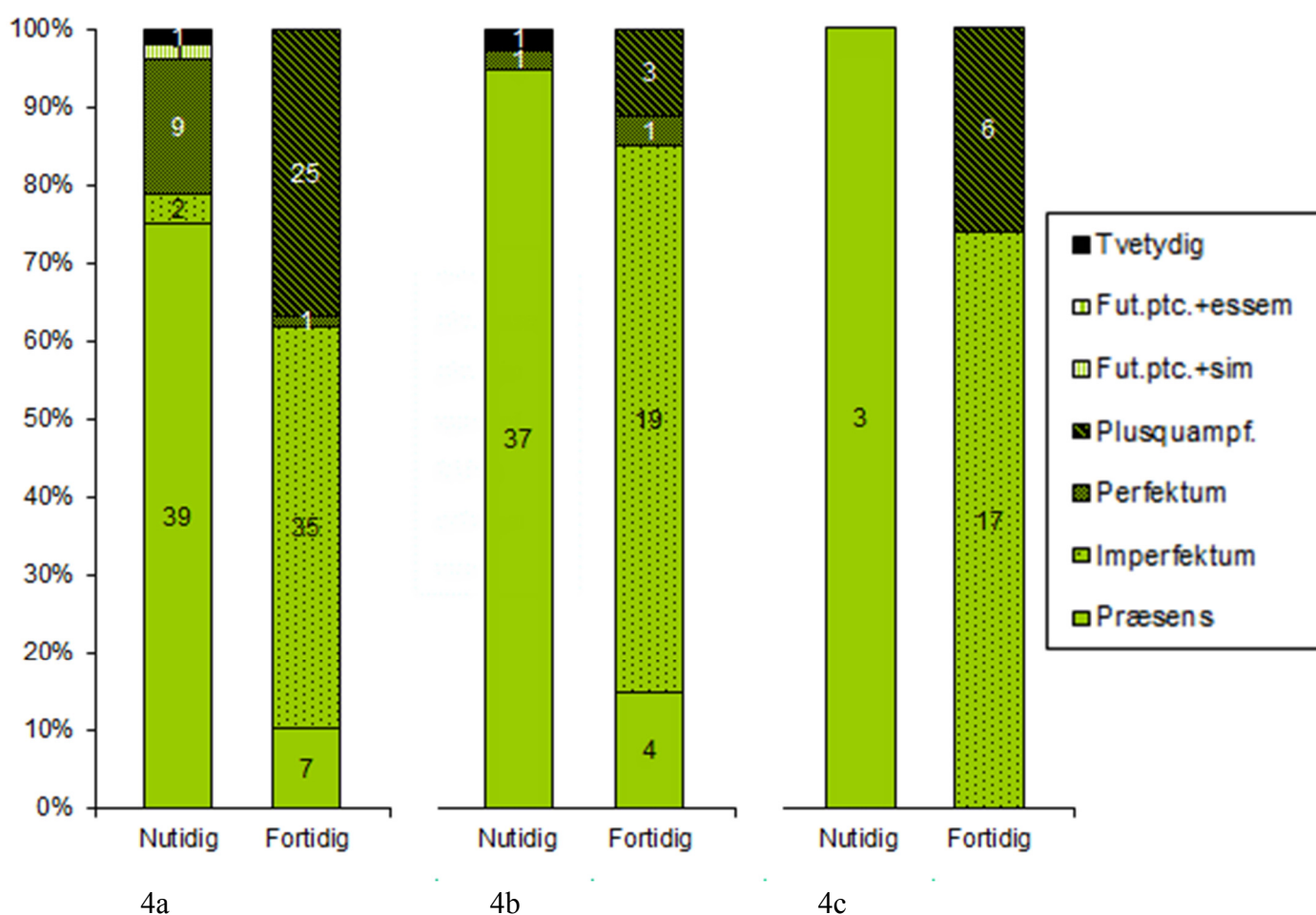


Fig. 4. Konjunktiviske tider efter cum i nutidig og fortidig kontekst

Fig. 4a. Italiensk nylatin

Fig. 4b. Dansk litterært nylatin

Fig. 4c. Dansk skolelatin

“QU’ASSI SAXO LE NOMBRA”:



Reappropriating the *theatrum historiae Danorum* in Rebolledo’s First *Selva Dánica*

Af Sofie Kluge

In 1655, the Spanish soldier and diplomat Bernardino de Rebolledo (1597–1676), ambassador to Philip IV in Denmark from 1648 to 1661, published his versified history of Denmark, the first Selva dánica [Danish Wilderniss] with Peter Morsing in Copenhagen. In this poem, a Catholic reappropriation of Danish history vis-à-vis the more factual, protomodern and, above all, Protestant accounts proposed by Christian IV’s royal Dutch historiographers, Johannes Meursius and Johannes Pontanus, the Spanish poet-historiographer can be seen to enter into a more or less conscious elective affinity with the father of Danish historiography: the great – Catholic – Saxo Grammaticus.

In 1655, the Spanish soldier and diplomat Bernardino de Rebolledo (1597–1676, Fig. 1),¹ ambassador to Philip IV in Denmark from 1648 to 1661, published his *Selvas dánicas* [Danish Wildernisses] with Peter Morsing in Copenhagen (Fig. 2 & 3). This article concerns the first of the two poems: Rebolledo’s history of Denmark versified in a fashionable Southern metre and artfully wrought in his homeland’s most sophisticated poetic style. A hybrid of poetry and historiography; Scandinavian in content and Hispanic in style; addressing a Northern Protestant context yet deeply impregnated by Counterreformation theology, this strange and uneven work has – as I have discussed elsewhere² – fallen between two stools and remains to this day

¹ Rebolledo began his military career in Italy in 1611. In 1628, he became a knight of the Order of Santiago and, in 1630, he was honoured with the title of *gentilhombre* del Cardinal Infante Don Fernando. His achievements as a diplomat include: the negotiation with Hungary carried out in 1636, on the part of the German Emperor, earning him the title of Count of the Holy Roman Empire; the negotiation, on the part of the Spanish Crown, of the Treaty of Westphalia (1647); and his negotiation, on the part of Frederik III, of the Treaty of Roskilde (1654). The latter came into place because of Rebolledo’s personal friendship with Christina of Sweden whose conversion to Catholicism he instigated (Sáez 2014, Mortensen 1999 and Corredera Nilsson 2016).

² Kluge 2016.

largely neglected by both Spanish and Danish scholars, literary specialists and historians.³

However, even though Rebolledo's mediocre Culteranist *silvas*⁴ may impress literary scholars just about as little as his schematic and repetitive historiographical narrative (neither characterized by antiquarian erudition nor by the elegant flow of the narration)⁵ will excite scholars of Renaissance historiography, the poem is in fact a highly interesting cultural historical document. It can be seen as a Catholic reappropriation of Danish history vis-à-vis Johannes Meursius' *Historia Danica* (1630) and Johannes Pontanus' *Rerum Danicarum Historia* (1631), both commissioned by Christian IV as part of his ambitious cultural political programme.⁶



Fig. 1. Anonymous artist: Bernardino de Rebolledo. *Retratos de españoles ilustres* (1791).

³ Tellingly, the most comprehensive studies date from the 19th century (Bendixen 1859 and Gígas 1883(a)) and the Sankt Andreas Bibliotek in Copenhagen, main Catholic library in Denmark, holds only three Rebolledo-related materials: a first edition of the *Selvas dánicas*; Gígas 1883(a); and the *Ælnoth* issue containing Mortensen's article.

⁴ The *silva* is a Spanish Renaissance verse form consisting of an "asymmetric combination of hendecasyllables, or of hendecasyllables and heptasyllables, with freely disposed consonant rhyme" (Domínguez Caparrós 1999, 390) and especially associated with "the Spanish Homer", Luis de Góngora (1567–1621) who used it in his *Soledades* [Solitudes], scandalously combining heroic and bucolic styles. *Culteranismo*, a contraction of *culto* [cultured] and *luteranismo* [Lutheranism], was the pejorative term used to describe the ornamental and ostentatious poetic style associated with Góngora.

⁵ The poles of classical historiography as described by Momigliano 1990, 29–50.

⁶ Skovgaard-Petersen 2001.

In his endeavour to eclipse the Dutch historiographers' more factual, proto-modern and, above all, Protestant accounts, Rebolledo can be seen to enter into a more or less conscious elective affinity with the father of Danish historiography: the great – Catholic – Saxo Grammaticus. Indeed, the first *Selva dánica* presents itself as a polemical reappropriation of the transcendental and eschatological medieval *theatrum mundi* that was not only the inevitable backdrop of the *Gesta danorum* and the determining lens through which Spanish Golden Age writers (literary authors as well as historiographers) approached the historical world; it had also recently been Protestantised in the so-called *Carion's Chronicle* which exercised a huge influence on Danish Renaissance historiography.⁷ Put simply, the first *Selva dánica* sets out to counter the Melanchton-inspired presentation of the Reformation as the zenith toward which Danish History was moving from the beginning of time found in Meursius' and Pontanus' histories of Denmark.

This interweaving of eschatological and confessional perspectives becomes manifest in the conspicuous frame narrative established in chapter I recounting a theological debate that took place at the University of Copenhagen the year before the publication of Rebolledo's poem. On this occasion, the Copenhagen-based Jesuit Gottfried Francken reportedly refuted the "error libertino" of the Protestant philosopher and royal physician Henning Arnisæus (1570–1636) in the presence of the king and all the "Doctas Caueças del Senado" [Learned Heads of the Senate],⁸ an event which is interpreted in the text as a divine sign bringing "esperanças/De no remoto fin de tantos males" [hopes/Of a no remote end to so many evils].⁹

These hopefully soon ending evils are then explicated in the following seventy pages which describe all the violent deaths, brutal wars, incest, vicious tyrants, fratricides and patricides marring Dania through the centuries from the time of Dan: the stories of the tyrant Lothar who dethroned his brother Humble and "En sangre se baño de la Nobleza" [Bathed himself in the blood of the Nobility, 12]; Hadding who, banished by his father Suibdager, returned to kill his begetter and his other offspring along with two of his grandchildren; Helge who "Tubo vn Hijo en su Hija" [Had a Son by his own Daughter, 18], eventually killing himself; and much more of the same kind. As Rebolledo duly notes on various occasions, these stories are largely drawn from Saxo ("Qu'assi Saxo le nombra", 30, et al.); yet they are at the same time clearly impregnated by the confessional perspective of the frame narrative polemically casting Danish history as a pagan-heretic horror

⁷ Skovgaard-Petersen 1998, 158–167.

⁸ In Rebolledo's account, Arnisæus argued that the soul came from human material ("de materia humana procedida", Rebolledo 1655, 8–9.

⁹ Rebolledo 1655, 11.

scenario only briefly interrupted by short periods of peace during Catholic dominion (e.g., during the reign of Queen Margrethe I, 1388–1412).

Though implicit throughout the narrative in the narrator's interspersed commentaries,¹⁰ the confessional-cum-eschatological perspective explicitly reappears in the final exhortation to Frederik III to return to Catholicism, bringing the poem full circle.

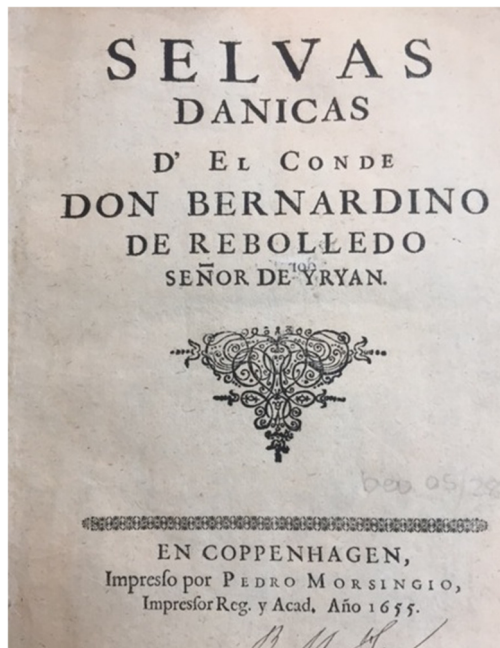


Fig. 2. Title page of the 1st edition.



Fig. 3. Frontispiece of the 1st edition.

The Royal Library, Copenhagen.

Narratological speaking, the framework of the first *Selva dánica* thus creates two separate if interrelated levels of representation: the here-and-now of the narrator, steeped in confessional controversy; and the retrospective historiographical narrative unfolding in the virtual *θέατρον* that is created in between the opening polemic and the closing supplication to the King to amend past horrors by returning to the old faith. In visual terms, we have first a *tableau vivant*, suggesting the advent of something new and good (7–11); then a long flashback which illuminates this *tableau* in the manner of a negative backdrop: the horrendous past which luckily appears to be over soon (11–78); and, finally, a close-up in which the narrator addresses the king

¹⁰ See, for example, the commentary on page 75, where the narrator interprets the Lutheran church arsons as “Señas/D’amanas del Cielo no pequeñas” [Signs/Of no small threats from Heaven].

underscoring his role on the world's great stage (78–80). I quote from what may be termed the prologue and the epilogue of the poem:

I

Si Dania vez alguna Juzgar pudo
Que condolido el Cielo
De tantas procelosas tempestades,
Y riesgos interiores,
Como fatigan Incessablemente
Las conçiencias de sus habitantes;
En la tranquilidad d'el Sacro Puerto
Libre de peligrosas Inquietudes,
Les de paz conueniente;
Es en tiempo d'un Rey cuyas Virtudes
Mereceràn de la Piedad diuina,
La luz de la Catolica Doctrina.
(1655: 8)

(If Dania could ever Understand
How the Heavens, moved
By so many stormy tempests,
And interior threats,
As do Incessantly exhaust
The conscience of her inhabitants,
In the tranquility of the Sacred Port
Free of dangerous worries,
Would give her fair peace;
Then it must be in the time of a King
whose Virtues
Are deserving of divine Piety,
The light of Catholic Doctrine.)

XII

Tal de los Tiempos el progreso ha sido
(Como la Erudicion tiene por cierto)
Señor, con que ha traydo
Estos Reynos el Hado
De vuestro Imperio al Puerto
De vuestro Cetro al yugo deseado

(...)

Goce Señor entre Virtudes tantas
La Religion de sus primicias Santas:
Gocen los Templos como ya goçaron
Las Escuelas por voz de la Doctrina
A cuya deuocion se consagraron:
Oygan los Pueblos la Verdad Diuina,
Que tanto Tiempo en vano desearon.
Logren la Disciplina
Que sus Antecessores veneraron:
Sereis en lo profano y lo sagrado
Ygualmente de todos celebrado.
Vozes da la Razon, voces da el Cielo,

(Such has been the progress of the
Times
(As Erudition assures us),
Sir, by which Fate has brought
These kingdoms of your reign to the
Port,
Your sceptre to the desired yoke
(...)

Enjoy, Sir, among so many Virtues
Religion in its Holy original form:
Let the Temples savour, as once did
The Schools, the voice of the Doctrine
To whose devotion they were first
consecrated:
Let the People hear the Divine Truth,
that they longed for so long in vain.
Let them have the Discipline
That their Forefathers venerated:
Then you will yourself be equally

Vozes os da de la Piedad el zelo.
Milagros s'han obra en este Tiempo
De que yo soy el testigo,
Que no puede negarlos
El mayor Enemigo,
Ni la calumnia desacreditar los:
Agradeced propicio
A Dios tan no esperado beneficio;
(1655: 78–79)

Celebrated by all in profane and sacred
matters.
Reason tells you, Heaven tells you,
The zeal of Piety tells you.
Miracles have been worked in our Time
Of which I am the witness,
And which cannot be denied
By the greatest Enemy,
Nor discredited by calumny:
Give thanks to God
For this favourable unexpected
benefit;)

At the end of the poem, it is thus emphasized that, although the events of the preceding narrative may be what Danish history has been in the past, it is not necessarily what it must be in the future. The glorious victory of Rebolledo's Jesuit friend over the royal physician at the university disputation is presented as the divine sign of an imminent turning point. As another Baptist crying in the wilderness (*selva*), the narrator has borne witness to this sign. Now it is up to the monarch to use this premonition to draw the right conclusion. The eschatological perspective could hardly be any clearer, nor could its intricate intertwinement with confessional matters be more evident.

Here, for my conclusion, I would like to return briefly to the form through which Rebolledo attempted to outdo Meursius' and Pontanus' contemporaneous histories and to reappropriate the *theorum historiae Danorum* for the Catholic cause. Considering the Protestant reformers' notorious suspicion of sensual appeal, it is indeed highly interesting that this reappropriation is effectuated precisely through aesthetics. Whether or not we like its Culteranist style or admire the author's poetic skills, the aesthetic form of the text performatively suggests the ideological message communicated through the text. In contradistinction to the works of the Dutch historians, the first *Selva dánica* mimes the prosperity and beauty of the Catholic world theatre with its typical appeal to the senses and emotions. As readers, we are thus not only brought to understand, with our minds, the fundamental difference between the prosaic and sterile pagan-Protestant *theatrum mundi* and the musical universal poetry of the great Catholic pageant; we are simultaneously led to perceive it with our senses. In this respect, too, Rebolledo can be seen as an heir of Saxo Grammaticus, another historiographer who understood the power of poetry.¹¹

¹¹ Friis-Jensen 1987, 179, underscoring Saxo as a "creative writer".

Bibliography

- Anonymous 1791, *Retratos de Españoles ilustres con un epítome de sus vidas*. Madrid: En la Imprenta Real siendo su regente d. Lázaro Gayguer. https://es.wikisource.org/wiki/Retratos_de_Españoles_ilustres. accessed 7 October 2016.
- Bendixen, Fritz 1859, *Des Grafen Rebolledos Selvas danicas*, Ploen.
- Corredera Nilsson, Enrique 2016. *Dealing with the North. Spanish Ambassadors in the Scandinavian Kingdoms 1648–1660*. Unpublished PhD Dissertation. Universidad Complutense, Madrid.
- Domínguez Caparrós, José 1999, *Diccionario de métrica española*, Madrid.
- Friis-Jensen, Karsten 1987, *Saxo Grammaticus as Latin Poet, Studies in the Verse Passages of the Gesta Danorum*, Roma (*Analecta Romana Instituti Danici Supplementum* 14).
- Gigas, Emil, 1883 (a), *Grev Bernardino de Rebolledo. Spansk Gesandt i Kjøbenhavn 1648–1659*, Copenhagen, I.
- Gigas, Emil, 1883 (b), *Breve og Aktstykker i Arkivet i Simancas, vedrørende Grev Rebolledo's Sendelse til Kjöbenhavn 1648–63* (transcripción no publicada de las cartas de Rebolledo, actualmente en los fondos de la Biblioteca Real danesa).
- González Cañal, Rafael 1986, “El conde de Rebolledo y la reina Cristina de Suecia: una amistad olvidada”, *Tierras de León* 26/62, 93–108.
- González Cañal, Rafael 1996, “El conde de Rebolledo y el gusto dieciochesco”, *Cuadernos para investigación de literatura hispánica* 21, 171–180.
- González Cañal, Rafael 2008 (a), “El conde de Rebolledo y los albores de la Ilustración”, *Criticón* 103–104, 69–80.
- González Cañal, Rafael 2008 (b), “El prosaísmo del conde de Rebolledo”, *Boletín de la Biblioteca de Menéndez Pelayo* 84, 169–186.
- Kluge, Sofie 2016 “Algo huele mal en Dinamarca. Historiografía estética en la primera *Selva Dánica* de Bernardino de Rebolledo”, *Ínsula* 837, 11–14.
- Modigliani, Arnaldo 1990, “The Herodotean and the Thucydidean Tradition”, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Berkeley & Los Angeles, 29–53.
- Mortensen, Miriam 1999, “Den spanske gesandt Rebolledo og hans vidtberejste præster”, *Ælnoth* 9, 38–61.
- Rebolledo, Bernardino de 1655, *Selvas danicas d'el Conde Don Bernardino de Rebolledo Señor de Yryan. En Coppenhagen, Impresso por Pedro Morsingio, Impressor Reg. y Acad. Año 1655*.
- Rebolledo, Bernardino de 1997, *Ocios*, ed.: Rafael González Cañal, Cuenca, (*Ediciones críticas de la Universidad de Castilla la Mancha* 3).

- Roding, Juliette 2015, "Staging Diplomacy at the Danish Court: The Writings of the Permanent Ambassador of Spain, Don Bernardino de Rebolledo (1648–1659), and the Dutch Special Ambassador Adriaen Schagen (1656)", *Beyond Scylla and Charybdis: European Courts and Court Residences Outside Habsburg and Valois/Bourbon Territories 1500–1700*, eds.: Birgitte Bøggild Johannsen & Konrad Ottenheim, Odense.
- Sáez, Adrián J. 2014, "El ingenio de la diplomacia. Saavedra Fajardo, el conde de Rebolledo y los reyes del norte", *Studia aurea* 8, 91–110.
- Skovgaard-Petersen, Karen 2001, *Historiography at the Court of Christian IV*, Copenhagen.
- Skovgaard-Petersen, Karen 1998, "Carion's Chronicle in Sixteenth-Century Danish historiography", *Symbolae Osloenses. Norwegian Journal of Greek and Latin Studies* 73, 158–167.

TO MARIADIGTE

Af Sigurður Pétursson



***Two Poems for the Virgin Mary:** Being a part of the Danish Realm for centuries, Iceland was at times confronted with international challenges through Copenhagen and the Government of Denmark. This was the case with the Lutheran Reformation which King Christian III of Denmark imposed on his subjects partly against their will. In Iceland, opinions differed and the Reformation was not fully effected until 1550, when the last Catholic bishop, Jón Arason, was beheaded with two of his sons. That did not mean that some Catholic traditions did not live on, sometimes secretly. Thus, a much beloved poem of the 14th century, Lilja, composed in the Old Norse language and dedicated to the Holy Virgin, was so deeply rooted in the religious life of the Icelanders that when a collection of Icelandic poetry was published by leading Icelandic Lutherans in 1612 this poem was included after some expurgations, which shows that there was at least a limited acceptance in Iceland of the role of Mary in the Lutheran Church. The idiosyncratic position of the Icelandic Church in the 17th century was rooted in the fact that many of its leaders were descendants of Jón Arason, whom they revered as a respected and important ancestor although they officially had to condemn his religious beliefs. Jón Arason was a devotee of the Holy Virgin but nobody knows the degree to which this may have influenced the worship of Mary among his descendants. Two learned great-great-grandsons nevertheless ventured to write important poetical works in Latin on the Holy Virgin despite the possible consequences they might have had to suffer at the hands of church authorities in Copenhagen. About the same time, shortly after the middle of the 17th century, a young scholar called Páll Hallsson translated the original Old Norse text of Lilja into Latin, while Brynjólfur Sveinsson, a most learned bishop, composed an original and personal poem dedicated to the Holy Virgin, also in Latin. For decades these works were shrouded in silence until publicly discussed in the late 18th century, thus leaving to posterity a valuable testimony to the intricate question of the limits of free speech in religious matters and to the importance of the use of Latin as a medium in the learned world and as a preserver of literary values originally expressed in a vernacular language.*

Indledning

I århundreder hørte Island til det danske rige og følgelig blev 1500tallets vigtigste dokument, Kirkeordinansen, også forelagt den islandske nationalforsamling, altinget. Dette skete i sommeren 1538. Denne nyordning mødte stor modstand i landet, og for at gøre en lang historie kort blev den lutherske reformation ikke for alvor gennemført i Island før end den sidste katolske biskop i Island, Jón Arason (ca. 1485–1550) på Hólar i Nord-Island, blev henrettet i november 1550.¹

Selvom den lutherske reformation omsider synes at have vundet indpas både politisk og kulturelt i løbet af de efterfølgende årtier, affødte den også en vis nostalgi i Island efter den glørværdige middelalder og følelsesmæssig vildrede med hensyn til Jón Arasons skæbne som i en vis forstand stadigvæk optager moderne Islændinges tanker om 1500tallets historie. Grundene til denne biskops specielle rolle i Islændinges bevidsthed er utvivlsomt mange, men én er ret speciel. Ifølge statistikken er der stor sandsynlighed for at alle Islændinge nedstammer fra Jón Arason og følgelig føler mange et vist ansvar for hans minde den dag i dag.

Mariadigtene *Lilium* og *Ad beatam virginem*

Middelalderens store og varierede litteratur i Island skabte til tider et vist dilemma i overbeviste lutheraners sind. Visse personer havde svært ved at acceptere denne litteratur i sin helhed. På den ene side var der de mange levn fra den hedenske verden og på den anden side den katolske tradition der kunne vise sig på mange måder, blandt andet i den dybt rodfæstede tilbedelse af Jomfru Maria. Et godt eksempel på den situation den lutherske reformation skabte i den litterære verden i Island, finder vi i den historie der knytter sig til det i Island kendte og elskede middelalderdigt *Lilja*.

Lilja er det islandske og oldnordiske navn på blomsten lilje, et velkendt symbol på renhed og kyskhed ofte forbundet med Jomfru Maria. Digtet, som blev affattet i det 14. århundrede, er et stort religiøst værk på hundrede strofer, der hver for sig består af otte vers, skrevet under et versemål der på oldnordisk kaldtes *hrynhenda*. Digtet opnåede allerede i middelalderen stor udbredelse og berømmelse blandt den islandske befolkning ikke alene på grund af dets metriske kvalitet, men også på grund af den ophøjede og intense tilbedelse af Kristus og Jomfru Maria som kendetegner dette poetiske værk. Så højt skattet var digtet at det på et tidligt stadium blev beskrevet som et digt alle digtere ønskede at have skrevet.² Derfor er det meget forståeligt at et digt som var

¹ Jón Arason blev halshugget på Skálholt i Syd-Island 7. november 1550 sammen med to sønner Ari og Björn.

² “Öll skáld villdu *Liliu* kuedit hafa”, Finnur Jónsson 1772–1778, II 398.



Fig. 1 Liljen er et velkendt symbol på kyskhed. Kobberstikket, som er udfærdiget i 1600-tallet, synes at gengive en detalje af kunstneren Ventura Salimbenis (1568–1613) værk af Marias bebudelse (<https://art.fams.org/ventura-salimbeni/annunciation-19861329>).

Illustrationen henviser til en scene i Lukasevangeliets første kapitel. Øverst på stikket ses duen, symbolet på Helligånden, til venstre knæler engelen Gabriel som holder en lilje, kyskhedssymbolet, i sin hånd medens han overbringer Guds budskab til den ydmyge Maria. Teksten under illustrationen er hentet fra Lukasevangeliets 1, 28 og lyder så: "Og engelen kom ind til hende og sagde: Hil være dig, du benådede! Herren er med dig, du velsignede blandt kvinder." Nederst findes der oplysninger om de kunstnere der var ansvarlige for kobberstikket. *Ventura Salamin. invent(or)* fortæller os at Ventura har udfærdiget stikkets forlæg. Salamin. er svært forståeligt. Ordet skyldes muligvis en misforståelse eller fejlagtig afskrivning af Salimbeni. W. Kilian sculpsit henviser til kobberstikkeren Wolfgang Kilian (1581–1662), mens *J. Sadeler excut(it)* oplyser at det var J. Sadeler der udførte selve trykningen, enten Justus Sadeler (1583–1620) eller Jan Sadeler II (1588–ca. 1665). Foto: Hjalti Snær Ægisson.

troende islændinge så kært og dyrebart, overlevede den lutherske reformations ihærdige forsøg på at rense den sande tro af alle papismer. Selvom de første lutherske biskopper i Island brændte af iver efter at konsolidere lutherske dogmer, udviste de dog en vis respekt for nationale traditioner, som vi blandt andet kan se eksempler på i den såkaldte *Visnabók*, visebog, en samling islandske digte som udkom på Hólar i 1612.

Lilja kunne imidlertid ikke blive optaget i visebogen før end den var blevet “renset” for de mest påfaldende katolske træk. Denne “forbedrede” udgave af *Lilja* var måske ikke særlig vellykket, men selve tilstedeværelsen af digtet i visebogen var en anerkendelse af at lederne af den lutherske kirke i Island fandt dette middelalderkvad værdigt til at indgå i en samling af de bedste islandske poetiske værker man kunne acceptere fra kirkens side. *Lilja* bevarede således til trods for sin katolske herkomst og ændrede form en vis position selv under den ortodokse retning der kom til at præge den lutherske kirke i de næste årtier.

I samme periode var der en voksende interesse i det øvrige Norden for de mange historiske beretninger der fandtes i den islandske middelalderlitteratur, og som i en vis grad kunne kaste lys over Nordens fælles historie og eventuelt også bestyrke stormagternes, Sveriges og Danmarks, krav om politisk førerskab. Det gamle fælles nordiske sprog var allerede i anden halvdel af 1500tallet blevet mere eller mindre uforståeligt for de fleste indbyggere i Norden undtagen islændinge. Uden deres medvirken var størstedelen af den store kulturskat der fandtes i de islandske håndskrifter, faktisk utilgængelig. Disse forhold affødte både en efterspørgsel og produktion af oversættelser fra oldnordisk/islandsk til de lærdes internationale sprog latin, der igen førte til en øget aktivitet i det lærde milieu i Island. Fra den praktisk betonedede interesse for indsamling af historisk materiale spredte ønsket om oversættelser sig til andre litterære genrer. Og det er netop i dette litterære klima, som i høj grad var forbundet med hvad der skete i Danmark, at selve idéen om at oversætte *Lilja* til latin fødtes.

I takt med de islandske latinskolors forhøjede niveau i første halvdel af 1600tallet synes interessen for at udtrykke sig igennem latindigtning at være vokset betydeligt. Mængden af bevarede poetiske værker er i hvert fald ikke til at sammenligne med de sparsomme vidnesbyrd som findes fra slutningen af 1500tallet. Unge studenter der gerne ville vise deres lærdom, var der selvfølgelig mange af i denne gruppe lærde som ikke alene beskæftigede sig med de velkendte genrer indenfor lejlighedsdigtning, men også vovede sig ud på mindre kendte marker. En af disse var Páll Hallsson (ca. 1627–1663).

Páll Hallssons fødselsår er ukendt, men han er sandsynligvis født i slutningen af 1620'erne. Han blev student fra latinskolen på Hólar i Nord-Island, hvorefter

han drog til København.³ Efter fire års studier ved Universitetet vendte han tilbage til Island, hvor han underviste på sin gamle skole i perioden 1651–1653, indtil han atter drog til Danmark, hvor han levede til sin død. På et eller andet tidspunkt lærte Páll Hallsson landsdommer Jørgen Seefeldt (1594–1662) på Ringsted Kloster at kende og synes at have opnået en stilling som amanuensis i hans store og vidtberømte bibliotek. For Páll Hallsson, som var en lærd mand, må dette have været en ønskestilling, og han beklædte den indtil svenskerne beslaglagde biblioteket under Svenskekrigene 1657–1660. Selve bog- og håndskriftsamlingen overlevede krigen, men endte få år senere i Stockholm. Svenskerne behandlede ikke Páll dårligt, idet den svenske konge i 1659 tildelte ham Haraldsted sogn i nærheden af Ringsted, til hvilket kald Páll blev viet af den svenske biskop over Sjælland.⁴ Denne forordning blev senere bekræftet af den danske konge, Frederik III (1609–1670), hvorefter Páll Hallssons præstegerning synes at være forløbet normalt indtil han kom uheldigt af dage ved drukning i året 1663.

Allerede som student havde Páll Hallsson gjort sig bemærket ved veludført oversættelsesarbejde fra islandsk til latin og vellykket latinsk lejlighedsdigting.⁵ Men hvor og hvornår han har fået den idé at oversætte *Lilja* til latin, og hvem der eventuelt kan have tilskyndet ham, er usikkert. Om den kendsgerning at den sidste katolske biskop Jón Arason, som var en af 1500-tallets betydeligste religiøse digtere i Island, var Páll Hallssons tipoldefar kan have spillet nogen rolle, er ikke til at sige med sikkerhed.

Sikkert er det derimod at Páll Hallsson ikke var den eneste efterkommer af Jón Arason blandt 1600tallets islandske gejstlige, der følte sig tiltrukket af Jomfru Maria og hendes betydning for religionen. Den højtrespekterede, men også til tider svært forståelige biskop på Skálholt i Syd-Island Brynjólfur Sveinsson (1605–1675) var en af sin generations lærdeste islændinge og nød megen anseelse ikke alene i sit hjemland, men også i Danmark. Meget imod sit ønske blev han biskop i 1639, men synes at have røgtet sit embede på upåklagelig vis indtil han nedlagde sin bispestav i 1674 året før sin død. Som Páll Hallsson var Brynjólfur et tipoldebarn af Jón Arason, og i dette tilfælde ved vi at forbindelsen til den afdøde katolske biskop var af stor betydning ikke mindst når det gjaldt tilbedelsen af Jomfru Maria.⁶ I den kirke som biskop Brynjólfur lod bygge på Skálholt, var der for eksempel et lille kapel eller aflukke som var helliget Jomfru Maria, hvor Brynjólfur gerne søgte hen

³ Páll Hallsson blev immatrikuleret ved Københavns Universitet 16. december 1647.

⁴ Kongen var Karl X Gustav (1622–1660) og biskoppen Zacharias Klingius (1610–1671).

⁵ Páll Hallssons største digte er to bryllupsdigte til Henrik Bjelke, København 1649.

⁶ Jón Arason – Ari Jónsson – Helga Aradóttir – Ragnheiður Pálsdóttir – Brynjólfur Sveinsson. Jón Arason – Björn Arason – Halldóra Björnsdóttir – Hallur Bjarnason – Páll Hallsson.

for at holde en stille, privat andagt. Biskoppen tålte ikke at hans stamfader blev kritiseret eller omtalt på en negativ måde selvom han som biskop på Skálholt officielt måtte tage afstand fra Jón Arasons religiøse overbevisning og visse politiske handlinger. Et svært åndeligt dilemma må det have været for Brynjólfur, ikke mindst når man tager i betragtning at det var på Skálholt at Brynjólfurs oldefar og tipoldefar blev henrettet kun hundrede år før.

Som følge af Brynjólfurs holdning var der dem der mistænkte ham for at være kryptokatolik, en mistanke der er fortsat til vor tid og ikke blev mindre aktuel da man opdagede at han omkring 1660 affattede et stort latinsk digt som han kaldte *Ad beatam virginem*. Nu ved vi ikke nøjagtig hvornår Páll Hallsson har siddet og arbejdet med sin oversættelse af *Lilja*. Det mest sandsynlige er dog at det har været i 1650erne eller i de første år af 1660erne. Hvorom alting er, så er der meget der tyder på at to lærde islændinge, den ene i Island den anden i Danmark, mere eller mindre samtidigt har beskæftiget sig med et stof der stod deres hjerte nær, men nemt kunne bringe dem i en reel fare. Skal man anse det for en tilfældighed, eller kan der være tale om en forbindelse mellem de to mænd?

Biskop Brynjólfur foretog flere rejser i sit liv fra Island til Danmark af forskellig varighed. Følgelig kendte han mange danskere personligt, ikke mindst højtstående personer indenfor kirke- og statsstyrelse. Hans sidste rejse var i vinterhalvåret 1638–39, hvis højdepunkt var da han blev viet til biskop i Vor Frue Kirke i København 1639. Under denne rejse aflagde han blandt andet besøg hos Kong Christian IV (1577–1648) i Glückstadt, og på tilbagevejen besøgte han Jørgen Seefeldt på Ringsted Kloster, hvor han tilbragte påsken. Et bekendtskab var der åbenlyst mellem Brynjólfur og Seefeldt allerede i 1639, og det synes at være fortsat de næste årtier at dømme efter Brynjólfurs store til dels bevarede korrespondance. Der findes to breve til Seefeldt affattede på latin, det første dateret 12. juli 1656 og det andet 14. juli 1657, begge på Skálholt.⁷ Brevene handler bl.a. om udveksling af islandske håndskrifter. Både biskoppen og landsdommeren var håndskriftsamlere, men forskellen var den at Brynjólfur var en stor kapacitet når det drejede sig om håndskrifternes indhold hvorimod Seefeldt formentlig har måttet støtte sig til en andens faglige kompetence. Derfor er det en nærliggende tanke at det har været en af Páll Hallssons opgaver i det store bibliotek at tage vare på og udforske de islandske håndskrifter. Selvom det ikke omtales i de to breve, må det betragtes som usandsynligt at Brynjólfur ikke vidste besked om Pálls arbejde på Ringsted Kloster. Det vides ej heller om Brynjólfur og Páll kendte hinanden personligt, men alt tyder på at disse tre mænd har haft en fælles interesse for bøger og håndskrifter.

⁷ Helgason 1942, 77–79 og 105–106.

Páll Hallsson påbegyndte ikke alene sin oversættelse men gjorde den også færdig. Selve arbejdet må have stillet oversætteren overfor mange store og svære opgaver. Som før sagt består *Lilja* af 100 strofer, hver på otte vers. Hvis Páll i begyndelsen har nærret et ønske om at oversætte den islandske tekst til latin med det samme antal strofer og vers, har han hurtigt opgivet den plan. Til sin oversættelse har han valgt det elegiske versemål, som består af længere vers end det originale islandske metrum benytter. Så vidt man kan se, bestræber oversætteren sig for at bevare en vis strofeinddeling rent indholdsmæssigt, men versenes antal i hver af de oversatte strofer er meget forskellig. Det kan variere fra et enkelt distichon til hele femten disticha. I sin helhed består *Lilium*-oversættelsen af 550 vers foruden en afsluttende hilsen til læseren, *Ad Lectorem*, på tre disticha.

Selvom en nøjagtig beskrivelse af digtets indhold ville være for omfattende i denne kontekst, kan det være formålstjenligt at understrege at et Mariadigts indhold kan rumme meget mere end en beretning om Jomfru Maria og en bøn til samme. I *Lilium* bevæger vi os således fra almene betragtninger om Jomfru Maria til en gennemgang af bibelhistorien, hvor vi hører om skabelsen, paradiset, syndefaldet, Marias historie og rolle i Jesu liv for at afslutte med en påkaldelse af Kristus og hans moder. Indholdet er således tydeligt kristent selvom Páll i høj grad benytter sig af nylatinens klassiske formsprog ved blandt andet at anråbe Muserne om deres hjælp ved digtets affattelse. Til trods for disse lidet kristne indslag hersker der dog ingen tvivl om at digtet er skrevet til Jomfru Maria i en stærkt katolsk ånd. I digtets første del (21–22) retter digteren for eksempel en direkte bøn til den hellige jomfru med de følgende ord: “Accipe, Virgo, preces; suspiria percipe, Mater! / Mater, cui salvus virginitatis honos” (Hør, Jomfru, mine bønner; lyt til min sukken, Moder! / Moder, hvis mødomsære er uskadt). Den dybe hengivenhed og ønsket om en direkte forbindelse til Jomfru Maria som disse ord udtrykker, fortolkedes gerne af strengt troende lutheranere som et tegn på katolicisme, og Páll var godt klar over at i *Lilium* fandtes der adskillige steder af denne art som kunne vække mistanke. For at gardere sig mod kritik og eventuelle angreb skrev han den nysnævnte hilsen til digtets læsere, som han nemt kunne henvise til om nødvendigt:

Nolo putes rasæ venerer quod dogma cohortis,
Lector! Ego Auctoris prævia verba cano.
Ille licet recto non semper tramite currit,
Haud tamen ex omni parte profanus erit.
Quæ bona sunt, retine; quæ sunt mala projice, sodes.
Illa imitare legens; dum legis hæcce, cave.

(Ærede læser, du skal ikke tro at jeg priser de glatbarberede troppers
[de katolske munkes] læresætning. Jeg synger forfatterens ord sådan

som de leder mig. Selvom han ikke altid følger den rigtige vej, vil det vise sig at han ikke er ureligiøs i enhver henseende. Jeg beder dig bevare det som er godt og forkaste det som er ondt. Medens du læser skal du efterligne det førstnævnte og tage dig i agt for det sidstnævnte.)

Hvordan forholdt det sig så med Biskop Brynjólfurs samtidige digt til Jomfru Maria, *Ad beatam virginem*? Formmæssigt er det meget forskelligt fra *Lilja* eller *Lilium*, selvom der forståeligt nok findes paralleller med hensyn til selve indholdet. *Ad beatam virginem* består af syv mere eller mindre selvstændige digte, der hver har sit eget metrum.⁸ På en måde kan man sige at de første seks dele, *Ad beatam virginem* I–VI, danner en helhed som begynder med en dedikation til Jomfru Maria og almene betragtninger over hendes væsen, hvorefter der følger beretninger om hendes rolle i det jordiske liv, især i Jesu nærværelse, og endelig hendes egen død. Her er vi nået til et markant og vigtigt skel i Brynjólfurs poetiske værk. *Ad beatam virginem* VII behandler Biskop Brynjólfurs personlige forhold til Jomfru Maria og hans egen erfaring af hendes virke i Guds rige.⁹ I denne del af digtet befinder den lutherske biskop sig meget tæt på grænsen til hvad en lutheraner, for slet ikke at tale om en biskop, kunne tillade sig. Som et værn mod en senere kritik anbringer digteren det meste af beretningen om sin personlige erfaring i drømmenes verden, hvor det ligger i læserens magt at fortolke det han læser som symboler. Ikke desto mindre er der passager hvor digterens holdning skinner tydeligt igennem, som denne der befinder sig i digtets sidste afsnit (133–135):

Perge semper excubare margarita cœlitum
Dulce germen obsecrando mortis ut voragine
Largiatur enatare naufragis clientibus.

Digteren beder Jomfru Maria om at gå i forbøn hos sin søn for at han skal udvirke at de troende der har lidt et forlis, må blive reddet fra dødens dyb. Marias rolle er klar, en rolle som mange ville fortolke som et katolsk træk. Kender man Biskop Brynjólfurs livshistorie, fornemmer man også hans dybe fortvivelse i disse ord.

Begge digte drejer sig om Jomfru Maria og på grund af den katolske ånd man finder i dem begge, er det interessant at se hvordan de blev modtaget af deres samtid. Kort sagt lader det til at der har hersket absolut tavshed om digtenes eksistens i de næste 60–70 år. Om man ikke har vidst at de eksisterede, eller om man ikke ønskede at omtale dem, vides ikke. Den lærde islænding Jón Ólafsson (1705–79) frá Grunnavík, der levede en stor del af sit liv i København, skrev omkring 1733–1734 *Liljas* originale tekst af og

⁸ Samlet består *Ad beatam virginem* af 1213 vers.

⁹ *Ad beatam virginem* VII er affattet i et metrum der kaldes katalektisk trochaeisk tetrameter og består af 138 vers.

forsynede den med to latinske oversættelser, den ene der følger originalteksten ganske nøje og den anden der er mere poetisk.¹⁰ Men det var først i 1760'erne og -70'erne at de to Mariadigte for alvor vendte tilbage til dagslyset, og det var takket være tre store værker på latin der udkom på tryk i Lübeck, Altona, København og Leipzig. I året 1760 udkom værket *Idea Historiae Literariae Islandorum* af Nicolaj Peter Sibbern (1684–ca. 1729), slotspræst i Glückstadt.¹¹ Man mener at en stor del af de oplysninger der findes i dette værk, stammer fra endnu en lærd islænding, Jón Þorkelsson Thorkillius (1697–1759), senere rektor på latinskolen på Skálholt, der arbejdede som amanuensis hos Sibbern i årene før 1725.¹² Biskop Finnur Jónssons (1704–89) firbindsværk, *Historia Ecclesiastica Islandiæ* udkom i København i årene 1772–1778, og i 1777 udkom ligeledes i København *Sciagraphia Historiæ Literariæ Islandicæ* som Hálfðan Einarsson (1732–1785), rektor på Hólar i Nord-Island havde udarbejdet.¹³

I Sibberns værk finder man for første gang på tryk en kort diskussion om Biskop Brynjólfurs mulige kryptokatholicisme og om hans to religiøse digte *De cruce* og *Ad beatam virginem* kan give anledning til en fortolkning af den art. Selv havde Sibbern ikke set digtene, og han indtager det fornuftige standpunkt at en bedømmelse må man overlade til dem der har læst dem.¹⁴ Hvordan og hvornår Finnur Jónsson blev opmærksom på *Lilium*, er usikkert, men faktum er at han satte så stor pris på det latinske digt at han inkorporerede det i sin kirkehistorie sammen med den originale islandske tekst, som han forsynede med forklaringer og sin egen prosaoversættelse til latin. Af Finnur Jónssons kommentar er det klart at han har haft både Páll Hallssons håndskrift og Jón Ólafssons arbejde ved hånden. Som en yderligere anerkendelse af *Lilium* blev hele afsnittet også udgivet som særtryk. I afsnittet om Brynjólfur Sveinsson omtaler Finnur Jónsson ret udførligt de verserende påstande og mistanker om biskop Brynjólfurs holdning til katolicismen, men i sin optælling af hans litterære værker nævner han ikke *Ad beatam virginem*, hvordan man så end vil fortolke det. Hálfðan Einarsson beskæftiger sig derimod ret indgående med *Ad beatam virginem* og spørgsmålet om det bør betragtes som et katolsk digt. Hálfðan henviser til Sibberns omtale af problemet og synes at ville fortolke det som værende inden for de rammer som en lutheraner kan tillade sig. Til syvende og sidst beror det vel på hvor

¹⁰ Lbs 374 fol. Håndskriftet er dediceret til Hans Gram (1685–1748).

¹¹ "Idea Historiae Literariae Islandorum" blev publiceret i *Monumenta Anecdota* I, Lübeck & Altona 1760.

¹² Cf. Jensson 2001.

¹³ Hálfðan Einarssons værk blev genudgivet i København og Leipzig i 1786 som *Historia Literaria Islandiæ*.

¹⁴ Sibbern 1760, Sect. III, 10.

læserens opfattelse og tolerance ligger, når skellet mellem katolicisme og luteranisme diskuteres. Muligvis var Brynjólfur selv ikke sikker, og det er måske også derfor han stadigvæk er så aktuel.

Afslutning

Hvordan har så de to digtes historie formet sig i de 240 år der er gået fra at de igen kom for dagens lys? *Lilium* findes på Kungliga Biblioteket i Stockholm og *Ad beatam virginem* på Det islandske nationalbiblioteks håndskriftsamling i Reykjavík.¹⁵ Den oprindelige *Lilja* bevarer stadigvæk sin plads blandt de højst skattede poetiske værker indenfor den islandske litteratur medens *Lilium* faktisk er ukendt. Det samme gælder stort set *Ad beatam virginem*, som aldrig er blevet udgivet i sin helhed. Teksten til *Ad beatam virginem* VII er udgivet to gange i moderne tid, og ligeledes er der skrevet et korværk til digtet som blev sunget for første gang i domkirken på Skálholt i 1998. Helt glemt er Brynjólfurs værk ikke.

De to digte er ikke epokegørende. Betragter man dem derimod i en større sammenhæng, er de i al deres beskedenhed vigtige vidnesbyrd om de kampe og stridigheder der prægede Europa i flere århundreder som følge af uenighed mellem kristne trosretninger. Det var ikke blot stater og større grupper der led, men også individer der følte sig tynget af ikke at kunne tænke eller udtrykke sig frit uden fare. Det var ikke før det attende århundrede at man for alvor sporede en frigørelse. Digtenes historie vidner også om latinens stilling i det internationale lærde milieu i flere århundreder. At skrive digte på latin var endnu den fornemste måde man kunne vise sin lærdom på, og til at bevare og beskytte nationale litterære skatte igennem oversættelser var latinen i generationer det sprog man bedst kunne enes om.

¹⁵ *Lilium* Papp. fol. 23, *Ad beatam virginem* JS 318 4to.

Litteratur

- Brynjólfur biskup – kirkjuhöfðingi, fræðimaður og skáld*. Safn ritgerða í tilefni af 400 ára afmæli Brynjólfs Sveinssonar 14. september 2005, Reykjavík 2006.
- Einarsson, Hálfðan 1786, *Historia Literaria Islandiæ*, København & Leipzig.
- Helgason, Jón 1925, *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, København.
- Helgason, Jón 1942, *Úr bréfabókum Brynjólfs biskups Sveinssonar*, København.
- Jensson, Gottskálk Þ. 2001, “Hugmynd um bókmenntasögu Íslendinga”, *Skírnir* 175, 83–116.
- Jónsson, Bjarni 1949, *Íslenzkir Hafnarstúdentar*, Akureyri.
- Jónsson, Finnur 1772–1778, *Historia Ecclesiastica Islandiæ* I–IV, København.
- Ólason, Páll Eggert 1948–1952, *Íslenzkar æviskrár* I–V, Reykjavík.
- Pétursson, Sigurður 2014, *Latína er list mæt*, Reykjavík.
- Sibbern, Nicolaj Peter 1760, “Idea Historiae Literariae Islandorum”, *Monumenta anecdota virorum post fata illustrium et clarorum* I, Lübeck & Altona, 175–228.

TWO PIECES ON THE WAR IN SKÅNE BY PETRUS LAGERLÖF



By Peter Sjökvist

The War in Skåne between Sweden and Denmark (1675–1679) was not only fought with arms. In this article we meet two poetical pieces composed by the prominent Swedish Latinist Petrus Lagerlöf (1648–1699), which are both connected to the events of this conflict. One is a panegyric poetic paratext on Charles XI, written for an orator celebrating the 21st birthday of the King in 1676. The other is a satirical epigram on the fall of Kristianstad in 1678. The poems are not only rhetorical masterpieces, but also both very representative of Swedish propaganda of the time.

It is difficult to believe today that the Swedes and the Danes were always enemies back in the old days. Now we only see occasional exceptions to mutual respect, when it is time for football games between the national teams, or at similar events. But it took some time to get where we are, and traces from the period of enmity can still be found with ease. At Uppsala University Library, where I work, I had the privilege of cataloguing a collection called *Danica vetera* some time ago.¹ There we find many items with Danish origin that were once taken as war booty by the Swedish armies in the 17th century.² But the fact that the laws of war in the 17th century allowed victorious armies to take such booty does not mean that librarians in the 21st century feel completely comfortable with this acquisition method.³ We often have to explain – defend, as it were – a behaviour of the Swedish army that nobody in our time can consider as anything but disgusting.

¹ See further: www.ub.uu.se/finding-your-way-in-the-collections/selections-of-special-items-and-collections/danica-vetera.

² As regards Danish war booty in Swedish libraries, see further Walde 1916–20, 1, 218–227; 2, 205–438.

³ Valuable discussions on these two aspects of the literary war booty can be found in Göranson 2016 and Munkhammar 2016.

Even more important than the war booty material at Swedish institutions, however, are the several territories that were added to the Swedish kingdom in the 17th century, which used to belong to Denmark. We may today think of the borders of Sweden and Denmark as natural, divided by the strait of Öresund as the countries are, but for a long time they were not. As we all know, the regions of Skåne, Blekinge and Halland did not become Swedish until 1658, by the peace treaty of Roskilde. Somewhat later the Swedish King Charles X Gustavus attacked Denmark again, with the intention to conquer all of Denmark, but he failed to do so and soon passed away himself in 1660. It is true that the peace that followed lasted somewhat longer, but the question was not really *if* the Danes wanted to take revenge or not, but *when* they would decide to do so. In 1675 there seemed to be an opportunity.⁴

The Swedish King Charles XI was young, only 18 years old at the time when Denmark declared war in September that year. Sweden had become involved in the European war between France and its antagonists, suffered a serious defeat at Fehrbellin in Brandenburg, and met great adversities at sea. So when the Danes landed and occupied the major part of Skåne in the summer of 1676 the situation was precarious, to say the least. By an enormous effort from the Swedes, they were, however, able to fight back successfully. The terrible battle of Lund on the 4 December 1676, causing the loss of approximately 14.000 lives altogether, is generally regarded to be the turning-point. The Swedish victory was small, but decisive, and step by step they managed to win parts of Skåne back from the Danes thereafter. This was, in short, the contemporary political situation when our poet composed the first of the two pieces to be discussed here.

Petrus Lagerlöf was born in 1648 in the Swedish region of Värmland, and arrived at Uppsala as a student in 1665. Ten years later he defended his dissertation *pro gradu* (for the degree) and won the master's degree. He would end his career as a celebrated professor of eloquence at Uppsala University and as Swedish *historiographus regni* (royal historiographer), the most prestigious scholarly position in the country, when he died prematurely in 1699.⁵ By posterity he has usually been regarded as one of the most prominent Swedish writers of Latin ever.⁶ At the beginning of 1677, when he wrote the first of the two poems to be treated in the following, Lagerlöf had

⁴ The history of this war, the background, the Danish landing at Råå in Sweden, the battle of Lund, etc., is given in different articles in *Kampen om Skåne* 2005. See also Rystad 2001, 40–119.

⁵ For the most exhaustive treatment of Lagerlöf's biography, see Olsson 1977. A selection of Lagerlöf's Latin poetry is published in Sjökvist 2010.

⁶ E.g. Ihre & Wählberg 1739, 28–29; Helander 1994, 41 and 43; Aili 1995, 149; and Piltz 2006, 33.

recently finished his university studies, and was now responsible for the education of the son of the nobleman Lars Fleming. Just as in almost all other cases when Lagerlöf wrote poetry, his reason for doing so was a certain occasion, this time a speech held at Uppsala University.

At the academies at the time, when rhetoric was a very important subject, solemn orations were often delivered by students on contemporary events of great significance, and on members of the Royal family.⁷ These speeches were often printed and spread, since they contributed to the dissemination of Swedish propaganda and displayed loyalty to the Royal house. And when they were published, the speaker as a custom received congratulatory poems from academic fellows, which were included in the publication *gratulationis loco* (in the place for congratulations). This is what happened this time.

On the 9 January 1677 the 21 year-old student Carl Liedeman gave an oration in Uppsala on the birthday of Charles XI, which had taken place one and a half month earlier, the 24 November 1676, during the campaign in Skåne. So when Petrus Lagerlöf writes his congratulatory text for the publication, there are in reality two events and two persons to celebrate, the young student and his oration, as well as the King and his marvellous deeds. Two further circumstances unite these two addressees: they both carry the first name Carl (Charles), and they happen to be born on exactly the same day. This is of course wonderful, and perfect stuff for a poet writing in the 17th century, who is prone to making rhetorical points with all kinds of associations and similarities. The Latin text⁸ is:

- CAROLE, dum Castris, hiberno et pectora Marti,
Objicis, in medio docta calere gelu,
Oraque non miti praebes violanda pruinae,
Quae verni semper sideris instar habent.
- 5 Dum male perjurum toties stimularis in hostem,
Victrici ulturus foedera rupta manu.
Festinatque Tuis pugnare in partibus aether,
Fataque jam caussa pro meliore manent.
En! Tibi ter septenus adest Natalis, et aevum
- 10 Miratur meritis tardius ire Tuis.
Cumque Tuos ausus retegat, numerarier ultra
Postulat, et fastis vix putat esse fidem.
Dumque stupet gaudetque simul, dum saepe reverti

⁷ As regards Latin eloquence in Sweden, see further Tengström 1983, 12–22.

⁸ Petrus Lagerlöf is, as far as I know, the only Latin author from Sweden whose collected works have been edited and published separately. This was done by Samuel Älf in 1780, under the title *Petri Lagerlöfvii ... Orationes, programmata ac carmina varia*. The Latin text here follows this edition (page 184), which was supposed to be the first part of a major collection of Neo-Latin poetry.

- Se vovet, et Domino plaudere saepe suo,
15 Excipit alloquio LIEDMANNUS, et auspice Phoebos
Paene suis annis altius audet opus.
Oraque facundos juvenilia solvit in orsus,
Verbaque materiae concipit aequa suae.
Ingenium, Rex, ipse facis, facis esse disertum,
20 Parvaque difficile est, Te subeunte, loqui.
Nec nihil est nasci Tecum, lux fertilis illa
Dotibus, et genii dives ubique fuit.
Lux praesaga fuit, quae Te cum gigneret orbi,
Praeconem hunc una protulit alma Tibi.
O Charles, when you expose your chest to camp life and wars in
[winter time,
your chest which has been taught to glow warm in the midst of
[cold weather,
and when you let your countenance be injured by hard frost,
the countenance that shines forth as an appearance of the star of spring,
5 when you are spurred on repeatedly against an evil perfidious enemy
in order to avenge broken treaties with a victorious hand,
then heaven hastens to fight on your side,
and destiny remains with the better cause.
Behold! Your twentyfirst birthday is here, and is amazed at the fact
10 that time passes more slowly because of your merits.
And when it reveals your hazards, it demands that they be accounted for
again, and it almost cannot believe the chronicles.
When it wonders and rejoices at the same time, and promises that it
shall return many times and applaud its Lord many times,
15 then Liedemann starts to speak, and under Febus's guidance
he dares an enterprise that is almost above his age.
His youthful mouth starts to speak eloquently,
and finds words that are equal to his subject.
You yourself, O King, you make the mind eloquent,
20 it is difficult to talk about small things when you are present.
And it is not nothing to be born together with you, that day was fertile
talents, and it was rich with genius in all respects. [with
The day was prophetic, which when it gave birth to you to the world,
at the same time propitiously brought forth this panegyrist of yours.

The King Charles XI is immediately addressed in the vocative, and he remains the person spoken to all through the poem. The King is waging war in the winter, and we know that it was in fact unusually cold this year. But his passion for the enterprise is ardent, and the cold does not affect him. His face is similar to the sun in the spring, and we here easily recognize the model in Horace's words on Augustus in *carm.* 4.5.5 ff., where the emperor's gaze

makes life better for the people: *Instar veris enim vultus ubi tuus / Affulsit populo, gratior it dies / et soles melius nitent* (For when your countenance shines like the spring upon the people, the day passes more pleasantly and the sun is much brighter).⁹ He is attacking the perfidious enemy, and will victoriously take revenge for the broken treaties. Well, the Danes are generally described as false and oath-breaking in Swedish neo-Latin literature¹⁰, but this time it was at least formally correct that they had broken the peace and declared war against Sweden. Luckily for Charles XI, however, heaven takes side with the Swedes and decides to fight for the better cause. Also here we have to do with a very common theme in Swedish propaganda, where the Swedes are so often described as God's own new chosen people, the new Israel, however odd such an idea may sound to us today.¹¹ And then, during this campaign, Charles XI celebrates his 21st birthday, and this day in personification is amazed by Charles's astonishing deeds. He has performed so many great things that it can hardly believe this and trust the chronicles. Now, in line 15, the other Carolus (Liedemann), starts to speak under Apollo's guidance and dares an enterprise for which he is probably too young. Panegyrics, as will be remembered, is something for old men, not for youngsters, according to the classical tradition.¹² But Liedemann speaks eloquently and manages to find words that are suitable to the magnificent subject. How is this possible? It is the subject of the speech himself, Charles XI, who makes the young man successful and able to speak about things that are above his age, corresponding to the topos that Curtius called *puer senex* (an old boy).¹³ It is impossible to talk about small things when the King is close. In addition, as was mentioned above, the King and Liedemann were both born on the same day, and this is of course wonderful. What a great and fertile day it was that brought forth both the glorious King and his eloquent panegyrist at the same time. Two *Caroli*, born on the same day, and nothing can go wrong!

So, without taking any focus away from the King, Lagerlöf manages to praise the young student as well for producing something far better than his age would allow him to. This is done indirectly in the poem, but directly considering its function as a paratext in the printed oration. Lagerlöf does so by evoking several standard themes in the propaganda of the time, but also

⁹ Comparing the ruler with the sun is of course common all over Europe in the 17th century. See further e.g. Johannesson 1968, 103ff., and Helander 2004, 391ff.

¹⁰ Helander 2004, 352f.

¹¹ Helander 2004, 408ff., but also especially Ekedahl 1999.

¹² Arguments used by Lagerlöf in support of young men about to deliver panegyrics at the academy in spite of their young age have been discussed in Sjökvist 2012.

¹³ Curtius 1978 [1948], 108ff.

by using some classical topoi. If this poem is in many ways representative of the Latin poetry of the time in Sweden, albeit far more masterful than most other specimens, the next short epigram is surely a rarity in Lagerlöf's own production. I cannot remember having seen another piece of the same satirical kind.

When the Danes invaded Skåne in 1676 they soon captured Helsingborg and Landskrona, and in August they did the same with Kristianstad. For a while they controlled all of Skåne, with the only exception of Malmö. After the battle of Lund the Swedes started to reconquer the region, and Kristianstad was soon surrounded and besieged, but the Danes sent more troops to the city, and the siege was raised in the summer of 1677. A new siege, however, was started in May 1678. On the 21 July the Danish army of 11.000 men arrived at Önnestad, close to Kristianstad, with the aim of relieving the city, but there was no real attempt to do so. On the 4 August the troops in Kristianstad had to surrender to the Swedes, despite the fact that the Danish army was so close, when the Danish King some days earlier had left his soldiers and travelled back to Copenhagen. With the loss of Kristianstad, the hope of winning Skåne back was also lost. According to the peace treaty settled one year later, no territories would be surrendered by any side in the conflict. The fall of Kristianstad was also the subject of a distich by Lagerlöf, in which he ridicules the Danish effort:

Dane, rogas, quam ob rem citius non ceperit urbem
Svecus? Rem voluit te speculante geri.

O Dane, you ask why the Swedes did not capture the city more quickly.
They wanted it to happen while you were watching.

Lagerlöf immediately addresses a fictive Dane explicitly in the vocative, and asks him why the Swedes did not capture the city more quickly. "They wanted it to happen while you were watching", is the answer, and as we can see this refers to the abovementioned circumstance that a large Danish army was standing very close to Kristianstad, without being able to make the troops in the city avoid a surrender. It is of course not true that the Swedes would have waited to capture the city on purpose, just to have the opportunity to do it while demonstrating their superiority in front of the Danes. But in a scornful epigram, pleasing the Swedish authorities, that did not matter. From a rhetorical perspective the short poem is surely successful anyhow. I guess that could be said safely.

Be that as it may, what we have seen here are two poetical pieces that are very representative of Swedish propaganda from the time of the war against the Danes in Skåne in the 1670s. We have seen praise of the Swedish King and slander of the Danes, in direct connection to recent events in the conflict. Typical themes, classical topoi and satire were part of the rhetorical

repertoire, and many of them would return during the Great Northern War at the beginning of the 18th century, when Sweden and Denmark were at war again.¹⁴ What this reminds us of is of course that wars were never fought only in the battle-field, neither in the 17th century. To establish certain ideas among the people as undoubtedly true, in all genres, was obviously fundamental as well.

It is of course true that anyone interested in historical research must try to understand the ideas of the time under investigation, but sometimes a comparison with our own sentiments can be just as justified. It shows so clearly that some of the incitements and arguments for those bloody wars are in fact very far from what we could possibly conceive of today. Would any Swede with full mental capacity today use the sun as a simile for the Swedish King? Or claim that he has performed so many great deeds that no one could believe it? I think similar things are still being said about the ruler of North-Korea. That anyone praising him would automatically be eloquent himself? Would anyone call the Danes false and perjurious? Impossible! And the Swedes as God's new chosen people? Well, anyone who has seen the Swedish national football team in action has a good reason to doubt such a statement. And there could perhaps be other proofs as well for the incorrectness of this idea.

¹⁴ See Dahlberg 2014, 65–100.

Bibliography

- Aili, Hans 1995, "Sweden", *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, ed.: Minna Skaftø Jensen, Odense, 129–158.
- Curtius, Ernst Robert 1978 [1948], *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern.
- Dahlberg, Elena 2014, *The Voice of a Waning Empire. Selected Latin Poetry of Magnus Rönnow from the Great Northern War*, Uppsala.
- Ekedahl, Nils 1999, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst*, Uppsala.
- Göranson, Ulf 2016, "Kulturavskriftsbyten och den rättsliga utvecklingen från Grotius", *Bevara för framtiden. Texter från en seminarierie om specialsamlingar*, ed.: Peter Sjökvist, Uppsala, 73–82.
- Helander, Hans 1994, "Swedish Neo-Latin Literature 1650–1720: A Survey of the Most Important Authors and Some Typical Features of their Language", *Mare Balticum – mare nostrum. Latin in the Countries of the Baltic Sea (1500–1800)*, eds.: Outi Merisalo & Raija Sarasti-Wilenius, Helsinki, 38–52.
- Helander, Hans 2004, *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620–1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*, Uppsala.
- Ihre, Johan (praes.) & J. A. Wählberg (resp.) 1739, *De poetis in Sviogothia Latinis*, Uppsala.
- Johannesson, Kurt 1968, *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*, Uppsala.
- Lagerlöf, Petrus 1780, *Petri Lagerlöfvii ... Orationes, programmata ac carmina varia*, ed.: Samuel Älf, Uppsala.
- Munkhammar, Lars 2016, "Dessa eviga krav på återställande", *Bevara för framtiden. Texter från en seminarierie om specialsamlingar*, ed.: Peter Sjökvist, Uppsala, 83–94.
- Olsson, Bernt 1977, "Lagerlöf, Petrus", *Svenskt Biografiskt Lexikon* 106, Stockholm.
- Piltz, Anders 2006, "Petrus Lagerlöf. Värmlänning, svensk, romare", "Nöd att bo vid Fyris å". *Värmlänningar i Uppsala under fyra århundraden*, Uppsala, 31–44.
- Rystad, Göran 2001, *Karl XI. En biografi*, Lund.
- Rystad, Göran (ed.) 2005, *Kampen om Skåne*, Lund.
- Sjökvist, Peter 2010, *Bröllop hos Schefferus och andra dikter av Petrus Lagerlöf*, Stockholm.
- Sjökvist, Peter 2012, "Kungapanegyrisk poesi och paratext hos Petrus Lagerlöf", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2–3, 51–64.

Tengström, Emin 1983, *A Latin Funeral Oration from Early 18th Century Sweden. An Interpretative Study*, Göteborg.

Walde, Otto 1916–20, *Storhetstidens litterära krigsbyten. En kulturhistorisk-bibliografisk studie*, Uppsala.

READING BETWEEN THE LINES:



A 17th Century Corpus of Funeral Inscriptions from Odense revisited

By Birgitte Bøggild Johannsen¹

*The article presents a reading in context of the manuscript, *Monvmenta et Inscriptiones Otthinienses Uberioribus Historicis et Genealogicis Illustratae Notis*, composed c. 1679 by Jens and Jacob Bircherod, and comprising 325 inscriptions from churches and profane buildings in Odense. In the corpus, *Danmarks Kirker. Odense Amt* (1990–2001) the collection proved an invaluable guide to Late Medieval and Early Lutheran funeral monuments, the amount of which during the subsequent centuries was reduced by more than 75%. However, a conspectus of the material in toto has never been undertaken. The following lines aim at presenting a preliminary survey of commemorative patterns in a major Danish urban community, equally taking into account changing confessional practices across the watershed of the Lutheran Reformation. Focus will be directed towards 139 examples from c. 1475–1618, representing different social groups, men and women, ranging from members of the nobility and upper strata of the clergy, the municipal corporation and the learned elite to more ordinary citizens, craftsmen or clergymen.*

Introduction

Around 1679, two young scholars, the brothers Jens (1658–1708) and Jacob Bircherod (1664–1687) compiled a partly illustrated corpus of inscriptions, *Monvmenta et Inscriptiones Otthinienses Uberioribus Historicis et Genealogicis Illustratae Notis* (here: *MIO*), comprising 325 inscriptions from churches and secular buildings in Odense, capital of the Diocese of Funen.²

¹ A previous version of the paper was presented in 2013 in Utstein at the conference, “The Righteous shall be in everlasting Remembrance. Remembering the Dead in the 16th and 17th Centuries”, arranged by the University of Oslo as part of the network, “Death in Early Protestant Tradition”.

² On the corpus and its authors, see Johannsen 2008 (a).

Apart from texts, related to fittings in the city's four parish churches and to objects and buildings in civic use, the collection includes no fewer than 275 funeral inscriptions from sepulchral tablets, tombstones and one funeral banner. *In toto* the catalogue presents a frozen image, or a probably reliable record of extant or readable examples from a period of around 350 years, the earliest dating from the 14th century. From an antiquarian perspective, the corpus proves an indispensable guide to the mapping of Late Medieval and Early Lutheran funeral monuments in Odense, all described in detail – with ornate translations of the Latin inscriptions and perspicacious commentaries by Peter Zeeberg – in *Danmarks Kirker. Odense Amt* (1990–2001). The Bircherod collection is especially valuable in view of the systematic destruction of tomb sculpture, not only following the Reformation, but also undertaken during building renovations in the 18th–19th centuries.³ However, a close-reading of the inscriptions in this important source, extant only in manuscript, has never been undertaken. It should also be added that research in Late Medieval and Early Modern epigraphy in Denmark – except for a pioneering overview of inscriptions on Danish tombstones c. 1470–1600 by Jörn Staecker (2003) – is still a *desideratum*.⁴

In the following, the texts of *MIO* will form the basis of some reflections on social, cultural and confessional strategies as reflected by language, typography and the use of codes, exposing humanistic learning, style and manners as well as religious predilections in a major Danish provincial town across the watershed of the Lutheran Reformation. Focus will be directed towards 146 examples, covering the period c. 1475 till 1618, when the parochial structure of the city underwent change. The analysis will be developed in dialogue with the results of Staecker and takes its point of departure in standards since the early 1940'ies developed by the corpus of

³ For instance, more than 100 tombstones and 15 sepulchral tablets from St. Canute's were sold at auction, destroyed or recycled with new inscriptions during the 18th century, see *DK. Odense Amt* 1990–2001, 708–710.

⁴ Staecker 2003, 415–436. For a survey of epigraphic studies in Denmark, Johannsen 2008(b). The corpus *Danmarks Kirker*, since 1933 published by the National Museum, does not as a principle present post-Reformation inscriptions (after 1550) *in extenso*, in contrast to medieval texts. Some exceptions are made, however, for eulogies or religious poems when these – as a result of the knowledge of the author or of a unique content – “deserve particular interest”, thus upgrading the singular at the expense of the more common. In this respect, *Danmarks Kirker* claims a prerogative as an art-historical index, in relation to inscriptions primarily functioning as a *repertorium*, referring (if possible) to full text editions which, however, in several cases, only exist in manuscripts similar to *MIO*. Presentations of texts on chosen funeral monuments (sepulchral tablets and tombstones) c. 1536–1600 are given by Honnens de Lichtenberg 1989 and by Krüger 1999, the latter referring to 80 slabs from Southern Jutland, south of the Danish-German border of 1864.

Die Deutschen Inschriften.⁵ In contrast to Staecker's survey, based upon Chr. Axel Jensen's catalogue of tombstones for the nobility with predominant focus upon stylistical agendas, *Danske Adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere, 1470–1600* (1951–1953), also wall monuments will be included in the present study as well as lost items, not systematically listed in Jensen's catalogue.

In a wider perspective, the paper aims at contributing to the current comparative research in epigraphy – inscriptions in general being defined as linguistic acts implying a producer or circle of authors, an intended audience and a targeted message to be communicated, and accordingly reflecting variations in religion, status and gender or categorizing the individuals involved in terms of markers of social or socioeconomic classes. The texts should not only be read as codes to “Selbstdarstellung und Selbstvergewisserung, sie dienen zugleich auch der Positionierung innerhalb der Gesellschaft von Gleichgesinnten und Andersdenkenden und dokumentieren damit “kollektive Verhaltensdispositionen”.⁶ Moreover, funeral inscriptions are important confessional barometers, reflecting changing approaches to the gradual implementation of the Reformation, or the persistence of traditional Catholic values.⁷

Accordingly, the present overview seeks to take advantage of a coherent, comprehensive close-up of status in a well-defined urban community. Yet, the deficits of the material should not be concealed. As to drawing conclusions on the use of various typographical forms, we can only operate with a certain degree of probability, confronting the texts in *MIO* with the illustrations given or with the still extant monuments, while commentaries on the iconography or composition of lost examples for obvious reasons are restricted to a minimum.

The Bircherod Corpus in Context

The authors of *MIO* were Jens and Jacob Bircherod, born in Odense as the sons of Jacob Jensen Bircherod, Professor at the local Gymnasium. While Jacob died in his youth, Jens Bircherod, who from 1693 till his death in 1708 was Bishop in the Diocese of Aalborg, became renowned for his diaries, in which he painstakingly recorded memories from his own private circles as well as events of local or national importance. Both belonged to a dynasty of scholars and clergymen active mainly in Funen and Zealand.⁸ Through the

⁵ For an introduction to *Die Deutschen Inschriften (DIO)*, see Kloos 1992 and <http://www.inschriften.net>.

⁶ Hüpper 2008, 125.

⁷ Macha, Balbach & Horstkamp 2012.

⁸ Johannsen 2008 (a); a forthcoming Ph.d. thesis by Valdemar Grambye will focus upon Jens Bircherod.

mediation of his father, who was member of a wide network of learned colleagues including representatives from the urban patriciate in Odense and fellow scholars at the University of Copenhagen, Jens Bircherod obtained a position as assistant to the famous Danish antiquarian Peder Hansen Resen (1625–1688) and it is beyond all doubt that Resen's corpus of inscriptions from Copenhagen, *Inscriptiones Haffnienses* (1668), constituted a major paradigm for the Bircherod brothers. Both, in particular Jens, also contributed to Resen's ambitious antiquarian-topographical collections, *Atlas Danicus*, of which only a small part, including 109 engravings, was published in his lifetime (1677), while most of it was lost in the Copenhagen fire of 1728. In general, the works of Resen belonged, like *MIO*, to the humanist genre of epigraphic collections or *Epitaphienbücher*, widespread all over Europe since the late 15th century.⁹ A number of these also included illustrations.

The original manuscript version of the Bircherod corpus, which was apparently meant for publication as can be deduced from the production of accompanying engravings, is unknown. However, a number of later versions have been handed down, including various additions.¹⁰ The most detailed version – giving 1679 as the year of production – was compiled c. 1730 by the nephew of the brothers, Jacob Thomsen Bircherod (1693–1737), Provincial Court Judge in Odense. However, a very early, possibly autograph version exists, embellished with drawings made by Jacob Bircherod and forming the model for the subsequent engravings.¹¹ As previously mentioned, the illustrations and the texts distinguish between various typographies used, as confirmed by still-existing specimens, which present Gothic minuscules, Renaissance capitals and fracture as well as Humanist minuscules (*antiqua*).

The object of investigation was Odense, capital of the Diocese of Funen and one of the major Early Modern cities in the Danish provinces, ranking with Malmø, Køge, Roskilde, Aalborg, Aarhus, Ribe and Flensburg. The precise order of precedence in terms of population cannot, however, be determined with certainty. The city possibly comprised around 4–5.000 inhabitants before c. 1650.¹² Yet with regard to wealth and political importance during the 16th and early 17th centuries, Odense almost approached the status of Copenhagen, profiting from its location as the geographical center of the Danish Realm. Odense was furthermore one of the four ceremonial stages in the nationwide ritual of paying homage to the King-elect, and during the decisive prelude to the Reformation played a central political role as the setting for a number of highly important annual meetings

⁹ Zajic 2008.

¹⁰ On the various manuscripts, see Johannsen 2008 (a), 46–50.

¹¹ The Royal Library. NKS. 4646, 4^o.

¹² Ladewig Petersen 1985, 103ff.

of the Council of State. Yet unlike Copenhagen or Malmø, Odense can generally be characterized as a conservative city where the Reformation was only slowly implemented. Even several decades after 1536 the independent status of the large Benedictine monastery of St. Canute was still tolerated.¹³ During its heyday prior to the Swedish Wars (1657–1660), the city was a prosperous commercial town, a center of learning with a Latin School, expanded in the early 17th century with a ‘Gymnasium’. Odense numbered representatives from the nobility as well as an urban patriciate, consisting of executives from the city council, wealthy merchants, professors and physicians (among them the personal physician of Christian III, Cornelius Hamsfort the Elder), apothecaries and distinguished artisans (for example the goldsmith Didrik Furing, the maker of Christian IV’s crown).

In the wake of the Reformation, the number of religious institutions in Odense was reduced from 13 to four: The churches of St. Canute (the Cathedral and former Benedictine Monastery Church), St. John, Our Lady and the former Greyfriars Church, since c. 1539 housing the congregation of the demolished St. Alban’s Church, in 1618 to be transferred to St. Canute’s and subsequently upgraded to the status of a parish church. Each had its individual social physiognomy (**Diagram a**), with different numbers of tombs for the three estates. At the bottom of the hierarchy, from a social perspective, was the Church of Our Lady on the eastern periphery of the city, with only six monuments to the nobility, followed by St. John’s and St. Canute’s (each with nine examples), though surpassed by Greyfriars Church with 13 examples, reflecting the particular status of the church, which housed the royal funeral complex for King John, Queen Christine, Prince Frans and King Christian II. Tomb monuments to the citizenry comprised by far the largest number (88), more than twice the number of aristocratic examples (37). As to the last, this probably reflected changing burial patterns, as the nobility since the 16th century gradually preferred secluded burials in parish churches, near their private manor houses – often preceded, however, by a funeral service celebrated in Odense.¹⁴

Numerically, the clergy represented the smallest group (20 examples), counting, however, an almost complete list of post-Reformation vicars at the individual parish churches, canons and superintendents, but excluding two transitional figures of mixed confessional observance, Gustav Trolle and Knud Gyldenstierne, buried in 1535 and 1560 respectively in the cathedrals of Schleswig and Aarhus. In contrast, only seven monuments to pre-

¹³ Venge 1982; *DK. Odense Amt* 1990–2001, 79ff.

¹⁴ Nyborg & Johannsen 2005; *DK. Odense Amt* 1990–2001, 703ff.

Reformation clergymen were recorded.¹⁵ This may possibly be regarded as by-blow of a deliberate *damnatio memoriae* during the early establishment of Lutheranism following the aforementioned demolition of religious institutions. To these factors should be added monuments lost for unknown reasons before the late 17th century, the most deplorable losses being the Neo-Latin epitaphs, probably written on parchment or paper and mounted on wooden tablets, for Prince Frans (d. 1511) and Queen Christine (d. 1521) in Greyfriars Church and for the Catholic Bishop Jens Andersen Beldenak (d. 1537) in the Cathedral.¹⁶

Nonetheless, the representativity of the recorded funeral monuments inside the churches can be characterized as fairly high. However, examples in the local churchyards, among which we can count the still-functioning (until the early 17th century) churchyard of the demolished Dominican Monastery Church were as a principle not registered – except for one example, a communal monument in the Greyfriars Churchyard. A remarkable fact, also reflected by *MIO*, is the scarcity of sepulchral tablets or wall monuments in Odense. Before the early 17th century this commemorative genre was apparently only modestly represented, numbering 15 examples in all, with the largest number (10) found in Greyfriars Church. In comparison, in this period sepulchral tablets were far more widespread in other major Danish cities – probably an indication of the conservatism of Odense.¹⁷

Patterns of Social, Gendered and Cultural Use of Language and Typography

As for the language used, Latin clearly predominated before *c.* 1525, while vernacular (Danish and in a few cases German), or a combination of Latin and the vernacular, prevailed in the succeeding period. As represented in **Diagram b.1–3**, Danish gradually gained a foothold on monuments to the nobility from *c.* 1525,¹⁸ eventually predominating in the period 1575–1618. A similar pattern, almost excluding Latin or a mixture of languages, is represented in monuments to the citizenry, while the clergy only adopted Danish or a mixture to a very limited extent from *c.* 1550. This general picture coincides fairly closely with the results of Krüger and Staecker, the first one

¹⁵ Tombstones of Gisico (d. 1300), Peder Pagh (d. 1339), Jacob Mogensen (d. 1443), Amund Jensen (d. *c.* 1464), Ivar Lauritsen (d. 1487), Niels Andersen Ulfeldt (d. 1497) and Hans Urne (d. 1504), *DK. Odense Amt* 1990–2001, 1147, 1473, 814f.

¹⁶ *DK. Odense Amt* 1990–2001, 791–797, 1826–1830.

¹⁷ In comparison, the cathedrals of Ribe, Aarhus, the collegiate church of Our Lady in Copenhagen and Roskilde Cathedral numbered 34, 39, 60 and 110 examples.

¹⁸ Earliest in the wall monument for Jørgen Marsvin and his wife, *c.* 1524, *DK. Odense Amt* 1990–2001, 1145.

focusing on the cathedral of Lübeck.¹⁹ The increasing popularity of the vernacular among the nobility and the citizenry, already detectable c. 1500 or even earlier, but not to be regarded in isolation as a denominational marker, is also noted by Staecker, who likewise points to the prevailing use of Latin by the clergy.²⁰ In Odense a more complex pattern appears for this group, who in a number of monuments use Danish or the mixture of languages, as stated above, while Latin, sometimes mixed with Danish, is increasingly represented in inscriptions for the nobility, and was even adopted by the citizenry in the period 1575–1618.

In a number of cases the choice of language might equally have had a deliberate gendered motivation (**Diagram c**). This issue, not commented upon by Krüger and Staecker, was pointed out by Minna Skaftte Jensen²¹ in an analysis of the bilingual epitaph in Hornslet Church for the nobleman Jørgen Rosenkrantz, produced c. 1575. In her close-reading of the memorial's parallel presentation of a poem in Latin and Danish, respectively in classical distichs and rhyming couplets, Skaftte Jensen suggested that the two versions were meant for a male and a female audience respectively. "Latin by 1575 had almost regained its medieval status as the normal written language in Denmark, but only for men", mastery of the classical languages still being a rare option for women. Though no exactly similar case is to be found in Odense, it should be noted that Latin inscriptions for single women are only represented prior to 1525, while Danish totally dominates afterwards. For single men, we have a more even distribution (13–16), with five examples in mixed Latin and Danish, mainly with Latin phrases (e.g. *Hodie mihi, cras tibi*) and biographical presentations in Danish. As for married couples or groups of relatives, the Latin examples amount to a little more than half as many as the Danish ones (24 to 46).

The mixed-language examples (5) are particularly worth noting. On the tombstone in St. John's Church of the goldsmith Henrik Griben and his wife, made in 1589 on the occasion of her death, the Danish inscription, written on the central part of the stone, refers to the wife (with data of her successor added), while the presentation of the husband and probable originator of the monument is written in Latin in the frame.²² Similar gendered distinctions could be seen on two slabs in St. Canute's. This applies to the memorial for the apothecary Jesper Simonsen (d. 1602), whose biography was given in Latin in flowery elegiac couplets, while the data of his wife and daughter were presented in Danish prose. The same distinction between Latin poetry and

¹⁹ Krüger 1999, 114 f.

²⁰ Staecker 2003, 420f.

²¹ Skaftte Jensen 1991.

²² *DK. Odense Amt* 1990–2001, 1454.

Danish prose for man and wife respectively is shown on the slab for Olve Olvesen Bager (d. 1616), vicar of St. Canute's, and his wife, Barbara Pedersdatter (d. c. 1638).²³ In 1602, a beautiful rhymed poem was composed by Jacob Jacobsen Wolf, Professor at the Gymnasium, in memory of his fiancée, Karen Bangsdatter, who died the victim of a devastating plague. However, it was presented in Danish only, possibly out of consideration for an intended female audience.²⁴ Yet when his own tombstone, which also referred to two succeeding wives, was composed c. 1635, the duality of language, audience and even typography was represented by personal details and a poem in Latin italics, an apt classical quotation from the hymns of Prudentius (d. 405 A.D.), *Cathemerinon* (10, 53–56):

Quidnam sibi saxa cavata Quid pulchra volunt monumenta
nisi quod res creditur illis Non mortua sed data somno

What other meaning do the sculpted stones and beautiful Memorials have,
other than to demonstrate that those who are placed beneath them are
[not dead, but only sleeping.

A Danish poem in fracture, probably self-composed, followed as a comment upon this verdict.²⁵

As to typography, the material of *MIO* permits only tentative and general statements. *MIO* clearly distinguishes between the use of large and small letters, meaning Gothic minuscule before c. 1525. Later, this probably refers to the use of fracture style, in Germany already developed in the late 15th century, and in Denmark, as stated by Staecker, introduced by the clergy around 1500 and by the nobility and citizenry c. 1530, though kept up persistently by clerics until the end of the 16th century. In a few cases Humanist minuscules or *antiqua*, sometimes slanted, are found. However, contrary to the picture painted by Staecker, from the 1530s the Early Humanist capitals represent the totally predominant typography in Odense, used equally by the clergy (17 examples out of 20), the nobility and the citizenry, yet in some cases like the above-mentioned distinguishing on the same monument between types used for different languages or purposes.²⁶

Confessional Codes

In 1546, Christiern Poulsen, former Prior of the Benedictine Monastery of St. Canute and from the Reformation until his death in 1575 principal and royal vassal at the secularized Catholic institution, had a tombstone made with his

²³ DK. Odense Amt 1990–2001, 820, 822.

²⁴ DK. Odense Amt 1990–2001, 1847.

²⁵ DK. Odense Amt 1990–2001, 825.

²⁶ Drös 2006.

image, obediently represented in secular dress. Above his head was the motto: *Spes mihi Christus*. This wellknown *topos*, paraphrasing the first epistle of Paul to Timothy (1 Tim.1), “Lord Jesus Christ, which is our Hope” was a motto also adopted by the Danish kings Christian III and Frederik II and used earliest by the former, with variations, on coins or medals from 1541 on (*Spes mea solus Deus, Spes mea Jesus*).²⁷

The inclusion of Biblical texts is normally read as a denominational, mainly Protestant code (**Diagram d**). It is well known that Luther, in the preface to his Funeral Hymns, recommended appropriate examples.²⁸ Yet it has been inferred – among others by Andreas Zajic, in his mapping of primarily Catholic funeral inscriptions from Lower Austria, that this should not be viewed in isolation as a marker of Lutheranism.²⁹ In the case of Odense, however, its prevalence harmonizes with the traditional picture: 14 post-Reformation examples with particular emphasis on the late 16th and early 17th centuries, citing Scripture, five of them in accordance with Luther’s charts, while the remainder possibly reflect personal predilections or reiterate scriptural texts chosen for the funeral sermon. A common phrase, used in five cases from the period *c.* 1486–1571 – that is, in both Catholic and Protestant contexts – is *Requiesca(n)t in pace*. The significant post-Reformation change of the verb from hopeful subjunctive to confident indicative (*Requiescit/requiescunt*) is not demonstrated in Odense.³⁰ However, the telling certainty of the soul’s abode with God (“whose soul is with God” or “blessed with God/Christ”) is expressed in 11 cases, the earliest represented by the slab, stylistically dated *c.* 1550, for Henrik Knudsen Gyldenstjerne (d. 1517) in St. John’s Church.³¹ Direct reference to the Resurrection (in some cases illustrated with the image of Christ resurrected, or the vision of Ezekiel) is found in 19 examples, the earliest from *c.* 1550 (the stylistically dated slab for Peder Lykke (d. 1535), in all probability a distinct Protestant marker.³² Of a similar Protestant stamp is the epithet *gudfrygtig* (God-fearing) and the emphasis on death as a sleep, which appears present in six texts.³³

Particular attention should be paid to examples that refer directly to the denominational change. *MIO* gives four cases, to which should be added the above-mentioned epitaph, lost before *c.* 1679, for Bishop Jens Andersen

²⁷ Galster 1979.

²⁸ Luther 1542 (1923).

²⁹ Zajic 2008, 298f; Steininger 2006, 245–247.

³⁰ Krüger 1999, 166f.

³¹ *DK. Odense Amt* 1990–2001, 1447.

³² *DK. Odense Amt* 1990–2001, 1842f.; cf. also Krüger 1999; Staecker 2003; Steininger 2006; Zajic 2008; Hüpper 2008.

³³ Staecker 2003, 421f. The registrations of *MIO* permit no certain conclusions as to the use of the monogram of Christ (*IHS*), also counted by Staecker 2003 as a Protestant code.

Beldenak (d. 1537). The eulogy from 1538 by the Lutheran Superintendent Jørgen Jensen Sadolin offered a remarkably understated testimonial to the introduction of the Reformation, pointing to 1538 only as the year when he himself was nominated as superintendent of Funen, and when the nuns from St. Clare's Convent voluntarily vacated their building, having escaped from their vows ("Verbifugis locus est Clarissis sponte relictus").³⁴ Actually their convent was returned to the clergy and restored to its previous use as a private residence, formerly for Queen Christine and now for the superintendent himself. Sadolin, one of the earliest Lutheran preachers in Odense, was himself praised on his death in 1559 as a brave "defender of Christ's flock". He was also the author of an epitaph in elegiac couplets from 1549 in honor of Jacob Frost, vicar of Greyfriars Church. Frost fought against previous misuses:

In monachos hostes domini vafrosque sophistas
Suscepti belli prospera signa tulit
Sed neque divitibus, pravis satrapisque pepercit
Qvos tenuit studium, foede Epicure, tuum

On monks, enemies of the Lord and cunning sophists
He declared war, and his battle was fortunate.
Nor did he spare the rich, evil and power-hungry gluttons,
whom the worship of you, foul Epicure, has gripped.³⁵

A related utterance is the pious creed by Lauritz Hansen, a city clerk, who still c. 1560 mentioned "den onde tid" (the evil times), yet sought comfort in the house of the Lord contemplating the beautiful service.³⁶

In short, the overall view of post-Reformation confessional markers shows us a picture congruent with the conspectus offered by Staecker – in Odense, though, with a remarkable increase c. 1575–1618, not, as in Staecker's examples with a more even distribution c. 1550–1602.³⁷ This might be read as an indication of the relatively conservative nature of Odense. It should however, be added that out of a total of 132 examples from c. 1530–1618, less than 50% (55 examples) involve explicit denominational messages.

Towards a Protestant Theology of Office

Worth noticing is a number of the funeral inscriptions of *MIO*, which convey particular didactic messages to the living in order to elicit devotional responses to the remembrance of the dead as virtuous figureheads of the

³⁴ DK. *Odense Amt* 1990–2001, 794; Skaftø Jensen 2008.

³⁵ DK. *Odense Amt* 1990–2001, 803, 1830 f.

³⁶ DK. *Odense Amt* 1990–2001, 1831.

³⁷ Staecker 2003, Diagram e–f.

Church or the urban authorities. In their display of a sincere Protestant confession or ideals of virtues and learning, these examples reflect a specific *Amtstheologie* or identify the deceased as representatives of a civic humanism, all striving together towards the model for officials formulated by St. Paul in his first Epistle to Timothy (4, 12): “Be thou an example of the believers, in word, in conversation, in charity, in spirit, in faith, in purity”.³⁸

As reflected by *MIO*, the majority of clergymen in 16th and early 17th century Odense, including canons and superintendents, were memorialized with verbose inscriptions, preferably in verse and in Neo-Latin, presenting the deceased and his life as a paragon of faith, conduct and education. Bertel Lang (d.1597), vicar at Our Lady and headmaster of the Latin School, was praised not only for his pedagogical gifts, but also for his status as a shepherd to his church and an inspiration to the flourishing of virtue as he guarded Christ’s flock for 25 years. Now he rested at the age of 60 with his spouse, Mette, while “his soul dwells among the stars”.³⁹ Related examples of verses in Neo-Latin elegiac couplets were found on the tombstones of other members of the clergy, including the canon Jørgen Gyldenstierne (d. 1551), the superintendent Niels Jespersen (d. 1587) and the vicars Hans Foss (d. 1559), Jørgen Rasmusen Ydsted Schonning (d. 1571), Peder Lauritsen (d. 1573), Jacob Henriksen (d. 1577) and Jørgen Simonsen (d. 1602).⁴⁰ Particularly florid was the inscription on Henriksen’s slab in St. John’s Church, presenting (in the first person) his *curriculum vitae* – inseparably bound as he was to this very church, receiving here Christ’s Holy Baptism, introduced to the true learning in God’s words, appointed by Holy Church as a preacher of the Gospel, and now destined by fate to rest here, safely sleeping with the saints on this very spot (“tutus in hoc strato cum sanctis dormio”) – a probable if remarkably inept reference to his burial in the chancel right in front of the Late Medieval high altar, later lost, but in 1577 still decorated with a triptych adorned with large images of Mary, figured as the Apocalyptic Virgin, St. John the Baptist and St. Michael.⁴¹

Verse inscriptions in Neo-Latin were not limited to the clergy. Examples produced for civil servants include the tombstones of the alderman Jørgen Hansen (d. 1588) and the apothecary Jesper Simonsen (d. 1602). The latter of these died during the devastating plague and was glorified as a *miles civilis* who fought bravely against the pestilence, smiled upon by Podalirius and Machaon, the sons of Asclepius. However, in the end his body was “slain by the bitter infection”, while his divine soul went to “coelica Regna” (the

³⁸ Wulf 2012; Aavitsland 2015.

³⁹ *DK. Odense Amt* 1990–2001, 1164.

⁴⁰ *DK. Odense Amt* 1990–2001, 817, 819, 1844, 1448, 1450, 1846.

⁴¹ *DK. Odense Amt* 1990–2001, 1355 ff.

heavenly abodes). Yet, the concluding formula, “*Daedala terra vale*” (Farewell, wonderful earth) was a remarkable humanist homage to the blessings of the temporary world.⁴²

Epilogue

The *MIO* corpus, of which only selected aspects have been discussed in the present context, possesses rich potential for further analysis of social, confessional and cultural patterns in a well-defined major urban community during the 16th and 17th centuries. As stated, developments in typography and the increasing prevalence of Danish on monuments to the nobility and the citizenry, or the rebirth of Latin (or Neo-Latin) for the commemoration of the same group, including the clergy, reflect changes in cultural attitudes rather than denominational markers. As for the presence of direct or indirect Protestant codes, it should be noted, in relation to post-Reformation funeral culture in Odense, that these characteristics are represented in fewer than half the examples registered in *MIO*, while the remainder more neutrally state names and data, hardly deviating from pre-Reformation practices. In these contexts, we should probably recognize a reflection of the consensus-seeking, almost univocal Early Lutheran Church in Denmark, since in the majority of cases the funeral monuments refrain from demonstratively flaunting the new creed or breaking away from well-established customs.⁴³ Of much more distinct value in this context are memorials of prominent representatives of the Church and of city officials, elevated as paradigms of orthodoxy, virtue and learning.

None of these qualities, however, was to save the items from destruction. The vandalism reached a climax in the latter part of the 18th and the early 19th century, reducing the number of recorded monuments by almost 75%. A particular moment of “repressive erasure”,⁴⁴ or a rebirth of Reformation iconoclasm, was evident in the emptying and demolition of Greyfriars Church c. 1804–1818, destroying 13 sepulchral tablets and 56 tombstones – an action to be paralleled with the liturgical reform debates (“*Liturgistriden*”) of the 1780s.⁴⁵ Yet the value of the Bircherod collection was acknowledged by antiquarians, as witnessed by the continuing production of copies during the early 19th century, although it is still in 2017 left as a challenge to cultivators

⁴² DK. *Odense Amt* 1990–2001, 820.

⁴³ See also Johannsen & Johannsen 2012. As for iconography, a related “confessional reshuffling of the motifs used” should be reckoned with, rather than a myth of the creation of a unique new Lutheran system, cf. Jürgensen 2012, 367.

⁴⁴ Connerton 2008.

⁴⁵ DK. *Odense Amt* 1990–2001, 1774–1779, 1830–1849. This movement, supporting the elimination of older church furnishings and memorials, was pointed out by Birgitte Bøggild Johannsen in Nyborg & Johannsen 2006, 278–281.

of Late Medieval and Early Modern epigraphy and language to edit this singular thesaurus in print or a digitalized version.

Bibliography

- Aavitsland, Kristin B. 2015, "Remembering Death in Denmark-Norway during the Period of Lutheran Orthodoxy", *Preparing for Death, Remembering the Dead*, eds.: Tarald Rasmussen & Jon Øygarden Flæten, Göttingen (*Refo500 Academic Studies* 22), 241–264.
- Bircherod, Jens & Jacob Bircherod (1679), *Monvmenta et Inscriptiones Otthinienses Uberioribus Historicis et Genealogicis Illustratae Notis* (MIO). Manuscript versions in the Royal Library, the Royal Archive and the National Museum.
- Bircherod, Jens & Jacob Bircherod (s.a.), *43 Kobbertavler med Mindesmærker og Indskrifter fra Odenses Kirker*, s.l.
- Connerton, Paul 2008, "Seven Types of Forgetting", *Memory Studies* 1,1, 59–71.
- DK: *Danmarks Kirker. Odense Amt* 1990–2001, ed.: Nationalmuseet, Herning.
- Drös, Harald 2006, "Schrifthierarchie in frühneuzeitlichen Inschriften?", Mras & Kohn (eds.), 89–105.
- Galster, Georg 1979, "Danske Kongers Valgsprog", *Møntsamlernyt* 10, 2, 36–38 (<http://www.danskmoent.dk>).
- Honnens de Lichtenberg, Hanne 1989, *Tro – håb & forføngelighed. Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark*, Copenhagen.
- Hüpper, Dagmar 2008, "Gedenken und Fürbitte. Inschriften des Totengedächtnisses zwischen Wandel und beharrendem Zeitgeist", Magin, Schindel & Wulf (eds.), 124–147.
- Jensen, Chr. Axel 1951–1953, *Danske Adelige Gravsten fra Sengotikens og Renaissancens Tid. Studier over Værksteder og Kunstnere. 1470–1570/1570–1600*, Copenhagen.
- Jensen, Minna Skaft 1991, "The Language of Eternity: The Role of Latin in 16th-Century Danish Culture", *Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis*, eds.: Alexander Dalzell, Charles Fantazzi & Richard J. Schoeck, Toronto, 41–61.
- Jensen, Minna Skaft 2008, "Jens Beldenak og den nye latin", *Renæssancen i svøb. Dansk renæssance i europæisk belysning 1450–1550*, eds.: Lars Bisgaard, Jacob Isager & Janus Møller Jensen, Odense, 149–167.
- Johannsen, Birgitte Bøggild 2008 (a), "Slægten Bircherod. Et antikvarisk dynasti fra o. 1700", *Fynske Antikvarer. Lærdom, fortid og fortolkninger 1550–1850*, ed.: Janus Møller Jensen, Odense, 35–63.

- Johannsen, Birgitte Bøggild 2008 (b), “Epigraphik im dänischen Inventar *Danmarks Kirker*: Paradigmen, Potentiale und Perspektiven. Mit einem Exkurs über das frühe neulateinische Epitaph in Dänemark”, Magin, Schindel & Wulf (eds.), 349–368.
- Johannsen, Birgitte Bøggild & Hugo Johannsen 2012, “Re-forming the Confessional Space: Early Lutheran Churches in Denmark, c. 1536–1660”, *Lutheran Churches in Early Modern Europe*, ed.: Andrew Spicer, Farnham, Surrey, 241–276.
- Jürgensen, Martin Wangsgaard 2012, “The Arts and Lutheran Church Decoration. Some Reflections on the Myth of Lutheran Images and Iconography”, *The Myth of the Reformation*, ed.: Peter Opitz, Göttingen, 356–380.
- Kloos, Rudolph M. 1992, *Einführung in der Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Darmstadt.
- Krüger, Klaus 1999, *Corpus der mittelalterlichen Grabdenkmäler in Lübeck, Schleswig, Holstein und Lauenburg (1100–1600)*, Kiel (*Kieler Historische Studien* 40).
- Luther, Martin 1542 (1923), *Christliche geseng lateinisch und deutsch zum begrebnis*, Wittenberg (WA 35, Weimar).
- Macha, Jürgen, Anna-Maria Balbach & Sarah Horstkamp (eds.) 2012, *Konfession und Sprache in der Frühen Neuzeit. Interdisziplinären Perspektiven*, Münster (*Studien und Texte zum Mittelalter und zur frühen Neuzeit* 18).
- Magin, Christine, Ulrich Schindel & Christine Wulf (eds.) 2008, *Traditionen, Zäsuren, Umbrüche. Inschriften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit im historischen Kontext*, Wiesbaden.
- MIO: Bircherod & Bircherod (1679).
- Mras, Getrud & Renate Kohn (eds.) 2006, *Epigraphik 2000. Neunte Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik. Klosterneuburg, 9.–12. Oktober 2000*, Wien.
- Nyborg, Ebbe & Birgitte Bøggild Johannsen 2005, “Herregård og kirke”, *Herregården. Drift og landskab*, eds.: John Erichsen & Mikkel Venborg Pedersen, Copenhagen (*Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger* 3), 241–294.
- Petersen, E. Ladewig 1984, “Befolkningsforhold”, *De fede år. Odense 1559–1660*, eds.: E. Ladewig Petersen, Knud J. V. Jespersen & Leon Jespersen, Odense (*Odense bys historie* 2), 103–142.
- Resen, Peder Hansen 1668, *Inscriptiones Haffnienses*, Copenhagen.
- Staecker, Jörn 2003, “A Protestant *Habitus*: 16th-Century Danish Graveslabs as an Expression of Changes in Belief”, *The Archaeology of Reformation 1480–1580*, eds. David Gaimster & Roberta Gilchrist, Leeds, 415–436.

- Steininger, Christine 2006, “*Ich weiss, dass mein Erlöser lebet*. Überlegungen zur Verwendung von biblischem Text und biblischen Bild auf Epitaphien des 16. und frühen 17. Jahrhunderts und ihrer konfessionellen Relevanz”, Mras & Kohn (eds.), 242–255.
- Venge, Mikael 1982, “1500-tallet”, *Fra boplads til bispeby. Odense til 1559*, eds.: Henrik Thrane, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen & Mikael Venge, Odense (*Odense bys historie* 1), 355–449.
- Wulf, Christine 2012, “Bürgerlicher Späthumanismus in Inschriften”, *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis. Proceedings of the Fourteenth International Congress of Neo-Latin Studies*, ed.: Astrid Steiner-Weber, Leiden & Boston, 2, 1207–1217.
- Zajic, Andreas 2008, “Inventionen und Intentionen eines gelehrten Genres. Gedruckte Inschriftensammlungen des 16. und frühen 17. Jahrhunderts. Mit exemplarischen Glossen zur Praxis (epigraphischer) Gelegenheitsdichtung des Adels in der frühen Neuzeit”, Magin, Schindel & Wulf (eds.), 165–192.

Diagrams

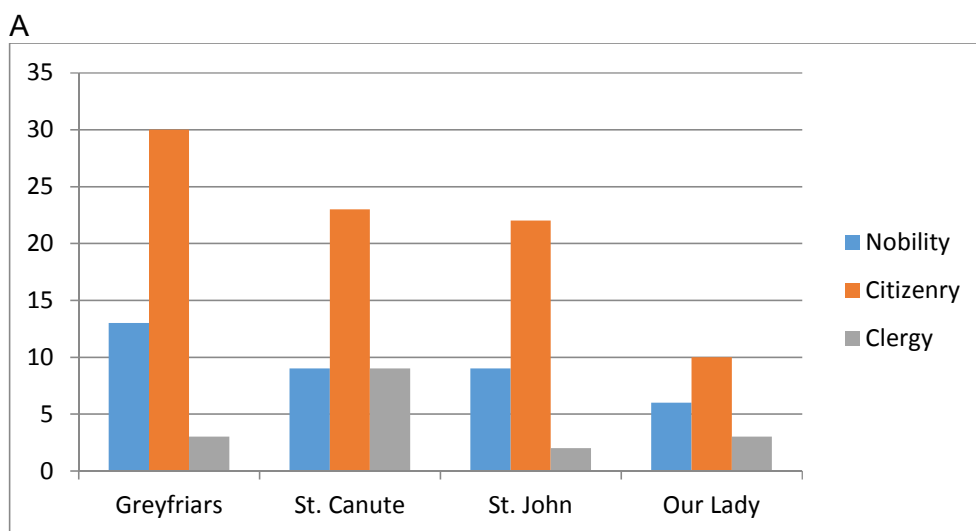
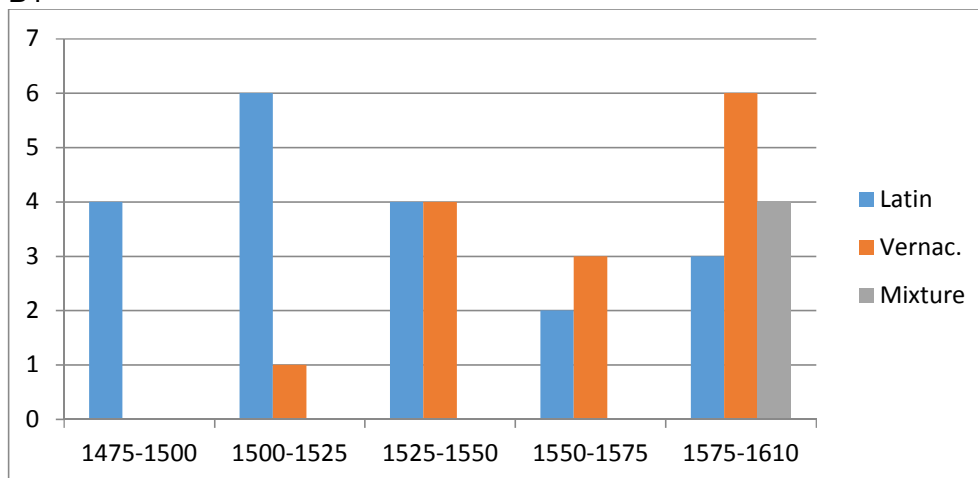


Diagram a. Social physiognomy of the four city churches in Odense (Greyfriars Church, St. Canute, St. John and Our Lady).

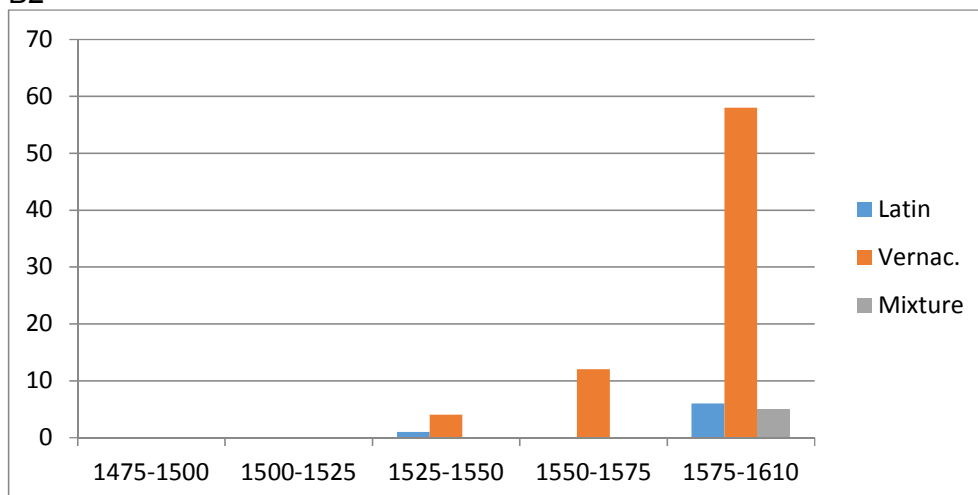
Diagram b.1–3. Choice of language for members of the nobility (b.1.), the citizenry (b.2) and the clergy (b.3).



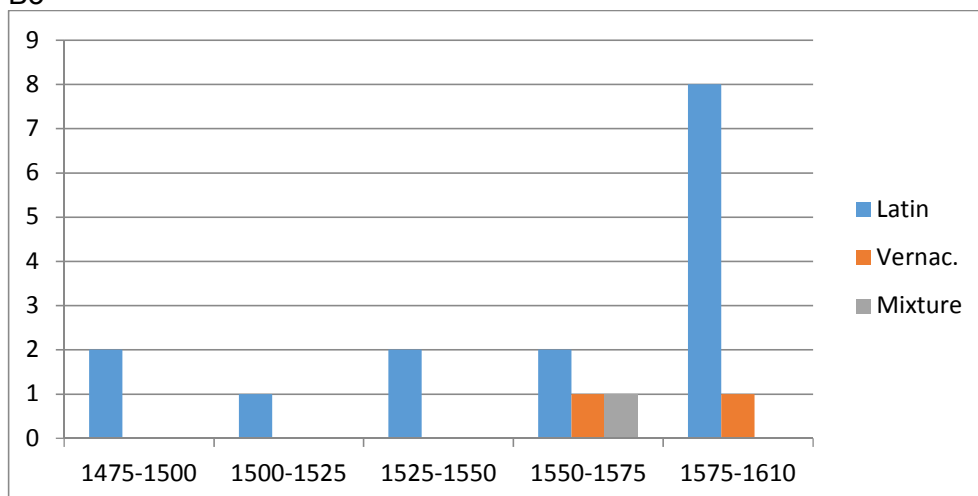
B1



B2



B3



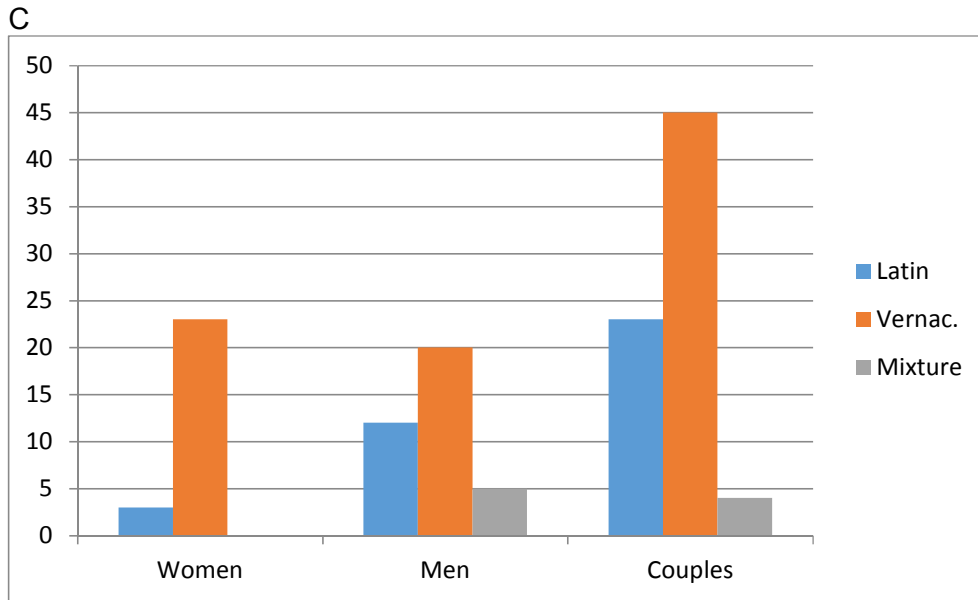


Diagram c. Gendered patterns of language use (Latin, Vernacular, combinations).

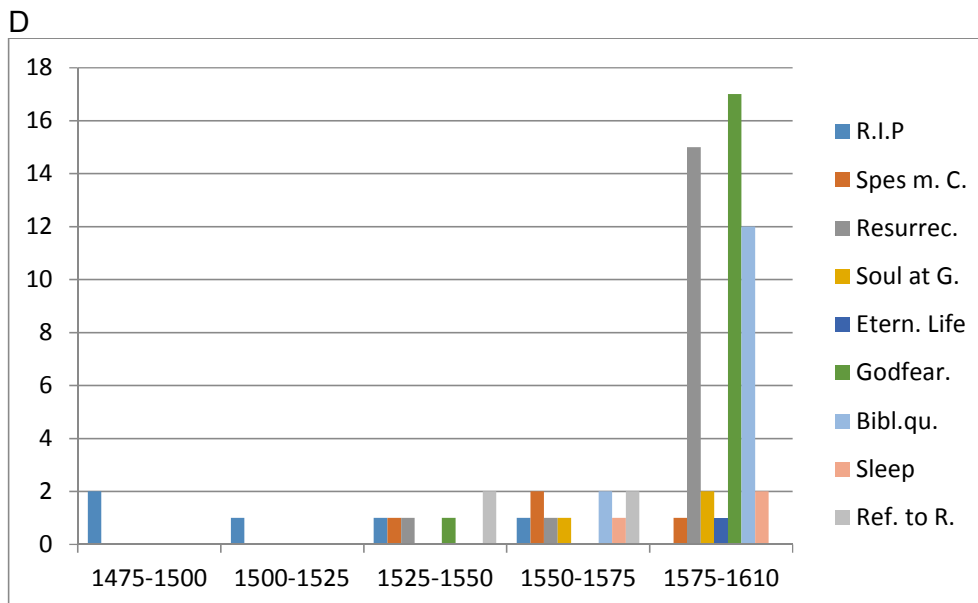


Diagram d. Confessional markers exemplified by Bircherod. Medium blue: Rest in Peace. Orange: Spes mea Christus. Dark grey: References to Resurrection. Yellow: Soul with God. Dark blue: References to Eternal Life. Green: Godfearing (Gudfrygtig). Light blue: Biblical quotations. Pink: References to sleep. Light grey: References to the Reformation.

“ALLE GODE NORBAGGER, SOM ERE MINE KIERE LANDMÆND”:



Røster om ‘Norge’ og ‘det norske’ i ‘dansketiden’

Af Vibeke Roggen

“All good Norwegians, who are my dear compatriots”: Voices on ‘Norway’ and ‘the Norwegian’ in ‘the Danish epoch’: Historians disagree upon the status of Norway in the period 1380 to 1814, when the ancient kingdom was no longer independent, but ruled by the Danish king. The article studies views on ‘the Norwegian’, as expressed in contemporary texts in various genres. Particular attention is given to the tendency of describing ‘the Danish epoch’ through metaphors – for example, Norway was compared to a sleeping or very old person. Among those who followed up in the 19th century was Henrik Ibsen, who in retrospect created the expression “400-year night”.

Jakten på det norske er en frapperende tittel på en antologi. I innledningen diskuterer Øystein Sørensen hva som skal til for å definere en folkegruppe som en nasjon. Det viser seg å være vanskelig å fastsette et sett kriterier, og ikke minst å komme frem til en tid da Norge ble en nasjon.¹ Et annet spørsmål, diskutert av historikere i generasjoner, er om Norge er å betrakte som en egen stat, også i perioden 1380–1814. I håndfestingen 1536 heter det at Norge skal anses som en del av Danmark på linje med Jylland,² og nå ble det norske riksrådet oppløst for godt. Øystein Rian skriver at det er en norsk historikertradisjon å tone ned makten som ble utøvd fra Danmark. Dermed har man ikke sett hvor vidtrekkende maktkonsentrasjonen var.³

Også (den eventuelle) norske patriotisme er gjenstand for diskusjon. Kåre Lunden kom til at det fra 1770-tallet av var en utpreget nasjonalbevissthet hos intelligentsiaen⁴ og vakte debatt ved sine konklusjoner. Odd Arvid Storsveen

¹ Sørensen (ed.) 1998, 11–16.

² Holmsen 1977 [1939], 392.

³ Rian 2014, 88, 94.

⁴ Lunden 1992, 177, 179.

oppsummerer de norske patriotenes visjon som en “forening – i en eller annen politisk form – av den dansk-norske og fellesstatlige interesse med den særlige nasjonale interesse”, og avslutter med å slå fast at deres visjon led nederlag.⁵

Her er ikke målet å gå inn i disse diskusjonene, men snarere å trekke frem noen røster som gir uttrykk for oppfatninger av Norge og det norske. Dernest vil vi se på forskjellige oppfatninger av ‘danskertiden’, slik de beskrives gjennom metaforer, skapt i perioden og i løpet av 1800-tallet i tilbakeblikk. Hovedsakelig ser vi på tekster skrevet av nordmenn, og i tid spenner eksemplene fra Absalon Pederssøn Beyer til Henrik Ibsen.

Norge og nordmenn i danskertiden

Noe nytt riksråd ble aldri organisert, men det var en styrke at Norge hadde en stolt fortid som selvstendig kongedømme i middelalderen. Det kan ha vært medvirkende til at formuleringen om at Norge skulle være en dansk landsdel til evig tid, ikke ble virkeliggjort. Staten var danskstyrt, det kan det ikke være noen tvil om, men kongen omtales som Danmarks og Norges konge – ikke bare Danmarks. Slik var den offisielle kongetittelen i perioden omkring innføringen av eneveldet: “Af Guds Nåde Konge til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst.”⁶

Ut fra dette er det rimelig å slutte at Norge *ble* sett på som et eget kongedømme. Men hvordan er et begrep som ‘fedreland’ blitt oppfattet – som Danmark *eller* Norge, eller som Danmark og Norge sett under ett? Lunden konkluderer med at det er *danske* lærde som ser fedrelandet som helhetsstaten, men at ikke engang de alltid holder fast ved en slik bruk.⁷ Vi kan se på et interessant eksempel på bruk av ordet *patria* hos Johannes Stephanius, professor i dialektikk ved Københavns universitet og en språkbevisst mann. Sitatet er hentet fra en attest han skrev for en student, nordmannen Christian Trane, i 1600. Ut fra konteksten må vi kunne slå fast at det fedreland dansken Stephanius viser til, er Norge.

Quod superest hunc Christianum Bonis et Prudentibus Patriae Sue
Viris, in primis autem reverendo et clarissimo viro Dno M. Andree
Fossio Episcopo Bergensi commendamus.⁸

⁵ Storsveen 1997, 146f.

⁶ “Kongens forord”, i Kong Christian den Femtes Danske Lov. <http://www.lutherdansk.dk/Web-danskelov/Kongensf.htm>

⁷ Dette spørsmålet diskuteres av bl.a. av Lunden 1992, 51–66.

⁸ Stephanius 1600.

Det som gjenstår: Vi anbefaler denne Christian overfor hans fedrelands gode og kloke menn, og først og fremst den ærverdige og berømte mann, herr magister Anders Foss, Bergens biskop.

Går vi til det norske geistlige og intellektuelle miljøet på 1600-tallet, finner vi en ganske sterk tendens til å vektlegge ordet ‘Norge’ eller ‘nordmenn’. Presten og skolemannen Trugels Nilsson var en skrivende mann, og vi kan begynne med hans lille lærebok i gresk prosodi: *PROSODIA GRÆCA seu De Græcorum Accentibus PRÆCEPTA BREVISSIMA, Ante biennium In Schola Norigorum Asloensi TRADITA* (Gresk prosodi, eller kortfattede regler om grekernes aksenter, presentert på nordmennenes skole i Oslo for to år siden).

Boken ble trykt i København 1625 – Norge hadde fremdeles ikke noe trykkeri. Men det er verd å legge merke til det tilsynelatende overflødige ordet *Norigorum*: nordmennenes. Når man først ser etter, viser det seg at ‘nordmann’ settes inn veldig mange steder. I Nils Thomassøns rebusbok *Cestus sapphicus* fra 1661⁹ finner vi samme fenomen: forfatteren er Oslomann og nordmann, slås det fast; han som har stukket tittelkobberet, er Christianiamann og nordmann. Forfatteren signerer innledningen, der han dediserer verket til arveprinsen, med følgende ord: “S<erenissimæ> R<egalis> C<elsitudinis> T<uæ> Devotissimus & Humillimus Servus Nicolaus Thomæus Asloj<a>, Norveg<us> & Totens<ium> Pastor & Præpositus”¹⁰ (Deres kongelige høyhets hengivne og ydmyke tjener, Nils Thomassøn, nordmann fra Oslo, sogneprest og prost for Totens innbyggere). Her understreker han også at han er fra Oslo – den gamle byen, før kongen flyttet den og gav den sitt navn.

I boken gjengis et latinsk hyllingsdikt etter overgangen til eneveldet. Hyllingen foregikk først i august 1661, og det var arveprinsen, ikke kongen, som kom til Christiania. Men hyllingsdiktet er naturlig nok rettet til Frederik III, og de som hyller, er *fortissimus inclyti Norvegiæ regni populus*¹¹ (Norges berømte rikes tapre folk).

Dikteren er nevnte Trugels Nilsson;¹² han hadde samme oppgave i 1648, da Frederik besteg tronen. Diktet fra 1648 har overskriften *Salve Norigum*, og man forstår at dette har noe å gjøre med hilsen og med Norge, men den nøyaktige betydningen er ikke åpenbar. Jeg velger å tolke *salve* som en substantivert imperativ og oversetter “En norsk hilsen”. Trugels har – slik vi også så i hans langt tidligere lærebok i gresk – valgt en uvanlig form for å gjengi ‘norsk’. I 1661 har vi imidlertid sett den vanlige formen *Norvegia* i

⁹ Tittelen kan oversettes som ‘Et kjærlighetsbelte på sappfiske vers’.

¹⁰ Roggen 2002 (a), 344.

¹¹ Roggen 2002 (a), 346.

¹² Roggen 2003 (a).

innledningen til hans dikt. Formen *Norigus* ser ut til å være basert på en norsk navneform ‘Norig’.

Det største navnet: Ludvig Holberg

Rian har pekt på at norske byer hadde en langt mindre selvstendig stilling enn byer i andre land og at de manglet ikke bare politiske institusjoner, men også universiteter og trykkerier.¹³ Følgene uteble ikke. Den fremste intellektuelle blant nordmenn i dansketiden, Ludvig Holberg (1684–1754), forlot Norge i 1706 og vendte aldri tilbake.¹⁴ Forklaringen på Holbergs utvandring finner vi i verket der han beskriver hjembyen Bergen, for i det store og hele

kand man sige, at Bergen ikke haver været det Sted, hvor lærde Folk og Philosophi kunde finde Fornøjelse at fæste deres Sæde, saasom Staden har haft temmelig Mangel saa vel paa Bøger, som paa literate Folk.¹⁵

Holberg viker ellers ikke tilbake for å fremheve Bergen, som “næst efter Kiøbenhavn er den vigtigste af alle Danske og Norske Stæder”.¹⁶ Denne rangeringen, forstår vi, skyldes betydningen som handelsby. Holberg har nok kjent seg som bergenser og nordmann, men hjemlandet bød ham ikke noen fristende karrierevei, så han brukte sitt intellekt og sine store og mangfoldige forfatterevner i København. Fra dansk hold er han blitt ansett som dansk, og høyt ansett; blant mange karakteristikk kan nevnes Knud Lyhne Rahbeks: Danmarks “første nationalskribent”.¹⁷ Holberg fikk også, ifølge Peter Skautrup, språkhistorisk betydning,¹⁸ men det gjelder da utviklingen av *dansk* språk.

Slik ser vi at Norges uselvstendige stilling og derav følgende intellektuelle fattigdom var grunnen til at forfatterskapet til landets største begavelse i perioden bidro sterkt til utviklingen av *dansk* litteratur og *dansk* språk – ikke norsk.

En generasjon etter Holbergs død ble Norske Selskab i København stiftet av norske studenter i København. Dette var i stor grad et litterært selskap, som ønsket å fremme morsmålsdiktingen i samsvar med klassiske forbilder. Graden av nasjonal holdning hos medlemmene har naturlig nok variert. Christen Pram gjorde seg til talsmann for en høyskole i Norge og engasjerte seg også på andre måter, Johan Nordahl Brun fikk problemer på grunn av sitt drama *Einer Tambarskjelve*, som nok ble ansett som “overdrevent norskhetsdyrkende”.¹⁹ Men Blikrud finner at Norske Selskab er preget av europeisk

¹³ Rian 2014, 94.

¹⁴ Sejersted 2017.

¹⁵ Holberg 1737, 95.

¹⁶ Holberg 1737, 166.

¹⁷ Sitert etter Vinje 2001, 329.

¹⁸ Vinje 2001, 329.

¹⁹ Storsveen 1997, 29.

og klassisistisk ånd; hun finner klare spor av øm nasjonalfølelse i selskapsdiktningen, men har større problemer med å finne eksempler på nasjonal *tenkemåte*.²⁰ Hun viser også hvordan selskapsdiktningen er blitt tolket ut fra den norske nasjonsbyggingen og behovet for et ‘bo-oppgjør’ med Danmark.²¹

Dansk språk – og norsk

Ved siden av de mange felles trekk mellom de skandinaviske språkene er det også påtagelige forskjeller, i syntaks såvel som i uttale og ordforråd. Dette gjelder også mellom dansk og norsk, selv etter langvarig dansk påvirkning på norsk. Et område der påvirkningen var sterk, er kirken, særlig etter reformasjonen. Da man gikk over til bruk av folkespråkene, fikk det stor innvirkning på språkutviklingen, særlig ved bibeloversettelsene. Men noen norsk bibeloversettelse kom i det hele tatt ikke i dansketiden; i Norge ble dansk bibel brukt, og mange av prestene var danske. Likevel finner vi uttrykk for norsk språkfølelse og kanskje rent ut sagt noen forsøk på norsk språkrøkt.

Eksempler på observasjoner av forskjeller i ordforrådet finner vi i Nils Thomassøns nevnte latinske rebusbok fra 1661. Det kunne være vanskelig for leseren å tolke de over to hundre rebusbildene og innpasse dem i et latinsk dikt, men Nils hjelper leseren med en fasit. Der oppgis løsningen av hvert rebusbilde på latin, med oversettelse, og her kommenterer han i noen tilfeller spesifikt hva det latinske ordet heter på norsk, der det atskiller seg fra dansk. Et par eksempler:

Parus, Musvitte, *Norvegice* Talge-Spit sive (eller) Talg-Oxe.
Rapa, Roe, *Norvegice* Nepe.²²

Et tilsvarende eksempel finner vi hos Holberg i *Bergens Beskrivelse*; ja, han går videre, idet han angir påvirkning fra norsk til engelsk:

Tun eller Tune er paa Norsk det samme som Gaard, og haver uden Tvivl det Engelske Ord town deraf sin Oprindelse.²³

Nils Thomassøns bror Sevald møter vi som oversetter. Oppgaven å oversette til dansk fant han vanskelig:

Oc endog jeg i begyndelsen / formedelst jeg som en Nordbagge det danske sprogs zierlighed icke nocksom var mectig, / ey haffde udi sinde / den udi Tryck at lade udgaa ...²⁴

²⁰ Bliksrud 1997, 200.

²¹ Bliksrud 1999, 39–41, 46–48.

²² Roggen 2002 (a), 386, 494.

²³ Holberg 1737, 181.

²⁴ Thomassøn 1637.

Men dette var en omfangsrik bok på over 400 sider, og vi må forstå Sevalds ord slik at arbeidet gikk bedre etter hvert.

Vi kan bli i samme slekt, til Sevalds sønn, Knut Sevaldsøn Bang (1625–1694). Knut ble etterfølger av onkelen Nils Thomassøn som sogneprest på Toten og har bl.a. laget tittelkobberet til den nevnte rebusboken. Blant hans øvrige verker er et etterlatt manuskript i to bind med tittelen “Ordbog eller Lexicon over Alle ... Banninger fra a. til o.”. Her heter det bl.a.: “Naar du siger Eselen ta mig ... far Decken i Vold ... Er det icke saa fult som du vilde sige Dieflen ta mig/ Far Dieflen i Vold/ Kor dieflen vil du hen ...”.²⁵ Her er det vel innholdet mer enn det norskspråklige som tiltrekker seg eventuell oppmerksomhet. Likevel kan vi legge merke til, som norsk språkmerke, “kor”, der dansk ville hatt “hvor”.

Det virkelig imponerende bidraget har vi spart til slutt: *Den norske Dictionarium eller Glosebog*. Den er skrevet av Christen Jenssøn, sogneprest i Askvoll i Sogn og Fjordane, og trykt i København 1646. Boken har en fortegnelse over ord i folkespråket, med dansk oversettelse og evt. forklaring. I noen tilfeller gjengis også folkelige sagn og ordspråk. Boken verdsettes høyt på norsk side, og ble brukt av Ivar Aasen i arbeidet med å utvikle norsk landsmål (nynorsk) på 1800-tallet.²⁶

Forfatteren av den norske gloseboken presenterer verket slik på tittelbladet:

Den Norske *Dictionarium* Eller Glosebog, udi huilcken indeholdis mange Norske Gloser, oc daglige Tale ... Alle dem udi Danmarck oc Norge, som haffue lyst at vide det Norske Lands Vis oc Maal, til en løstig tids fordrift oc Kundskab, *colligerit* oc forfattet.

Og i fortalen omtaler han skikken å *dedicere* et skrift til noen

ypperlige Mænd, oc det for den Aarsags skyld, at samme deris Arbeyde, skal formedelst saadanne høye Personers Nafn, bliffue handthefvit, oc forsuarit, imod andre vrang Dommere, oc Wvenner ...

Da paa det at dette mit føije Arbeyde, kunde oc haffue sit Forsuar, oc for saadane vrang Dommere handthæffuis. Da hafuer jeg oc i denne Meening mig denne Dristighed paa tagit, dette mit ringe Arbeyde, at vilde *dedicere* oc tilskriffue, udi Allmindelighed alle gode Norbagger, som ere mine kiere Landmænd, oc gunstige gode Venner ... være sig udi huad Stand de være kand ...²⁷

Stoffet har han hentet “udaff daglig Forfarenhed, saa vel som udaf atskillige gamle Norske Bøger”. Språket omtaler han som “voris gode oc gamle Norske

²⁵ Bang uten årstall. Om hans øvrige verker, se Roggen 1999.

²⁶ Roggen 2002 (b).

²⁷ Jenssøn 1915 [1646], “Fortalen”, XIX f.

Sprog”, og formålet med boken beskrives på følgende måte: at dette språket “diß klarligere kunde komme for Dagen, oc fra de andre adskillis, thi det ene er saa megit indvicklet i det andet” på grunn av fremmede besøk i Norge og utvandring.

Hoveddelen av Christen Jenssøns bok er en alfabetisk ordliste som inneholder ca. 850 ord fra folkespråket. Noen artikler er korte: “VAat, kaldis en Vante”, “Hocken, i.e. Huilcken”. Noen ord forklares litt mer fyldig: “Framfusin er en dristig, som er allesteds fremme, hvor han ikke skal. *Item qvod* [det samme som] Næse-Vijs”. Ordet “Dag” har fått en hel artikkel, der “Dagen udi Norge paa Landsbyen” gjennomgås i elleve punkter. “Truna” (dvs. troen) illustreres med en anekdote der vi finner flere klare eksempler på norske former og uttrykk: ‘eg’ mot dansk ‘jeg’, ‘Gaarin min’ mot dansk ‘min Gaard’.

Til sammenlikning kan vi lese hva Alberti Thura skriver om danske ordbøker:

Ad Lexica Danica pergimus, quo equidem ornamento, si fortunam aliarum Linguarum intuemur, nos pene carere fateor, imo cum dolore fateor.²⁸

Vi fortsetter til danske ordbøker, en prydd som jeg for min del – om vi ser på andre språks skjebne – innrømmer at vi nesten er helt uten, ja, jeg innrømmer det med smerte.

Og Peder Syv innleder sitt hilsningsdikt til Erik Pontoppidans *Grammatica danica* (1668) på følgende måte:

Her er det rætte maal, vor tales Norderstjerne
Og pennens Rættesnoer. Hvad fattes nu vort sprog
Til dets fuldkommenhed? En rigtig Glosebog.²⁹

Noen “rigtig Glosebog” hadde verken dansk eller norsk på den tiden, men – mirabile dictu! – norsk var nærmere et slikt mål enn dansk.

Metaforer om Norge og ‘dansketiden’

I Norge kalles perioden 1380–1814 gjerne ‘dansketiden’; et eksempel er boktittelen *Norge i dansketiden 1380–1814* (Sverre Bagge og Knut Mykland 1987). Begrepet ‘unionstiden’ brukes ikke gjerne om denne tiden, men heller om unionen med Sverige 1814–1905.

Om forholdet mellom Danmark og Norge og om Norges stilling i perioden er mange metaforer tatt i bruk. Absalon Pedersson Beyer (1528–1575)

²⁸ Thura 1723, 310.

²⁹ Sitert etter Petersen 1855–1856, 479.

sammenlikner i sitt verk *Om Norgis Rige* Norge med en kvinne som er blitt gammel.

Dog kunde vel Norge vogne op af søvne en gang, der som hun finge en regenter over sig, thi hun er icke aldeles saa forfalden oc forsmectit, at hun jo kunde komme til sin maect oc herlighed igien, thi disse haarde berg ere inden til fulle med got smør, sølv oc guld oc andre dyrbar ting, udi folket er endnu nogit af den gamble dygd, mandom oc styrke, som skulle vel staa bi oc stride for deris herre oc federneland, dersom de kunne daglige se hannom oc fornemme hans naade imod dennom.³⁰

Beyers verk ble mye lest og kopiert, og det kan vel være at den tidligere nevnte Johan Nordahl Brun var påvirket av Absalon da han to hundre år senere skrev det kraftpatriotiske diktet "Norges Skaal", der første strofe lyder slik:

For Norge, Kjæmpers Fødeland,
vi denne Skaal vil tømme,
og naar vi først faae Blod paa Tand,
vi sødt om Frihed drømme;
dog vaagne vi vel op engang
og bryde Lænker, Baand og Tvang;
for Norge, Kjæmpers Fødeland,
vi denne Skaal udtømme!³¹

Liv Bliksrud viser at selve ideen om Norge (og Norden) som kjempers fødeland har franske røtter.³² Det forhindrer likevel ikke at slike uttrykk kan være ektefølte.

Går vi tilbake til 1600-tallet, finner vi en lite omtalt metafor i Nils Thomassøns nevnte rebusbok. I et etterord der han omtaler sine tidligere verker (som dessverre er tapt), finner vi følgende: "*Gemebunda Norvegiæ Columba Anapæstice & Elegiace depicta*"³³ (Norges sukkende due, beskrevet i anapester og elegisk versemål).

Mer står det ikke om dette diktet. Men det er vanskelig å forestille seg annet enn at 'Norges sukkende due' er et bilde på Norge. Forfatteren – som var sogneprest i Toten nord for Oslo – hadde også vist seg som en opposisjonell i utgivelsen av skriftet *Guds Lif* (1660) – en vise og en bønn som ikke hadde gått igjennom den obligatoriske sensuren før trykking. I et brev fra kong Frederik III datert 29. september 1660 bes Det teologiske fakultet i København om å gi en betenkning om boken og vurdere om ikke

³⁰ Beyer 1928, 73.

³¹ Sitert etter Kent (utg.) 1950, 170.

³² Bliksrud 1997, 184f.

³³ Roggen 2002 (a), 498.

“baade høiest høie og lave Øvrighet derudi befindes at were angreben”. Videre skulle de vurdere

om den hafver icke udseende at beverge Undersaatterne ved saadant ulydighed oc gienstridighed oc oprør imod Øfrighed och deris ombud i disse haarde og besuerlige Tider, oc særdeles at hisse den ene Nation imod den anden til megen Conseqventz.³⁴

Ifølge Rian fryktet kongen at nordmennene skulle bli sinte på danskene når de leste skriftet, og han bad om at presten ble suspendert, “indtil den imod hannem havende Sagens Uddrag”. Nils Thomassøn ble suspendert, “men da Fredrik 3. fikk summet seg, valgte han å bagatellisere saken og la presten komme tilbake til sitt embete.”³⁵ Skriftet er tapt. Et knapt år etter, ved hyllingen i Christiania i august 1661, finner vi ham som sogneprest.

Disse metaforene, presentert i skrift forfattet av nordmenn i tre forskjellige århundrer av dansketiden, gir alle sammen inntrykk av at Norges situasjon ses på som beklagelig. Og både Absalon og Brun beskriver situasjonen som noe som landet vil kunne kjempe seg ut av. En positivt ladet metafor er ‘tvillingrikene’, brukt bl.a. i verktitler, som Ståle Dyrvik: *Truede tvillingriker 1648–1720* (1998). Den gir inntrykk av en likhet mellom partene, som tvillinger, noe som gir et annet uttrykk enn metaforene nevnt tidligere. I tekster fra perioden finner vi uttrykket hos danske skribenter som den intellektuelle Friderich Rostgaard (1671–1745) og dikterne Ambrosius Stub (1705–1758) og Jens Baggesen (1764–1826).³⁶ Sistnevnte skriver i et gratulasjonsdikt ved kong Christian VIIIs fødselsdag:

Men trefold høit i Dag sig hæver/Hver Landsmands stolte Bryst:
Et Fryderaab fra Hjemmet kræver/Et Gjensvar af vor Røst.
Vi Alt, hvad ei er Dansk, forglemmer,/Og sympathetisk Hver fornæmmer
Kun patriotisk Lyst./ ...
Thi høit fra Christians Tvillingriker,/Hist i det glade Nord,
Med festlig Fryd i Dag opstiger/De fjerne Brødres Chor;
Og naaer end Lyden ei vort Øre,/Dog vore Hjerter Glæden høre,
Og deres høre vor!
Op! op! lytter til! stemmer i!/Lad vor Fryds Melodie
Sig forene med Dannemarks Harmonie!³⁷

Her er begeistringen så stor at man som leser ender med å være usikker på om “de fjerne Brødre” i “det glade Nord” virkelig er nordmennene, idet alle beskrives som danske, landsmenn og patrioter.

³⁴ Brevet er sitert etter Langebek 1794, 385–386..

³⁵ Rian 2014, 383f. Saken diskuteres også i Roggen 2002 (a), 26–28.

³⁶ *Ordbog over det danske Sprog* (“Tvilling-rige”).

³⁷ Baggesen 1845, 193f.

Fra norsk hold ble det utarbeidet nye metaforer på 1800-tallet. Den geniale, patriotiske og ufattelig produktive Henrik Wergeland skapte begrepet “Uægte Lodning”. I en tale på Eidsvoll i 1834, der den norske grunnloven var blitt til 20 år tidligere, uttalte han at “Vort Norge og Fortidens Norge synes som to afbrudte Halvringe, der passe paa det nøieste sammen”. Hundreårene imellom (dansketiden) var bare en “uægte Lodning, som vi bryde væk for at hele det ægte Led”.³⁸ Denne metaforen har fått stor betydning i norsk historieforskning, enda den er svært omstridt.³⁹

En metafor som bygger videre på Absalons, er firehundreårsnatten. Norge og det norske folket ‘sov’ sin tornerosesøvn i 400 år, men ble så vekket opp igjen. Det ligger i sakens natur at denne metaforen – i likhet med den uekte lodning – er skapt *etter* periodens utløp. Opphavsmann er Henrik Ibsen i dramaet som både karakteriserer og gjør narr av ‘det norsk-norske’: *Peer Gynt*. Sitatet inngår i karakteren Huhus satiriske, ja nærmest groteske tale:

Ak men saa som Fremmedaaget
og forplumret Urskogssproget,
Firehundredaarig Natten
ruged over Abekatten.⁴⁰

Huhu presenteres som “en målstræver fra Malebarkysten”, og ‘Urskogs-språket’ må forstås som ‘målet’, som ble vårt nynorsk. Blant dem i samtiden som ikke likte dette, var dikteren og nynorskmannen Arne Garborg. Han skriver:

Folk er saa raae, at dei hev likt detta, for det var slikt eit “djervt” Hogg
etter Maalmennerne. Det er snaudt dei hev lagt Merke til den utrulege
Raaskapen, som Ibsen her hev synt mot sitt eget *Folk*.⁴¹

Ibsen kan man diskutere videre; i dag er det vel få som vil være enige med Garborg. Og naboforholdene i Norden er særdeles gode, noe som ikke er selvsagt ut fra vår fortid med kriger og koloniforhold. Men et uavklart forhold til dansketiden sitter vi fremdeles igjen med – her på berget.

³⁸ Wergeland 1924, 97f.

³⁹ Storsveen 2008, 204f.

⁴⁰ Ibsen 1908, bind 2, 260.

⁴¹ Garborg 1877.

Litteratur

Kilder

- Baggesen, Jens 1845, “De Forenede Danskes Sang i Paris”, *Jens Baggesens danske værker, Anden udgave*, 2. bd. *Lyriske digte*, 2. samling, utg.: August Baggesen, København, 189–195.
- Bang, Knut Sevaldsøn uten årstall, “Ordbog eller Lexicon over Alle ... Banninger fra a. til o.”, Manuskript i to deler i Universitetsbiblioteket i Trondheim (qMS HA 73 og qMS HA 74).
- Beyer, Absalon Pederssøn 1928, *Om Norgis Rige*, utg. av Harald Beyer, Bergen
- Brun, Johan Nordahl, se Kent (utg.).
- Garborg, Arne 1877, “*Samfundets støtter*”, anmeldelse i ukebladet *Fedraheimen* i Kristiania 27. oktober 1877 (No. 4). <http://ibsen.nb.no/id/59922.0>
- Holberg, Ludvig 1737, *Den Berømmelige Norske Handel-Stad Bergens Beskrivelse*, Kiøbenhavn. <http://holbergsskrifter.no/holberg-public/view?docId=Berg%2FBerg.page;toc.depth=1;brand=&chunk.id=start>
- Ibsen, Henrik 1908, *Samlede Værker. Mindeudgave*, fem bind, Kristiania & København.
- Jenssøn, Christen 1915, *Den norske Dictionarium eller Glosebog*, København 1646, utg.: Torleiv Hannaas, Kristiania.
- Kong Christian den Femtes Danske Lov af 15. april 1683. <http://www.lutherdansk.dk/Web-danskelov/Kongensf.htm>
- Nielssøn, Trugels 1625, *Prosodia Græca*, København.
- Nielssøn, Trugels 1648, *Salve Norikum*, Christiania.
- Stephanus, Johannes 1600, “L<ectori> S<alutem>” (Hilsen til leseren), attest for Christian Trane i egenhendig Konzeptbog, Kallske Samling 512 i 4to, med avskrift i Ny kgl. Saml. 1390 fol., Det kongelige Bibliotek, København.
- Thomassøn, Nils 1661, sitert etter kritisk utgave i Roggen 2002 (a).
- Thomassøn, Sevald 1637, “Innledning”, *Horoscopia passionis Domini. [...] Valerii Herbergeri [...] gode Fredags Arbed, fordansket Af Sevaldt Thomesz. N.*, København, upaginert.
- Wergeland, Henrik 1924, *Samlede Skrifter*, IV.2, Kristiania.

Sekundærlitteratur

- Blikrud, Liv 1997, “Norsk opplysning eller europeisk aftenrøde?”, *Norsk patriotisme før 1814*, utg.: Odd Arvid Storsveen m.fl., Oslo (*KULTs skriftserie* 88), 185–201, gjenoptrykt i Andersen, Per Thomas m.fl. (ed.) 2015, *Liv og diktning: Festskrift til Liv Blikrud*, Oslo, 17–30.

- Bliksrud, Liv 1997, *Den smilende makten: Norske Selskab i København og Johan Herman Wessel*, Oslo.
- Holmsen, Andreas 1977 [1939], *Norges historie fra de eldste tider til 1660*, Oslo.
- Kent, Charles (ed.) 1959, *Norsk lyrikk gjennom tusen år*, annen utgave ved Eugenia Kielland, Oslo.
- Langebek, Jakob 1794, *Langebekiana, eller Bidrag til den danske Literair-historie*, utg.: Rasmus Nyerup, København.
- Lunden, Kåre 1992, *Norsk grålysing: Norsk nasjonalisme 1770–1814 på allmenn bakgrunn*, Oslo.
- Ordbog over det danske Sprog 1919–1956, København. <http://ordnet.dk/ods/forside>
- Petersen, N. M. 1855–1856, *Det lærde Tidsrum 1560–1710*, København (*Den danske Literaturs Historie* III).
- Rian, Øystein 2014, *Sensuren i Danmark-Norge: Vilåårene for offentlige ytringer 1536–1814*, Oslo.
- Roggen, Vibeke 1999, “Knud Sevaldsøn Bang”, *Norsk biografisk leksikon* 1, 208–209. https://nbl.snl.no/Knud_Sevalds%C3%B8n_Bang
- Roggen, Vibeke 2002 (a), *Intellectual play – word and picture: A study of Nils Thomassøn's Latin rebus-book Cestus sapphicus. With edition, translation and a corpus of sources*, 1, Oslo.
- Roggen, Vibeke 2002 (b), “Christen Jenssøn”, *Norsk biografisk leksikon* 5, 107. https://nbl.snl.no/Christen_Jenss%C3%B8n
- Roggen, Vibeke 2003 (a), “Trugels Nielssøn”, *Norsk biografisk leksikon* 6, 500. https://nbl.snl.no/Trugels_Nielss%C3%B8n
- Roggen, Vibeke 2003 (b), “Niels Thomessøn”, *Norsk biografisk leksikon* 6, 501–502. https://nbl.snl.no/Niels_Thomess%C3%B8n
- Sejersted, Jørgen Magnus 2017, “Ludvig Holberg”, *Store norske leksikon på nett*. https://snl.no/Ludvig_Holberg
- Storsveen, Odd Arvid 1997, “‘Fornuftig Kierlighed til Fædrelandet’. En analyse av norsk patriotisme mellom 1784 og 1801”, *Norsk patriotisme før 1814*, eds.: Odd Arvid Storsveen m.fl., Oslo (*KULTs skriftserie* 88), 7–163.
- Storsveen, Odd Arvid 2008, *Mig selv: En biografi om Henrik Wergeland*, Oslo.
- Sørensen, Øystein (ed.) 1998, *Jakten på det norske: Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet*, Oslo.
- Thura, Alberti 1723, *Idea historiae litterariae Danorum*, Hamburg.
- Vinje, Eiliv 2001, “Ludvig Holberg”, *Norsk biografisk leksikon* 4, 322–329. https://nbl.snl.no/Ludvig_Holberg

DEN STUNDESLØSE SOM FORSYNSALLEGORI:

Holberg i lys av Giorgio Agambens maktanalyse



Av Jørgen Magnus Sejersted

Den Stundesløse as an Allegory of Providence: *The article discusses Ludvig Holberg's comedy Den Stundesløse as a providential allegory. With reference to Giorgio Agamben's discussion of the theological concept of "oikonomia" in The Kingdom and the Glory (2011), the article argues that Holberg's depiction of the busy master of the crumbling household, "Vielgeschrei", mirrors some of the theological structures addressing the inevitable break between God's omnipotence and the incompleteness of the world, or between abstract theory and practice. Read in this way, the play is yet another example of Holberg's interest in the relationship between rationality and religion, and shows his lifelong struggle with the basic problems of providence.*

Holbergs stykke *Den Stundesløse* er først og fremst en karakterkomedie som tar opp ett av forfatterens yndlingsmotiv: "Det rastløse gemyt, det uproduktive hastværk"¹ og legger dette ut i et for Holberg typisk persongalleri og en intrige inspirert av Molières *Den innbilt syke*. Når dette er slått fast, kan fortolkeren bevege seg ut i det mer spekulative. Her vil jeg forsøke en noe mer abstrakt vinkling som også gjennomsyrrer forfatterskapet, nemlig ideen om *Guds forsyn*, slik dette er forutsetning for utøvelse av himmelsk og jordisk makt.

Rammen for lesningen er Giorgio Agambens historiske gjennomgang av forsynstanken og økonomibegrepet i *The Kingdom and the Glory* (2011). Et sentralt punkt her er kontinuumet mellom Gud, konge og husherre, som alle utøver samme form for makt. Denne felles maktstruktur knytter Agamben til begrepet "økonomi", som spenner over teologi ("Guds økonomi"), stat og

¹ Skovgaard-Petersen 2015.

husholdning.² Denne økonomistruktur bærer i seg et brudd mellom (den guddommelige) allmakt og den praktiske inngripen i verden, som alltid fremstår som begrenset. “God reigns, but he does not govern” (Agamben 73, 77). Dette bruddet er i følge Agamben et sår som teologien vil lege med distinksjoner som den mellom det generelle forsyn (orden) og det spesielle forsyn (mirakler), eller med mellomliggende instanser som de himmelske herskarene, eller ved å innføre en manipulerende demiurg mellom Gud og verden. I bunn og grunn handler Agambens analyse om hvordan vår maktforståelse, gjennom økonomibegrepet, både historisk og den dag i dag hviler på så vel teologiske som rasjonelle kategorier. En slik spenning mellom teologi og rasjonalitet kjennetegner også Holbergs forfatterskap, ikke minst når han på ulike måter kretser om teodise-problemet.

Min Herre og vår Herre

Den Stundesløse nærmer seg det prinsipielle bruddet mellom abstrakt makt og praktisk styring ved å antyde en himmelsk allegori bak Vielgeschreis sammenbrudd. Stykkets bokstavelige nivå forteller naturligvis om å styre en husholdning. Det starter med en eksposisjon der Pernille har ordet. Hun forklarer komediens utgangspunkt:

Der skrives nu saa mange Comoedier i Verden, og ingen skriver om en Stundesløs. Dersom nogen vilde tage sig saadan en for, kunde jeg give skønne Materialier dertil af min Herre. (I,1)

Det er nok å gå for langt å si at allerede denne replikken direkte knytter an mellom husherren, Vielgeschrei, og det som ikke er “min Herre”, men “vår Herre”, altså Gud. Men “Min Herre” er ikke en helt umarkert måte for en tjener å snakke om husholdningens mannlige leder. “Herre” er eksempel på at ærestitler som tidligere var forbeholdt eliten, på Holbergs tid tas opp av det nye borgerskap og blir alminneliggjort.³ Flere av Holbergs komedier, også denne, tar opp en begrepsforvirring mellom far, husfar, husbond og endelig “Herre”. Vielgeschrei tituleres senere så vel “Ihre Gnade”, som “Husbond”.

Spørsmålet er om vi her står overfor et eksempel på det Agamben kaller en “signatur” – en frase som peker fra ett område (husholdning) mot et annet (teologi) der det samme ord betegner noe nytt (Gud). Om man følger begrepet “Herre” gjennom første akt, dukker det opp tydeligere eksempler på det guddommeliges signatur i det hverdagslige. Pernille påpeker at Magdelone anklager skriverne overfor husets herre:

² Jeg går ikke her inn på Holbergs begrep om “oeconomie”, men i fortalen til *Jødiske Historie* finner man den teologiske bruken som er vesentlig for Agamben: “Guds forunderlige Oeconomie”.

³ Jf den omfattende gjennomgang av “Herre” i *Holbergordbog*.

Pernille.

[...] Det er slet ikke for hendes Ansigt eller Skabning, de foragte hende, men fordi hun forklager dem iblandt for Herren. (I,2)

Eller tydeligere, i neste replikk:

Pernille.

Herren har min Troe alt for mange Øjen i Hovedet, og seer alt for nøye til udi Huuset, at nogen skulde kunde bedrage ham. (I,2)

Tangerer ikke her Pernille den teologiske tanke at Gud ser alt, hvilket er selve grunnfiguren i forsynsdiskursen? I vårt Agamben-perspektiv er det like viktig at Pernille samtidig indirekte henleder vår oppmerksomhet på at Herren i praksis jo slett ikke ser alt. Det hun her sier for å berolige Magdelone til passiv tillit til forsynet, er jo det motsatte av hva hun jobber for i resten av stykket: Herren, altså Vielgeschrei (?), ser i virkeligheten ingenting, og det er Pernille selv som gjennom manipulasjon må opprette sammenheng og harmoni. Spørsmålet om hva Gud ser og bryr seg om, er en variant av den holbergske forsynsproblematikk.

Vi vender tilbake til stykket: Magdelone, den enkle sjel, har også forventninger til Vielgeschrei som kan minne om håpet på et Guds spesielle mirakel. Hun forventer Herrens hjelpende hånd i en sak som hun kan hende selv burde ha tatt ansvar for:

Magdel.

Det er, at han har lovet at skaffe mig en Mand. Men disse forbandede Forretninger, som kommer imellem, hindrer ham i hans Forsæt. (I,2)

Til slutt blir sammenblandingen av husherren og himmelherren åpenbar:

[...] Men Madame Kirsten Gifte-Kniif har tilbudet mig adskillige gange for en Discretion at skaffe mig en brav Mand, men jeg har altid biet paa Herrens Naade. (I,2)

Idiomet “at bie paa Herrens Naade” gjør endelig analogien mellom min Herre og vår HERre udiskutabel. Leseren ser at – i alle fall i Magdelones verden – er Vielgeschreis posisjon analog med det guddommelige; Herren og HERren glir over i hverandre. Denne forsynsidé henviser henne til en uproduktiv passivitet. Til slutt blir hun jo likevel nærmest mirakuløst gift takket være en annen kraft: Pernilles list.

Forsynsystemikken som Magdelone blander inn i sine hverdagsforretninger, blir eksplisitt i det bokholderen Peder Erichsen hevder:

Bogholderen.

Man maa sige, hvad man sige vil om Ægteskab, saa er der dog en synderlig Himlens Direction derudi. Jeg har tit seet et Fruentimmer udi Søvn af samme Skikkelse og Væsen som Jomfruen, saa jeg derudaf

kand merke, at det er noget, som for lang Tid er besluttet her oven fra.
(II,8)

Holberg er oppmerksom på at religiøst pregede talemåter kan prege hverdagsspråket og enkle menneskers forestillinger.⁴ Så langt kan replikkene til Magdelone og bokholdersønnen reflektere Holbergs kritiske holdning til “Talemaader” som kan bære i seg vrangforestillinger. Peders og Magdelones forvirrede religiøse talemåter speiler imidlertid andre forsynselementer i stykket, som detaljproblemet, englebyråkratiet og demiurgen.

Forsynet i detaljene?

Vielgeschrei klager stadig over de mange detaljer han må ta seg av. Dette er oppe i en monolog om fat som sandskures (II,1), men er særlig påfallende i hans spesifikke omsorg for en liten høne, som stykket stadig trekker frem.

Er det slik at ikke en fugl faller til jorden uten at Herren vil det, teller Herren virkelig hårstråene på våre hoder (Matt 10,29ff)? Agamben viser hvordan spørsmålet om forsynets detaljstyring drøftes teologisk innenfor husholdningsanalogien til Guds orden. Allerede stoikernes posisjon var at ingenting skjedde i verden som ikke hadde sin rot i forsynet, men som eksempel på en kritikk av dette nevner Agamben Aleksander av Aphrodisias (ca. år 200), som artikulerte forsynsmotivet i husholdningen og hos Gud:

Not even a man can provide for all that is in his house, to the point of taking care of mice, ants, and all the other things that are in it [...] He rather needs to take into consideration the most important things, while these kinds of actions and preoccupations should remain irrelevant for him. If thus this behavior is not worthy of a sensible man, it is all the more unworthy of God (Aleksander etter Agamben 2011, 116).

De små detaljer er også del av husholdningen, men ikke derfor under hans spesielle forsyn. Holberg er inne på liknende tanker om at Gud ikke bryr seg om detaljene i det enkelte liv i sine tekster om kvegsyken, og i epistel 83. Det mest slående stedet er kan hende den berømte skildringen av ostemiddenes (menneskene) distanse til melkepiken (Gud?) i den moralske fabel 81: “Midernes Art og Egenskab”.

Kan denne delen av forsynsdiskursen leses inn i Vielgeschreis klager? I så fall ser vi et parodisk bilde av en utilstrekkelig guddom. Vielgeschreis fortvilelse har, slik lest, et element av en forstyrret Guds frustrasjon over detaljene, og hans sporadiske forsøk på å gripe inn med spesifikk nåde, som når han avbryter seg selv for å redde den ene lille hønen, blir parodiske skildringer av den stressede Guds retningsløse mirakler. Det er altså et satirisk bilde på en forsynsmodell der en utilstrekkelig Guds særlige inngripen får

⁴ Om Holbergs forhold til forsyn og talemåter, se Sejersted 2014.

tilfeldige utslag. Selve frustrasjonen og forvirringen hos Vielgeschrei blir da uttrykk for det uløste dilemma som i følge Agamben ligger i kjernen av det splittede forsyn. I stykket ser alt ut til å bryte sammen i dette misforholdet mellom allmakt og avmakt.

Englebyråkratiet

Det er et særtrekk ved husholdningen i *Den Stundesløse* at man ikke bare møter tjenestefolk og familie, men også en forretningsvirksomhet med skrivere. Skriverstuen er riktig nok avskåret fra resten av huset, men ikke mere enn at det er kontakt. Vielgeschreis posisjon mellom tjenestefolket og skriverne preger stykket.

Skriverne gjør intet annet enn å skrive av og gjenta det Vielgeschrei selv sier. I det hele tatt virker deres arbeid meget ineffektivt. De har tilsynelatende ingen annen forretningsmessig funksjon enn å bidra til Vielgeschreis selvforståelse som en ekstremt opptatt handelsmann. Agamben påpeker det byråkratiske preget englene har innenfor Guds økonomi, og hvordan englene tydeliggjør bruddet mellom praksis og helligdom. Deres oppgave er i begge sfærer; delvis er de agenter for den guddommelige makt, men først og fremst er de del av Guds helligholdelse og maktens mystikk.

Det er altså svært fristende å hevde at når Vielgeschrei kommer feiende inn på scenen med de fire skriverne rundt seg, får vi et bilde av ikke bare en forretningsmann, og ikke bare den travle enevoldsmonark med sitt nye byråkrati som skal holde orden på alle avkroker i staten, men av vår Herre selv der han i forvirret avstand fra verdens praksis og de egentlige hendelser omgir seg med et englebyråkrati som synger hellighellig og slik opprettholder den transcendent guddoms helligholdelse av seg selv.

Vielgeschrei roper stadig: “Skriver I noget der henne?” (I,6), “Skriver I der henne Karle?” (I,5), “Nu skriver I Karle der henne?” (I,4) etc. Hvorfor dette “Der henne”? Hvor er skriverne – hvor befinner de seg hele tiden? Hvor er de i Vielgeschreis bevissthet? De er utenfor handlingen, de er nesten i det hinsidige. Samme hvor mange fortredeligheter han utsettes for, kan Vielgeschrei trøste seg med at de skriver hans ord “der henne”. Her er det en sjelefristelse å sitere sjette strofe fra den mest berømte salmen til Holbergs landsmann Petter Dass. Her beskrives englenes rolle:

Skulle HERren fattis Bram og Svenne?
See / ti tusind staar for ham og tienne /
Ja tusind gange ti tusind mange /
Hvis smukke Sange med Klang kand prange
Der henne.

“Der henne”? Hele argumentet er bygget på Luthers lille katekismes annen sang, som utlegger Fadervårs annen linje “Helliget vorde dit Navn”. Poenget

med helligholdelsen blir nettopp en diskusjon om forholdet mellom den transcendent Gud og Gud i verden. Skaperverket er mangelfullt, og egentlig også unødvendig. Om menneskene, den praktiske sfære for Gud, forsvinner, ja, da er Gud likevel hellig takket være de utallige engler som slår på cymbaler – “der henne” – altså i det hinsidige.

Er det rimelig å si at “der henne” bærer en metafysisk signatur? *Holbergordbog* underspiller kan hende den religiøse dimensjonen i “henne”. Man finner der to hovedbetydninger, hvorav den første er “angivende ophold på et sted der ligger i nærheten, ikke langt borte”. Betydning to er i en viss forstand motsatt: “langt borte; helt fjernet”. Det er imidlertid eksempelet på definisjon 2 som interesserer her: “Men nu har Fanden hende henne”. Det er fristende å peke på at betydningen av “henne” her ikke dreier seg om en avstand som kan måles i kilometer eller mil, men at noen befinner seg i en annen sfære, i det hinsidige. Det er denne dobbeltbetydning av geografisk sted og metafysisk sfære, av verdslig og religiøs betydning, som er mest interessant i forhold til Holbergs demonstrative bruk av begrepet i en komedie som *Den Stundesløse*. Det skal innrømmes at denne lesningen av skriverne med deres fjærpenner er så søkt at den neppe kunne lanseres uten Agambens maktkritiske kapittel “Angleology and Bureaucracy”, der byråkratiet tilskrives en kultisk, lovprisende rolle også i den moderne statsmaktens metafysiske struktur.

Demiurgen Pernille

En tidlig artikulasjon av bruddet mellom guddommelig orden og jordisk praksis som Agamben vektlegger, og som kan anes i Holbergs komedie, er gnostisismens modell med en tilbaketrukken fjern guddom, og en nærmere, demonisk demiurg som er ansvarlig for det som faktisk skjer i verden. Denne modellen kan den ivrige fortolker gjenfinne i selve intrigen, i Pernilles “machine”. Pernille er en lavere beveger som overtar autoriteten og den direkte bestyrelsen av verden, mens den egentlige guddom er langt borte. At Pernille ser en slik mulighet til demiurgisk intervensjon, artikuleres allerede i hennes åpningsmonolog: “Men Herren arbeider paa intet, det er intet og det blir til intet” (I,1). Dette er naturligvis dommen over den stundesløses meningsløse jag, men det er også en formulering som i en metafysisk sammenheng kunne bringe tankene til den negative mystikk der “intet” nettopp er et mulig uttrykk for den fjerne guddom som står helt fremmed overfor den hverdagslige praksis, der demiurgen ser sitt snitt til å bedra oss alle.

Pernille skaper kaos og bedrag, men denne løggen og forstillelsen er likevel i en viss forstand i overensstemmelse med den overordnede autoritet, med Vielgeschreis egentlige interesser. Pernilles kyniske plan spiller på

destruktive strenger: “thi Vrede og Forretninger ere Hiulene, som skal drive vor Machine” (I,9). I Pernilles maktovertagelse er det også et element av satanisk opprør, revolusjon og demoni:

Pernille.

Men om nu Himmelen falder ned! vil I kun lade mig raade, I har intet andet at bestille, end at efterleve mine Ordre. Jeg er Chef og I andre Subalterne, som ikke maa raisonnere. Men der kommer Herren tilbage. (II,9)

Pernille vokser seg til en miltonsk satan-skikkelse i Herrens fravær. Vielgeschrei har for øvrig selv erkjent at en ond ånd har tatt over hans hus:

Der maa være mange slags onde Aander til, nogle for at hindre Mennisker udi Guds frygt, andre at hindre dem i deres Forretning. Saadan en Aand maae i Dag regiere i mit Huus og har sat sig for just nu, jeg har mest at bestille, at kaste mig mest forhindrings Steene i vejen. Samme onde Aand har udvalgt denne forbandede Advocat at komme hid. (II,9)

Slik løser Vielgeschrei ondskapens problem i sin egen husholdning i denne lille teodise-parodi. Men om det er sataniske dimensjoner over Pernille, er hun ikke derfor Herrens likeverdige motstander. Dette opprøret er ikke reelt i den forstand at det vil styrte Vielgeschrei, det er innenfor en overordnet plan; det holder ham fjern – og dermed også skyldfri. Det er fordi Pernille har tatt på seg den skitne og nødvendige intrige, at Vielgeschrei til slutt kan stå med ren samvittighet overfor den forbannede bokholder:

Vielgeschr.

I maa stevne min Piige, og den Karl, som har smedet paa det Ægteskab; thi jeg kand gjøre min Eed paa, at det er mig u-afvidende. (III,5)

Det er i denne replikk tydelig hvordan stykket bearbeider og vil lappe over misforholdet mellom orden og praksis. Ondskapen og amoralen har kunnet gjøre sin nødvendige gjerning uten å besmitte Herren. Dermed har maktfordelingen mellom Pernille og Vielgeschrei i en viss forstand løst selve teodise-problemet, som Holberg selv stadig vender tilbake til – særlig i sine essays.

Modernitetskritikk?

Agambens forsynsdiskusjon kan også brukes til å kommentere et siste springende punkt i stykket: Er *Den Stundesløse* en modernitetskritikk? Ser vi her den nye tids praktiske menn, representert ved bokholderne, utfordre den etablerte orden, men til sist bli avvist ved at den etablerte overklasse (Leander) lover å lære seg italiensk bokholderi, slik Holberg senere ville

institusjonalisere det på Sorø akademi?⁵ Det er en fristende lesning, men bokholderen Erich Madsen hevder jo på den annen side: “Jeg er en gammeldags Mand og rætter mig efter den gamle Verden”. Denne påfallende replikk bryter med leserens forventning om et modernitetsperspektiv.

Handler altså Holbergs stykke likevel ikke om brytningen mot det moderne? Agambens utlegging er skrevet under innflytelse av, og i polemikk med Michel Foucault. Foucault siteres på at det i middelalderen var en grunnleggende enhet mellom (transcendent) makt og (praktisk) styring, “Sovereignty and government”, som strakk seg fra Gud til familiefaren (Agamben 2011, 111), men at denne enhet blir brutt i det moderne. Mot Foucaults tanke om at denne enheten mellom orden og praksis først blir brutt med naturvitenskaplige ideer på 1500-tallet, hevder Agamben at dette ikke er modernitetens brudd med middelalderen, men at bruddet er iboende og allerede lå i den teologiske tenkningen fra oldkirken, nedfelt i den tidlige treenighetens “økonomi”; “the Trinitarian oiconomia, which introduces a fracture between being and praxis in the deity himself”.

Skildrer stykket et vendepunkt i den historiske utvikling mot modernitet, eller et iboende sår som aldri helt kan heles? Her er man inne på spørsmål som ikke kan avgjøres i denne lille Holberg-studien, men likevel er det et poeng at Holberg forfatterskap på dette punkt nok passer bedre inn i Agambens kontinuitetsperspektiv, der sekulariseringen er mer tilsynelatende enn reell, og der man tar en kronologisk utviklingsmodell fram mot rasjonalitetens seier med en klype salt. Han står ikke i en overgang fra et trosparadigme til et paradigme av vitenskapelig rasjonalitet, men demonstrerer tvert imot at disse kategorier er vedvarende vevet inn i hverandre – i det menneskelige. Da er *Den Stundesløse* en satirisk forsynsallegori, eller også en harselas over maktens iboende mystikk som fremdeles like aktuell.

⁵ Jf. Hansen 1954, 28f. Holberg gjengir selv i detalj planene for det nye akademiet, blant annet “det til Commerciens brugelige Italienske Bogholderie” i *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat* (1749, 251).

Litteratur

- Agamben, Giorgio 2011 (2007), *The Kingdom and the Glory. For a Theological Genealogy of Economy and Government*, Stanford (*Homo Sacer* II, 2).
- Hansen, Max Kjær 1954, *Økonomen Holberg*, København.
- Holberg, Ludvig 1731, *Den Stundesløse* (<http://holbergsskrifter.dk>).
- Holberg, Ludvig 1742, *Den Jødiske Historie* (<http://holbergsskrifter.dk>).
- Holbergordbog*, <http://holbergsskrifter.dk>.
- Sejersted, Jørgen Magnus 2014, “Holberg og forsynet. Historiesyn, teologi og talemåter i Holbergs historieverk”, *Historikeren Holberg*, eds.: Jørgen Magnus Sejersted & Sebastian Olden-Jørgensen, Oslo, 267–291.
- Skovgaard-Petersen, Karen 2015, “Indledning til *Den Stundesløse*” (<http://holbergsskrifter.dk>).

Å FÅ LESAREN TIL Å TENKA SEG OM



Av Eiliv Vinje

How to Make the Reader Reflect: Ludvig Holberg's *Memoirs*, originally written in Latin, appeared in Danish translation 1745. The translation has some substantial deviations from the original text. One is comprehensive: A section of moral essays has been removed allegedly because reflections of this kind did not fit into the pattern of an autobiography. Some pages containing satire against people of exaggerated pious sentiment are also removed, probably for fear of censorship. And, finally, there is a deletion of three words which turns Holberg's statement on the Huguenot Pierre Bayle upside down. Bayle's paradoxes, says Holberg, "have given just offense to Christians; good are mixed with bad, and those which are not true are made plausible by the dexterity of the writer...". The translation stops her, but the original text has something more to say: "... and thus gives the reader food for thought" (& *ingenia exercent*).

Originalteksten og omsettinga. Omsettinga kan følgja originalen nøye, eller den kan stilla seg meir fritt, slik som tilfellet ofte er ved gjendiktingar av poesi. Straks det er avvik, oppstår ein ny og meir samansett tekst – altså i spenninga mellom originalen og den avvikande omsettinga. Dette kan ein erfara også i skriftene til Ludvig Holberg. Eit eksempel frå den svenske utgåva av *Moralske Tanker*: Den danske originalen kom 1744 og blei innan kort tid også omsett til tysk, hollandsk og fransk. Men ei svensk utgåve lot venta på seg, og då den omsider kom 1782 var tre essay fjerna – alle med drøftingar av religiøse spørsmål – og i tillegg hadde omsettaren gjort nokre omskrivingar som gjorde teksten mindre grov. Holbergs ord: "Det Portrait, som gives paa et Fruentimmers Deilighed, paa hendes Bryste, Taille etc." blei omsett med: "Den målning, som gifwes på et skönt Fruntimmers egenskaper".¹

¹ Ehrencron-Müller 1933, 327.

Eg skal stoppa opp ved eit anna slikt tilfelle som eg meiner er underbelyst, nemleg den første omsettinga av dei tre latinske levnetsbrev. Dei latinske originaltekstane kom med fleire års mellomrom i perioden 1728–1743, og den første danske versjonen som omfatta alle tre brev, kom 1745, *Ludvig Holbergs Trende Epistle Til *** Hvorudi befattes det fornemste Af Hans Liv og Levnet, Oversat af det Latinske i det Danske Sprog*.² Forleggar var Ernst Henrich Berling, som også skreiv ein innleiande epistel med opplysning om at omsettinga var gjort på hans – utgjevarens – initiativ. Kven som hadde stått for omsettinga, stod det ingenting om.

Denne omsettinga blei brukt om igjen i fleire seinare utgåver:

Levins utg. *Trende Epistle* [...], 1857.

Winsnes utg. *Trende Epistle* [...], 1923.

Billeskov Jansens utg. *Memoirer*, 1943, ny utg. 1963.

Ei ny omsetting, også den anonym, såg dagens lys i 21-bandsutgåva til Knud L. Rahbek, *Holbergs tre Breve til en fornem Herre*, 1814. Denne blei brukt om igjen i to seinare utgåver:

Winkel Horns utg. *Holbergs Levned*, 1897.

Mollerups utg. *Tre Breve til en fornem Herre*, 1912.

Endå ei ny omsetting, ved Chr. Maaløe, kom med *Værker i tolv bind*, 1969–1971, som F.J. Billeskov Jansen redigerte.

Endeleg er det ei fjerde omsetting i A. Kragelunds tospråklege (latin-dansk) kommentarutgåve, *Ludvig Holbergs tre Levnedsbreve*, frå 1965. Denne skal, etter det eg har fått opplyst, ligga tett på den latinske originalen og kan i kraft av det fungera som ‘målestav’ for dei andre utgåvene som her er lista opp.³

I omsettinga frå 1745 er det fire strykningar som eg har lagt merke til. Kvar av desse inneber ikkje berre ei forkorting, men også ei endring og ein reduksjon av originalteksten.

Den første strykninga er stor, den omfattar seks fyldige essay som stod til slutt i det Tredje Levnetsbrevet, under overskrifta “Prøve paa et moralsk system”.⁴

² Det låg allereie føre ei omsetting til dansk av dei to første levnetsbrev, *Professor Ludvig Holbergs Lifs og Lefnets Beskrivelse af Ham selv* [...], utført av Thomas Georg Krogh, frå Bergen 1741. Herifrå har 1745-utgåva lånt ord og vendingar (Ehrencron-Müller 1933, 111–113; Billeskov Jansen 1943, 161). Men i og med at denne omsettinga ikkje omfattar det tredje levnetsbrevet, held eg den utanfor her.

³ Ole Thomsen arbeider for tida på ei ny omsetting av levnetsbrev; den vil ligga føre i bokform 2018 og kjem også til å inngå i digitalutgåva *Ludvig Holbergs skrifter*.

⁴ Dei blei brukt på nytt i *Moralske Tanker*, frå 1744, i dansk omsetting og med store tilføyningar.

Den andre gjeld eit avsnitt med drøfting av teologiske spørsmål, omfang ca. 10 oktavsider.⁵

Den tredje er kort, berre fire–fem linjer, og kan lesast som yrkessatire, retta mot pretestanden.

Og endeleg eit fjerde tilfelle: Ein stad i omtalen av “filosofen frå Rotterdam”, den landsforviste franske hugenotten Pierre Bayle, har omsettaren – eller kanskje det er forleggaren – fjerna tre ord i den latinske originalen. Dette får konsekvensar.

Eg skal straks sjå litt nærmare på dette, men først ein generell merknad: Viss det var Holberg sjølv som hadde stått for omsettinga, ville det neppe vore meir å seia i denne saka. Det ville derimot vore mogleg å lesa omsettinga som forfattarens “Ausgabe letzter Hand”. Spørsmålet om Holberg sjølv har stått for omsettinga, har vore drøfta, med argument for og imot. Blant dei som har stilt seg avvisande, er Billeskov Jansen, som i sin argumentasjon påkallar eit karakteristisk trekk ved Holbergs prosa: Medan omsettinga frå 1745 har som stilistisk prinsipp *ei forkorta uttrykksform* – for eksempel blir uttrykket “et Hus, som anvendtes til Anabaptisternes Gudstjeneste” forkorta til “Anabaptisternes Kirke” – er det i Holbergs omsetting i *Moralske Tanker* av de seks essay frå det Tredje Levnetsbrevet eit stikk motsett prinsipp som gjer seg gjeldande. “Holberg forlænger, [...] interpolerer i stor Stil sin egen Tekst, langt de fleste Ændringer hos ham er Indskud”.⁶ Konklusjonen er at omsettaren må vera ein annan enn Holberg.

Så kan ein spørja: Kvifor desse strykningane? Kva omsyn er det som ligg til grunn for dei? Her er det to svar som melder seg: sjanger og sensur.

Den sjangrologiske grunngjevinga er aktuell for den første strykninga, den som omfatta dei seks essay-tekstane samla under overskrifta “Prøve paa et moralsk system”. Tanken er kort sagt den at desse tekstane ikkje høyrer heime her, i sjølvbiografien, og at dei derfor med fordel kan fjernast.⁷ Ikkje berre 1745-omsettinga, men også alle dei påfølgjande utgåver sløyfer “Prøve paa et moralsk system”, med unntak av Kragelunds latin-danske utgåve frå 1965.⁸

Dei tre andre strykningane – nummer to, tre og fire – gjeld alle passasjar med ein samfunnskritisk tendens. Her må det vera omsynet til sensuren som ligg til grunn.

Strykning nummer to omfattar 10 sider om teologiske spørsmål. Her viser forfattaren stor interesse for dei engelske deistane. Holberg sluker dei kjettarske skriftene deira og medgir at han forsvarer alle som kritisk vil

⁵ Også dette stoffet finn ein igjen i *Moralske Tanker*.

⁶ Billeskov Jansen 1943, 162 og 176.

⁷ Jf. Rahbek 1814, 547 note. Jf. også Ehrencron-Müller 1933, 107.

⁸ Ei engelsk utgåve, *Memoirs of Lewis Holberg*, frå 1827, har heller ikkje tatt ut “Prøve paa et moralsk system”.

undersøka si tru, ja han driv denne tanken provokativt til det yteste: “Kætteri i forbindelse med undersøgelse er mere undskyldeligt end rettroenhed uden undersøgelse”.⁹ Holberg avviser førestillinga om ein streng og unådig gud, og han er kritisk til pietistiske kristne “der raaber op mod uskyldige fornøvelser, tilraader sørgmodighed og anser trælleagtig frygt for en kristelig dyd”.¹⁰ Bønner til Gud har blitt sløv vane og hykleri.

Jeg ser daglige bønner forenet med daglige synder, og det lader til, at de fleste beder flittigt, for at kunne synde des mere ustraffet, eller synder flittigt, for at kunne bede des mere glødende.¹¹

Denne kritikken av gudsdyrking blant pietistar, har nok vore provoserande for presteskapet.

Det er også sprengstoff i strykning nummer tre, ein kortare passasje der Holberg tar prestane i forsvar. Men dét er berre tilsynelatande; satiren ligg på lur: Holberg seier seg ikkje einig med dei som meiner at prestane tener for mye, for – som han seier – viss dei ikkje hadde hatt gode inntekter, kunne dei finna på å “søge sig andre smudsige indtægter, der ikke anstaar sig deres hellige embede”.¹²

Desse strykningane tyder på at tredje levnetsbrev har provosert samtida. Dei er gjennomførte i 1745-omsettinga og dei utgåver som bruker den, utgåvene til Levin, Winsnes og Billeskov Jansen. Den nye omsettinga som Rahbek og seinare Winkel Horn tar i bruk, er derimot utan desse inngrepa; denne omsettinga er frå tidleg 1800-tal, dvs. på trygg avstand frå sensur-regimet i 1740-åra.

Til slutt eit siste inngrep. Det minste, omfattande berre tre ord, men likefullt med den største rekkevidde. Det handlar om Pierre Bayles dristige påstandar om forholdet mellom tru og fornuft. Holberg hevdar at Bayle skremmer dei kristne fordi han blandar saman godt og vondt og gir det falske skin av sanning. Det ein skal leggja merke til her, er at 1745-omsettinga stoppar på akkurat dette punkt i resonnementet, altså med orda “de fleeste ting, som end ere falske, faaer ved Skribenten [Bayle] et Skin af Sandhed”.¹³ Men her manglar eit par ord. I den latinske originalen står: “& ingenia exercent”, som Kragelund omset med “og faar læseren til at tænke sig om”, og heilskapen blir då slik:

⁹ Holberg 1965, 479 (58). Tal i parentes viser til digitalutgåva *Ludvig Holbergs skrifter*.

¹⁰ Holberg 1965, 481 (60).

¹¹ Holberg 1965, 483 (61–62).

¹² Holberg 1965, 515 (83).

¹³ Holberg 1745, 262. Likeins i utgåvene til Levin (Holberg 1857, 198), Winsnes (Holberg 1923, 168) og Billeskov Jansen (Holberg 1943, 166–167).

Adskillige af den sidstes [Bayles] paastande faar med grund kristne til at gyse. Slet og godt er blandet sammen; og det usande sandsynliggøres ved forfatterens behændighed *og faar læseren til at tænke sig om*.¹⁴

Dei utgåver som følgjer 1745-omsettinga står alle utan denne tilføyinga (som her er kursivert), medan Rahbek og tradisjonen etter han har den med. Hos Rahbek står “og øver Geniet”,¹⁵ hos Winkel Horn “saa det tjener Aanden til Øvelse”,¹⁶ og omsettinga til Maaløe sluttar med: “Det virker skærpende paa Læserens Intelligens”.¹⁷

Det gjer stor forskjell at denne slutten – «og faar læseren til at tænke sig om» – blir utelatt. Kva omsettaren eller forleggaren kan ha tenkt, skal eg ikkje gi meg inn på. Men effekten er klar: I den fullstendige teksten er det ei rørsle frå minus til pluss. Først *distanserer* Holberg seg til Bayle ved å hevda at “det usande sandsynliggøres ved forfatterens behændighed”. Distanseringa manifesterer seg i ordvalet. Men ved å føya til “og faar læseren til at tænke sig om” trykker Holberg Bayle til sitt bryst.

Ved å skjera vekk slutten forsvinn denne rørsle. Den anonyme omsettar og hans forleggar oppnår i staden å *plassera Holberg*, nagla han fast med den implisitte påstanden: *Holberg tar avstand frå Bayle. Punktum*. Men dette er ei dvask idehistorisk innplassering, og berre halve sanninga, eller knapt nok det. Holberg tar avstand til Bayle, ja, men siste ord er ikkje sagt med det. Bayle gav Holberg noko å tenka på, og det er dette – å få lesaren til å tenka seg om – som også er Holbergs budskap.

¹⁴ Holberg 1965, 461 (s. 46 i digitalutgåva *Ludvig Holbergs skrifter*). Kursivering gjort her.

¹⁵ Holberg 1814, 491.

¹⁶ Holberg 1897, 235.

¹⁷ Holberg 1969–1971, bd. 12, 214.

Litteratur

Holbergutgåver

- Holberg, Ludvig 1745, *Ludvig Holbergs Trende Epistle Til *** : Hvorudi befattes det Fornemste Af Hans Liv og Levnet / Oversatte af det Latinske i det Danske Sprog*. Kjøbenhavn, 1745. Trykt og bekostet af Ernst Henrich Berling, og findes hos hannem tilkiøbs.
- Holberg, Ludvig 1814, *Holbergs Levnet forfattet af ham selv i tre Breve til en fornem Herre*, *Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter* 21, ed.: K. L. Rahbek, Kjøbenhavn, 207–550.
- Holberg, Ludvig 1857, *Ludvig Holbergs trende Epistler til *** : hvorudi befattes det fornemste af hans Liv og Levnet / oversatte af det latinske i det danske Sprog (1745)*. ed.: I. Levin, forord av C.W. Smith, København.
- Holberg, Ludvig 1897, *Holbergs Levned fortalt af ham selv i tre latinske breve til en fornem herre*, ed.: Fr. Winkel Horn, København & Kristiania.
- Holberg, Ludvig 1912, *Tre Breve til en fornem Herre eller Holbergs Livsroman*, ed. W. Møllerup, København (*Samlede populære Skrifter* 12).
- Holberg, Ludvig 1923, *Ludvig Holbergs trende Epistler til *** : hvorudi befattes det fornemste af hans Liv og Levnet / oversatte af det latinske i det danske Sprog [1745]*, ed.: A. H. Winsnes, Kristiania & Kjøbenhavn (*Comoedierne og de populære skrifter. Festutgaven 1922*, 5).
- Holberg, Ludvig 1943, *Ludvig Holbergs Memoirer: Kommenteret udgave med samtidige illustrationer*, ed.: F.J. Billeskov Jansen. København. (Ny utg. 1963).
- Holberg, Ludvig 1965, *Ludvig Holbergs tre Levnedsbreve 1728–43*. Latin-dansk utg. ved A. Kragelund, København.
- Holberg, Ludvig 1969–1971, *Værker i tolv Bind*, ed.: F.J. Billeskov Jansen. København.
- Holberg, Ludvig 2015, *Ludvig Holbergs Skrifter* (holbergsskrifter.dk / holbergsskrifter.no). Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Universitetet i Bergen.

Annan litteratur

- Ehrencron-Müller, H. 1933, *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, b. X, København.
- Billeskov Jansen, F. J. 1943, “Den anonyme Oversættelse (1745) af Holbergs tre Levnedsbreve”, *Orbis litterarum*, 161–178.
- Ilsøe, Harald 1973, “Historisk censur i Danmark indtil Holberg”, *Fund og*

- Forskning* 20, 45–70.
- Ilse, Harald 2007, “Censur og approbation”, *Umisteligt, festskrift til Erland Kolding Nielsen*, eds.: John T. Lauridsen & Olaf Olsen, København, 119–135.
- Kondrup, Johnny 1982, *Levned og Tolkninger: Studier i nordisk selvbiografi*, Odense.
- Mortensen, Karl 1922, “Om Ludvig Holberg som Oversætter”, *Holberg Aarbog*, eds.: Francis Bull & Carl S. Petersen, Kristiania & København, 40–83.
- Rubow, Paul V. 1923, “I Anledning af forskellig nyere Holbergglitteratur”, *Tilskueren* 40, 1, 236–248.
- Smith, C.W. 1857, “Ludvig Holbergs tre latinske Breve om sit Liv og Levnet”, *Ludvig Holbergs trede Epistler til ****, ed.: I. Levin, København, III–XIV.
- Vogel-Jørgensen, T. 1949, *Berlingske Tidende gennem to hundrede aar*, København.
- Thomsen, Einar 1954, *Sfinxen: Streger til et Holbergportræt*, København.

EN VEJVISER FOR UNGE OVERSÆTTERE:



om Holbergs oversættelse af Herodian (1746)

Af Karen Skovgaard-Petersen

A Guideline for Young Translators: On Holberg's Translation of Herodian (1746): The Danish-Norwegian writer Ludvig Holberg (1684–1754) was not only a prolific author of a wide variety of texts, historical, fictional, essayistic. In the last part of his life he also stressed the need for translations of Greek-Roman classics into Danish. With his own translation (1746) of the Greek author Herodian's Roman history (written in the 230s AD), he hoped to pave the way and inspire young Danish students to take upon them the task of translating valuable classical texts instead of inferior modern novels. The article outlines Holberg's principles of translation as he presents them both in his introduction to Herodian and, a few years later, in his Epistles. It also draws attention to the fact that Holberg's call was heard: As a result of his encouragement a number of Danish translations of classical texts saw the light in the early 1750s.

Gode og dårlige bøger

I Potu – det gennemført fornuftige samfund i jordens indre som titelpersonen i Holbergs roman *Niels Klims underjordiske rejse* (1741) lærer at kende – hersker en velorganiseret censur. Men censorernes opgave er ikke at skride ind over for bestemte synspunkter. Nej, deres indsats er rettet mod det platte og vulgære og det der strider mod sund fornuft:

For ligesom vi [hjemme i Europa] har en bestemt slags folk der hvert år fejrer skorstene og kakkelovne, sådan har de [i Potu] ... censorer til at gennemgå de bøger der er til salg, og omhyggeligt skilde skidt fra og smide alle platte bøger der kan forkvakle deres smag, i kloakken –

forklarer Niels Klim og sukker så: "Bevar mig vel! Hvor ville der ryge mange bøger ud hvis vi indrettede os på den måde!"¹ Ydermere tillod man i Potu ikke unge under 30 år at udgive bøger. Forfattervirksomhed var en alvorlig

¹ Holberg 2012, 117.

sag som krævede modenhed – og igen bliver Klim slået af kontrasten til sin egen baggrund: “jeg skulle ikke have noget af at afsløre at jeg selv havde skrevet fem eller seks afhandlinger inden jeg havde nået skelsår og alder”.² Denne bestemmelse om en nedre aldersgrænse for forfattervirksomhed kunne i Holbergs øjne godt finde vej til Europa. “Jeg approberer derfor den underjordiske Anordning, hvorved en vis Alder blev bestemt til saadant Foretagende”, som han nogle år senere erklærede.³

I det hele taget var det en tilbagevendende bekymring hos Holberg at så mange unyttige og ligegyldige bøger var at finde på bogmarkedet. Nok slog han ofte til lyd for det frie ord, men han var en varm tilhænger af en effektiv censurinstans der skulle skride ind over for underlødige udgivelser.

Holberg nøjedes imidlertid ikke med at brokke sig over de mange dårlige bøger. Han skrev selv hvad han anså for at være gode og nyttige bøger til oplysning og tankevækkende underholdning for en bredere, dansklæsende læserskare. Denne bestræbelse gav han et selvbevidst udtryk for til allersidst i første del af sin latinske selvbiografi, *Første Levnedsbrev*, fra 1728. Hans landsmænd behøver ikke længere ty til fremmede sprog for at læse om moralske anliggender, erklærer han her, for ved hans indsats kan de nu læse om moral på dansk. Holberg genbruger her Ciceros stolte ord om at han har omplantet græsk moralfilosofi til latin og dermed gjort det muligt for sine romerske landsmænd at læse om moralfilosofi på deres eget sprog⁴ – og således får Holberg præsenteret *sin* indsats for Danmark som en parallel til Ciceros for Rom. Også han giver sine landsmænd en moralsk lødige litteratur på deres eget sprog, en litteratur der er omplantet udefra, og især, kan vi tilføje, baseret på antikke forbilleder.

Samme overskrift sætter han over sit livsværk knap to årtier senere, først i fortalen til *Moralske Tanker* i 1744 og året efter i *Heltindehistorierne*. Men som ældre mand gav han sig nu også til at efterlyse *andres* indsats for at tilvejebringe gode og nyttige bøger på dansk – og det særlig på ét område: oversættelser af de klassiske forfattere.

Heltindehistoriernes fortale

Første gang han ytrer dette ønske, er i fortalen til *Heltindehistorierne* i 1745. Udgangspunktet gælder hans ærgrelse over kvaliteten af den voksende strøm af moralfilosofiske essays på dansk. Som pioner på feltet mener han at have særlig adkomst til at fælde dom:

² Holberg 2012, 110

³ Holberg, *Epistel* 395 (1749), jf. Holberg 2015.

⁴ Cicero, *De Divinatione* II 2,5.

... saasom jeg først her i Landet haver begyndt at skrive moralske Bøger paa Dansk; og det paa adskillige Maader, saa er det mig magtpaaliggende, at det Studium fremdeles bliver tracteret efter dets Værdighed,

som han med karakteristisk selvfølelse forklarer.

Det er slet ikke fordi han vil forhindre andre i at udfolde sig på dette felt. Tværtimod, forsikrer han, det vil netop glæde ham hvis andre ville tage stafetten op og give sig til at skrive nyttige bøger. Der er alvorlig brug for historiske og geografiske værker – og for oversættelser af klassikerne:

Vi have endnu store Hull i vore Historier, som maa stoppes; Os fattes Provinciers og Stæders Beskrivelser, os fattes Græske og Latinske Autorum og Poeters Oversættelser, og adskillige andre fornødne Ting.

Og Holberg giver ikke meget for den indvending at folk flest ikke gider læse den slags – for det kan der laves om på. Folk kan dannes: “hvad Almuen ingen Smag finder udi, dertil kand den her saavel som i andre Lande vænnes”. Som eksempler på nyttige værker som faktisk har opnået stor popularitet, henviser Holberg her til Hans Egedes Grønlandsbeskrivelse og Peder von Havens Ruslandsbeskrivelse.⁵

Holbergs hovedanliggende her er imidlertid at opmuntre unge mennesker til at oversætte forfattere fra den græsk-romerske oldtid i stedet for unyttige romaner. Man kan selvfølgelig ikke fortænke fattige studerende i at ville tjene nogle håndører på sikre salgssucces'er, medgiver han, men de unge mennesker kunne,

i stedenfor at oversætte Romaner og andre saadanne Bøger, som vi ikke behøve, arbejde paa Traductioner af gamle Latinske og Græske Autores, som os fattes, og derved øve sig saavel udi de lærde Sprog som udi deres Moders-Maal.

Udover at klassikeroversættelser er nyttige, har de altså også et pædagogisk aspekt: De unge oversættere vil blive bedre såvel til de gamle sprog som til dansk. Her undlader Holberg at lufte sin sædvanlige irritation over unge, umodne forfattere – og ret beset er det ganske forståeligt: Det drejer sig jo ikke om de unge menneskers egne tekster, men om at de lader de klassiske forfattere selv komme til orde gennem deres oversættelser.

Sit ønske om klassikeroversættelser gentog han et par år senere, i Epistel 63 (1748), men i et mere pessimistisk toneleje. Epistlen er et af Holbergs mest energiske angreb på den boghandlerbranche hvis profitinteresse han ser som

⁵ Hans Egede, *Det gamle Grønlands nye Perlustration*, København 1729, som udkom i en 2. forøget udg. i 1741. Peder von Haven, *Reise udi Rusland*, København 1743. Heri havde Holberg selv skrevet forord.

en trussel mod kultur og lærdom og et varsel om barbariets snarlige genkomst. Forstandige folk med indsigt i samfundsanliggender vil ikke længere selv sætte pen til papir, til stor skade for det fælles vel – ja, hvis Cæsar havde levet i dag, havde han sikkert overladt det til en eller anden romersk eller græsk pedant at skrive om Gallerkrigen og Borgerkrigen. Kort sagt, slutter Holberg i et ekko af fortalen til *Heltindehistorierne*:

Landet opfyldes med u-nyttige Skrifter, da det dog haver Mangel paa vigtige Materier, som paa Fædernelandets Historie, Stæders og Provinciers Beskrivelser, Videnskaber, og gamle Autorum Oversættelser, hvoraf vi ingen have.

Men man kan vel godt forstå boghandlerne, slutter han resigneret, “saasom deres Plov gaaer bedre ved Oversættelser af en Pamela, en Robinson &c. end ved Oversættelse af en Livio, en Platone &c.”.⁶

Holbergs krav til den gode oversættelse

I fortalen til *Heltindehistorierne* slutter Holberg med at stille i udsigt at han selv vil vise vejen for unge oversættere *in spe*:

Det er til saadant Arbeydes Opmuntring jeg haver oversatt en Græsk Autor paa Dansk, som, om GUd vil, næstkommende Aar kand komme for Lyset, og som, maaskee, kand tiene vore Studenterne nogenledes til Veyviser udi saadant Arbeyde, hvilket ellers udi sig selv er ikke saa let og saa ringe, som nogle indbilde sig.

Her annoncerer Holberg den oversættelse af den græske historiker Herodian (ca. 170–240 e.Kr.) som han udsendte året efter, i 1746.⁷ I dag er Holbergs Herodian-oversættelse mest kendt fordi han lod den ledsage af en ambitiøs afhandling ‘Om Aarsagen til Roms umaadelige Tilvæxt’, et af de store emner i samtidens historiefilosofiske debat. Holberg var også selv så tilfreds med dette essay at han i 1752 udgav det selvstændigt i fransk oversættelse.⁸

Herodians historie handler om Romerriget i perioden 180–238 e.Kr., dvs. de første generationer efter kejser Marcus Aurelius, en periode præget af en nostalgisk tilbageskuen mod denne kejser, der i Herodians øjne var tæt på at være en fuldendt hersker. Som Torben Damsholt har påpeget, deler Holberg den græske historikers idealiserede opfattelse af Marcus Aurelius, og

⁶ I sin kommentar til Epistel 63 henviser Billeskov Jansen (1946) til en dansk oversættelse af Samuel Richardsons roman *Pamela or Virtue Rewarded* (1740), der var udarbejdet af B.J. Lodde og udkom i årene 1743–46. Holberg omtaler den i *Moralske Tanker* (1744). Ligeledes udkom en dansk oversættelse af Daniel Defoe’s *The Life and Surprising Adventures of Robinson Crusoe* (1719) i årene 1744–1745.

⁷ Holberg, *Herodiani Historie* (1746), ny udgave i *Ludvig Holbergs Skrifter* 2015.

⁸ *Conjectures sur les Causes de la grandeur des Romains*. Se herom i Damsholt 1972.

Holbergs oversættelse og den ledsagende afhandling kan, fremhæver Dams-holt, betragtes som et indlæg for den oplyste enevælde.⁹

Derudover fremhæver Holberg også Herodians omhyggelige selektion af stof: moderne skribenter kunne let have fyldt 20 store folianter med lige-gyldigheder hvis de skulle berette om samme periode, sukker han. Og mere generelt minder han om at det altid er nyttigt at læse de gamle historikere fordi det kan få os til at reflektere over forskellene på dengang og nu.¹⁰

Men oversættelsen skulle altså også som litterær øvelse være et eksempel til efterfølgelse, en inspiration for unge mennesker til at tage bolden op og give sig i kast med at oversætte klassikerne. Det skrev Holberg et lille essay om i bogens indledning.¹¹ Det lå ham på sinde at indskærpe at oversættelse både er et krævende arbejde som alt for ofte undervurderes, og en fortjenstfuld litterær disciplin.

Ikke blot, betoner han, skal en oversætter naturligvis beherske både kildesprog og målsprog, men kunsten består i at finde den rette balance mellem trofasthed og forståelighed – og Holbergs pointe er at det gælder om at være opmærksom på talemåder og sprogenes egenart, for det der “udi et Sprog er en Zirlighed, er udi et andet en Vanheld”. Man må sørge for, med Holbergs fyndige formulering, at “det Sprog, hvorudi Oversættelsen skeer, ikke taber sin Egenskab, og consequenter bliver intet Sprog”. Særlig langer Holberg ud efter bibeloversættelser der holder sig nøje til ordlyden og fx oversætter direkte til ‘den der pisser på væggen’ i stedet for det det betegner, nemlig ‘hund’: “jeg vilde ikke raade nogen Frue eller Jomfrue at exprimere sig nu omstunder saaledes udi Selskab”, som Holberg tilføjer.¹² Selv den eleganteste italienske tekst kan blive latterlig på fransk hvis oversættelsen er for tæt på originalen, “og hvad som i Tydsk er Majestetisk bliver udi Dansk u-naturligt og høyttravend” (b4r–v).

Oversættelse kræver med andre ord et særligt sprogligt jugement, eller med et godt holbergsk ord, skønsomhed. Og oversættelse tager tid. En fransk oversætter brugte 30 år på at oversætte Curtius, og han blev da også med nogen ret mødt med den bekymring undervejs at det franske sprog kunne nå

⁹ Damsholt 1972, især 16ff.

¹⁰ Fortale til Læseren, *Herodiani Historie* (1746), b7r–v.

¹¹ Fortale til Læseren, *Herodiani Historie* (1746), b3r–b8r. Emnet har tidligere været behandlet af Lars H. Eriksen i 1985 i relation til G. A. Dethardings oversættelse til tysk af Holbergs epistler. Endvidere har Karl Mortensen i 1922 diskuteret Holbergs syn på oversættelse som led i en argumentation for at Holberg selv oversatte sine latinske levnedsbreve til dansk.

¹² I sin muntre skildring af et ufordærvet – og ukultiveret – lillesamfund på Sprogø, i *Første Levnedsbrev* (1728), 44 lader Holberg netop en ung pige udtrykke sig sådan: *Ecce canem, qvi mingit ad parietem!* (Se den hund der pisser på væggen). Udtrykket er hentet fra 1 Sam. 25,22.

at forandre sig inden han var færdig. Men hos os, pointerer Holberg lakonisk, er problemet snarere at en oversætter ville mene sig i stand til at oversætte Curtius på 30 dage – og de eksisterende danske oversættelser af Curtius og Sallust kan næppe have taget mere.¹³

Derfor kan det ikke overraske at oversættelse, som den ærværdige disciplin den er, har været dyrket af ‘mænd af store genier’. I Frankrig stod Nicolas Perrot d’Ablancourt (1606–1664) ikke meget tilbage for selveste Montaigne i åndfuldhed, men han foretrak oversættergerningen. Verden var i hans øjne rigelig fuld af politiske bøger, og nyere moralske skrifter var “ikke andet end opkaagede Sager af Plutarcho og Seneca”: man tjente sit fædreland bedre ved at “oversætte gode gamle Bøger end at giøre nye, som oftest intet Nyt havde”. Det var et synspunkt Holberg helhjertet kunne tilslutte sig.¹⁴

Holberg skrev sin Epistel 368 (1749) i direkte forlængelse af indledningen til Herodian-oversættelsen. I epistlen fremhæver Holberg at oversættelsesstrategien må afhænge af tekstens art. Drejer det sig om filosofiske og tekniske tekster – altså hvad vi i dag ville kalde akademiske fagtekster – bør man anvende et sæt af termer der gælder universelt. Ellers bliver sproget uforståeligt for den faggruppe der udgør læserskaren. I historiske tekster bør man iagttage udstrakt trofasthed over for originalen hvad navne og titler angår. Det er fjollet at fordanske antikke navne (og fx sige Horats i stedet for Horatius og Claus i stedet for Claudius), og det er stærkt misvisende at oversætte det romerske embede *Ædilis* med ‘Overbygningsmester’ eftersom de gamle romerske embeder var af en helt anden karakter end de moderne danske – eller med Holbergs mere slagkraftige formulering: “Thi der er saa stor Forskiel imellem en Romersk Prætor og en Dansk eller Tydsk Byefoged eller Hollandsk Scout, som imellem Kong Salomon og Jørgen Hattemager”.

Endelig nuancerer Holberg sit synspunkt på bibeloversættelse. Ganske vist skal man være tilbageholdende med de ‘orientalske Talemaader’, men der ligger omvendt også en risiko i at tilpasse sproget til moderne sprog og fx sige ‘god aften’ i stedet for det hævdundne ‘hil dig’. For netop bibeloversættelse må gerne have et ærværdigt og majestætisk præg – Holberg ville således ikke selv, hvis han var præst, turde erstatte ‘hil være dig, o Høvidsmand’ med det mere ligefremme ‘God Morgen Herr Capitaine’. Men i øvrigt er han helt på linje med dem der vil bruge et dansk i pagt med tiden, for sagen er jo at vi alle

¹³ I sin bibliografi over danske klassikeroversættelser har G.L. Baden (1816), formentlig rigtigt, identificeret de oversættelser Holberg har i tankerne, nemlig Mogens Vingaards Curtius-oversættelse, *Q. Curtius Rufus, samt Joan. Freinsheims Tilleg om de Tu Store Monarchers Darii og Alexandri Magni Bedrifter*, København 1704, og S. H. Wallenbergs Sallust-oversættelse, *C. Sallustii Crispi Historie om dend Romerske Borgeris Catilinæ, og de Numidiens Kongis Jugurthæ Kriger mod de Romere*, København 1702.

¹⁴ Fortale til Læseren, *Herodiani Historie* (1746), b5r–b6v.

gradvist forandrer vores holdning til konkrete ord og udtryk. Det der skurrer i ørene i dag, vil ikke nødvendigvis gøre det på et senere tidspunkt. Holbergs gennemført pragmatiske indstilling til normer, vaner og moder i samfundet afspejler sig også i hans sprogsyn.

Sproglige og stilistiske spørgsmål optog i det hele taget Holberg i hans sidste år. I Epistel 342 (1749) diskuterer han således sprogenes egenart og indbyrdes forskellighed, som betyder at direkte – bogstavelige – oversættelser ikke duer. Hvis et metaforisk udtryk på fransk ikke bruges på dansk, nytter det ikke blot at kopiere det og sige fx ‘Jeg har giftet mig med denne mening’ (*j’ai épousé cette opinion*). Netop hvad angår fremmedord, ytrede han sig sarkastisk mod tidens tendenser til purisme. I Epistel 448 (1754) leverer han således en parodi på et dansk der er rensat for fremmedord: I stedet er brevet fyldt med sære danske ord, som er forklaret i noter ved hjælp af deres almindelige, men fremmedsproglige ækvivalenter!¹⁵

Holbergs efterfølgere

Holbergs gentagne ønske om at få unge mennesker til at oversætte klassiske forfattere kunne forlede en til at tro at dette var et uopdyrket felt i Danmark-Norge. Det er nu ikke tilfældet.¹⁶ Men interessant nok blev Holbergs umiddelbare eftertid, sidste halvdel af det 18. årh. og årene omkring 1800, en gylden epoke for dansk klassikeroversættelse. Det skyldes naturligvis langt fra kun inspirationen fra Holberg, men nogle af de tidligste af disse oversættelser står faktisk i erklæret gæld til Holberg.¹⁷

Det gælder først og fremmest P. F. Suhm (1728–1798), den senere historiker og bogsamler. Som 21-årig udgav han i 1749 første bind af en dansk oversættelse af en række antikke tekster om krigsførelse: *De Gamles Krigs-Skole, aabnet ved de gamle Skribenteres Frontini, Polyæni, Æliani og Arriani Oversættelser*. I den udførlige indledning gør han en del ud af at præsentere de to antikke forfattere der optræder i dette bind. Derimod mener han ikke at han behøver sige så meget om sin oversættelse, fordi han følger de principper som Holberg for nylig har redegjort for:

¹⁵ Epistlen er en reaktion på F. C. Eilschovs *Cogitationes de scientiis vernacula lingua docendis*, København 1747, som Billeskov Jansen påpeger i sin kommentar til Holbergs Epistler, jf. Holberg 1944–54, VII, 376. Om Holbergs forhold til sproglig purisme generelt, se Billeskov Jansen *ibid.*, 380–382.

¹⁶ Se Baden 1816 og Thaarup 1822.

¹⁷ Damsholt 1972, 19, Behrendt 1921, 200–208, Mortensen 1922. Damsholt fremhæver særlig den oversættelse af Senecas *De Clementia* som F.C. Eilschov udgav i anledning af Frederik V's salving i 1747. Her nævnes Holberg ikke direkte, men inspirationen er if. Damsholt tydelig, særlig i oversættelsens politisk-filosofiske sigte (Damsholt 1972, 19).

Nu burde jeg vel tale noget om, hvorledes en ret Oversættelse bør gøres, og om jeg selv herudi har efterfulgt mine Regler, men som saa mange lærde og fornuftige Mænd have allerede længe siden lykkeligen handlet herom, saa holder jeg saadant Arbeyde for unyttigt og overflødig, heldst saasom vor berømmelige og navnkundige Baron Holberg, der formedelst sine ypperlige Skrifter med Rette kand kaldes det Danske Folkes Cicero, nyeligen haver handlet om en retskaffen Oversætters Pligt i Fortalen af sin Herodiano, og derhos ogsaa viset Aarsagen, hvi der aarligen udkomme saa mange slette Oversættelser. Denne store Mands Fodspor haver jeg i denne min Oversættelse søgt, saa meget mueligt, at efterfølge. Sed longe sequere, & vestigia semper adora (Fortale, b2v).

– Man kan gætte på at Holberg ikke bare har glædet sig over Suhms beundring der kulminerer i det ydmyge elevtopos, ‘følg i hans fodspor, om end på lang afstand’¹⁸ – men også over her at genfinde den sammenligning med Cicero som han selv havde lagt op til i sit *Første Levnedsbrev* godt 20 år tidligere.

Suhm sendte et eksemplar af bogen til Holberg, som takkede ham i sin Epistel 439 (1749). Her finder Holberg lejlighed til at anslå et af sine yndlingstemaer, unge menneskers overflødige udenlandsrejser, og til gengæld prise Suhm der klogeligt er blevet hjemme og har brugt tiden til fornuftige studier.

Det hjertelige forhold mellem de to blev yderligere bekræftet da Suhm i 1750 udsendte en oversættelse af en samling græske og romerske tekster med moraliserende indhold. Holberg ledsagede udgivelsen med en entusiastisk udtalelse om den unge oversætter, der da også, skal vi tro Holberg, gør præcist hvad han selv har efterlyst:

Hr. Kammer-Junker SUHM bliver ved sit priiselige Forsæt, at for-danske gamle Autores, for at bøde paa den Mangel, som vi tilforn her udi Landet have haft, saaledes, at ingen uden de, som forstaae fremmede Sprog, have kunnet gjøre sig nogen Idée om de Gamles Skrifter og Lærdom. Man kand derfor ikke andet end berømme Autoris Foretagende herudi, og recommendere hans Arbeyde, helst, saasom Oversættelsen er ikke mindre accurat, end hans Danske Stiil ziirlig.

Holberg indlod sig, som Christian Bruun bemærker i sin Suhm-biografi,¹⁹ ikke uden videre på at give anbefalinger. En trykt anbefaling fra ham har været lidt af et ridderslag. En anden flittig studerende, F. C. Schønau (1728–72), viste sig også som en ivrig Holbergelev da han, formentlig i 1750, udgav

¹⁸ Citatet stammer fra slutningen af Statius’ *Thebaide* (12, 816), hvor fortælleren henvender sig til sin egen bog og minder den om at den følger traditionen fra Vergils *Aeneide* – men på lang afstand.

¹⁹ Bruun 1898, 35.

en oversættelse af Persius' satirer. Af kærlighed til fædrelandets sprog, forklarer han, ønsker han at afhjælpe manglen på klassikeroversættelser, inspireret af andre landes klassikeroversættelser og især af:

... voris Høy-berømte og Høy-lærde Professor Hr. Baron Holbergs Opmuntring til den Studerende Ungdom, at oversætte slige Autores i voris Dandske Sprog, hvortil den høytberømte Autor selv haver giort en Begyndelse med sin uforliigelig skønne Herodiani Oversættelse, og saaledes med sit priisværdige foretagende brudt Iisen og banet Veyen til fleris Vindskiblighed heri.

Og Schønau har også gjort Holbergs aversion mod pengegriske romanoversættere til sin:

Jeg meddeler Publico dette Skrift ikke af nogen Ambition, ikke heller af Skrive-Syge eller Gjærighed; thi i saa Fald kunde jeg vinde mere ved at oversætte en Romain, som var indrettet efter gemeene Almues Smag.

Ligeledes anerkendte Esaias Fleischer inspirationen fra Holberg i indledningen til sin oversættelse af Ovids Metamorfoser fra 1752: "da jeg og tildeels blev opmuntret til den slags maade at Skrive paa ved Hr. Baron de Holbergs én gang giordte Paamindelse til Studiosos derom".

Også Suetons kejserbiografer så dagens lys på dansk i disse år, oversat af en teologistuderende, Thomas Schmidt. Han påberåber sig ganske vist ikke Holbergs eksempel som oversætter, men det er fristende at ane en holbergsk inspiration, både sagligt og retorisk, i hans beslutning om ikke at oversætte romerske embedstitler til dansk – det ville "klinge noget unaturligt og sælsomt i de Eenfoldiges Øren, om de skulle læse: At én fra Oberst avanceret til at blive Byeskriver, eller, at en Byefoget og Borgemester sprang lige til at blive Statholder over hele Kongeriger".

Denne strategi fik fuld tilslutning af Hans Peter Anchersen (1700–65), filolog og historiker og professor på Københavns Universitet, i den fortale han skrev i andet bind af Schmidts Sueton-oversættelse (1751). Helt i overensstemmelse med Holberg priser Anchersen den unge Schmidts skønsomhed i den vanskelige balance "mellem en tvungen og halv-Latinsk og en frie og god Dansk Oversættelse". Oversættelse er, betoner han, umådelig vanskeligt eftersom det "der klinger artigt udi det ene [sprog], falder usædvanligt og besværligt i det andet".

Tre år senere, i 1754, var Thomas Schmidt igen på banen, denne gang med en oversættelse af Plinius' breve. Også til den skrev Hans Peter Anchersen en fortale. Og selv om han heller ikke her nævner Holberg, anslår han igen holbergske temaer.

Således kan Anchersen nu, her knap ti år efter Holbergs første efterlysning i fortalen til *Heltindehistorier*, slå fast at "vort kiære Moder-Maal" i disse år

beriges med talrige gode oversættelser – hvad han så i denne sammenhæng giver Thomas Schmidt en stor del af æren for. Sprogpurister vil måske kritisere Schmidt for at bruge for mange franske ord, men Anchersen er klar til at forsvare ham: “man maa tale og skrive ligesom de fleeste gjøre paa vore Tider”. Det er simpelthen urimeligt at tale anderledes med folk end de selv taler, erklærer han, så selv hvis et

gandske Folk i et levende Sprog talte galt og tvert imod en ret og forhen brugelige Grammatica, bør et forstandigt Menneske, som lever iblandt samme Folk, hvis han ey vil ansees som særsindet, tale og skrive ligesom de fleeste.

Det er som talt ud af Holbergs mund. Der er i det hele taget næppe tvivl om at Anchersen og Holberg var beslægtede ånder. Anchersen var blandt den unge Suhms varme støtter i oversættelsesarbejdet, og i 1754 stod han for det første universitetsprogram på dansk ved Københavns Universitet. Også på det personlige plan var de knyttet til hinanden, for Anchersen og hans kone logerede hos Holberg i Fiolstræde i 1740'erne – og det er ham der er ophavsmand til den overstrømmende inskription på Holbergs kiste som står at læse i det posthumt udgivne sidste bind af Holbergs epistler (1754).

Nok så interessant i denne sammenhæng giver Anchersen også udtryk for hvad der overhovedet gør det værd at oversætte Plinius:

... Plinii den Yngeres Breve, hvilke, som de i Henseende til Touren og Skrive-Maaden ere meest overeensstemmende med, og derfor meest brugelige udi vore Tider, saa er dette hans Arbeyd desmeere at recommendere for sin Nyttes skyld, i sær da udi disse Breve afhandles af saa stor en Mand blandt de gamle, saa mange Materier, som paa vore Tider have stor Influx udi den rette Leve-Maaade, dydige Opførsel imod andre, Ædelmodighed, Taalmodighed, Venskab, Godgiørenhed, Kiærlighed til Fædernelandet, og slige andre Moralske Lærdomme, fornemmelige til at give en Læsere en god Skønsomhed til at dømme om sine egne og andres Gierninger.

Plinius taler direkte til vor egen tid, forklarer Anchersen. Derfor er han nyttig. Af denne noble romer kan vi bibringes indsigt i vigtige moralske emner, og dermed erhverve os en god dømmekraft, ‘skønsomhed’.

Heri ville Holberg være enig. Ikke blot i den forstand at han selv satte Plinius’ breve højt og ofte indarbejdede passager fra dem i sin egen latinske prosa. Men også for den grundholdning til den klassiske litteratur, at den har en funktion som vedvarende moralfilosofisk inspiration. Han fortæller i sin selvbiografi at han aldrig blev træt af at læse de gamle moralfilosofiske forfattere Seneca, Cicero og Plutarch – ligesom han i *Erasmus Montanus* (1731) lader sit alter ego, løjtnanten, lægge sit moralske kompas efter ‘gamle

latinske Autores’. I *Niels Klim* lader han de vise herskere i Potu artikulere moralske indsigter hentet fra antikke forfattere.²⁰

Gennem hele sit mangesidede forfatterskab, det latinske såvel som det danske, var Holberg i dialog med antik litteratur. De fleste af hans tekster har litterære forbilleder i antik litteratur – komedier, satirer, epos, roman, epistler m.m. – og i en vis forstand var det hans projekt, som en dansk Cicero, at skabe en dansk litteratur efter antikt mønster. Men som ældre mand betonedede han behovet for at de antikke tekster selv skulle gøres tilgængelige for den stadig voksende del af den dansk-norske offentlighed som udmærket var i stand til at læse deres danske modersmål, men som ikke forstod de gamle sprog. Gennem oversættelser til et sprogligt tidssvarende dansk skulle de nye læsergrupper have direkte adgang til de gamles visdom. Og her har det ligget ham på sinde at række stafetten videre og, med Schønaus ord, bryde isen og ‘bane vejen til fleres vindskibelighed herudi’.

²⁰ Tredje Levnedsbrev (1743), 44; Erasmus Montanus V,2; *Niels Klim* (1741), fx 119–120.

Litteratur

- Baden, G.L. 1816, *Fortegnelse paa de romerske og græske Klassiker, som haves oversatte i det Danske Sprog*, København.
- Behrend, C. 1921, “Dedikationer til Holberg”, *Holberg Aarbog*, 200–8.
- Billeskov Jansen, F.J. 1938–39, *Holberg som Epigrammatiker og Essayist I–II*, København.
- Bruun, Chr. 1898, *Peter Frederik Suhm 18. Oktober 1728 — 7. September 1798. En Levnetsbeskrivelse*, København.
- Damsholt, Torben 1972, “De gode kejsere og den oplyste enevælde”, *Festskrift til Povl Bagge på halvfjerdsårsdagen 30. november 1972*, eds.: Johny Leisner, Lorenz Rerup & Vagn Skovgaard-Petersen, København, 1–32.
- Eriksen, Lars H. 1985, “Ludvig Holbergs principper for oversættelse og G.A. Dethardings tyske episteloversættelse”, *Danske Studier*, 57–82.
- Holberg, Ludvig 1944–1954, *Epistler I–VIII*. Udgivne med kommentar af F.J. Billeskov Jansen, København.
- Holberg, Ludvig 2012, *Niels Klims underjordiske rejse*, oversat af Peter Zeeberg, København.
- Holberg, Ludvig 2015, *Ludvig Holbergs Skrifter* (holbergsskrifter.dk / holbergsskrifter.no). Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Universitetet i Bergen.
- Mortensen, Karl 1922, “Om Holberg som Oversætter”, *Holberg Aarbog*, 40–82.
- Suhm, P. F. (ed.) 1749, *De Gamles Krigs-Skole, aabnet ved de gamle Skribenteres Frontini, Polyæni, Æliani og Arriani*, København.
- Thaarup, Christen 1822, *Conspectus Danorum qui versionibus suis Danicis de Linguæ Romanæ et Græcæ Scriptoribus optime ... meruerunt eller Fortegnelse paa danske Oversættelser af græske og latinske Skribenter*, København (2. udg. 1836).

HOLBERG SOM DEN DANSKE LITTERATURS FADER



Af Sebastian Olden-Jørgensen

Holberg as the Father of Danish Literature: The article discusses the title “Father of Danish literature” traditionally bestowed upon Ludvig Holberg (1684–1754). It can be traced back to 1810 when Adam Oehlenschläger declared that “our immortal Holberg laid the foundation of our modern literature”. From here it is only a change of metaphor to “the father of our modern literature” (Jens Møller 1815) and eventually “father of Danish literature” (C.W. Smith 1858). Even if the metaphor was hyperbolic from start and lingers on in popular literary history, it should be discarded in favour of the older (since 1743), simpler and more affectionate title of “Father Holberg”.

Ludvig Holberg er “den danske litteraturs fader”. Det kan man læse både i nyere litteraturhistoriske oversigter, i formidlene specialstudier og på nettet, hvor der henvises til ærestitlen som en konvention.¹ Nøgetræt betragtet er der tale om en temmelig stor overdrivelse, og det er nok grunden til, at man ikke finder udtrykket i de traditionelle, brede litteraturhistorier. Ikke alene var der dansk litteratur før Holberg, men trods forfatterskabets bredde er der adskillige litterære genrer, der er helt og aldeles “Holberg-fri”. Hans fortjenester som forfatter til håndbøger, historiske værker, komedier, satirer, epigrammer, essays, biografier, fabler og autofiktion (*Levnedsbrevene*) er

¹ Bredsdorff 1984 (1998), 8; Bredsdorff 1997, 47 (Bredsdorff nævner Staffeldt, Ingemann, Oehlenschläger, Herz, Hauch, men ingen af dem synes at bruge udtrykket ordret, om Oehlenschläger og Ingemann se dog nedenfor); Jørgensen & Wentzel 2005, 215 (de pågældende afsnit er forfattet af Bjarne Sandstrøm); <http://politiken.dk/kultur/ECE554677/stort-vaerk-om-ludvig-holberg-paa-vej/> (Erik A. Nielsen i *Politiken* 19. august 2008, 3. oktober 2016); Bjerring-Hansen 2015, 5; http://adl.dk/adl_pub/fpportraet/cv/FpPdf.xsql?ff_id=5 (Jens Kristian Andersen på Arkiv for Dansk Litteratur, 3. oktober 2016); <http://www.litteraturen.nu/begivenhed/holberg-dansk-litteraturs-norske-fader/> (3. oktober 2016); <http://www.litteratursiden.dk/blogs/lars-ulrik-thomsen/20140902> (3. oktober 2016); <http://dagbladet-holstebro-struer.dk/indland/professor-de-litteraere-klassikere-er-ved-at-doe-i-gymnasiet> (3. oktober 2016).

store nok til en sikker position på parnasset, men den danske litteraturs fader slet og ret er han ikke.

Men hvor stammer udtrykket fra? Og kan vi måske blive en anelse klogere ved at forstå oprindelsen til klichéen? Selv om der ikke er tale om et bevinget ord i den klassiske Vogel-Jørgensen'ske betydning, er udtrykket "den danske litteraturs fader" bevinget nok til, at det altid bruges uden henvisning. Med lidt besvær og gode venners hjælp² til citatjagten er det dog lykkedes så nogenlunde at få byttet lokaliseret. Den korte konklusion er selvfølgelig den samme som allerede antydnet: Udtrykket er misvisende, men undervejs er der faldet nogle litteratur- og kulturhistoriske smuler af, som nok er værd at tage med (**fig. 1**).

Vildspor: Fader Holberg

Før enhver møjsommelig søgen bør man selvfølgelig sikre sig, at arbejdet ikke allerede er gjort og ligger og fjæler sig i et gængs opslagsværk som f.eks. *Ordbog over det danske Sprog*. Her synes der også straks at være bid. Under opslagsordet "Fader", afsnit 3, dvs. i den bredere betydning af "Ophavsmand", finder man til slut vendingen "Holberg er den danske litteraturs fader", men uden kildebelæg, kun med henvisning til betydning 4.2.

"Fader" i betydning 4.2 handler imidlertid ikke om fædre i *produktiv* forstand (konkret eller overført), men i *hierarkisk*, det vil sige "om den, der paa grund af overordnet stilling, ærværdighed osv. betragtes med en særlig ærbødighed (og kærlighed)". Efter en række eksempler med patriarker, kirkefædre, paver og helgener hedder det:

(især spøg.) om store, anerkendte digtere fra gammel tid (jf. bet. 3).

Fader Holberg. Klevenf. RJ.149. Heib.Pros. III.307. Bang. S. 153.

Holberg Aarbog.1920.220. fader Homer, fader Horats ofl.

Den sidste henvisning, *Holberg Aarbogen* 1920, kan vi se bort fra. Det er blot forfatteren til opslaget (Johs. Brøndum Nielsen), der høfligt gør opmærksom på, hvor han fandt henvisningen til første belæg. Dette stammer fra en indførsel i Terkel Klevenfeldts rejsedagbog den 1. december 1743, altså fra Holbergs egen levetid:

Jeg troede mig ey til denne rustne Fiil [: et absurd lægeråd], tenckendis paa Fader Holberg: Han døde, det er vist, men Feberen etc.³

² Jeg takker i kronologisk rækkefølge dr.phil. Flemming Lundgreen-Nielsen, ph.d. Jens Bjerring-Hansen, seniorredaktør Finn Gredal Jensen, ph.d. Kristoffer Schmidt, ledende redaktør Jesper Gehlert Nielsen og Holbergordbogens ene hovedredaktør Svend Eegholm-Pedersen for hjælp med at samle de spredte oplysninger.

³ Klevenfeldt 1919, 149; jf. også *Barselsstuen*, 3. akt, 6. scene.

Citatet “Han døde, det er vist, men Feberen etc.” er fra *Peder Paars*, anden bog, tredje sang, v. 220.

Næste belæg er af J. L. Heiberg og taget fra en artikel om “Oehlenschlägers Rolf Krake” i *Maanedsskrift for Litteratur* 1829. Også her henvises der til *Peder Paars*:

Saavel Raisonnementet som Udtrykket erindrer her om Peder Paars. Overalt findes der mangfoldige steder i Digtet [: Rolf Krake], hvor baade Indholdet og Tonen synes laante fra Fader Holbergs heroiske Poema.⁴

Det tredje og sidste af ordbogens belæg er Herman Bangs bekendte skildring fra 1883 af Benedicte Arnesen-Kall (1813–95), der havde trukket sig tilbage på Holbergs gamle landsted Tersløsegaard for at hellige sig arbejdet med at oversætte Molière. Den rummer bl.a. følgende maleriske beskrivelse:

Der var megen Heroisme i dette Arbejde, udholdende og flittigt i ti Aar. For at fuldføre det var hun taget herud, alene, bort fra sine Venner, fra sin Kreds, fra alle, hun holdt af. Hun maatte have Ro, hun maatte leve i Fred. Og her fandt hun den, overskygget af Mindet om den store “Fader Holberg”, som hun elskede saa begeistret.

Naar der var Selskab, og Latteren klang gennem de gamle Stuer, var hun den gladeste blandt de glade; men naar vi, inden vi skiltes, samledes efter vanlig Skik foran Holbergs Billede på Væggen, og den gamle Frøken neiede foran Mesteren og altid sagde med de samme Ord:

Tak, gode Fader Holberg!
– da blev hun helt rørt og vi andre med.⁵

I alle tre tilfælde synes titlen “Fader” ikke på nogen måde at være anvendt spøgefuldt, men snarere kærligt-respektfuldt. Man kommer til at tænke på Christian II’s fortrolige rådgiver, den hollandske høkerske Sigbrit Villoms, alias Mor Sigbrit. Hun var ganske vist mor til kongens elskerinde Dyveke, men det var ikke af den grund, hun både dengang og senere gik under navnet Mor Sigbrit. Det var snarere for at give en respektfuld titel til en kvinde med betydelig kompetence og indflydelse, men uden officiel stilling og rang.

Rækken af belæg fra *Ordbog over det danske Sprog* kan suppleres. Den kærligt-respektfulde tone genfindes f.eks. i en usigneret indledningsartikel i kulturtidsskriftet *Minervas* oktober-november-december-nummer fra 1793, vel af redaktør Christen Henriksen Pram (1756–1821). Her hedder det: “Den, som studerer paa de nyttigste Ting, er en lærd Mand, siger Fader Holberg”.⁶

⁴ Heiberg 1861, 291–324, citat s. 307.

⁵ Bang 2007, 1118–1119.

⁶ *Minerva*, oktober–december 1793, 13. De umiddelbart følgende ord lyder: “thi Rasmus Nielsen, som sidder hver Dag og besmører Arends Hvitfeldts Krønike eller Postil, er den

Helt samme brug af udtrykket møder vi hos Oehlenschläger, der i *Fyensreisen* (1835) skildrer et ophold i Sorø Kirke, hvor han dvælede følsomt ved Holbergs og Absalons grave. Førstnævnte sted udløste det bl.a. følgende udbrud:

O elskte Holberg! hviler her dit Støv, min Fader kiære?
Du Barnets, Mandens, Gubbens Lyst, vort Danmarks Molière!⁷

Klevenfeldt, Pram, Heiberg, Oehlenschläger, Bang – litteraternes vagtparade kunne ved yderligere eftersøgning let udvides. En enkel søgning i databasen *Arkiv for Dansk Litteratur* giver f.eks. bid hos Grundtvig (1807), Andersen (1829), Richardt (1884), Dalgas (1903),⁸ så facit er klart: Det, Herman Bang oplevede hos frøken Arnesen-Kall, stod i en lang tradition af respektfuld identifikation med alt, hvad Holberg stod for litterært og ideologisk. Det ændrer imidlertid ikke ved, at denne omtale af “fader Holberg” fra Klevenfeldt og frem meningsmæssigt intet har at gøre med titlen “den danske litteraturs fader”. Man kan sagtens være “fader” uden at være “fader til”.

“Det danske Skuespils Fader”

Forhistorien til ærestitlen som “den danske litteraturs fader” er mere mudret end oprindelsen til det ukomplicerede “fader Holberg”, men fører tilbage til de samme litterære kredse og delvis til de selv samme personer. Den ældste oprindelse til denne sprogbrug, jeg har kunnet finde, er i det førnævnte tidsskrift *Minerva*, blot seks år tidligere i en årgang, der blev redigeret af Prams redaktørkollega Knud Lyne Rahbek (1760–1830). I et bidrag med nyheder fra teaterets verden roste Rahbek Det Kongelige Teater for at opsætte Holbergs *Den 11. Juni*, som ikke var blevet opført siden 1769:

Det gør den nuværende Direction Ære, at den saa inderlig paaskiønner det danske Skuespils Fader, hvis Fortræffelighed ikke behøver andet Beviis, end det uindskrænkede Bifald, hans Skuespil, uagtet Sædernes uendelige Forandring, finde.⁹

Dette var selvfølgelig at tage munden vel fuld, men på den anden side var åbningen af teateret i Lille Grønnegade i 1722 en ny begyndelse, og Rahbek

daarligste Bonde i Byen”. Det er en upræcis henvisning til *Erasmus Montanus*, 4. akt, 4. scene, hvor Jacob fortæller, “at Niels Christensen er den lærdeste Mand her i Byen, eftersom hand har forbedret sin Jord saaledes, at en Tønde Hartkorn deraf er 30 Rixdaler bedre, end i hans Formands Tid, som sad heele Dagen med en Pibe Tobak i Munden, besmurte og krøllede Doct. Arent Hvitfeldts Krønike, eller Postill”.

⁷ Oehlenschläger 1835, 196, digtet “I Sorøe-Kirke. I. Ved Holbergs Grav”.

⁸ Andersen 1986, 29; Bang 1912, 397 (fra *Stuk*); Dalgas 1993, 251; Grundtvig 1904, 182 (artiklen “Om Videnskabelighed og dens Fremme, især med Hensyn til Fædrelandet” fra *Ny Minerva* 1807); Richardt 1895, 59 (kantate ved Universitetets Holberg-fest 1884).

⁹ *Minerva*, oktober–december 1787, 438.

gjorde jo heller ikke Holberg til hele den danske litteraturs fader, kun skuespillets. Man tilgiver også let Rahbek, der led af livslang, kronisk Holberg-begejstring og i årene 1804–14 udgav *Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter* i 21 bind, den første i rækken af litteraturhistoriske Holberg-udgaver, samt en hel række andre Holberg-studier og -udgaver.

“Grundstenen til vor nyere Litteratur”

Det er imidlertid næppe Rahbeks isolerede teaterhistoriske udbrud af begejstring, “det danske Skuespils Fader”, der ved en simpel potensering er blevet til udtrykket “Holberg, den danske litteraturs fader”. Skurken er snarere den allerede nævnte Adam Oehlenschläger, der i 1810 begyndte en række litteraturforelæsninger ved Københavns Universitet og i den forbindelse viede Holberg ret fyldig indledende omtale. Teksten blev efter Oehlenschlägers død pietetsfuldt udgivet efter forelæsningsmanuskriptet af hans søn i 1854 og senest af F.J. Billeskov Jansen i 1980, men grunden til dens gennemslag i Holberg-traditionen skal nok findes i, at Oehlenschläger selv udgav de indledende afsnit i første bind af Nyerups nye tidsskrift *Athene* (1813), en afløser til *Minerva*.¹⁰ Samme bind af *Minerva* indeholder i øvrigt en del andre Holberg-artikler, hvilket givet har bidraget til, at også Oehlenschlägers tekst ikke er blevet glemt. I den fik han formuleret indtil flere langlivede Holberg-klichéer. Det er f.eks. også her, man finder de ofte citerede ord:

Han har Blandt Andet vidst at fremstille den danske Hovedstads borgerlige Liv i sin Tid saa tro, at om Byen sank i Jorden, og man om nogle Aarhundreder udgrov Holbergs Comedier, saa vilde man saa godt kiende Digterens Tidsalder deraf, som vi kiende den romerske Tid af Pompeji og Herculanium.¹¹

Fikspunktet for forelæsningerne var Evald, men Holberg er fyldigt omtalt og var ifølge Oehlenschläger en skikkelse af næsten mytisk format, en gennembrudsfigur for “vor nyere Litteratur” efter 1500- og 1600-tallets ørkenvandring:

Flere agtværdige Sangere [: Arrebo, Kingo] hævdede deres Røst. Men den episke Poesie var længe taus; den lyriske frembragte kun tarvelige Krandsse. Den dramatiske var der endnu intet Spor af. Det tydske Sprog indtrængte sig end ydermere ved den Mængde hvervede Krigere, der blandede sig med Landets Børn, og saaledes ogsaa blandede Sprogene.

¹⁰ Oehlenschläger 1980, 91–109 (Oehlenschläger 1813, 285–310).

¹¹ Oehlenschläger 1980, 104 (Oehlenschläger 1813, 304).

I dette Mørke opstod den udødelige Holberg, og lagde Grundstenen til vor nyere Litteratur.¹²

Vel bruger Oehlenschläger ikke metaforen “fader”, selv om han lidt senere i teksten lader skuespillerne elske Holberg som børn deres fader (vel i den anden, hierarkiske betydning), men han giver entydigt Holberg æren for at være ophav til “vor nyere Litteratur” og lidt senere for at have “skrubhøvlet Nationens Smag, og givet den sin første Grad af Dannelse”.¹³

Det ikke ringe mål af ære, der på den måde blev Holberg til del, blev ikke kun forkyndt fra universitetets talerstol og i *Athenes* spalter. Oehlenschläger-eleven Christian Wilsters kendte Holberg-vise fra samlingen *Digtninger* (1827) udtrykker samme budskab blot morsommere og på vers. De første to strofer må række:

Før var der knap skreven paa dansk en Bog,
som ret kunde Hjerterne hue,
kun Eventyr brugbart i Kakkelovnskrog,
kun Vise til Spinderskens Stue.

Hver Mand, som med Kløgt gik i Lærdom til Bund,
Latin paa Papiret kun malte,
med Fruerne Fransk, og Tydsk med sin Hund
og Dansk med sin Tjener han talte.

Visen indgik siden i *Højskolesangbogen* og kan opfattes som en vellykket popularisering af Oehlenschlägers opfattelse af Holbergs litteraturhistoriske rolle, der på den måde også fik et langt sangbåret efterliv.

“Vor nyere Litteraturs Fader”

Fra Oehlenschläger er der kun et metaforisk hanefjed til en anden, men i Holberg-forskningen noget overset tekst af den ikke mindre Holberg-begeistrede teolog og litterat Jens Møller (1779–1833). Han skrev i 1815 en længere sag med den omstændelige, men dækkende titel: “Sorø's Igjenfødselse. Eller: om Slægtskabet imellem Poesie, Philosophie og Historie. En Samtale holdt i Elysium A. 1813 imellem P.F. Suhm, L. Holberg og T. Rothe”. Teksten stod at læse i den af ham selv og Laurids Engelstoft udgivne årbog *Historisk Calender* 1815 og var foranlediget af branden på Sorø Akademi natten mellem den 10. og 11. juni 1813. Teksten består af en fingeret samtale mellem Holberg, Rothe og Suhm og er sat sammen af let bearbejdede uddrag af deres skrifter, som Møller til overflod har forsynet med udførlige

¹² Oehlenschläger 1980, 99 (Oehlenschläger 1813, 296–297). Samme tanke, men uden fader-metaforik hos Heiberg i hans “Udsigt over den danske skønne Litteratur” (1841), Heiberg 1861, 87–88.

¹³ Oehlenschläger 1980, 100, 102 (Oehlenschläger 1813, 298, 301).

noter. Det er væsentlig morsommere at læse, end man måske først vil tro, for Møller havde et godt kendskab til de tre oplysningskoryfæers skrifter og en heldig hånd med udvalget.

Allerede få sider inde i samtalen lader Møller Suhm tiltale Holberg som “Fader Holberg”, men det er i Møllers noter, at vi finder karakteristikken af Holberg som “vor nyere Litteraturs Fader, som tillige er vor første pragmatiske Historieskriver”.¹⁴ Det er en ikke urimelig hypotese, at ordlyden hos Møller står i substantiel sammenhæng med Oehlenschlägers tekst i *Minerva* to år tidligere. Metaforen “Grundstenen” er ændret til “Fader”, men meningen er den samme. Man bør også bemærke, at Møller sagligt nok beholder Oehlenschlägers kvalificerende adjektiv “nyere”.

Om Møller er kilden til den næsten enslydende formulering, at Holberg er “den nyere danske Litteraturs Fader” i den nationalliberale C.F. Allens meget udbredte *Haandbog i Fædrelandets Historie* (1840), er straks sværere at afgøre, men det er absolut muligt.¹⁵ Til gengæld er det let at slå fast, hvorfor Allen holdt fast ved “nyere”. Æren som “den danske Litteraturs Fader” slet og ret havde han godt 150 sider tidligere allerede givet til humanisten, Saxo-udgiveren og bogtrykkeren Christiern Pedersen (ca. 1480–1554).¹⁶

“Den danske Litteraturs Fader”

Det ældste fundne belæg for det præcise udtryk, “den danske litteraturs fader”, er så sent som fra 1858. Det står i indledningen til *Om Holbergs Levnet og populære Skrifter* af den alsidige slavist C.V. Smith (1811–1881). Vendingen “den danske litteraturs fader” falder allerede i bogens første sætning, men fortjener et længere citat:

Holberg er ofte bleven kaldt den danske Litteraturs Fader, og ikke med Urette. Vistnok maa dette ikke forstaaes saaledes, som om der ingen dansk Literatur havde været til før hans Tid, thi vort Fædreland har ogsaa tidligere besiddet mangan en god Digter og Forfatter, men Holberg bliver dog stedse den Første, der ret giennemgribende har virket til at gjøre den danske Literatur national, medens den Gang, som dens Udvikling tidligere havde taget, alt igiennem et Par Aarhundreder mere og mere havde fjernet den fra denne Charakter, saa at den i Begyndelsen af attende Aarhundrede endnu kun meget betinget kunde kaldes Nationens Eiendom. Man kan derfor med Rette fra Holbergs Optræden datere Guldalderens Begyndelse i den danske Literatur. Gid

¹⁴ Møller 1815, 3 og 58. Jf. i almindelighed Olden-Jørgensen 2015, 42–44, der dog ikke har den her anførte tekst med.

¹⁵ Allen 1840, 499. Værket kom i otte udgaver frem til 1881 og fungerede som universitetslærebog i danmarkshistorie frem til 1917.

¹⁶ Allen 1840, 331.

vi ikke i vor Tid maa opleve eller allerede have oplevet det Vendepunkt, fra hvilket Literaturhistorien vil datere dens Ophør!¹⁷

Man genkender uden vanskelighed Oehlenschlägers tanker om Holberg som gennembrudsfigur for den nationale, litterære nutid, men bemærker også Smiths reservationer (“vistnok” betyder her: ganske vist) over for det udtryk, han alligevel valgte til at fange læserens opmærksomhed: “den danske Literaturs Fader”.

På baggrund af det tidligere sagte er det dog vanskeligt at tro hans ord om, at Holberg “ofte” var blevet kaldt lige præcis den danske litteraturs fader. Han var i realiteten ofte blevet kaldt noget, der lignede, og der var bred enighed om at stille ham ved begyndelsen af den epoke, man selv følte som litterær nutid, og som Smith ligefrem kalder en guldalder. Det er absolut muligt, at Smith er den virkelige ophavsmand til det forkortede og derfor misvisende udtryk “den danske litteraturs fader”, men uanset om han faktisk er udtrykkets rette fader, så giver hans værk nok en klar indikation om, i hvilken sammenhæng det er opstået: nemlig i forsøget på at popularisere en national-romantisk litteraturhistorisk helhedsopfattelse.

Det kan derfor heller ikke undre, at man i samme år 1858 genfinder præcis den samme litteraturhistoriske tanke, blot iklædt en lidt anden metaforik og et tørt konstaterende sprog, hos litteraturprofessor N. M. Petersen:

Med Holberg begynder en ny dansk Literatur, han er den nuværende Literaturs Stifter. Det er tit og ofte sagt, men hvad vil det sige? Ved ham blev Modersmaalet det herskende Tungemaal i Literaturen, og Literaturen selv folkelig, en almindelig Ejendom for alle Stænder.¹⁸

I et norsk perspektiv måtte dette nødvendigvis se lidt anderledes, men ikke mindre positivt ud. Man overraskes derfor ikke over at se den norske litteraturhistoriker Olaf Skavlan (1838–91) i sin disputats fra 1872 om Holberg som komediedigter fremhæve følgende:

Allermindst kunde dette [: et modsætningsforhold mellem dansk og norsk digtning] gjelde for den Forfatters Vedkommende, som man med største Ret har kaldt *Fælles-Litteraturens Fader*.¹⁹

Holberg og det moderne gennembrud

Anden halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet er de national-historiske mindefesters store tid, og 200-året for Holbergs fødsel i 1884 blev selvfølgelig fejret med maner. Ved universitetets festakt på Holbergs fødselsdag den 3. december nævnte historikeren Edvard Holm (1833–1915)

¹⁷ Smith 1858, 1.

¹⁸ Petersen 1858, 497; jf. i øvrigt Gregersen, Hansen & Bank Jensen 2014.

¹⁹ Skavlan 1872, 241.

som en selvfølge, at Holberg havde sit vel “fortjente Navn af den nyere danske Litteraturs Fader”. Alt var ved det gamle, fristes man til at sige.

Tidens store litterære outsider, den radikale Georg Brandes (1842–1927), lod også sin stemme høre. Hans litterære helhedssyn var som bekendt ét stort opgør med det nationalromantiske, og det afspejler sig også på en pudsigt måde i den begejstrede Holberg-bog, der var hans bidrag til fejringen. Umiddelbart ser han ud til at være helt på linje med sine konservative rivaler på universitetet. Han omtaler uden videre Holberg som grundlæggeren af “Danmarks og Norges moderne Nationallitteratur”.²⁰ Om noget så er Brandes’ Holberg større end de nationalromantiskes:

Holberg staar nutildags for os som en Patriark. Som Grundlægger af vor moderne Kultur og Ophavsmand til Hovedretninger i vort Theater og vor Bogavl er han rykket tilbage i saa stor Fjærnhed, at han for os tager sig ud som en Repræsentant for den naive Oprindeligheds, den uskyldige Djærvheds Periode.²¹

Alligevel mærker man en dobbeltheds. Holberg er stadig ophavsmand, stadig “fader”, og det endda til hele den moderne kultur. Samtidig er han rykket tilbage “i saa stor Fjærnhed” og står altså ikke længere i umiddelbar forbindelse til den levende nutid og slet ikke til nogen nærværende guldalder, men derimod til en tabt uskyldig djærvhed! Hvis man tror, at Holberg på den måde er blevet irrelevant, tager man dog fejl. På bogens afsluttende sider stiliseres Holberg som intet mindre end den moderne litteraturs redningsmand:

Men det er i vore Dage gaaet op for de Bedste, at Holbergs Digtning er den eneste faste Grund, paa hvilken vor Literatur kan bygge videre, og der bygges, siden Romantiken blev styrtet, paa den.²²

Det er således Holbergs “Fjærnhed”, der gør ham aktuel, fordi den moderne litteratur ved at gå tilbage til ham kan gå bag om og uden om den af Brandes foragtede romantik. Det er Oehlenschläger stillet på hovedet.

Det er ikke her muligt at forfølge sporene af Holberg som den danske litteraturs fader yderligere. Det sidste belæg, der skal præsenteres, tjener alene til at illustrere, at udtrykket senest omkring 1900 var blevet konventionelt, hvis ikke ligefrem trivielt. Det er en scene i Knud Hjørtøs roman *Folk* (1903), hvor den desillusionerede realskolebestyrer Hørslev sætter sig for at fortælle de sagesløse fjerdeklases elever i det ynkelige provinshul Sandøre et par sandheder:

Hørslev stod og så ud af vinduet, mens han nok en gang gennemgik byen i tankerne. Så huskede han på eleverne, og han gik op på katedret

²⁰ Brandes 1884, 1.

²¹ Brandes 1884, 40.

²² Brandes 1884, 302.

og holdt et foredrag om virkelighedsskildringen i dansk litteratur. Begyndte med Holberg. Den mand, der kaldes den danske litteraturs fader, han foragtede fantasi og kendte intet andet forbillede for sin digtning end det virkelige liv, og han havde i "Erasmus Montanus" vist, hvor værdiløst det menneske er, som lever uden for det virkelige liv.²³

Man kunne, måske lidt maliciøst, karakteriserer dette som fjerne, fordrejede ekkoer af både Oehlenschläger og Brandes.

Morale: tilbage til "fader Holberg"

Hvis man på autentisk Holbergsk vis skal uddrage en morale af de ovenstående, kun ufuldstændigt udredte forviklinger, må det være i form af et paradoks. Vendingen: "Holberg, den danske litteraturs fader" lever i bedste velgående, men er i realiteten det populariserede udtryk for Oehlenschlägers litteraturhistoriske helhedsopfattelse omkring 1810, der ved midten af århundredet fik sin endelige form. Man gør nok ingen uret ved at sige, at opfattelsen er forældet, og at det er mere end 100 år siden, udtrykket har været dækkende for en akademisk litteraturhistorisk position. Den har kort sagt for længst gjort rejsen fra konvention til kliché. Alle Holbergs fortjenester ufortalt er det for meget og har egentlig altid været det. Så er der langt mere mening i den rene ærestitel "fader Holberg". Den er ikke alene ældre, men forener respekt og hengivenhed iblandet et stænk af ironi. Den passer kort sagt meget bedre på manden.

²³ Hjortø 1903, 25.

Litteratur

- Allen, C. F. 1840, *Haandbog i Fædrelandets Historie med stadigt Henblik på Folkets og Statens indre Udvikling*, København.
- Andersen, H.C. 1986, *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager i Aarene 1828 og 1829*, ed.: Johan de Mylius, København.
- Bang, Herman 1912, *Værker i Mindeudgave* III, København.
- Bang, Herman 2007, *Vekslende Temaer*, ed.: Sten Rasmussen, III, København.
- Bjerring-Hansen, Jens 2015, *Ludvig Holberg på bogmarkedet. Studier i Peder Paars og den litterære kultur i 1700- og 1800-tallet*, København.
- Brandes, Georg 1884, *Ludvig Holberg. Et Festskrift*, København.
- Bredsdorff, Thomas 1984 (2. udg. 1998), *Den radikale Holberg. Et brev og et udvalg*, København.
- Bredsdorff, Thomas 1997, “Københavnernvid”, *København læst og påskrevet. Hovedstaden som litterær kulturby*, ed.: Flemming Lundgreen-Nielsen, København, 43–66.
- Dalgas, Ernesto 1993, *Lidelsens Vej. En Selvbiografi af en Afdød*, ed.: Henrik Schovsbo, København.
- Gregersen, Frans, Anne Mette Hansen & Viggo Bank Jensen (eds.) 2014, *Filologen N.M. Petersen – grundlægger og fornyer*, København.
- Grundtvig, N.F.S. 1904, *Udvalgte Skrifter* I, ed.: Holger Begtrup, København.
- Heiberg, J. L. 1861, *Prosaiske Skrifter* III, København.
- Hjortø (Knudsen-Hjortø), Knud 1903, *Folk*, København.
- Holm, Edvard 1884, *Holbergs Betydning for Aandsliv og Videnskab. Tale ved Festen paa Kjøbenhavns Universitet i Anledning af Holbergs 200aarige Fødselsdag 3. December 1884*, København.
- Jørgensen, Jens Anker & Knud Wentzel (eds.) 2005, *Hovedsporet. Dansk litteraturs historie*, København.
- Klevenfeldt, Terkel 1919, *Af Terkel Klevenfeldts Rejsejournaler 1741–45*, ed.: Julius Clausen & P.Fr. Rist, København (*Memoirer og Breve* 29).
- Møller, Jens 1815, “Sorø's Igjenfødselse. Eller: om Slægtskabet imellem Poesie, Philosophie og Historie. En Samtale holdt i Elysium A. 1813 imellem P.F. Suhm, L. Holberg og T. Rothe”, *Historisk Calender*, ed.: L. Engelstoft & Jens Møller, 2, 1–66.
- Oehlenschläger, Adam 1813, “Om Evalds Liv og Værker”, *Minerva* 1813, 285–310.
- Oehlenschläger, Adam 1835, *Fyensreisen. Digterkrans*, København.
- Oehlenschläger, Adam 1980, *Æstetiske Skrifter 1800–1812*, ed.: F.J. Bille-skov Jansen, København.

- Olden-Jørgensen, Sebastian 2015: *Ludvig Holberg som pragmatisk historiker. En historiografisk-kritisk undersøgelse*, København.
- Petersen, N. M. 1858, *Bidrag til den danske Litteraturs Historie IV*, København.
- Richardt, Chr. 1895, *Samlede Digte III*, København.
- Skavlan, Olaf 1872, *Holberg som Komedieforfatter. Forbilleder og Eftervirkninger*, Kristiania.
- Smith, C. W. 1858, *Om Holbergs Levnet og populære Skrifter*, København.

Illustrationer



Fig. 1. Ærestitlen “den danske litteraturs fader” kan opfattes som en slags litteraturhistorisk apoteose. Det nærmeste man i Holberg-ikonografien kommer en sådan ophøjelse til himlen er denne frontispice fra første bind af den hollandske udgave af Holbergs komedier, *Zes aardige en vermakelyke Blyspeelen* (Amsterdam 1757, 6 bind). Her ser man Thalia, komediens muse, holde Holbergs portræt, mens hun kaster hans komedier i grams til det forventningsfulde publikum i bunden af billedet. I baggrunden ses Parnasset, hvor Apollon og resten af muserne venter, mens kilden Hippokren udsender en tyk stråle, hvor Pegasus har sat sine hove. En vinget Fama forkynder Holbergs pris med titlen på hans værk på banneret under trompeten. Stik i Sorø Akademis Bibliotek. Foto: Kristoffer Schmidt.



Fig. 2. Holberg ses på dette stik som pinup i den antikke kyniske filosof Diogenes' tønde. Den væltede lygte i bunden af billedet henviser til, at Diogenes engang gik rundt med tændt lygte i klart dagslys – angiveligt i søgen efter en ærlig mand – og antyder, at denne søgen nu er til ende, fordi han har fundet Holberg. Stikket var lavet til den franske udgave af *Moralske Tanker* (*Pensées Morales*, Kbh. 1749), men måtte udgå, da Holberg absolut ikke syntes, det var morsomt at blive sammenlignet med den mildt sagt ukonventionelle og respektløse Diogenes (jf. *Epistel* 393). Som sådan er det et interessant vidnesbyrd om, at Holbergs selvopfattelse og samtidens (positivt mente) billede af ham ikke nødvendigvis faldt sammen. Efter Holbergs død i 1754 kunne han ikke længere protestere, hvorefter stikket blev anvendt i Wille Høybergs *Holbergiana* (1755), dog med et nystukket og mere vellignende portræt af Holberg. Det er denne udgave, der vises her. Kobberstik af T. Laan, Holbergs hoved af I. Haas 1755. Foto: Kristoffer Schmidt efter original i Sorø Akademis Bibliotek.

ET GRÆSK EPIGRAM AF POUL MARTIN MØLLER



Af Finn Gredal Jensen

A Greek Epigram by Poul Martin Møller: In 1838 the Danish magazine Kjøbenhavns Natkikkert published an anecdote concerning an occasion when King Christian VII had boarded a new ship called "The Queen" that was being launched. The king allowed the poet Johan Herman Wessel to come on board on the condition that he improvise some verses. This impromptu poem, presumably wrongly attributed to Wessel, begins: "When the King mounted the Queen, a scoundrel also sneaked on board," which undoubtedly alludes to Struensee's affair with Queen Caroline Mathilde. This anecdote was of course known much earlier, and in 1822 Poul Martin Møller had translated or paraphrased the verses into a Greek epigram in Homeric style. The article presents the anecdote and analyses the poem, also including its wider context, Møller's Homer translations.

Det er en kendt sag at fremmede tungemål kan fungere som camouflage for dristigere eller ligefrem obskøne ytringer. Det gælder fx Holbergs latinske epigrammer, som Peter Zeeberg er i færd med at nyoversætte i *Ludvig Holbergs Skrifter*. Dette bidrag skal dog ikke handle om Holberg, men om et græsk epigram af Poul Martin Møller. Vi kommer til det ad omveje og begynder på modersmålet.

I

I den danske guldalder florerede der en del underholdende tidsskrifter. Særlig kendt er Goldschmidts *Corsaren*. Et andet eksempel er *Kjøbenhavns Natkikkert*, hvis udgiver var Jacob Behrend (1803–1846), der ud over at fungere som bogtrykker også var overordentlig virksom som skillingsvise- og lejlighedsdigter og i øvrigt i flere år holdt til i poeterne klassiske gade Åbenrå. Han skrev også nogle romaner og søsatte flere tidsskrifter af lavkomisk og satirisk indhold, herunder *Kjøbenhavns Natkikkert*, der udkom 1837–1844 og bar undertitlen *Et Ugeblad for Lattermilde*. I det første nummer i 1837 stiller Behrend sit publikum følgende i udsigt: "Blandt de mange Ugeblade, der udgives i Kjøbenhavn, savnes et, der ene har til

Formaal, at opmuntre Sindet og fremkalde Smil og Latter. “*Kjøbenhavns Natkikkert*” er bestemt til at afhjælpe dette Savn efter bedste Evne, og tilbringes Subskribenterne for den yderst billige Priis: *en Skilling* for hvert Numer.”¹ Et eksempel på et sådant opmuntrende indslag skal vi herefter kigge lidt nærmere på. Det stammer fra december 1838 fra 2. årgang af *Kjøbenhavns Natkikkert* og lyder således:²

Et Impromptu.
(Af Wessel.)

Ved en Leilighed, da et Skib skulde løbe af Stabelen, var Digteren, *Johan Herman Wessel*, ogsaa tilstede, og tilligemed Flere ønskede i Forveien at bestige Skibet, hvis Navn var *Dronningen*; især vare *2de Finlapper*, klædte i *Skindtrøier*, samt *Wessel*, temmelig paatrængende, hvilket foraarsagede, at Vagten stødte dem tilbage, og hvorover *Wessel* brummede noget utilfreds. Hans Majestæt Kong *Christian* den Syvende, som befandt sig paa Skibet, spurgte om hvo det var, der ønskede at bestige Skibet, og Svaret blev, at det var *Wessel*. – Da Kongen kjendte ham og hans Digtalent, vilde han gjerne tilstede ham at komme derop, men sagde i Spøg, at det maatte allene skee paa det Vilkaar, at han forpligtede sig til *stande pede*, at forfatte et Riim, passende paa nærværende Tildragelse, og ved hans Ankomst paa Skibet fremsige det for Kongen; hertil var *Wessel* strax villig, og det første han stod for Kongen, fremsagde han følgende Impromptu:

Da Kongen gik paa *Dronningen*,
Da slap en Stympet ind; –
Men tvende bleve udenfor,
Som vare klædt i Skind.

Citat slut. Digtet findes ikke trykt i nogen Wesseludgaver, og der kendes intet manuskript til det. Hvad enten det er af Wessel eller ej, er det dog meget wesselsk i ånden.

Til sammenligning skal nævnes en barndomserindring fra Struenseetiden af Knud Lyne Rahbek, der fortæller at en fast middagsgæst, justitsråd Hornemann, “meget morsomt og aldeles umodsagt persiflerede *Langebechs ny Prøve af Skrivefriheden*, og især høist comisk parodierede den navnkundige første Linie: *Sid Christian! sid fast, sid ene paa Din Throne!*” Men som Rahbek straks bemærker: “kun vist nok i for overgiven en Smag til, at det kunde meddeles her.”³ Der sigtes til den indledende opfordring til monarken i historikeren Jacob Langebeks patriotiske, politiske digt fra

¹ Behrend 1837.

² Anonym 1838.

³ Rahbek 1824, 87.

trykkefrihedstiden *Nye Prøve af Skrive-Frihed*, udgivet anonymt i april 1771: “Sid *Christian*, Sid fast, Sid eene paa Din Trone”.⁴ Hvad Rahbek er for artig til at sætte ord på, er den parodiske form som nogle har villet tilskrive Wessel: “Lig, Christian, lig fast, lig ene på din kone!”⁵

Men for nu straks at vende tilbage til det mulige wesselske impromptu, så er dette væsentligt mere avanceret i sin ekvivokke dragt. Dristig er den dobbelthed på flere planer som ligger i bestigningen af fartøjet “Dronningen”. Stymperen som slipper ind ved samme lejlighed som kongen, er jo ikke bare Wessel selv, der inviteres om bord for at improvisere, men det er den farlige Struensee som skaffes adgang. De tvende finlapper klædt i skind er finurlige nok, men vel mindre interessante i sammenhængen, bortset fra at de også er meget vitale og ivrige efter at komme om bord (med en vis fantasi kan de tolkes som testikler). Der er dog intet der tyder på at en sådan stabelafløbning og dermed en sådan episode virkelig har fundet sted. Det forekommer ret usandsynligt og måske endda livsfarligt at Wessel skulle have fremført så dristige ord direkte over for kongen, som ganske vist var både sindssyg og frivol. Et skib “Dronningen” løb faktisk af stablen i 1768, men i hele sidste halvdel af dette år var Christian 7. på udenlandsrejse, ledsaget af Struensee som læge, og de var først i København i januar 1769, hvor Struensee ikke havde været tidligere. Desuden indledte han først et forhold til dronningen i foråret 1770. Der kendes også en stabelafløbning af et skib “Caroline Mathilde” i 1766 (samme år som brylluppet stod), men det er alt for tidligt. Hvis episoden skulle stamme ikke fra Struensees tid, men fra efter hans fald i 1772, er der heller ingen relevante stabelafløbninger der kommer på tale.⁶ Så vidt altså virkeligheden.

Israel Levin bedyrer formodentlig med rette i sin udgave at Wessels genius hadede platheden og uskønheden, og at i øvrigt ingen anekdoter eller vers af denne art med nogen sandsynlighed kan henføres til Wessel. Det hedder om Det Norske Selskab:

At Punschen og Bispen spillede en saa vigtig Rolle i dette Samfund, at Commercen ofte var noget vild, Løierne lidt platte, og enkelte Vers raee og uhøviske, maa for en stor Deel skrives paa Tidens Regning; og meget af hvad der i denne Henseende er fortalt, tildeels endog opskrevet, er desuden beviisligen *usandt*. Usand er navnlig hver eneste gemeen Anecdote, hvert eneste uteerligt Digt der tillægges Wessel.⁷

⁴ Langebek 1771, 7. Om Langebeks tre anonyme smædeskrifter fra trykkefrihedstiden se senest Mchangama & Stjernfelt 2016, 167–169.

⁵ Grünwald 1963, 10. Se desuden Winsnes 1924, 174f.; Langberg 1973, 47; Blikrud 1999, 130.

⁶ Oplysninger om stabelafløbninger kan findes i Tøjhusmuseets database, orlogsbasen.dk.

⁷ Levin 1862, LXXVII f.

Det ovennævnte andet eksempel, parodien på Langebek, hører unægtelig til den platte kategori. Men man må indrømme at det aktuelle digt om “Dronningen” er velturneret uanset sin sandsynlige uægthed.

II

Det er naturligvis ikke så afgørende om digtet er af Wessel. Hovedsagen er i denne sammenhæng at det på et tidspunkt er kommet Poul Martin Møller for øre. For øre, vel at mærke, da Møller var død allerede den 13. marts 1838 og derfor ikke har kunnet læse det aktuelle nummer af *Kjøbenhavns Natkikkert* (hvis han overhovedet skulle have valgt den slags lektüre). Anekdoten synes ikke at have været på tryk før og må altså have cirkuleret mundtligt tidligere, som det er vandrehistoriers natur.

Frederik Christian Olsen var medredaktør af Møllers *Efterladte Skrifter* (1. udg. 1839–1843), hvor han især tog sig af den filosofiske del af forfatter-skabet og desuden udarbejdede Møllers første biografi, der indleder udgavens bind 3. Hans medudgivere var digteren Christian Winther, som var Møllers stedbror, og vennen Christen Thaarup. Sidstnævnte var en habil filolog, hvis indsats i denne udgave bl.a. bestod i at få styr på manuskripterne til *En dansk Students Eventyr* (1824) og at færdiggøre Møllers ufuldendte oversættelse af *Batrachomyomachia* (1816–17), der dog først blev offentliggjort i 2. udgave af *Efterladte Skrifter* i 1848. Ligesom F.C. Olsen virkede Christen Thaarup i det praktiske som skolemand og udgav bl.a. en nyttig *Fortegnelse paa danske Oversættelser af græske og latinske Skribenter* (1822, 2. udg. 1836). Til brug for sit arbejde med biografien indsamlede Olsen materiale fra Møllers familie og venner. I et brev til Olsen, dateret Helsingør den 15. april 1838, fortæller Thaarup bl.a. følgende træk fra sit samvær med Møller:⁸

Hvor ofte have vi ikke tilbragt hele Dage sammen, og naar den sildige Aften kom, vare vi endnu ikke færdige, og jeg maatte da stundum tilbringe Natten med ham. Men naar jeg nu pønser paa, hvad vi da tilbragte Tiden med eller talte om, kan jeg ikke gjøre mig selv Regnskab. Meget læste vi, snart hver for sig, snart samlede. Han gjorde da ofte Antegnelser; f.E. da han oversatte Odysseen, af ældre danske Ord og Kraftudtryk. Jeg har saaledes et Papir for mig hvorpaa han har optegnet: Avet (vrang, baglængs), Billing, Blee (Sengelagen) Bredbiil (Tømmermandsøxe) Kuld (Slægt) i en Svip – at svirpe med Svøben, Gruen (Ildstedet) og en 50 lignende. Engang vilde vi prøve paa at gjøre græske Vers, og han valgte det bekjendte Wesselske Epigram “Da Kongen steeg paa Dronningen”, hvis Fortræffelighed han højt anpriste,

⁸ Det Kgl. Bibliotek, NKS 3998, 4to; brevet er trykt i Borup 1976, 2, 134–139, den citerede passage på s. 136f.; tidligere delvis offentliggjort i Borup 1956, 107–110 (med rettelser og tilføjelser i Borup 1963, 156).

og hvis græske Aand han meente netop maatte vise sig i den græske Oversættelse. I den Forventning at den vil møde Dig, hensætter jeg her hans Version. Den var *omtrent* saadan (thi jeg opskrev den senere efter Hukommelsen):

Ἕμος τὴν Βασίλειαν ἄναξ ἐπιβήσατο λαῶν
Λήθεται ἄνῆρ πτωχὸς ἱκρί' εἰσερχόμενος.
Ἀλλὰ δὺ' ἀνθρώπῳ εἰσδύνειν οὐκ ἐδύνασθον
Εἰλυμένῳ ῥίνοϊς, πολλὰ λιλαιομένῳ.

Da vi saaledes begge havde erfaret at sligt lod sig gjøre, fik jeg Lyst til at prøve mig i den latinske Versekunst, og nogle Dage senere præsenterede jeg ham et latinsk Digt, hvorefter jeg seer at ovennævnte er skrevet d. 11 Decbr 1822. Noget efter kom P.M. til mig med et latinsk Digt, angaaende en Fugl, og rimelig en Canariefugl, og skrevet til eller for Fru Rahbek. Det var ikke færdigt, og han vilde just hos mig have nogle metriske Tvivl opløst; og skjønt jeg siden lige til nu har glemt baade Digtet og dets Skjæbne erindrer jeg at jeg dengang fandt det meget smukt. –

Kanariefugledigtet er heldigvis bevaret i sin endelige skikkelse, sendt sammen med fuglen som julegave det følgende år til Rahbek som en tak for husly på Bakkehuset.⁹ Men ellers er Møllers latindigtning gået tabt, dog med nogle få andre undtagelser, herunder hans kendte “*Laus tabaci*”. Og den aktuelle oversættelse eller gendigtning af det pseudo-wesselske impromptu er det eneste kendte eksempel på et originalt græsk digt fra Møllers hånd – dog altså ikke fra hans hånd i bogstavelig forstand, men overleveret i Thaarups hukommelse. Når Thaarup så præcist kan datere hændelsen til den 11. december 1822, skyldes det at han trækker på sin dagbog, hvorefter han også stillede uddrag til rådighed for F.C. Olsens arbejde, men Morten Borup præciserer at de græske vers ifølge dagbogen må stamme fra dagen før, den 10. december.¹⁰ I sin Møllerbiografi citerer Olsen fra Thaarups brev, men dog ikke passagen med det græske epigram.¹¹

Som det fremgår af brevet, var Møller i 1822 dybt nede i Homer. Det havde han ganske vist været i mange år og havde allerede i 1816 publiceret sin oversættelse af Odysseens 9. sang om Odysseus i kyklopes hule.¹² Nu arbejdede han på færdiggørelsen af 1.–6. sang, der trak længe ud og først kom på tryk i 1825,¹³ men tidligere i 1822 havde han udgivet en prøveoversættelse

⁹ Trykt i Møller 1839–1843, 1, 118; for det originale brev fra Møller til Rahbek se Borup 1976, 1, 92.

¹⁰ Se Borups kommentar i Borup 1976, 3, 135, jf. Borup 1976, 2, 222.

¹¹ Olsen 1843, 62f.

¹² Møller 1816.

¹³ Møller 1825 (a).

af 5. sang.¹⁴ Endvidere var han på denne tid meget optaget af studier med henblik på en homerisk psykologi, hvortil der foreligger mindre, spredte udkast. Med Møllers dybe optagethed af Homer, og i særlig grad på denne tid, har det altså ligget lige for at give epigrammet en homerisk iklædning.

Digtet, der er formet som et epigram bestående af to elegiske disticha, kan oversættes omtrent således: “Da folkenes drot besteg dronningen, kom en tigger ubemærket ind på dækket (scenen). Men to mennesker, klædt i skind, kunne ikke trænge ind, skønt de heftigt begærede det.” Den homeriske tone slås an med ἄναξ λαῶν, ‘folkenes drot’. I de homeriske digte bruges ἄναξ jævnligt til betegnelse af ledende skikkelser, det være sig guder eller mennesker, fx ἄναξ ἀνδρῶν om Agamemnon. I sin egen Homeroversættelse gengiver Møller det forskelligt alt efter hvad der er brug for i konteksten, fx Od. 1,397, *Konge* (om Telemachos som ‘husherre’, οἰκοιο ἄναξ: “Dog for mit fædrene Huus jeg agter at raade som Konge”); 3,43, *Hersker* (om Poseidon som havets behersker); 4,87, *Husbond*; 9,440, *Herre* (om Polyfem som fårenes ejermand).

I aoristen ἐπιβήσατο synes Møller eller Thaarup at have glemt augmentet (ἐπ-ε-βήσατο), men i det episke sprog er dette jo fakultativt, og måske kan det være for at få formen til at fremtræde mere homerisk. Man kunne også forvente en *aoristus mixtus*, en sigmatisk aorist med temavokal, i dette tilfælde ἐπεβήσετο (eller ἐπιβήσετο), men dette fravalg kan vi vælge at kalde en poetisk frihed. Som et eksempel på brugen af verbet ἐπιβαίνω i Homer kan anføres Il. 8,44, ἐπεβήσετο δίφρου, hvor det drejer sig om at stige på en vogn (eller *Karm*, som Møller ynder at sige, fx Od. 3,324); her kan man for øvrigt godt støde på læsemåden ἐπιβήσατο, fx i F.A. Wolfs 1794-udgave, men han justerede sidenhen til ἐπεβήσετο, som der står i hans sidste Homerudgave 1817.¹⁵ Bemærk at verbet normalt tager genitiv. Det kan også fx betegne at man stiger på en hest eller, som her, går om bord på et skib (fx Od. 9,101 νηὼν ἐπιβαίνεμεν). Møller vides at have ejet F.W. Riemers ordbog, hvor man i 1819-udgaven bl.a. kan læse følgende s.v. ἐπιβαίνω: “*ich besteige, mit d. Genit. als den Wagen, das Schiff u. dgl. (auch vom coitus).*”¹⁶

Den frivole betydning kommer først frem i sammenhæng med “Dronningen”, ἡ Βασίλεια, som dog for god ordens skyld skrives med stort begyndelsesbogstav når det er skibets navn. Det er ikke fordi Møller (eller nedskriveren Thaarup) var bornert, tværtimod. Møller tilstræbte en homerisk simpelhed og forsøgte i sin egen Homeroversættelse ikke at tilsløre noget; tag fx Od. 3,381, αἰδοίη παράκοιτις, “min Sengs ærværdige Fælle” (jf. Wilster: “den ærbare Qvinde min Hustrue”; forekomsten i 3,451 gengiver Møller dog

¹⁴ Møller 1822.

¹⁵ Wolf 1794, 1,1, 156, og Wolf 1817, 1,1, 205.

¹⁶ Riemer 1819, 1, 649. Tilsvarende i Riemer 1824, 1, 697.

stilfærdigere med “ærværdige Viv” ligesom senere Wilster),¹⁷ eller Kalypsos ord i Od. 5,119 om guderne, οἳ τε θεαῖς ἀγάσθε παρ’ ἀνδράσιν εὐνάζεσθαι: “I som fortørnes saa svart, naar Gudinderne sove hos Mandfolk” (jf. Wilsters lidt dydigere “... naar de sig frilig [åbenlyst] / Mage med jordiske Mænd”).¹⁸ En oversættelse “skal ligne sin Original i en djærv Trohjertighed i Udtrykket” og “heldigen ... efterligne Originalens naive Grundtone”, hedder det i Møllers anmeldelse af Wilsters prøveoversættelse af Iliadens 9. sang.¹⁹

I epigrammets andet vers bemærker man den tvetydige pluralis ἱκρία, hvis maritime betydning, ‘dæk’ (dæksbjælker), er temmelig oplagt når vi her har at gøre med at bestige et skib (jf. eksempelvis Od. 12,229, εἰς ἱκρία νηὸς ἔβαινον). Men det kan også betyde ‘scene’ (eller ‘tilskuerpladser’). Dette kan man ikke fuldstændig udelukke når det som her styres af participiet εἰσερχόμενος, da en specialbetydning af εἰσερχομαι netop kan være at træde ind på eller optræde på en teaterscene. Den wesselske stympet oversætter Møller med πτωχός, ‘tigger’, der umiddelbart leder tanken hen på Iros’ entré i Odysseens 18. sang, hvis begyndelse klinger således i Møllers udkast til en oversættelse, som foreligger i manuskript:

Hid en Stodder der kom, som betled fra Huse til Huse
Rundt over Ithakas By, for en graadig Mave berygtet:
Uophørlig han aad og drak, men ussel af Kræfter
Ussel af Styrke han var skønt svær af Bygning at see til.²⁰

Måske er parallellen dog ikke nær så indlysende når sultens genstand, “Dronningen”, gælder mere end mad og drikke. I de sidste to vers om de ivrige finlapper der også ville om bord, har Møller utvivlsomt moret sig med de mange dualisformer. Bemærk også den lydlige effekt med de tre forekomster af stavelsen δυ i tredje vers og de mange l’er i sidste vers. Verbet λιλαιομαι kan betegne længsel eller heftigt begær og bruges bl.a. om Kalypsos stærke følelser over for Odysseus (Od. 1,15), hvilket dog nedtones lidt af Møller: “ønsked ham gjerne til Husbond”.

I et kort svar til *Dansk Litteratur-Tidendes* anonyme anmelder af Homeroversættelsen 1825, formodentlig græskprofessoren F.C. Petersen, forsikrede Møller at han absolut ikke havde i sinde at lade den påbegyndte oversættelse ligge som et fragment: “Det er tvertimod mit ivrige Ønske at kunne udgive en fuldstændig Oversættelse af Odysseen tilligemed en

¹⁷ Denne detalje forbigår Vilhelm Andersen da han opregner forskellige eksempler på ordvalg i Homeroversættelsen. Andersen 1894, 143.

¹⁸ Wilsters Odysse er citeret efter førsteudgaven, Wilster 1837.

¹⁹ Møller 1831, 693f. Se også Nielsen 1974, 148f.

²⁰ Det Kgl. Bibliotek, NKS 2433, 4to. Fragmentet af 18. sang omfatter de første 46 vers. Det har ikke været trykt før, men er tilgængeligt i Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs netudgave af Møllers skrifter, pmm.dsl.dk.

Omarbejdelse af de tilforn trykte Sange.”²¹ Dette blev desværre aldrig virkelighed, selv om der eksisterer nogle få tilløb til en fortsættelse: som allerede omtalt begyndelsen af 18. sang og desuden begyndelserne af 7. og 11. sang.²² Tidligere havde han dog i et brev til sin far ytret følgende: “Naar man vilde drive Sagen rigtigen, da kunde en Mand ikke gjøre Andet sin hele Levetid end oversætte Odysseen; men den Mand vil jeg ikke være.”²³ Møller forlod filologien på et højere plan da F.C. Sibbern opfordrede ham til at slå ind på den professionelle filosofiske løbebane. Det var samme Sibbern som sagde at han ikke mere skulle spille tid på ‘stavelsetælleri’.²⁴ Men som det fremgår af Christen Thaarups erindring, har Møller altså formået at ‘tælle stavelser’ i en sådan grad at han ikke blot kunne oversætte fremragende, men også komponere et originalt græsk epigram, hvori han mesterligt indfanger hvad der måske var et wesselsk lune.

²¹ Møller 1825 (b), 688.

²² Det Kgl. Bibliotek, Acc. 2003/23 (26 vers af 7. sang) og Collinske Samling 363, 4to (36 vers af 11. sang). Også disse fragmenter er tilgængelige på pmm.dsl.dk.

²³ Olsen 1843, 73; Borup 1976, 1, 93.

²⁴ Olsen 1843, 73; Borup 1976, 1, 94.

Litteratur

- Andersen, Vilhelm 1894, *Poul Møller: Hans Liv og Skrifter efter trykte og utrykte Kilder, i Hundredaaret for hans Fødsel*, København.
- Anonym 1838, “Et Impromtu”, *Kjøbenhavns Natkikkert: Et Ugeblad for Lattermilde* 97, sp. 774.
- Behrend, Jacob 1837, “Til Publikum”, *Kjøbenhavns Natkikkert: Et Ugeblad for Lattermilde* 1, sp. 1.
- Bliksrud, Liv 1999, *Den smilende makten: Norske Selskab i København og Johan Herman Wessel*, Oslo.
- Borup, Morten 1956, “F.C. Olsens brevarkiv på Det kgl. Bibliotek”, *Fund og Forskning* 3, 103–116.
- Borup, Morten 1963, errata til “F.C. Olsens brevarkiv på Det kgl. Bibliotek”, “Tilføjelser og rettelser til *Fund og Forskning* 1954–1962”, *Fund og Forskning* 10, 156.
- Borup, Morten (ed.) 1976, *Poul Møller og hans Familie i Breve 1–3*, København.
- Grünwald, Christian 1963, *Kommentar og Personregister til Knud Lyne Rahbeks Erindringer*, Aalborg.
- Langberg, Harald 1973, *Den store satire: Johan Herman Wessel og Kærlighed uden Strømper*, København.
- Langebek, Jacob 1771, *Nye Prøve af Skrive-Frihed*, København (digitaliseret af Det Kgl. Bibliotek: <http://www.kb.dk/e-mat/dod/130021042081.pdf>).
- Levin, Israel 1862, “Udkast til Wessels Levnet”, *J.H. Wessels samlede Digte*, ed.: I. Levin, København, I–CXLII.
- Mchangama, Jacob & Frederik Stjernfelt 2016, *MEN: Ytringsfrihedens historie i Danmark*, København.
- Møller, Poul Martin (overs.) 1816, “Odysseus i Kyklopens Hule”, *Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Borgerdydskolen i September 1816*, København, 3–20.
- Møller, Poul Martin (overs.) 1822, “Odysseens 5te Sang”, *Hesperus: For Fædrenelandet og Litteraturen* (også under titlen *Læsning i blandede Æmner*), ed.: K.L. Rahbek, 7, 385–423.
- Møller, Poul Martin (overs.) 1825 (a), *Homers Odyssees sex første Sange, metrisk oversatte af Poul Møller, Adjunct ved Metropolitanskolen*, København.
- Møller, Poul Martin 1825 (b), “[Svar til Anmelderen af *Homers Odyssees sex første Sange*]” (uden titel), *Dansk Litteratur-Tidende* 43, 687–688.
- Møller, Poul Martin 1831, “Gesandtskabet til Achilles, eller Iliadens niende Sang, oversat med indledende Bemærkninger om en dansk homerisk

- Oversættelse og om det heroiske Versemaal af Christian Wilster”, *Dansk Litteratur-Tidende* 44, 689–701.
- Møller, Poul Martin 1839–1843, *Efterladte Skrifter af Poul M. Møller* 1–3, eds.: Christian Winther, F.C. Olsen & Christen Thaarup, København.
- Nielsen, Kai Møller 1974, *Homeroversættelser og Heksameterdigte: Linjer gennem den danske litteraturs historie*, Odense.
- Olsen, Frederik Christian 1843, “Poul Martin Møllers Levnet, med Breve fra hans Haand”, *Efterladte Skrifter af Poul M. Møller* 3, København, 1–115.
- Rahbek, Knud Lyne 1824, *Erindringer af mit Liv* 1, København.
- Riemer, Friedrich Wilhelm 1819, *Griechisch-Deutsches Hand-Wörterbuch für Anfänger und Freunde der griechischen Sprache* 1–2, 3. udg., Jena & Leipzig.
- Riemer, Friedrich Wilhelm 1824, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch für Anfänger und Freunde der griechischen Sprache* 1–2, 4. udg., Jena.
- Wilster, Christian (overs.) 1837, *Homers Odyssee* 1–2, København.
- Winsnes, Andreas H. 1924, *Det Norske Selskab 1772–1812*, Kristiania.
- Wolf, Friedrich August (ed.) 1794, *Homeri et Homeridarum opera et reliquiae* 1–2 (i 4 bd.), Halle.
- Wolf, Friedrich August (ed.) 1817, *Ὅμηρον ἔπη: Homeri et Homeridarum opera et reliquiae* 1–2 (i 4 bd.), Leipzig.

TRYKFEJLEN:

Hvorledes et erratum gav anledning til en skrivefejle



Af Karin Kryger

The Misprint: How an Erratum caused a Writing Feud: In 1903 the architect Herman Baagø Storck (1839–1921) and the art historian Francis Beckett (1868–1943) – again – came into a fight on words. At this occasion it was due to a misprint of a Latin text in a volume published by Storck on Jutland churches of granite. According to Francis Beckett the error could have been avoided if a ‘scholar’ had written the text. However it turned out that a scholar of good reputation actually had done the proofreading, but unfortunately overlooked the misprint.

Latin er svært! Især for ignoranter, der ikke bruger det dagligt. Peter Zeeberg har i utallige sammenhænge beskæftiget sig med latinske stavfejl. Som medredaktør af årsskriftet *Kirkegårds-kultur* har jeg haft den fornøjelse at modtage en morsom artikel fra Peters hånd om en fejlrestaurering af nogle latinske tekster på Assistens Kirkegård i København,¹ og han har hjulpet mig med at bringe mening i nogle særdeles ubehjælpssomme latinske indskrifter fra Den Gamle Kirkegård i Tranquebar.² Men nu til den fatale trykfejl, der i 1900-tallets start gav anledning til så mange skriverier og kom helt op på ministerielt plan.

Herman Baagø Storck (1839–1921), en af vores første restaureringsarkitekter, havde i en lang årrække udgivet eller været medudgiver af forskellige opmålingsværker og havde således særdeles stor erfaring med at præsentere Danmarks historiske bygninger for et bredt publikum. I 1903 udgav Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet med Storck som leder opmålingsværket *Jydske Granitkirker*.³ Dette værk havde det samme koncept som andre tilsvarende publikationer fra perioden. En kort introduktion, der ridsede bygningens historie op med tekster til de plancher, der gengav bygningernes helhed eller detaljer. Det primære formål var at give visuelle

¹ Zeeberg 2014.

² Kryger & Gasparski 2002, 50–54.

³ Storck 1903.

oplevelser af bygningsværkerne og at skærpe læserens evne til at fornemme, hvori de historiske bygningers karakteristika lå. Her var ikke tale om egentlige kunsthistoriske redegørelser. Da kunsthistorikeren Francis Beckett (1868–1943) anmeldte værket i det svenske *Nordisk Tidskrift*,⁴ har han haft nogle andre forventninger. Han gjorde så det, som det så ofte ses i anmeldervirksomhed. Han anmeldte bogen ud fra nogle præmisser, den ikke havde, og det aldrig havde været tanken, at den skulle have haft. Beckett harcelerer over, at bogens titel giver indtryk af, at der er tale om en oversigt over *alle* jyske granitkirker, som den oversigt som Jacob Helms gav i værket *Jyske Tufstenskirker*, hvor Storck i øvrigt havde stået for de opmålinger, der blev bragt heri. Her var altså kun tale om en oversigt over de forskellige bygningstyper. Det er rimeligt store forventninger, Beckett her skuffes i. Man skulle tro, at Beckett var klar over, at antallet af jyske granitkirker er ganske overordentligt stort, nemlig mange hundrede, hvorimod de jyske tufstenskirkers antal er ganske anderledes overskueligt på omkring 30.

Beckett kritiserer, at man overlader læseren at “ordne” typerne, og forbavses over, at man ikke har ordnet kirkebygningerne kronologisk. Værket er fremlagt i “størst mulig uorden”. Beckett kritiserer også, at man ikke i højere grad benytter sig af fotografier, “uagtet jeg vel ved, at en del arkitekter betragter et sådant forslag som en helligbrøde”. Beckett savner litteraturhenvisninger og beskylder udgiverne for at ville slå en streg henover arkitekturhistorikeren og præsten Jacob Helms’ (1824–1906) videnskabelige virksomhed.

Vi stakkels videnskabsmænd er overmåde taknemmelige for arkitekternes opmålinger; men vi kan til gengæld forlange, at arkitekterne skal nære tiltro til vore undersøgelser, når de selv ikke kan stille andet og bedre i stedet.⁵

Beckett er også utilfreds med at spørgsmålet om kirkernes alder kun er berørt let.

Det danske Kultusministerium har megen fortjeneste af, at de arkitektoniske opmålinger og tegninger udgives; men når lignende opmålinger for fremtiden skal udgives, bør ministeriet sikkert også drage omsorg for, at materialet bearbejdes videnskabelig, af en videnskabsmand, ikke en udøvende kunstner, skriver teksten. Thi videnskaben kræver jo, ligesåvel som kunsten sin mand.

Storck kom med et genmæle i samme tidsskrift året efter. Heri redegjorde han for værkets forudsætninger og de præmisser, som ministeriet havde opstillet.

⁴ Beckett 1903, 578–583. Da *Nordisk Tidskrift* er svensk, bruges her bolleå og små bogstaver i substantiver.

⁵ Beckett 1903, 580.

Han påpeger det håbløse i at opstille kirkerne kronologisk. Det ville hverken Beckett eller udgiverne have været i stand til! Med hensyn til fotografierne gør Storck opmærksom på, at arkitekter kender fotografiets gode og svage sider. Becketts nedladende bemærkning om, at arkitekter ville anse benyttelse af fotografier for en helligbrøde har givet irriteret Storck grænseløst og for ham, fuldt berettiget, demonstreret, at Beckett ikke kendte arkitekternes arbejdsmetoder. Storck benyttede sig nemlig i vid udstrækning af fotografier og havde gjort det siden sin ungdom, hvor han f.eks. på en studierejse i 1861, i fotografiets barndom, i Lübeck købte en række fotografier af de historiske bygninger dér. Desuden lod Storck altid de bygninger, han restaurerede, fotograferes før – under – og efter restaureringerne. Han påpeger i sit gensvar, at fotografier heller ikke er tilstrækkelige til egentlige undersøgelser. Sådanne undersøgelser skal selvfølgelig foretages på stedet. Opgaven var nøjagtige opmålinger af kirkerne og værket var en materialesamling, der skulle have blivende værdi.

Det samme kan ikke med nogenlunde sikkerhed siges om kunsthistoriske bemærkninger og hypoteser, fordi disse ere udsatte for at rokkes og omstødes, naar nye synspunkter fremkomme. Sligt bör derfor ikke knyttes til opmålingerne.⁶

Dette var, hvad offentligheden indtil videre blev præsenteret for vedrørende diskussionen om opmålingsværkets formål og metoder, en diskussion, der her holdt sig på et forholdsvis sagligt og høvisk om end meget skarpt niveau. Men det gjaldt bestemt ikke den diskussion, der foregik via ministeriet. Noget tyder på, at Beckett benyttede en gunstig lejlighed til at prøve at stille værket i et dårligt lys i selve ministeriet. Beckett mødtes til en middag med departementschef O. Damkier, og Beckett havde da meddelt, at han selvfølgelig ikke havde ment, at fotografier skulle erstatte opmålingerne, men supplere, fordi det gav kunsthistorikeren et bedre grundlag. Ved samme lejlighed fik Beckett lejlighed til at fortælle Damkier, at inskriptionen på et af tympanonfelterne fra Gjellerup Kirke uden for Herning var fejllæst.⁷ Over sydportalen (**fig. 1 og 3**) står den berømte majuskulindskrift med angivelse af året for kirkens grundlæggelse:

Anno M.C.X.L. incarnationis dni est hic fvndata svb honore dei domvs
ista

(I det Herrens kødbliveses år 1140 er dette hus grundlagt her til Guds
ære)

⁶ Storck 1904, 261–262.

⁷ Rigsarkivet, *Privatarkiver*, H. B. Storck, Arkivnr.: 6399/3. Breve fra departementschef O. Damkier til H. B. Storck 12., 16. og 21. januar 1904.

Over nordportalen (**fig. 2 og 4**):

Ingrediens avlam cvlpas abicit revs istam
Et qvodo ivste petit donando devs pivs avdit

(Den, der skyldig træder ind i denne hal, afkaster sin brøde,
og Gud bønholder, hvad den fromme rettelig beder om).⁸

Begge vers er heksametre. I Storcks gengivelse af nordportalens latinske tekst stod der imidlertid *avlator*, hvor der skulle have stået *avlam* og *plus*, hvor der skulle have stået *pivs* – fejlskrivninger, der gør teksten meningsløs, foruden at de ødelægger heksametrene.⁹ Beckett havde med vilje ikke nævnt dette i sin anmeldelse for ikke at støde Storck. Men trykfejlen fortav Beckett ikke, da han skrev en replik i *Nordisk Tidskrift* til Storcks “genmæle”.¹⁰ Det fremgår af korrespondancen mellem de forskellige parter Storck, Beckett og Damkier, at Becketts hovedanke imod værket om de jyske granitkirker er, at teksten ikke er skrevet af en “videnskabsmand”. Becketts postulat er, at havde en videnskabsmand bearbejdet materialet og skrevet teksten, så var den uheldige trykfejl ikke opstået. Brevene til Storck er holdt i en meget arrogant og nedladende tone, der naturligvis har virket sårende og fornærmende.¹¹ Man får en ubehagelig fornemmelse af brødnid. Becketts gentagne krav i korrespondancen om en videnskabelig bearbejdning og i replikken til Storcks “genmæle”, giver meget let indtryk af, at han i virkeligheden havde ønsket selv at skrive teksten til værket.

Denne anklage – at teksten ikke var bearbejdet af en videnskabsmand – var imidlertid grundløs. Det viste sig nemlig, at den ansvarlige for den famøse trykfejl var – ja – en videnskabsmand (!). Og denne videnskabsmand hører til en af de mest fremragende museumsfolk, der nogensinde har arbejdet i Danmark. Historikeren Mouritz Mackeprang (1869–1959) var i 1897 blevet ansat som assistent ved Nationalmuseets 2. Afdeling og var 1900 blevet dr. phil. på disputatsen *Dansk Købstadsstyrelse fra Valdemar Sejrs til Christian IV*. Det var denne højt estimerede og fremragende forsker og museumsmand, der havde påtaget sig korrekturlæsningen og havde overset fejlen. Mackeprang var – naturligvis – dybt ulykkelig over fadæsen og især over den måde

⁸ Tekst og oversættelse efter Mackeprang 1948, 136. Minna Skafte Jensen påpeger at “donando” – ved at give – er ikke med i Mackeprangs oversættelse. Måske ville Mackeprang svare, at han oversætter “donando audit” med at bønholde.

⁹ Minna Skafte Jensen har henledt min opmærksomhed på denne følgevirkning af fejlskrivningen. Det fremgår ikke, om Beckett var opmærksom på dette.

¹⁰ Beckett 1904, 352.

¹¹ Rigsarkivet, *Privatarkiver*, H. B. Storck, Arkivnr.: 6399/3. Breve fra Francis Beckett til H. B. Storck 27. juni 1903 og 16. juni 1904.

Beckett brugte den.¹² Man kan sige, at Mackeprang måske skulle have draget omsorg for, at en anden end han havde læst korrektur på latinen. Da han mange år efter, i 1948, udgav værket *Jydske Granitportaler* og gengav indskifterne, er afskriften korrekt.¹³ I sin selvbiografi fra 1911, indgivet til Ordenskapitlet, da han blev dannebrogssridder, fortæller Mackeprang, at han havde opgivet at blive skoleembedsmand, fordi han “som ‘mathematisk Student’ havde grumme ondt ved at forliges med Latinen.” Det skulle have været hans bevæggrund til at blive “videnskabsmand” i stedet for.¹⁴ Udsagnet kan undre, idet Mackeprang i årene 1895–1897 opholdt sig i Rom for at gennemgå de pavelige arkiver for materiale med relevans for dansk historie.¹⁵ Den opgave kunne han næppe have påtaget sig, hvis han havde haft store vanskeligheder med latin.

Storck fortæller Beckett i et brev, uden at nævne Mackeprang ved navn:

Teksten er efter Aftale med Ministeriet revideret af en Videnskabsmand og Korrekturlæsningen har været overladt ham. At en “Udøvende Kunstner” skulle læse Korrektur efter en “Videnskabsmand” vilde De vist være den sidste til at anse for nødvendigt. Jeg har ikke videre Erfaring i den Art Arbejder men Trykfeil er det vel vanskeligt at undgaa; uheldigt er det jo, naar de blive morsomme, som, f.Ex. “Luther” i Deres sidste Artikel.¹⁶

Storck henviser her til, at der i Becketts svar på Storcks “genmæle”, refereres til “Luther”, hvor det rettelig skulle have været forfatteren (Ferdinand) Luthmer,¹⁷ der skrev om romanske dekorationer og bygninger. Man må medgive Storck, at det virker løjerligt at lade reformatoren Martin Luther stå som kunsthistorisk forfatter (!). Storck var rasende på Beckett for hans forsøg på at nedsætte værket i ministeriet pga. af trykfejlen og kalder det en “Tarvelighed af første Klasse”. Becketts metode – at drage et bogværks videnskabelige kvaliteter i tvivl pga. en eller flere trykfejl –, er imidlertid med stort held benyttet lige siden og er stadig et brugbart anmeldervåben, hvad enten det benyttes med rimelighed eller ikke. Men som Storck antydede i sit brev til Beckett, kan den form for kritik meget nemt blive en boomerang! Imidlertid gik Storck heller ikke af vejen for ‘ufine’ metoder i sin korrespondance med Beckett. Når han skriver til Beckett:

¹² Rigsarkivet, *Privatarkiver*, H. B. Storck, Arkivnr.: 6399/3. Breve fra M. Mackeprang til H. B. Storck 18. og 22. januar 1904.

¹³ Mackeprang 1948, 136.

¹⁴ Selvbiografien er refereret og delvis citeret i Jens Vellefs efterskrift i genudgivelsen Mackeprang 1941 (2003), 4*.

¹⁵ Moltke 1981.

¹⁶ Det Kongelige Bibliotek, NKS 3741,4, brev fra H. B. Storck til Francis Beckett 25. juni 1904.

¹⁷ Luthmer 1904.

Den Art Angreb, De har rettet mod det foreliggende Værk, fører efter min Mening ikke til en smuk Stilling; denne opnaaes ikke ved at nedsætte Andre, men ved at gøre noget selv, der har Værdi.¹⁸

så kunne han lige så godt have trådt på Becketts ligtorn og drejet hælen rundt. Becketts problem var, at han på trods af en meget rost doktordisputats *Renæssancen og Kunstens Historie i Danmark* fra 1897 ikke havde nogen “Stilling”, der på dette tidspunkt var anset som passende for en indehaver af dokortitlen. Det havde været ventet, at Beckett i 1897 havde overtaget docenturet i kunsthistorie efter Julius Lange, men fakultetet ønskede, trods Becketts kvalifikationer, ikke at ansætte ham. Beckett måtte på dette tidspunkt leve af forskellige freelanceopgaver og en mindre ansættelse som inspektør på Afstøbningsssamlingen. Han blev først docent i 1909.¹⁹

Mackeprang forsøgte at få opklaret om der var tale om en sætterfejl, eller der var tale om en fejl i manuskriptet. Da det originale manuskript var blevet kasseret, kunne det ikke lade sig gøre, og Mackeprang skrev derfor til Storck, at uagtet der antagelig var tale om en sætterfejl, så måtte ansvaret være hans:

Jeg behøver næppe at sige Dem, at ligesaa ærgerlig jeg er paa mig selv derover, ligesaa forundret er jeg over at Dr. Beckett henvender sig til Ministeriet med den slags ting, det ser ikke meget klædeligt ud.²⁰

Og senere

Ligesom De er jeg dog mest tilbøjelig til at tro at Fejlen skyldes Sætteren og Deres ærbødige M. Mackeprang.²¹

Storck kom aldrig på talefod med Beckett, men havde i årene efter til sin død i 1921 et fortroligt og tillidsfuldt samarbejde med Mackeprang.

Errare humanum est!

Ovenstående artikel er baseret på materiale, der er indsamlet i forbindelse med udarbejdelsen af en kommende biografi om H.B. Storck. Projektet har været støttet af Statens Humanistiske Forskningsråd, Kulturministeriets Forskningsudvalg og Margot og Thorvald Dreyers Fond.

¹⁸ Det Kongelige Bibliotek, NKS 3741,4, brev fra H. B. Storck til Francis Beckett 25. juni 1904.

¹⁹ Sass 1979, 275 og Elling 1979.

²⁰ Rigsarkivet, *Privatarkiver*, H. B. Storck, Arkivnr.: 6399/3. Brev fra M. Mackeprang til Storck 18. januar 1904. Beckett havde nu ikke henvendt sig i ministeriet, men havde tilfældigt mødt departementschefen O. Damkier til en middag.

²¹ Rigsarkivet, *Privatarkiver*, H. B. Storck, Arkivnr.: 6399/3. Brev fra M. Mackeprang til Storck 22. januar 1904.

Utrykte kilder

Det kongelige Bibliotek, NKS 3741,4.
Rigsarkivet, *Privatarkiver*, H.B. Storck, Arkivnr.: 6399/3.

Litteratur

- Beckett, Francis 1903, “Jydske Granitkirker”, *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*, (anmeldelse), 578–583.
- Beckett, Francis 1904, “Jydske Granitkirker endnu en gang”, *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*, (replik til Storck), 351–352.
- Elling, Christian 1979, “Francis Beckett”, *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udgave, 1, København, 536–537.
- Kryger, Karin & Lisbeth Gasparski 2002, *Kirkegårde og Gravminder i Tranquebar*, København.
- Luthmer, Ferdinand 1904, *Romanische Ornamente und Baudenkmäler in Beispielen aus kirchlichen und profanen Baudenkmälern des XI. bis XIII. Jahrhunderts I–II*, Frankfurt am Main.
- Mackeprang, M. 1941 (2003), *Danmarks Middelalderlige Døbefonte* (genoptryk Højbjerg).
- Mackeprang, M. 1948 (2007), *Jydske Granitportaler*, København (genoptryk Højbjerg).
- Moltke, Erik 1981, “Carl Mouritz Cold Mackeprang”, *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udgave, 9, København, 301–303.
- Sass, Else Kai 1979, “Kunsthistorie”, *Københavns Universitet 1479–1979. Det Filosofiske Fakultet*, ed. Poul Johs. Jensen, eds. Svend Ellehøj og Leif Grane, København XI, 199–344.
- Storck, H. 1903, *Jydske Granitkirker*. Efter foranstaltning af Ministeriet for Kirke og Undervisningsvæsenet opmaalte og undersøgte under Ledelse af H. Storck ved Arkitekterne V. Ahlmann og V. Koch. København.
- Storck, H. 1904, “Jydske Granitkirker. Et genmæle”, *Nordisk Tidskrift för vetenskap, konst och industri*, 261–262.
- Zeeberg, Peter 2014, “Sludder og vrøvl – mejslet i sten”, *Kirkegårdskultur*, 66–73. http://www.kirkegaardskultur.dk/fileadmin/group/532/Aarsskrift/Aarsskrift_2014_WEB.pdf

Illustrationer

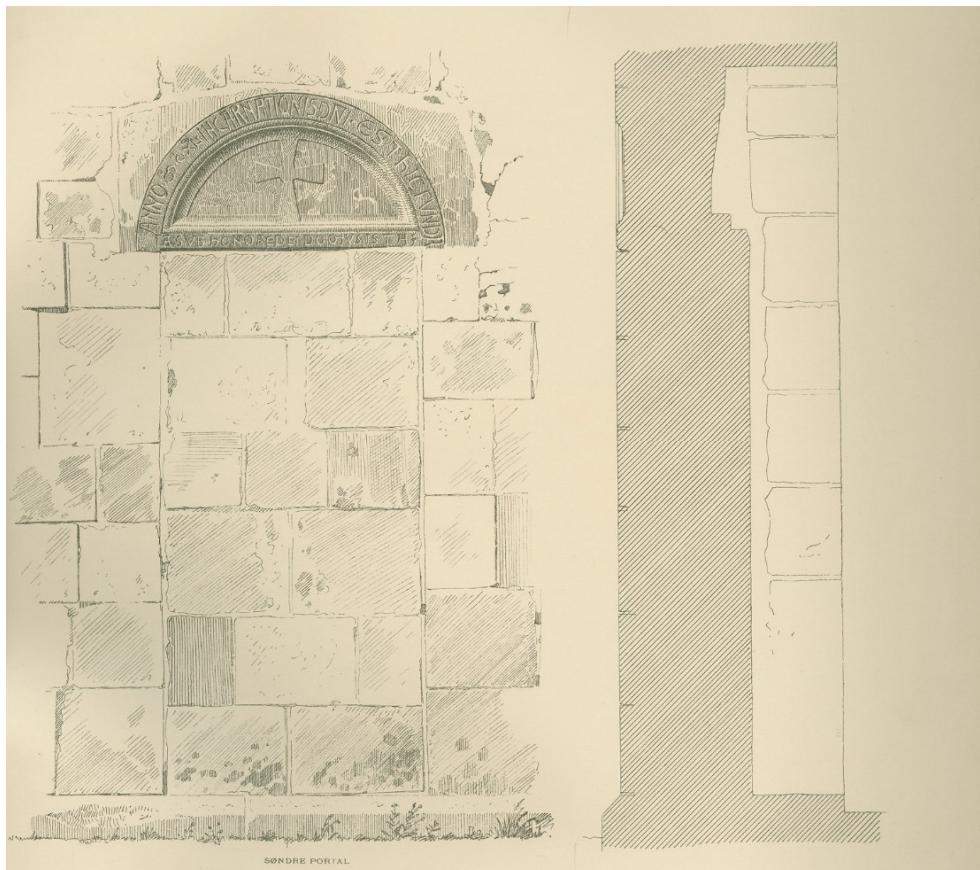


Fig. 1. Portal med det sydlige tympanonfelt fra Gjellerup Kirke. Efter H. Storck 1903.

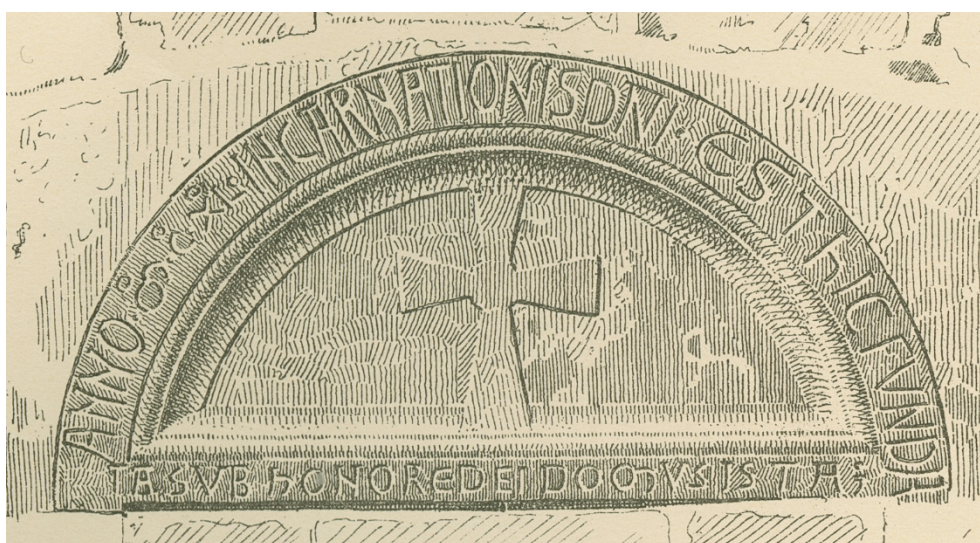


Fig. 1a. Detalje fra fig. 1.

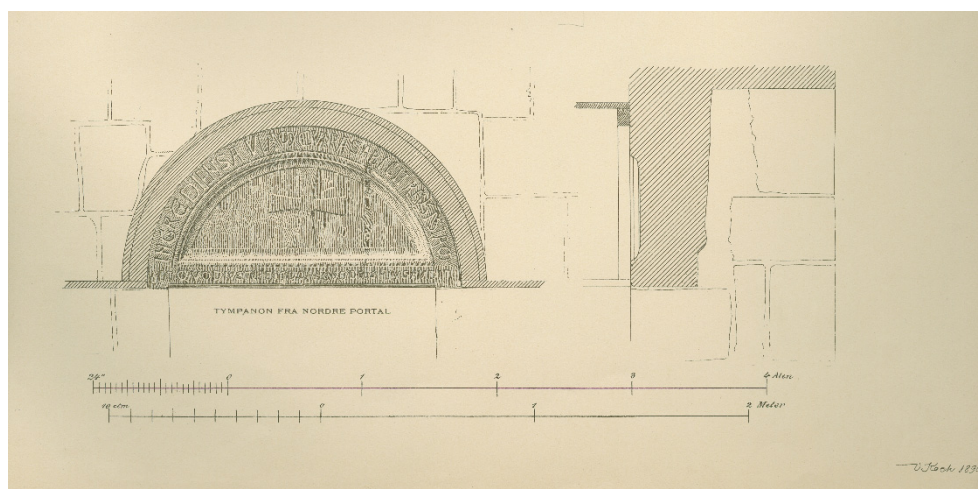


Fig. 2. Portal med det nordlige tympanonfelt fra Gjellerup Kirke. Efter H. Storck 1903.



Fig. 2a. Detalje fra fig. 2.



Fig. 3. Det sydlige tympanonfelt fra Gjellerup Kirke med indskriften, der daterer kirken til 1140. Foto Karin Kryger 2016.



Fig. 4. Det nordlige tympanonfelt fra Gjellerup Kirke med indskriften, der gav anledning til skrivefejden. Foto Anders Christian Christensen 2017.

Forfatteroversigt



Simon Skovgaard Boeck
Ph.d.
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
ss@dsl.dk

Bent Christensen
Cand.mag.
Københavns Universitet
bc@bakke9.dk

John Robert Christianson
Professor emeritus
Luther College
christianson@luther.edu

Gudrun Haastrup
Lektor emerita, Cand.mag. et art.
gudrun.haastrup@post.tele.dk

Trine Arlund Hass
Ph.d.
Aarhus Universitet
klftjah@cas.au.dk

Camilla Horster
Ph.d.
Aarhus Universitet
horster@cas.au.dk

Minna Skafte Jensen
Professor emerita
Syddansk Universitet
minna.s.j@gmail.com

Finn Gredal Jensen
Cand. mag. et jur.
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
fgj@dsl.dk

Birgitte Bøggild Johannsen
Mag.art.
Danmarks Kirker, Nationalmuseet
birgitte.b.johannsen@natmus.dk

Sofie Kluge
Ph.d., Dr.phil.
Syddansk Universitet
sofiekluge@sdu.dk

Egil Kraggerud
Dr.philos., Professor emeritus
Universitetet i Oslo
egil.kraggerud@ifikk.uio.no

Karin Kryger
Mag.art.
Nationalmuseet
karin.kryger@natmus.dk

Ebbe Nyborg
Cand.mag.
Danmarks Kirker, Nationalmuseet
ebbe.nyborg@natmus.dk

Sebastian Olden-Jørgensen
Ph.d.
Københavns Universitet
olden@hum.ku.dk

Birgit Olsen
Ph.d.
Det Danske Institut i Athen
birgit.olsen@diathens.gr

Marianne Pade
Dr.phil.
Det Danske Institut i Rom
pade@acdan.it

GOD LATIN – FESTSKRIFT TIL PETER ZEEBERG
Renaissanceforum 12 • 2017 • www.renaissanceforum.dk
Forfatteroversigt

Sigurður Pétursson
Cand.mag.
Íslands Universitet
sigpet@hi.is

Hanne Kolind Poulsen
Mag.art.
Den Kongelige Kobberstiksamling,
Statens Museum for Kunst
hanne.kolind@smk.dk

Mikael Bøgh Rasmussen
Ph.d., Hendes Majestæt Dronningens
Håndbibliotek
Kongernes Samling
mbr@kosa.dk

Per Methner Rasmussen
Cand.mag.
Københavns Universitet
pmr@hum.ku.dk

Vibeke Roggen
Dr.art.
Universitetet i Oslo
vibeke.roggen@ifikk.uio.no

Jørgen Magnus Sejersted
Cand. philol.
Universitetet i Bergen
jorgen.sejersted@iuh.uib.no

Peter Sjökvist
Docent, fil.dr.
Uppsala Universitet
peter.sjokvist@ub.uu.se

Karen Skovgaard-Petersen
Dr.philos.
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
ksp@dsl.dk

Chr. Gorm Tortzen
Cand.mag.
Københavns Universitet
gorm@tortzen.dk

Jens Velle
Cand.mag., lektor emeritus
Aarhus Universitet
jens.vellev@youmail.dk

Eiliv Vinje
Dr.art.
Høgskolen i Bergen
eiliv-vinje@uib.no

Martin Wangsgaard-Jürgensen
Mag.art., Dr.theol.
Danmarks Kirker, Nationalmuseet
martin.w.jurgensen@natmus.dk

Morten Warmind
Mag.art., Ph.d.
Københavns Universitet
warmind@hum.ku.dk

Lene Østermark-Johansen
MA, Ph.d., Dr.phil.
Københavns Universitet
oesterm@hum.ku.dk